

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski Fakultet

Kristian Paskojević

**RAZVOJNI PROCESI DIPLOMATIČKE
ĆIRILIČKE MINUSKULE U
DOKUMENTIMA SREDNJOVJEKOVNE
DUBROVAČKE KANCELARIJE**

DOKTORSKI RAD

Zagreb 2018.

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski Fakultet

Kristian Paskojević

**RAZVOJNI PROCESI DIPLOMATIČKE
ĆIRILIČKE MINUSKULE U
DOKUMENTIMA SREDNJOVJEKOVNE
DUBROVAČKE KANCELARIJE**

DOKTORSKI RAD

Mentor:

Prof. dr.sc. Mateo Žagar

Zagreb 2018.

Sveučilište u Zagrebu

Faculty of Humanities and Social Sciences

Kristian Paskojević

**PROCESSES OF DEVELOPMENT OF
DIPLOMATICAL CYRILLIC MINUSCULE
IN THE DOCUMENTS OF THE
MEDIEVAL DUBROVNIK CHANCERY**

DOCTORAL THESIS

Supervisor:

Prof. dr. sc. Mateo Žagar

Zagreb, 2018.

Mentor

Prof. dr. sc. Mateo Žagar, redoviti profesor u trajnom zvanju

Mateo Žagar rođen je u Zagrebu 14. 2. 1965. Osnovnu i srednju školu završio je u Zagrebu. Diplomirao 1990. g. studij hrvatskoga jezika i jugoslavenskih književnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, iste godine upisao poslijediplomski studij iz lingvistike na istom fakultetu. Od siječnja 1991. godine zaposlen kao znanstveni novak na Katedri za staroslavenski jezik i hrvatsko glagoljaštvo na Odsjeku za hrvatski jezik i književnost. Pohađao ljetne slavističke škole: u Ljubljani (1989.), Sofiji (1990.) i Ohridu (1991.). Magistarski rad („Koherencija natpisa Bašćanske ploče“) obranio 1993. g.

Kao predavač gostovao na stranim sveučilištima: u Budimpešti 1994. i 2011., u Udinama 1998., u Ljubljani 1997., 1999., 2000., Londonu 2001., Würzburgu 2002., Heidelbergu 2003., Oslu 2008., Grazu 2008., Tuzli 2010., Rimu 2012., Skoplju 2013., Kopenhagenu 2013., Beču 2013. Višegodišnji suradnik Leksikografskoga zavoda Miroslava Krleže (pri izradi natuknica za Hrvatsku enciklopediju i Hrvatsku književnu enciklopediju). Kao dugogodišnji suradnik na Zagrebačkoj slavističkoj školi (ljetnom slavističkom seminaru hrvatskog jezika, književnosti i kulture), vodio tečajeve hrvatskoga jezika za strance, kao i tečajeve staroslavenskoga i starohrvatskoga jezika, te predavao. Od 1993. do 1996. bio zamjenik ravnatelja ZSS-e

Doktorirao 2000. g. tezom „Osnovne smjernice grafetičkog uređivanja hrvatskoglagoljskih tekstova XII. i XIII. st.“ 2002. promaknut u znanstveno-nastavno zvanje docenta. 2006. g. stekao znanstveno-nastavno zvanje izvanrednoga profesora, a 2010. zvanje redovnoga profesora.

Kao voditelj za kroatističko područje sudjeluje u pripremanju i provođenju interkulturalnog poslijediplomskoga studija medievistike pri Filozofskom fakultetu u Zagrebu (voditelj prof. dr. Neven Budak). Sudjeluje i u nastavi poslijediplomskoga studija kroatistike (voditelj prof. dr. Vinko Brešić), povijesti hrvatskoga jezika na Riječkom sveučilištu te kroatologije na Hrvatskim studijima.

Suradnik je na projektu prof. dr. Stjepana Damjanovića „Enciklopedija hrvatskoga glagoljaštva“, na kojemu organizira istraživanja jezika „Misala hruackoga“ Š. Kožičića Benje (1531).

Od 2008. do 2010. g. zamjenik pročelnice Odsjeka za kroatistiku Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, a od 2010. do 2012. pročelnik Odsjeka.

Godine 2008. dobio Godišnju nagradu HAZU za znanost za knjigu "Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova".

Član međunarodnog znanstvenog savjeta časopisa "Recherche slavistiche" (ur. Mario Capaldo) od 2008. g.

Član organizacijskog odbora Međunarodnog znanstvenog skupa „Hrvatska ćirilička baština“, koji je priredila HAZU u studenome 2012. g. Od 2012. do 2014. prodekan Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Od 2014. član suradnik Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.

Od 2014. zamjenik voditelja Znanstvenog centra izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo koji je registriran pri Staroslavenskom institutu u Zagrebu.

Za godinu 2014. dobitnik je godišnje Državne nagrade za znanost za knjigu „Uvod u glagoljsku paleografiju 1“, Zagreb 2014.

Od 2015. glavni urednik časopisa Croatica, koji izdaje Odsjek za kroatistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Hrvatsko filološko društvo.

Od 2015. redoviti profesor u trajnom zvanju.

Sažetak

Uloga Dubrovnika kao diplomatskog, kulturnog i trgovačkog centra, ne samo tokom srednjeg vijeka već kroz čitavu povijest, dobro je poznata znanstvenoj zajednici, a i široj javnosti. Jedna od nepravедно zapostavljenih tema bogate dubrovačke povijesti u hrvatskim i međunarodnim znanstvenim krugovima ćirilćke su povelje dubrovaćke srednjovjekovne kancelarije. Dubrovnik se dosad isticao kao mjesto gdje se pisalo ćirilicom isključivo radi komunikacije sa širokim zaledem. Ovim putem želimo istaknuti kako je Dubrovnik u srednjem vijeku bio jedno od najvećih središta zapadnoćirilćke pismenosti. Posljednja ozbiljnija paleografska istraživanja spomenutog korpusa datiraju još iz 60-tih i kraja 80-tih godina XX. stoljeća, te je krajnje nužno ovu opsežnu i osjetljivu temu početi objektivno i ozbiljno istraživati suvremenim paleografskim metodama. Ova doktorska disertacija pod mentorstvom prof. Žagara obuhvaća razvojne procese grafije pisma dubrovaćke slavenske kancelarije i odnos, karakteristike, grafijske sličnosti i razlićitosti te posebnosti u širem geopolitićkom kontekstu, poglavito u diplomatskoj korespondenciji sa susjednim zemljama (srednjovjekovna Bosna, Hum, Duklja, Srbija te ini autonomni feudalni vladari). Glavni fokus istraživanja bit će na diplomatskoj minuskuli, kategoriji ćirilćkog pisma koja se najćešće upotrebljavala u dubrovaćkoj kancelariji tijekom proućavanog vremenskog razdoblja. Kronološki, tema obuhvaća razdoblje od kraja XII. do kraja XV. st., i prati grafijske i jednim dijelom pravopisne posebnosti pisama koja su se upotrebljavala u dubrovaćkoj slavenskoj kancelariji. U prvom planu je diplomatska minuskula koja je bila najrasprostranjenije pismo, ali tema će se dotaknuti i ustava, a poseban dio bit će posvećen i razvoju ćirilćkog kurziva (poznatog pod terminom *bosanica*) i njegovim mogućim dodirnim toćkama s diplomatskom minuskulom dubrovaćke slavenske kancelarije. Krajnji cilj paleografskog istraživanja su odgovori na pitanja vezana uz pismo. Fokus ovih pitanja bit će postavljen na postojanje dubrovaćkih posebnosti, prepoznaju li se tragovi latinićkog utjecaja (primjerice u ćetverolinijskom sistemu), u ćemu su tragovi eventualnih glagoljićkih uzora, te kakvi su samostalni smjerovi razvoja. Rezultati ove doktorske disertacije takoděr će biti vaćan doprinos razumijevanju ostalih segmenata zapadnolatićnićke pismenosti (Dalmacija, Bosna...), odnosno bit će vaćna procjena mogućih utjecaja dubrovaćke ćirilćke pismenosti na njihov razvoj.

Summary

The roll of the city of Dubrovnik as a diplomatic, cultural and trading centre, not only during the Middle Ages but also throughout history in general, is very well known not only to scholars, but also to the general public. The so-called “Pearl of the Adriatic” was a specific city-state with distinctly developed maritime trade as the main economical branch. Throughout the ages, the city thrived and accomplished numerous scientific and cultural achievements and its legacy, still excellently preserved even today, is impressive compared with the small size of this microstate. The literary component is one of the most important components of any cultural identity, and the situation was the same in Dubrovnik as well, which has, through the history of the Middle Ages established itself, among other things, as a respectable humanistic and renaissance center of literature on the eastern Adriatic coast, with a basis in the developed and subtle literacy of the Middle Ages, while actively using two different writing systems (Cyrillic and Latin) at the same time.

In the middle of the 14th century, when a specific political and economical creation (Republic of Dubrovnik) was officially conceived by the nobles of the City, two distinct literary systems were used as a means of communication, which were exclusively functionally defined (regarding the purpose of texts). This information itself is a peculiar one for a medieval cultural environment; compared with the different kingdoms, principalities and other political creations of the era based in the Europe, it is easy to conclude that the phenomenon of two – dimensionalism in literacy in medieval Europe was relatively rare. Some examples of the simultaneous use of different writing systems can be detected in other Cyrillic – Glagolitic South Slavic cultures, for example in the city of Split, where we can also witness simultaneous use of Cyrillic and Latin, and in the early Middle Ages there were also numerous cases where a third writing system, the Glagolitic one, was in use. Also, the symbiosis of Greek and Latin writing systems was common in southern Italy. There are recorded cases of comparative use of Arabic and Latin alphabets during the Arab presence on the Iberian peninsula. Latin and Cyrillic literacy was also present in the northeast of Europe until the Early Modern period (East Poland, Belarus ...). Similarly, parallel use of multiple writing systems is precisely the specific feature of the central South Slavic space, where for centuries, in many aspects, we witness the interweaving of different civilizations and cultures, with the city of Dubrovnik standing as a mediator between the hinterland and the sea connected European centers. With this mixture of

Latin and Cyrillic writing systems, a special culture was formed in Dubrovnik, which will later be established as the basis for Croatian language culture in the Early Modern period.

In a case like this it was obvious that interference between different alphabets is more of a rule than an exception. If the literacy of the cultural heritage of the Croatian Middle Ages is considered from the point of view of interference between the three writing systems used (Latin, Cyrillic, Glagolitic), there is obviously a whole range of documents – literary and legal texts, works and epigraphic monuments in which mutual interactions are visible. This act of using two different writing systems in the medieval Dubrovnik commune, and later, since 1358., in the Republic of Dubrovnik, shows the intention and the need for better communication with neighboring countries and other (not just adjacent) relevant political factors in the Middle Ages. A relatively small city-state that succeeded in not only surviving, but also being a serious economic and political subject of European medievalism, used these two writing systems for centuries (on different scales), for easier communication with different communities and in this way also succeeded in even more enriching its own cultural history. In order to avoid the stereotype that the use of Cyrillic alphabet in Dubrovnik was strictly connected to communication between Dubrovnik and the hinterland, it should be emphasized that it also served for internal purposes (liturgical readings, court and private letters, etc.). As a confirmation of this statement, it is sufficient to mention that even the first renaissance verse in Dubrovnik was written in Cyrillic by Džono Kalićević (probably a customs officer) in the printed Latin Customs Statute, written between 1421 and 1431. It was just a reflection of the old, medieval continuity. In the archives of Dubrovnik, along with other documents, there is a large number of those written in Cyrillic. How large this number is, it can not be said with certainty because the exact data does not exist, and it is almost impossible to determine it since this corpus is scattered through numerous books and documents of many funds and series. It can only be speculated that in view of the wide time frame through which Cyrillic was used as a diplomatic script in Dubrovnik (from the end of the 12th to the beginning of the 19th century) there are probably several thousands of such documents in the Dubrovnik Archives.

Latest serious palaeographic researches of this corpus were conducted during the 1960s and late 1980s. Therefore, it is absolutely necessary to start with new objective and methodologically contemporary and modern researches of this extensive and very sensitive historical theme. This doctoral dissertation would cover development processes in graphy and script of Cyrillic charters and documents from Dubrovnik's Slavic medieval office and their relationship, characteristics, graphical similarities and diversities, and also specific characteristics in the broader geopolitical context, especially in diplomatic correspondence

with neighbouring countries and principalities (medieval Bosnia, Hum, Duklja, Serbia, different feudal autonomous rulers). Chronologically the theme covers the period from the end of the 12th to the end of the 15th century and follows graphical and some orthographical characteristics of writings used in Dubrovnik's medieval Slavic office. The greatest focus is on the mostly used version of Cyrillic writing, the so – called *diplomatical minuscule*, but the theme also covers some aspects of Cyrillic uncial writing, and in a special part of the thesis possible relations between diplomatical minuscule and Cyrillic cursive also known as *bosanica* will be considered.

As for the graphical characteristics, the main focus will stand on the categories of coordination in the linear system and the characteristics of writing, binding of letters in writing and specific forms of letters in texts, use of interpunctual signs, ligatures, and some orthographic characteristics (e.g. the use of capital letters). The main goal of this doctoral thesis/palaeographical research is to recognize specific characteristics of Dubrovnik's medieval Slavic office and their bonds and mutual influences with Latin and eventually also Glagolitic letters of the same period. The most important instrument in this palaeographic research is the creation of graphical categories that help to track the development of script, in this case the Cyrillic minuscule, its graphical features, identification of the influence of contact letters (in this case Latin) forms and their development within the linear system, characteristics in the application of abbreviations and ligatures, and the existence and use of punctuation marks, writing of capital letters and use of blank space/separation of words in texts. When defining these categories, all the important graphical determinants of the writing system were taken into account, and the following categories are set in the focus of palaeographical research:

1. Letter coordination in the linear system and the characteristics of the script,
2. Special letter forms and binding of letters in the text,
3. Word dividers: punctuation and capitalization, use of blank space and separation of words in texts
4. Ligatures and abbreviations,
5. Writing of numbers in texts.

Under the concept of coordination in a linear system, we primarily understand the process of simplifying and aligning the letter lines in the central part of the system and the development of letter forms within the linear system with the aim of achieving optimal writing speed while maintaining recognizable letter shapes for easier reading. The coordination

phenomenon is necessary in order for the writing itself to literally "flow" as quickly and as efficiently as possible. The process of coordination, of course, differs according to the types of letters, and in some cases, the nature of the documents plays a key role in the creation of this process. The process of coordination is present in all European scripts (with the basis in Greek script). It is best reflected in Latin script, especially because of the varied versions and the explosion of literacy in the Middle Ages in all functions. The key for this development was the uniform writing from left to right, soft writing material, sharply-comed (faster) feathers used for writing, which distinguished thin lines from thick, and which easily changed the direction of writing. Speaking of the coordination differences between Cyrillic script versions, we can mention Cyrillic uncial writing that is used for liturgical purposes, where it was very important that every letter had a slow, almost solemn look. Therefore the coordination itself is slower in this Cyrillic script version. Same degree of letter coordination can not be expected, for example in a text written in Cyrillic minuscule, which is the most used script in diplomatic (political), business and law purposes, and because of that the coordination in it has a faster pace, thus enhancing the scribe's efficiency, quickening the process of writing itself and ultimately saving the writing material. The specificity of a writing system referred to in this category does not relate primarily to the specificity of letter forms but to the specificity of the writing process in different chanceries and of different writers, the identification of certain characteristics that could affect the text's transparency (blank space between words, spacing between lines in text, writing skills of scribe's hand, etc.).

In the second category mentioned, as the title itself speaks, special, new letter forms in studied documents and charters will be defined. In this way it will be possible to identify the characteristics of letter forms which may be specific for different chanceries and writers. It will be necessary to interpret the influence of the coordination process on the change of the morphology of some of the letter forms in the alphabet of Cyrillic minuscule. The graphical description also includes the consideration of the relationship between the letter versions for the same voice (for example, the voice "o" is written in its usual form, but also as greek "omega", which is called "ot" in the Old Slavic alphabet; or the combination of letters "i" and "iže" for the writing of voice "i"). All these phenomena belong to the segment of graphical expression, but they are not regarded as significant in the development of a writing system. This interesting and very important category will be supplemented by the interpretation of the binding of letter forms. This graphical phenomenon is an important factor when recognizing so-called *cursive tendencies*. In essence, in this category, literally the number of linked forms will be studied in the chosen scientific corpus. Since writing in cursive tends to "flow" without

interruption or without raising the quill from the paper, greater frequency of the connected letters and more than two merged letter forms in one word clearly indicate the significance of this cursive tendency and provides an important link with the development of later cursive script forms (such as the above mentioned *bosonica*). Cursive writing is generally not solemn, with its predominant functionality - the desire to save time and the writer's effort.

The category "Word dividers: punctuation and capitalization, use of blank space and separation of words in texts" will deal with a phenomenon that is relatively young and is by no means a "literary universal". Separating individual words in texts with blank spaces that have the role of boundary indicators together with other above mentioned word dividers is one of the main conditions for successful understanding of a writing system. The aim of the study of this category is to identify the process of establishing separate writing in the script of Cyrillic diplomatic minuscule, and also the possible impacts from other neighbouring writing systems (Latin and Greek scripts). Use of word dividers and capital letters is incorporated in every modern European orthography, and their use strongly reflects civilizational achievement of a considered script. Their purpose is the visual optimization of a written language message, enabling readers to easily get into the text, both in the case of loud and silent readings. Their use was also recorded in the Middle Ages, throughout the entire period of the scientific corpus studied in this dissertation. Of course, their phenomenon is not systematized, and on this occasion we will deal with the question of whether there is any correlation between the use of distinctive characters and the writing of capital letters, or whether the studied documents can identify the perceptions of some of the spelling rules that have been introduced today. These particular systematization marks (such as the writing of a capital letter at the end of the sentence) will also point to the tendency of forming a more serious set of orthographical rules.

The abbreviations, whether contractions, superscriptions or suspensions, are the result of a writing process which depicts the writer's intention to save writing space. Abbreviations also exist in solemn, uncial texts. There they are largely the result of the ideological motive that the "sacred words" (sacrament) are not written entirely, following the Jewish principle of not pronouncing the Lord's name. The use of abbreviations can be related to time saving (faster writing), space (saving material; paper, parchment or any other material), or it can be a combination of these two elements. Ligatures, the second part of this category, also belong to the category of abbreviations, but represent a somewhat different phenomenon; therefore, in the title of the category they stand separated. Unlike other abbreviations where certain literal forms are written above the text (other letters), or they drop out, etc., ligatures are always generated by a combination of two letters, creating a new, specific letter form. Unlike

abbreviations, the main motive for the creation of ligatures is, almost exclusively, saving of writing space. Only sometimes their unusual and concentrated form can contribute to faster reading, of course in uncial and minuscule rather than cursive texts. Of course, ligatures are popular, albeit in varying degrees, in all scripts, as far as the Croatian medieval cultural circle is concerned, interesting forms are found in various Glagolitic books and writings.

The last in the row is the category of writing numbers. The today so – called Arabic numerals began to enter Dubrovnik in broader use only in the 15th century. In Cyrillic charters and documents the numbers are usually referred to as letters with a certain numeral value, separated from the rest of the text by various combinations of dots and lines. Likewise, there are common cases where numbers are simply written in words or with the combination of these two methods of writing. The objective of this category is to identify all the methods used to write numbers and any specifics regarding their writing (if any), and to draw a parallel between the writing methods and the various chanceries. This categorical apparatus is the main methodological tool in our palaeographical research, and all the conclusions will be implemented with the help of data gathered from these categories.

Sadržaj

Predgovor	1
1. Uvod	
1.1. Ćiriličko pismo u kontekstu kulturne ostavštine hrvatskog srednjovjekovlja	3
1.2. Politička, historiografska i terminološka problematika diplomatske minuskule i ćiriličke paleografije	9
1.3. Osnovne karakteristike ustava, diplomatske minuskule i kurziva u ćiriličkim pismima	14
1.4. Povijesni i regionalni kontekst diplomatske ćiriličke minuskule, dubrovačka slavenska kancelarija i njezini pisari	18
1.5. Materijal i izvori paleografskog istraživanja	21
1.6. Uvod o paleografskom pristupu	25
2. Uvod u znanstveno istraživanje	
2.1. Uvodna metodološka razmatranja i kronološka podjela znanstvenog korpusa	27
2.2. Kategorije i opis njihovih grafijskih i grafematičkih karakteristika	29
2.3. Klasifikacijski kriteriji odabira povelja i pisara	33
3. Paleografsko istraživanje po kronološkim: grafematičkim, grafetičkim i grafomorfološkim kategorijama	
3.1. Kraj XII. i XIII. stoljeće	
3.1.1. Uvod	35
3.1.2. Koordinacija u linijskom sustavu i posebnosti pisma	36
3.1.3. Posebni slovni oblici i spajanja slovničkih oblika u tekstu	51
3.1.4. Razgodni znakovi: uspostavljanje razdvojenog pisanja, interpunkcija i velika slova	67
3.1.5. Ligature i kraćenja	78
3.1.6. Pisanje brojeva	95
3.2. XIV. stoljeće	
3.2.1. Uvod	98
3.2.2. Koordinacija u linijskom sustavu i posebnosti pisma	100

3.2.3. Posebni slovni oblici i spajanja slovnih oblika u tekstu	134
3.2.4. Razgodni znakovi: uspostavljanje razdvojenog pisanja, interpunkcija i velika slova	174
3.2.5. Ligature i kraćenja	200
3.2.6. Pisanje brojeva	231
3.3. XV. stoljeće	
3.3.1. Uvod	235
3.3.2. Koordinacija u linijskom sustavu i posebnosti pisma	236
3.3.3. Posebni slovni oblici i spajanja slovnih oblika u tekstu	255
3.3.4. Razgodni znakovi: uspostavljanje razdvojenog pisanja, interpunkcija i velika slova	294
3.3.5. Ligature i kraćenja	318
3.3.6. Pisanje brojeva	344
4. Rezultati znanstvenog istraživanja	
4.1. Koordinacijski sustav diplomatske ćiriličke minuskule i dinamika unutar četverolinijskog sustava	355
4.2. Kurzivne tendencije u minuskuli – poveznica s razvojem kasnijeg kurzivnog pisma ili slijepa ulica izolirane posebnosti jednog pisma?	359
4.3. Morfološke posebnosti slovnih oblika – utjecaji drugih pisama i unutarnji tijek razvoja	362
4.4. Dosljednosti pri pisanju interpunkcijskih znakova i velikog slova. Naznake pravopisa?	367
4.5. Popularnost pojedinih ligatura i kraćenja, posebnosti, i veze s drugim ćiriličkim pismima.	370
5. Zaključak	372
6. Prilozi	
Popis literature	376

Predgovor

Pismovna komponenta jedna je od najvažnijih sastavnica svakog kulturološkog identiteta, a iznimka nije ni grad Dubrovnik koji se kroz povijest srednjeg i novog vijeka, između ostalog, etablirao i kao renomirani humanistički i barokni centar književnosti istočne obale Jadrana, s osnovom u razvijenoj i nijansiranoj pismenosti u srednjem vijeku, i to na dva pisma. U doba kada se od trgovačke komune razvija specifična političko – ekonomska mikrotvorevina – Dubrovačka Republika, kao sredstvo komunikacije koriste se dva različita pismovna sustava, u raznolikom i promjenjivom modusu, prije svega funkcionalno definiranom (s obzirom na namjenu tekstova). Ovaj podatak sam je po sebi osebujan za jednu srednjovjekovnu kulturnu sredinu; usporedi li se s istovremenim kraljevinama, kneževinama i drugim političkim tvorevinama na europskom tlu, lako je zaključiti kako je fenomen dvopismenosti u srednjovjekovnoj Europi razmjerno rijedak. Od nekih primjera višepismenosti mogu se spomenuti ćiriličko – glagoljičke južnoslavenske kulture – u Splitu je također dolazilo do prožimanja ćirilice i latinice, a u ranijem srednjem vijeku bilo je ondje i glagoljice (kao i na dubrovačkom prostoru). Također, simbioze grčke i latinske pismenosti bile su u južnoj Italiji česte. I u Španjolskoj su zabilježeni slučajevi usporedne uporabe arapskoga pisma i latinice za vrijeme arapske prisutnosti na Iberskom poluotoku. Na sjeveroistoku Europe susretale su se također latinička i ćirilička pismenost sve do novoga vijeka (istok Poljske, Bjelorusija...). Isto tako, usporedna uporaba više pisama upravo je odlika središnjeg južnoslavenskog prostora gdje se stoljećima, i to u više aspekata, prepleću civilizacije, a ispred kojega stoji Dubrovnik kao posrednik između balkanskoga zaleđa i morem povezanih europskih središta, mediteranskih, zapadno/sjevernoeuropskih i crnomorskih, s vremenom i interkontinentalnih. Upravo preplećući latinsku (latiničku) i ćiriličku pismovnu sastavnicu, u Dubrovniku se oblikuje posebna kultura, koja će se u novome vijeku ugraditi u cjelokupnu hrvatsku kultura kao nosiv njezin dio. Pri ovakvu supostojanju dvaju pisama izražene interferencije i međutjecaj više su pravilo nego iznimka. Sagleda li se pismenost kulturne baštine hrvatskog srednjovjekovlja uopće iz perspektive interferiranja između sva tri korištena pismovna sistema (latinica, ćirilica, glagoljica), očigledno je kako postoji čitavo mnoštvo dokumenata, književnih i pravnih tekstova i epigrafskih spomenika u kojima su vidljivi međusobni utjecaji jednog pisma na drugo. Tim činom uporaba dvaju različitih pismovnih sustava u srednjovjekovnoj dubrovačkoj komuni, a kasnije, od 1358. g., i Dubrovačkoj Republici pokazuje namjeru, ali i potrebu za što kvalitetnijom komunikacijom sa susjednim zemljama i ostalim (ne samo neposredno

susjednim) relevantnim političkim čimbenicima u srednjem vijeku. Jedna razmjerno mala sredina koja je svojim nastojanjem i mudrom diplomacijom uspjela ne samo preživjeti, već biti i ozbiljan ekonomski i politički subjekt europskog srednjovjekovlja uspješno se, i to nizom stoljeća (u različitim razmjerima), koristila dvama pismovnim sustavima, kroz kvalitetnu komunikacijsku taktiku i time učinila sadržajnijom i vlastitu kulturnu povijest. Kako bismo izbjegli stereotip da su se Dubrovčani ćirilicom služili isključivo radi komunikacije sa zaleđem, svakako treba naglasiti da je ona služila i za unutarnje potrebe (od liturgijskog štiva do oporuka i privatnih pisama). Kao potvrdu ove tvrdnje dovoljno je samo spomenuti podatak kako je prvi renesansni stih u Dubrovniku upravo ćirilicom ispisao Džono Kalićević (vjerojatno službenik carinarnice) u latinskom Carinskom statutu napisanom između 1421. i 1431. g.¹ Bio je to dakako odraz starog, srednjovjekovnog kontinuiteta, ali i pokazatelj njegove prihvaćenosti pa i svojevrsne živosti.

U Dubrovačkom arhivu uz ine dokumente čuva se i veliki broj onih koji su napisani ćirilicom. Koliko je ovaj broj velik, ne može se sa sigurnošću reći, jer točan podatak ne postoji, a gotovo ga je nemoguće i utvrditi jer je ovaj korpus razasut po brojnim knjigama i dokumentima mnogih fondova i serija. Može se samo nagađati kako se s obzirom na širok vremenski okvir kroz koji se ćirilica kao diplomatsko pismo u Dubrovniku upotrebljavala (a to je od kraja XII. pa sve do početka XIX.st.) u Dubrovačkom arhivu nalazi vjerojatno nekoliko tisuća ovakvih dokumenata.²

Ova disertacija osim jasno zacrtanih znanstvenih ciljeva o kojima će se više pisati kasnije, zamišljena je i kao „novi vjetar u jedra“, odnosno inspiracija daljnjim istraživanjima i popularizaciji ćiriličke baštine hrvatskog srednjovjekovlja, znatnim dijelom i novovjekovlja, te kao doprinos sagledavanju cjelovite konfiguracije nacionalne pismovne baštine. Polifonost oblikovanja nacionalnih kultura danas je afirmirana stvarnost, pa odatle i puna spremnost razumijevanju prepletanja višestrukih silnica, na svim razinama kulturološkog opisa, od regionalnih, nacionalnih i nadnacionalnih razina.

¹ Ovaj citat preuzet je iz još neobjavljenog članka prof. dr. sc. Matea Žagara „Dubrovačka ćirilička baština – kontinuitet i kontekst“.

² Čremošnik spominje brojku od 5000 dokumenata koje je austrijska vlada selila iz Arhiva u Beč u XIX. st., ali i on sam govori kako je ta brojka preuveličana (Čremošnik 1948:106). Prilikom dopisivanja autora disertacije s višim arhivistom dubrovačkog Arhiva Zoranom Perovićem rečeno nam je kako ovaj podatak nije moguće dobiti zbog razbacanosti građe po raznim serijama, tomovima i knjigama.

1. Uvod

1.1.Ćiriličko pismo u kontekstu kulturne ostavštine hrvatskog srednjovjekovlja

Kao dio netom navedenog konteksta, ćirilička paleografija zauzima sastavni dio onoga – što bi se najlakše dalo opisati poznatom Hercigonjinom sintagmom „tropismena i trojezična kultura hrvatskog srednjovjekovlja“ (Hercigonja 2006). Kao takva, ćirilička sastavnica najslabije je zastupljena od svih ostalih paleografskih segmenata pismovne kulturne baštine hrvatskoga srednjovjekovlja. Općenito, okvirne granice zasvjedočene uporabe ćiriličkog pisma kao dijela kulturne ostavštine hrvatskog srednjovjekovlja mogu se postaviti između XI. i XII. st. (*Povelja Kulina bana*, *Povaljski prag*, *Humačka ploča*) i kraja srednjovjekovlja, koje se obično smješta na kraj XV. st. odnosno početak XVI. st.³ *Povelja Kulina* bana jedan je od važnijih i ranijih diplomatskih dokumenata bosanske srednjovjekovne historiografije, ali s obzirom na činjenicu da je do samih prijepisa došlo upravo u dubrovačkoj kancelariji⁴, posrijedi je prvorazredan dokument u kojemu imamo prvi put zapisanu dubrovačku ćirilicu, koja dakako pripada širem kompleksu zapadne ćirilice koja se razvijala nezatvorena u granice državnopolitičkih subjekata na srednjojužnoslavenskom prostoru.

Iako po nekim kronologijama već podosta izvan srednjeg vijeka, 1512., godina u kojoj se tiska poznati hrvatski ćirilički molitvenik (*Oficje*), upravo se neodoljivo iskazuje kao kraj jedne epohe, ali i kao prijelaz jednog pisanog razvojnog procesa u drugi, tiskani. Samim time, kraj srednjovjekovnog ćiriličkog paleografijskog kompleksa prigodno je omeđen novim početkom, odnosno lansiranjem zapadne južnoslavenske ćirilice u tzv. *Gutenbergovu galaksiju*.⁵ Ovakav vremenski okvir ugrubo odgovara i glavnoj temi ove doktorske disertacije,

³ Na ovom mjestu potrebno je spomenuti kompleks bosanske ćiriličke pismenosti, koja se postavlja i u okvire hrvatske filologije kao zaseban kompleks, dakako u intenzivnim dodirima s ćirilicom ostalih hrvatskih krajeva, ali koja postoji i kao zaseban filološki kompleks, s vlastitim identitetom.

⁴ Pitanje originala, a i odnosa svih triju primjeraka *Povelje* je iznimno kompleksno i još uvijek nerazijašnjeno. Većina istraživača smatra kako je tzv. *Petrogradski primjerak* original, čemu je osobito pridonio Josip Vrana (Vrana 1955.), a najveću opoziciju toj teoriji predstavlja Čremošnikovo mišljenje kako je primjerak B (tzv. stariji prijepis koji se čuva u dubrovačkom Arhivu, a koji je i korišten u ovom paleografskom istraživanju) zapravo original (Čremošnik 1957:214). Osim toga, tu je i teorija kako su sva tri primjerka PKB zapravo originali, te kako nije ni bitno koji je primjerak originalan pošto su svi nastali u približno isto vrijeme, te da postoji još jedan, izgubljeni primjerak. Brković ovu teoriju izvodi iz činjenice kako je PKB dvojezičan dokument, te je zbog toga svaka strana trebala dobiti po dva primjerka (Brković 1990:44)

⁵ Tiskarska djelatnost u Veneciji svakako je dala obol i razvitku južnoslavenskog ćiriličkog tiska. Također, zanimljiva su i Skorynina bjeloruska izdanja jer su poslužila kao uzor hrvatskim protestantima pri tiskanju glagoljičkih i ćiriličkih knjiga u Urachu kraj Tübingena od 1562. g. (vidi Lemeškin 2016)

srednjovjekovnoj diplomatskoj ćirilskoj minuskuli. U ovom razdoblju ćirilsko pismo nije nikakav neobičan fenomen, već se štoviše može reći – i jedno od službenih pisama na području današnje Dalmacije, Bosne, Hercegovine, te dubrovačkog zaleđa i samog Dubrovnika. Podjelu na tri regije koje predstavljaju svojevrsne epicentre ćirilске pismenosti u Hrvatskoj; dubrovačku, dalmatinsku (poljičku) i bosansku, napravio je još 1862. g. poznati filolog, povjesničar i kolekcionar Ivan Berčić (Berčić 1860:70 – 84.). Nadalje, po uporabi ovo pismo je daleko premašilo granice srednjega vijeka, te s pravom možemo reći kako je „izumrlo“ tek zahvaljujući upornoj austrougarskoj birokraciji XIX. st. Franjevci i javna pismenost u katoličkim sredinama zapadnoga Balkana općenito (kako na prostoru Dubrovnika, u Dalmaciji, tako i u Bosni, Hercegovini) – u mjeri u kojoj možemo očekivati njihovu pismenost (s obzirom na kulturološke zakonitosti) koristili su se ćirilicom u sličnom opsegu (dakako sa svim posebnostima) kao i javna pismenost u pravoslavnim sredinama. Bogatstvo i raslojenost srednjovjekovne ćirilске paleografije hrvatske kulturne baštine očituje se u svim mogućim vrstama pisanih spomenika definiranim različitim funkcijama, bili oni nadgrobni odnosno kameni natpisi, pravni ili privatni dokumenti na pergamentu ili papiru, beletristika, liturgijska književnost i sl. Odnos ćirilске paleografije kao znanosti prema ovoj verziji ćirilskog pisma je kompliciran te dosta često prožet raznovrsnim političkim utjecajima. Đorđić, primjerice, spominje kako se početkom XIII st. u Dubrovniku ćirilsko pismo koristi kod još uvijek većinskog romanskog stanovništva u ograničenoj, uglavnom diplomatskoj prepisci (1971:68). On ovo poslovno pismo jasno diferencira od ustavnog, te ga naziva brzopisom. Pritom jasno napominje kako brzopis u tipološkom pogledu može predstavljati i minuskulu i kurziv (Ibidem:83 – 84.). Drugi važniji istraživači poput Vrane, Čremošnika i Mošina imaju drukčije razrađene teorije, te ovu vrstu pisma više promatraju kao specifičan fenomen, s različitim pogledima na razvojnu i terminološku problematiku.⁶

Pouzdanost se može reći kako se ćirilica na hrvatskim prostorima upotrebljava već od kraja XI. ili početka XII. st (Hercigonja 2006:32). U prilog ovoj hipotezi ide zasljedeno postojanje znatnog broja ćirilskih slovničkih oblika na čuvenoj *Bašćanskoj ploči* (dio kojih su, doduše, tumačili neki latiničkima: A, I, M, N, O, T) – još jedan kronološki i sastavno blizak spomenik bio bi i *Supetarski ulomak* iz središta Istre datiran u XII. st. Taj spomenik je također primarno pisan glagoljicom, a sadrži i neka ćirilška slova najstarijih oblika.⁷ Takvo postojanje ćirilskih

⁶ Više o ovoj temi u poglavlju 1.2. *Politička, historiografska i terminološka problematika diplomatske minuskule i ćirilске paleografije*

⁷ Osnovna literatura koja govori o srednjovjekovnim ćirilškim spomenicima hrvatskog kulturnog kruga može se naći u mnogobrojnim publikacijama, knjigama, udžbenicima i člancima. Kao dobra polazna točka može se navesti priručnik Stjepana Damjanovića „Slovo iskona“ (Zagreb, 2002.). Nadalje, Benedikta Zelić – Bučan je puno pisala

slovnih oblika na krajnjem zapadu hrvatskog srednjovjekovnog kulturnog kruga, u ovako ranom stadiju uporabe ćirilčkog pisma, svjedoči zasigurno o prepletenosti glagoljice i ćirilice od samih početaka njihova širenja. Kasnije, krajem XII. st. dolazi do teritorijalnog razgraničenja sfera utjecaja/uporabe ovih dvaju pisama čiju su fizičku granicu činile rijeke Krka i Vrbas, te ćirilica postaje primarno sredstvo komunikacije upravo istočno od ovih dviju rijeka. Krajem XII. st., preciznije 1184. g., nastaje i čuveni *Povaljski prag*. Ovaj nadvratnik samostanske crkve u Povljima na otoku Braču ujedno se spominje i kao jedan od najstarijih dokumenata pisanih hrvatskim jezikom. Zanimljivo je kako i u istom mjestu, kojih sedamdesetak godina kasnije nastaje još jedan važan spomenik, ovaj puta dokument, *Povaljska listina* (sastavljena 1. 12. 1250.). U njemu hvarski bilježnik kanonik Ivan piše o zemljišnom posjedu benediktinskog samostana sv. Ivana u Povljima na Braču. Ćirilčka epigrafijska srednjeg vijeka ipak je puno bogatija u zaleđu, primjerice u Bosni i u Hercegovini (Ibidem:105 – 106.).⁸ Najstariji su spomenici poput *Humačke ploče* iz XII. st., spiralno ispisanog ćirilčkog natpisa s nekoliko glagoljskih slova, koji se nalazio u zidu franjevačkog samostana u Humcu (Hercegovina). Taj natpis koji govori o zidanju crkve po jednima je stariji od najstarijih hrvatskih glagoljičnih epigrafa i istodoban sa *Samuilovim natpisom*, dok drugi drže da je puno mlađi pa predlažu čak XV. stoljeće kao vrijeme njegova nastanka. Branko Fučić je tvrdio da je s prijelaza iz XII. u XIII. stoljeće, Hercigonja ga stavlja u rano XI. stoljeće, a lako bi moglo biti da je iz istoga vremena iz kojega su i upravo spomenuti hrvatski spomenici na kojima se miješaju glagoljica i ćirilica (Damjanović 2014:2 – 3.). Kronološki suvremena *Povaljskom pragu* je već spomenuta *Povelja Kulina bana*. Ovaj ćirilicom i latinicom pisan dokument koji regulira trgovačke odnose između Dubrovnika i Bosne, dopuštajući dubrovačkim trgovcima slobodnu trgovinu po Bosni, prvorazredni je kulturni spomenik, a svjedoči između ostalog i o postojanju dubrovačke slavenske kancelarije već krajem XII. st. Kao ugovor bosanskog vladara s dubrovačkom vlastelom, *Povelja Kulina bana* je neupitno dio dubrovačke, a samim tim i hrvatske srednjovjekovne pisane kulture i riječi (u užem smislu). Današnji pretpostavljeni original povelje u posjedu je ruske Akademije nauka u Sankt Peterburgu gdje je dospio još sredinom XIX. st., dok je od dva evidentirana prijepisa u dubrovačkom Arhivu sačuvan mlađi, a stariji se

o ovoj tematici u svom djelu "Bosančica ili hrvatska ćirilica u srednjoj Dalmaciji" (Split, 2000.). Neki osnovni podaci mogu se izvući i iz knjige "Povijest hrvatskog jezika. Knjiga 1: srednji vijek", Bratulić et al. (Zagreb, 2009.). Također, tu je i već spominjano Hercigonjino djelo "Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja" (Zagreb, 2006.), Hammova staroslavenska gramatika i sl. Ovoj najosnovnijoj literaturi pripada i knjiga koja će biti još puno puta spominjana u ovom radu - "Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova" Matea Žagara (Zagreb, 2007.). Ovo su samo neka od novijih djela, bez spominjanja većeg broja starijih (nikako ne i manje važnih) istraživača poput Jagića, Berčića, Truhelke ili pak Miklošića.

⁸ Velikom bogatstvu bosanske ćirilčke pismenosti u korist idu činjenice kako je ondje u srednjem vijeku crkvena literatura isključivo bila pisana ćirilicom (Crkva bosanska), a i kraljevske su kancelarije koristile ćirilčko pismo.

izgubio u silnim seobama arhivske građe tijekom XIX. i XX. st. (Čremošnik 1948:107 – 108.). Još jedan od starijih dokumenata je i *List omiškog kneza Đure Kačića Dubrovačkoj općini* iz 1276. g. Sadržaj ovog na pergamentu pisanog dokumenta je molba za mirom koju je omiški knez uputio dubrovačkoj vlasteli. Puno je bosanskih i humskih dokumenata iz XII. st. koji su pisani u Dubrovniku, a u svojoj grafiji već sadrže određene karakteristike minuskulizacije pisma, pogotovo što se tiče morfologije slovnih oblika. O njima će se, naravno, nešto kasnije raspravljati i u samom paleografskom istraživanju (humski župan Andrija, bosanski knez Matija Ninoslav i dr.). U XIV. st. ne pojavljuju se neka monumentalna djela srednjovjekovne ćiriličke pismenosti, no ne izostaju dokumenti diplomatskog karaktera pisani upravo pismom koje je i tema ovog doktorata, odnosno ćiriličkom diplomatskom minuskulom. Najbolji primjeri mogu se vidjeti upravo u dubrovačkoj slavenskoj kancelariji koja je itekako aktivna u XIV. st. Isto tako, uz srpsku kraljevsku kancelariju, u drugoj polovici XIV. st. posebno je aktivna i kancelarija bosanskoga bana/kralja Tvrtka, u kojoj prevladava jedno visoko stilizirano i estetsko minuskulno pismo. Velik broj istraživača pripisuje ovaj uzlet Tvrtkove kancelarije poznatom logotetu Vladoju, kojeg je Tvrtko 1376. g. doveo iz Srbije prilikom svoje krunidbe za kralja Srbije i Bosne. Naravno, ova teorija opet stavlja fokus na srpsku kraljevsku kancelariju kao izvorište glavnog utjecaja na oblikovanje minuskulnog pisma Tvrtkove kancelarije (Čremošnik 1963:131.). Tim činom u potpunosti se previdjela činjenica kako i prije Vladoja imamo primjere dokumenata pisanih minuskulom i u bosanskoj kancelariji (Žagar 2016:35.). Mošinovo mišljenje kako je za završni stadij formiranja zaslužan jedan srpski kraj okrenut zapadu, poput zetsko – humske Dukljanske države XI – XII. st., s definitivnim oformljenjem u dubrovačkoj kancelariji (Mošin 1965:162) u novije vrijeme podupire i Lejla Nakaš, napominjući kako se odavno zna da prvi dokument jednog bosanskog vladara napisan diplomatskom minuskulom ipak nije napisao Vlade, niti pisar doveden iz Srbije, već upravo netko sa zapadnohumskog prostora (Nakaš 2010:20). U XV. st. slavenska pismenost ovog pismovnog tipa doseže i svoj vrhunac. Već na samom početku, 1404. g., krstjanin Hval piše čuveni *Hvalov zbornik* za bosanskog kneza, splitskog vojvodu i viteza Krajeva donjih i gornjih Hrvoja Vukčića – Hrvatinića.⁹ Ovaj iluminirani srednjovjekovni rukopis, pisan ćiriličkim ustavom, nastao je najvjerojatnije u Hrvojevoj rezidenciji Omišu, a prepisan je s glagoljskog predloška.¹⁰ *Poljički statut*, čija je prva redakcija sastavljena 1440. g. također je reprezentativni

⁹ O velikoj ćiriličkoj pismenosti bosanskih krstjana, koja također pripada i hrvatskom korpusu dosta je pisala Herta Kuna, pogotovo u svom zadnjem djelu *Srednjovjekovna bosanska književnost* (Sarajevo, 2008.)

¹⁰ Kvalitetna transkripcija ovog srednjovjekovnog književnog spomenika može se naći u djelu Nevenka Gošić et al., *Codex Of Hval Krstjanin: transcription and commentary*, Sarajevo 1986.

spomenik/dokument pravne prirode od neprocjenjive vrijednosti za hrvatsku kulturnu baštinu, i to u dalmatinskim okvirima. U ovom se dokumentu kroz velik broj članaka može vidjeti uređenje javnih unutrašnjih odnosa na razini kaznenog, građanskog i procesnog prava unutar jedne nesvakidašnje geopolitičke pojave, tzv. Poljičke Republike, koja je postojala sve do Napoleonovih osvajanja (Klarić 2006:148 – 149.). Uz sve navedeno, pismo ovog važnog dokumenta povezano je s pismom diplomatske minuskule dubrovačke kancelarije, iz kojeg se i razvilo.

U XV. st. ćirilsko pismo se frekventno koristi na prostoru Dalmacije i Dubrovnika, te na području Bosne odnosno Hercegovine. Prilikom turskih osvajanja korespondencija s turskim velikašima i plemstvom odvija se također na ćirilskom pismu. Velik je broj natpisa isklesan na stećcima, srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima rasprostranjenima na području Bosne, Hercegovine, srednje i južne Dalmacije, Konavala i dijelova Crne Gore.¹¹ U dubrovačkoj slavenskoj kancelariji, upravo u prvoj polovici ovog stoljeća djeluju njeni najplodniji pisari Rusko Hristoforović i Nikša Zvijezdić koji iza sebe ostavljaju impresivan broj dokumenata. Diplomatska prijepiska na ćirilici nije rezervirana samo za obalu i zaleđe; njome se piše i duboko u unutrašnjosti hrvatskog kulturnog kruga, tako da su zabilježeni čak i dokumenti ugarsko-hrvatskog kralja Matijaša Korvina pisani ovim pismom (Stojanović 1934:409 – 410.). Također, treba spomenuti i kako se velik broj ćirilskih povelja bosanske provencijencije, poput one bana Stjepana II. Kotromanića iz 1322. g. čuva u Kermendskom arhivu (Ćorović 2011: 200.)¹². U Dubrovačkom arhivu čuvaju se i neke izuzetno lijepe povelje iz prve polovice XV. st. (Stojanović 1934:47) u kojima se Dubrovčani uglavnom dopisuju s bosanskim velikašima. Ove povelje su pisane na pergameni, a vrlo često imaju sačuvan pečat i interesantno i lijepo izvedene iluminacije početnih slova.

Samo pitanje podrijetla i postanka ove specifične vrste ćirilskog poslovnog pisma izuzetno je komplicirano i delikatno. Oko ove teme već se duži niz godina vode žestoke polemike, a bilo kakav konsenzus još uvijek nije na vidiku. Čremošnik, primjerice, navodi kako su pismovne promjene prema ovoj vrsti pisma počele s produženim slovnom oblikom *a* u potpisima velikog župana Nemanje i njegovog brata Miroslava na latinskom ugovoru s Dubrovnikom od 27. 9. 1186. Pritom, pismo (a i sam naslov citiranog članka) naziva isključivo „srpskom diplomatskom minuskulom“, te razvoj ovog pisma veže uz razvoj feudalne Srbije (Čremošnik 1963:120). Posebnu pažnju Čremošnik (ali ne samo on) pridaje čuvenom logotetu

¹¹ Ova pojava nije specifična samo za XV. st., a za više informacija o ovoj zanimljivoj tematici vidi u Lovrenović 2013, Milošević 1991, 2013.

¹² Za više podataka o poveljama u Kermendskom Arhivu vidi Thallóczy 1906.

Vladoju, koji je po njegovu mišljenju uveo diplomatsku minuskulu i na bosanski dvor kralja Tvrtka (Čremošnik 1963:131). Iako je neupitno kako utjecaj srpske kancelarije postoji, činjenica je kako u srednjovjekovnoj bosanskoj kancelariji postoje primjeri pisanja minuskulnih povelja i prije Vladoja, a i neke osobine koje se danas prepoznaju kao odlika minuskulnog pisma razvile su se u starijoj zapadnoćiriličkoj pismenosti (Žagar 2016:35). Već je prije spomenuta teorija Čremošnikovog suvremenika i velikog paleografa Vladimira Mošina. Isto tako, Mošin ispravno prepoznaje očitu činjenicu kako čuveno produženo slovo *a* nikako ne može biti pokazatelj razvoja diplomatske minuskule, jer ovakav oblik postoji i u Samuilovu natpisu iz 993. i u natpisu Pavla hartofilaksa i dr. (Mošin 1965:162.). Slično je i Vranino razmišljanje, koji najstarije povelje prve polovice XIII. st. pripisuje čuvenom dubrovačkom notar Paskalu, te zaključuje kako „u vrijeme kad je poluminskula u Dubrovniku bila općenito poznato pismo, koje se isključivo upotrebljava u diplomatskom saobraćaju, u raškoj državnoj kancelariji ona je sebi tek krčila put.“ (Vrana 1957:333.) U ovom citatu možemo vidjeti i koliko velika su bila neslaganja oko terminologije, jer Vrana ovu vrstu poslovnog pisma naziva *poluminskulom*. Ovdje je potrebno napomenuti kako svako izolirano motrenje sličnosti u pojedinim slovima može zavesti. Ključno je fokusirati se na cjelovito pisanje u recima, a ne samo na pojedina slova. Nemoguće je da se uvede jedno novo slovo, a da se tragovi ne vide na cijeloj strukturi pisanja; ovdje nije riječ o samo jednom slovu već o cjelokupnom procesu minuskulizacije o kojem grafomorfologija i ovisi.

U prethodnim recima nabrojane su samo najpoznatije i najbitnije teorije i argumenti vezani uz ovu vrstu poslovnog pisma, a ovaj popis mogao bi se i proširiti, iako je i sve netom pobrojano dostatno kako bi izveli sljedeće zaključke od kojih se neki mogu činiti kao već poznati, ali zbog šireg konteksta nije zgorega na ovom mjestu ih još jednom utvrditi. Kao prvo, ova vrsta poslovnog ćiriličkog pisma posjeduje specifične morfološke karakteristike koje su povezane sa zapadnim prostorom uporabe ćiriličkog pisma. Spomenuti utjecaji u pismu su vidljivi kroz prisvajanja određenih slovnih oblika karakterističnih za latiničku grafiju. Posebnosti slovnih oblika u odnosu na ustavna pisma leže u procesu koordinacije unutar središnjeg dijela postupno oblikovanog četverolinijskog sustava, a dodatnu dimenziju morfološkim osobinama daju slabiji slovni dijelovi koji probijaju linijski sustav, što je vrlo česta pojava kod pisma diplomatske ćiriličke minuskule. Sam proces minuskulizacije u ćirilici je bitno drukčiji nego u grčkom ili latinskom pismu, prvenstveno jer je ćirilica mnogo mlađe pismo. Minuskula, koja u svim navedenim pismima ima četverolinijski ustroj, u ćirilici je služila prvenstveno kao poslovno pismo, te se nikad nije profilirala u raskošnu kaligrafsku minuskulu, primjerenu uglednim, svečanim kodeksima (Žagar 2007:286). Kako je u latinici i

grčkom pismu proces minuskulizacije već poodmakao u usporedbi s ćirilicom, vjerojatno je kako su se određeni utjecaji iz tih dvaju pisama odrazili i na sam razvojni proces u ćiriličkoj minuskuli.

Krajem XV. st. i kronološki završava razdoblje srednjeg vijeka, a samim tim i interesno razdoblje ove disertacije. S već spominjanim prvotiskom srednjovjekovna ćirilička se paleografija početkom novog stoljeća i novog doba uspješno otiskuje prema višem stupnju razvoja uvođenjem tiskanih izdanja. Naravno, i dalje se pišu i ćirilički zbornici rukom¹³, lekcionari i sl., koji se upotrebljavaju ne samo u zaleđu, već i u Gradu. Povodom 500. obljetnice ćiriličkog prvotiska u Zagrebu je održana i međunarodna konferencija s velikim brojem referata i izlagača.¹⁴

1.2. Politička, historiografska i terminološka problematika diplomatske minuskule i ćiriličke paleografije

Ćiriličko pismo u kontekstu hrvatske srednjovjekovne kulture, kao što je spomenuto i u prethodnom poglavlju, ravnopravan je čimbenik s ostala dva pisma (glagoljicom i latinicom) koja su sudjelovala u pismenom i književnom razvoju srednjovjekovne hrvatske kulturne baštine, no ne u svim razdobljima i na svim prostorima u jednakoj mjeri. Ovo poglavlje će u najkraćim mogućim crtama objasniti ovaj zanimljivi fenomen, ali i historiografsku i terminološku problematiku.¹⁵

Sredinom XIX. st. diljem Europe, pod utjecajem romantičarskih ideja i zanosa bude se osjećaji nacionalnog određenja, formiraju se koncepti nacije i nacionalnosti¹⁶, te se događa svojevrsno uskrsnuće nacionalnog ponosa i naboja kod mnogih naroda koji su u tom trenutku bili pripadnici neke veće državne tvorevine koju nisu nužno poimali kao „vlastitu“. Slično se događa i u Hrvatskoj, gdje se uz ilirski pokret iz tridesetih godina počinju javljati i ideje o

¹³ Odličan primjer je *Libro od mnozijek razloga* iz 1520. Za izdanje vidi Rešetar 1926.

¹⁴ U sklopu ove konferencije u Palači Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu (organizacijski odbor: akademik Stjepan Damjanović, predsjednik; akademik August Kovačec, akademik Anica Nazor, akademik Nenad Vekarić, prof. dr. sc. Mateo Žagar) održan je i referat na temelju kojeg je kasnije izašao članak Mateo Žagar – Kristian Paskojević, „Ćiriličke isprave dubrovačke kancelarije XV. stoljeća – između minuskule i kurziva.“ *Filologija* 62 (2014), Zagreb: 221 – 247.

¹⁵ Tema ovog poglavlja je višestruko zanimljiva i opširna, pogotovo iz sociolingvističke perspektive, te samo i ona može biti zasebna doktorska disertacija.

¹⁶ Još jedna društvena tematika o kojoj se puno i opširno pisalo. Za više o razvoju ideja nacije i nacionalizma u Hrvatskoj vidi Gross 1985., Stančić 2002.

južnom slavizmu (a na temelju ranonovovjekovnih zasada orijentiranja katoličke crkve prema južnoslavenskom središnjem dijelu i istoku) i potreba za nezavisnošću i samoodređenjem. Jezik i književnost, književno stvaralaštvo i pisani spomenici jedna su od bitnijih odrednica identiteta, te se upravo na ovom polju i ocrtavaju svi spomenuti utjecaji, gdje se jedinstvenim pismom i jezikom pokušava učvrstiti kulturni identitet jednog naroda (Malić 1997:26.). Upravo u ovom razdoblju kreirana je i podjela za koju se može slobodno reći kako nas uvelike prati i dan danas. Naime, tadašnjim filolozima i inim istraživačima činilo se prikladnim jednostavno povezati određeni etnički identitet s pismom, sve to u ime „koherentnosti“, kao da bi nacija s jednim pismom, jednim jezikom, (po načelu „jedan vladar, jedna zemlja, jedna vjera...“) – bila čvršća, uvjerljivije samostalnosti. Takav pristup pridonio je stavu, prešutnom i izrečenom, da ćirilčki spomenici pripadaju srpskoj, a glagoljični (uz latinične) hrvatskoj književnosti, načelo koje je poteklo od samog Jagića (Žagar 2000:206.). Potrebno je na ovom mjestu podsjetiti se i okvira „serbokroatizma“, nastojanja oblikovanja jednog naroda i jedne prateće filologije, koja se onda po konfesionalnoj pripadnosti „cijepa“ na dva dijela, prema dva prepoznata „plemena“. Ovakav pristup funkcionirao je umnogome sve do kraja XIX. st., osobito potvrđen u velikosrpskoj koncepciji, po kojoj je sva književnost pisana štokavicom bila srpska. Serbokroatistička pak teorija u Hrvatskoj iskorištavala je ilirsku terminologiju, na koju je ovaj koncept „nasjeo“ (Auburger 2009:62.). Ovakva jednostavna, rudimentarna i banalna podjela naravno nije slika danas poimanih nacionalnih filologija, a takav pristup odslikava se i u suvremenom političkom i javnom životu Hrvatske. Jedan od prvih znanstvenika koji udara temelje ovoj podjeli, i to dakako u skladu s filološkim koncepcijama XIX. stoljeća, bio je čuveni jezikoslovac i slavist Vatroslav Jagić.¹⁷ Po Katičiću, Jagić ne samo da je jedno od vodećih lica, nego uz Miklošiča i Kopitara i jedan od utemeljitelja slavistike kao treće velike europske filologije (Katičić 2014:99.). Pod utjecajem, odnosno bolje rečeno prijetnjom mađarizacije i Metternichovog apsolutizma, Jagić je uz čitav niz drugih znanstvenika i filologa uložio popriličan napor u stvaranje kohezije između južnoslavenskih naroda, tj. prvenstveno Slovenaca, Hrvata i Srba. Pri tome su neka izrazito komplicirana pitanja, kao što je veza narod – pismo, dobrim dijelom pojednostavljena upravo zbog nadolazeće opasnosti u vidu već spomenute mađarizacije i germanizacije slavenskog stanovništva. Svojim radom ovi znanstvenici su započeli sa sistematičnom i znanstvenom obradom ne samo ćirilčkih, već i ostalih paleografija

¹⁷ O Jagićevom znanstvenom radu i bibliografiji napisano je jako puno, a dobra polazna točka za osnovnu literaturu je knjiga Krešimira Filića *Lik Vatroslava Jagića* (Varaždin, 1965.) Govoreći o Jagićevim konceptima hrvatske i srpske pismenosti i književnosti, bitno je djelo *Historija književnosti naroda hrvatskog i srpskog. Knjiga prva – Staro doba*. (Zagreb, 1867.)

kulturološki povezanih s hrvatskim srednjovjekovljem (latinica, glagoljica). Situaciju je donekle pokušao promijeniti poznati arheolog i paleograf Ćiro Truhelka, autor naziva *bosanica/bosančica*, inzistirajući na posebnostima ovog tipa ćirilice u odnosu na sve druge kojima su se služili narodi/kulture pravoslavne konfesionalne pripadnosti, čak do te mjere da je tvrdio kako je riječ o posebnome pismu koje se neposredno razvilo iz grčkog pisma (Truhelka 1889). Iako je pravilno identificirao posebnu kurzivnu vrstu ćiriličkog pisma, Truhelka je pogriješio smatrajući kako je upravo to pismo autohtonog bosanskog podrijetla, izravno izvedeno prema grčkom pismu, a pritom nije uopće obraćao pozornost na opće zakonitosti grafomorfološkog razvoja slovnog ustroja. Još jedan poznati znanstvenik i istraživač tog razdoblja je i Milan Rešetar, koji sa svojim radom nastavlja i u prvim desetljećima XX. st. Upravo je on u izdanju Srpske kraljevske akademije izdao prvi tiskani dubrovački katolički ćirilički molitvenik (*Od blažene gospođe ofičje*, 1512, Rešetar 1938.). Rešetar, koji je ovo djelo, kao i cijelu dubrovačku sastavnicu, smatrao korpusom srpske književnosti, svojim je nedosljednim političkim i znanstvenim stajalištima i ne samo u pogledu paleografije (koji su se kretali od srpskokatoličkog političkog izjašnjavanja do jugoslavenskog unitarizma) samo još više zakomplicirao ionako već složenu situaciju povezivanja identiteta s pismom, a samim time (naravno uz ostale faktore kao što su primjerice vjera i jezik) i sa zacrtanim teritorijem. Ne treba stoga biti čudno kako je upravo srpski političar, ali i povjesničar i paleograf Ljubomir Stojanović u djelu *"Stare srpske povelje i pisma"* (Beograd 1929.) objavio transliteracije većine ćiriličkih povelja iz dubrovačkog arhiva. Neovisno o Stojanovićevim političkim idejama, ovo djelo je iznimno značajno upravo zbog prvih transliteracija ove povijesne građe i kao priručnik može poslužiti i danas.¹⁸ Stojanović je originale povelja prepisivao u Beogradu, jer su tada arhivalije iz Dubrovnika bile čuvane u arhivu Srpske akademije. Naime, dubrovački arhiv se selio više puta tijekom povijesti; nakon sloma dubrovačke Republike, u prvim desetljećima habsburške vlasti počela je njegova selidba, a 1833. g. u potpunosti je preseljen u Beč, poslije prvog svjetskog rata vraćen je Kraljevini Jugoslaviji, ali se čuvao u Beogradu. Nadalje, 1941. g. njemačke okupacijske snage opet šalju arhivsku građu u Beč, a napokon je vraćena u Dubrovnik tek 1947. g. (Čremošnik 1948:106 – 109.). Zbog tako burne prošlosti Arhiva i ne čudi što je dosta građe izgubljeno.

¹⁸ Ljubomir Stojanović (1860. – 1930.) bio je poznati srpski filolog, političar i član Srpske kraljevske akademije nauka. Govoreći o njegovoj istraživačkoj djelatnosti, Stojanović je objavio izdanja velikog broja starih spomenika, rukopisa, dokumenata, zapisa, natpisa, rodoslova i pisama: *Miroslavljevo jevanđelje*, *Stari srpski natpisi i zapisi*, *Stari srpski rodoslovi i letopisi*, kataloge rukopisa Srpske kraljevske akademije i Narodne biblioteke u Beogradu i drugo. Pri izradi ovog doktorskog rada puno su pomogle i njegove knjige *Stare srpske povelje i pisma* (1 i 2) u kojima je transliterirao velik broj dokumenata iz dubrovačkog Arhiva.

Dvojica velikih istraživača dubrovačke srednjovjekovne ćirilčke građe bili su Gregor Čremošnik i Vladimir Mošin. Njihov izuzetno plodan paleografski rad urodio je razvitkom novih i modernijih paleografskih metoda, te objektivnijim znanstvenim stajalištima. Upravo neka od Čremošnikovih djela iz bogatog znanstvenog opusa najbolje prikazuju suštinu jednog paleografskog istraživanja.¹⁹ Vladimir Mošin sa svojim bogatim istraživačkim opusom, građenim na istraživanju gotovo cjelokupnog spektra južnoslavenske ćirilice, također ukazuje na problematiku ćirilčke paleografije, te u najjasnijim crtama prikazuje povijest razvoja polemike oko terminoloških problema i pitanja podrijetla, njihova sadašnjeg stanja, te moguće znanstvene teorije i smjerove istraživanja koji bi mogli razriješiti tu opširnu problematiku.²⁰ Josip Vrana, još jedan vrlo bitan istraživač, posebnu pažnju posvetio je istraživanju Miroslavljeva evanđelja te komparaciji staroslavenskih evanđelistara. Samo ME jedno je od poznatijih djela koje izaziva prijepore oko nacionalne pripadnosti. Dosad provedena istraživanja čuvenih paleografa kao što su Kuljbakin (1925), Vrana i Belić (1936) utvrdila su kako ME bez sumnje posjeduje odrednicu kojom pripada zetskohumskom prostoru, jezgreno katoličkom, odnosno da je tekst ME odrazio zapadnu liturgiju. To je, naposljetku, prostor za koji je i Mošin smatrao da je jezgra nastanka minuskulnog tipa ćirilice, za što su presudili kontakti s praksom pisanja latiničke minuskule, u uvjetima najčešće bigrafičnosti pisara. Tomu u prilog idu i mnoge vješto izvedene romaničke ilustracije i minijature. Moguće mjesto nastanka ovog evanđelistara je poluotok Pelješac, možda Ston, a očigledni su i brojni tragovi latinske/beneventanske pismenosti. Te tragove beneventanskog pisma identificirao je upravo Vrana u svom istraživačkom opusu (Vrana 1961:115 – 117.). Jedan od najplodnijih istraživača srednjovjekovne južnoslavenske ćirilčke paleografije zacijelo je bio Gregor Čremošnik. Kroz svoj opus obradio je velik broj srpskih, bosanskih i humskih povelja i dokumenata (*Dubrovačka kancelarija do god. 1300, Originalni dokumenti južnoslovenskih vladara u mletačkom arhivu, Studije iz srpske paleografije i diplomatike srednjeg veka, serijal Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka, Studije za srednjovjekovnu diplomatiku i sigilografiju Južnih Slavena* samo su neka od bitnijih djela Čremošnikovog bogatog istraživačkog rada). U svojim znanstvenim istraživanjima ispravno je identificirao diplomatsku ćirilčku minuskulu kao pismo koje nije poluustav ili kurziv, već specifična vrsta poslovnog pisma koje je četverolinijski koordinirano s jednostupnjevitim rasporedom u centralnom dijelu retka. Među bitnija djela druge polovice

¹⁹ Dovoljno je, primjerice, samo pogledati Čremošnikova paleografska istraživanja o ćirilčkim poveljama srednjovjekovne Bosne i Huma („Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka“) kako bismo dobili uvid u metodologiju kojom se služio. Kroz samo paleografsko istraživanje ovi članci su opsežno konzultirani.

²⁰ Za ovu problematiku jako je bitan Mošinov članak "Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici" koji je intenzivno korišten prilikom pisanja ove disertacije.

XX st. pripada i knjiga Benedikte Zelić-Bučan "Bosančica u srednjoj Dalmaciji", koja prvi put izlazi 1961 g. Autorica u ovom djelu daje neka jako dobra rješenja u pogledu terminologije i podjele na regionalne tipove ćiriličkih pisama, a sama knjiga doživjela je kasnije prošireno reizdanje. Početkom 70-ih godina pojavljuje se djelo Petra Đorđića "Istorija srpske ćirilice". U njoj autor vrlo često spominje djela nastala na prostoru Dalmacije, Dubrovnika, Dubrovačkog zaleđa, Huma, Duklje, Hercegovine u kontekstu srpske nacionalne književnosti i pismenosti. Ovakvo nacionalno atribuiranje odražava jasno sociopolitički kontekst srpske filologije utemeljene na Karadžićevu pristupu kako je sve zapisano štokavsko – srpsko. Od istaknutijih djela kraja XX. i početka XXI. st. treba spomenuti knjigu Eduarda Hercigonje "Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja".²¹ Ovo djelo nudi izvrstan prikaz važnih dokumenata, natpisa, povelja, knjiga i inih djela svih triju pisama (latinica, glagoljica, ćirilica) koja su se koristila tijekom srednjeg vijeka.

Ukupno gledajući, istraživanje i interes za hrvatsku ćiriličku baštinu je daleko ispod potrebnog, te ta grana paleografije u našoj filologiji debelo zaostaje za onima preostalih dvaju hrvatskih pisama (glagoljica i latinica). Pritom, razvojne etape hrvatske ćirilice po regionalnim i podregionalnim varijantama još uvijek su nedovoljno poznate. Ne zna se dovoljno ni ono što je zajedničko ni ono što je specifično. Također, nije poznat ni odnos prema kontaktnim ćiriličkim pismenostima. A i bit odnosa prema latiničkom kurzivu također treba rasvijetliti i potkrijepiti.

Iako se dosad uobičajilo, zahvaljujući paleografskim istraživanjima koja su se oblikovala u središtima ćiriličkih kultura, isticati posebnosti pisma dubrovačkih isprava u kontekstu srpske pismenosti ("srpske diplomatske minuskule"), u ovom radu nastojati će se procijeniti prave omjere utjecaja sa svih strana, propitati "samosvojnost" dubrovačke ćirilice. Nacionalni kontekst(i) mogu se shvatiti kao zona naknadne interpretacije, svojevrsne projekcije filologije XIX. i XX. st, koje upućuju na raznolikost konteksta, ali ga nerijetko i nepotrebno ograničavaju. Na kontekst hrvatske filologije jasno upućuju poznate zakonitosti oblikovanja hrvatske nacije i kulture, kao i poznata činjenica da je Dubrovnik sa svojom književnosti postao stožerom u formiranju nacionalne filologije u XIX. stoljeću; ne samo svojom renesansnom i baroknom književnom umjetnosti, nego i kroz kontinuitet prema slojevitoj srednjovjekovnoj produkciji sa svim njezinim refleksima, koja se izražavala – baš kao i svakodnevna i pravna pismenost – ćiriličkim pismom i pisanjem.

²¹ Također, ne treba zanemariti i već prethodno spomenuta djela hrvatskih autora (vidi bilješku 7 na str. 4.)

1.3. Osnovne karakteristike ustava, diplomatske minuskule i kurziva u ćiriličkim pismima

Govoreći o tipovima ćiriličkog pisma, čak i ova najosnovnija u naslovu iznesena podjela može se s terminološke strane dovesti u pitanje. Nažalost, u domeni problematike ćiriličke terminologije osim problema s nazivima pisma spadaju i problemi s kategorizacijom vrsta pisama, a i imenovanjem tih istih kategorija. Mnogi autori vidjeli su potrebu za promjenom terminologije, po uzoru na latinske i grčke paleografije (Granstrem 1950.). Za razliku od starijih autora koji su ovu trodjelnu diobu formirali s pomoću kategorija ustava, poluustava, skoropisa/brzopisa/kurziva, u ovoj našoj podjeli izbacili smo kategoriju poluustava koju dosta uglednih starijih paleografa poput primjerice Th. Eckhardt smatra vrstom prijelazne forme u općoj povijesti ćiriličkog pisanja.²² Umjesto, dakle, kategorije poluustava – kao svojevrsnom prijelaznom obliku između ustava i kurziva – u ovom znanstvenom istraživanju govorimo o ćiriličkoj minuskuli. Ova kategorija pisma može se smatrati i svojevrsnim prijelaznim oblikom, ali zbog svojih specifičnih slovničkih oblika, koordinacije u linijskom sustavu te svih ostalih osobina koje definiraju neku kategoriju pisma kao zasebnu, te zbog svog povijesnog značaja ovaj tip pisma definitivno zaslužuje posebno mjesto u ćiriličkoj paleografiji općenito. Sve to utoliko više što je svojim oblikom optimalnim omjerom između – baš kao i u latinskim i zapadnim pismenostima općenito – bila prikladna kao pismo knjiga, tj. knjiško pismo. Ovakvom podjelom može se dobiti dojam kako se u potpunosti poriče poluustav kao tip pisma, što nikako nije točno. Poluustav kao takav može postojati, i postoji u literaturi, u kontekstu drugih ćiriličkih paleografija, ali za razvoj dubrovačke slavenske kancelarije on ne igra neku bitniju ulogu i možemo mu priznati opstojnost tek u manjoj mjeri, za one dokumente koji su pisani naglašenije „olabavljenim“ ustavom. Malen broj takvih dokumenata u okviru dubrovačke pismenosti ne dopušta izlučivanje posebnog pismovnog tipa koji bi se nazivao poluustavom.

Na samom početku ovog osvrta čiji je cilj u najkraćim crtama naznačiti osnovne osobine tipova pisma, okarakterizirat će se ustavni tip pisma. Ustav zauzima prvo mjesto u ovoj kategorizaciji jer je i kronološki najstariji tip pisma, a samim time može se reći i prvi i osnovni oblik ćiriličkog pisma općenito, u svim kulturama koje se ovim pismom služe. Uzor i predložak na kojem je

²² „Polazeći od definicije ustava kao prvobitnog oblika kaligrafskog ćiriličkog pisma određenim dvolinijskim prostorom, Eckhardt veoma iscrpno analizira pitanje o odnosu pojma ćiriličkog ustava prema zapadnim terminima kapitale, uncijale, majuskule i opisnim terminima Schubarta u odnosu na tipove pisma na papirusu; dolazi do zaključka da *man kann also niemals den kyrillischen Ustav als Unziale bezeichnen, denn dieser Begriff ist engeren Inhalts* i kvalificira ga kao majuskulno kaligrafsko knjiško pismo.“ (Mošin 1965:151, Eckhardt 1955.)

ćirilčki ustav nastao bio je upravo dvolinijsko grčko uncijalno pismo, s kojim ćirilica sama po sebi dijeli i brojne grafemske i grafematičke sličnosti. Neke od bitnijih odlika ustava su upravo dvolinijska koordinacija slovnih oblika u linijskom sustavu, uspravljeno pisani svečani slovni oblici koji se u pravilu ne spajaju, a čiji duktus teče sporo i uredno, te pojačava sam dojam „svečanosti“ pisma. Uspravnost slovnih oblika ne začuđuje, jer i etimologija samog naziva dolazi iz riječi „pravilo“, prema kojemu se ustav ustrojava (Mošin 1965:155). Čitav taj dojam svečanosti ustav duguje liturgiji u čije je svrhe najčešće i bio korišten (iako ne isključivo). Ovdje je vrlo bitno napomenuti kako i najsvečaniji ustav ima znakove probijanja dvolinijskog ustroja. Zapravo u jezgri ustava već stoji minuskulizacijski zametak (kako ispružiti slabe dijelove slova), te je upravo probijanje linijskog ustroja bitna poveznica između ove dvije vrste pisma. To je jedna od osnovnih razlika ćirilčkog ustava prema majuskulnom latiničkom pismu, pa i prema latiničkoj uncijali. Za razliku od svečanog, preglednog zasigurno i „usporenog“ ustava (i u pogledu čitanja i u pogledu pisanja), pismom diplomatske minuskule vladaju drukčiji procesi. Sa svojim četverolinijskim sustavom, te postupno građenom jednostupnjevitom koordinacijom u centralnom dijelu linijskog sustava (za razliku od ustavne dvostupnjevitosti) sadrži sve potrebne uvjete za razvoj još bržeg stila pisanja koje je kadro služiti profanim, odnosno poslovnim svrhama. Prijelaz od najsvečanijeg registra (koji se u srednjem vijeku najprije odnosio na liturgijske tekstove pisane majuskulnim/uncijalnim slovima) do onog najmanje zahtjevnog u kojem nastaju tekstovi skriveni od pogleda u kakvom arhivu, ostavio je traga ponajviše u smještaju slova u retku – između dvije ili između četiri linije (Žagar 2013:31.). Posljedično, u ovom pismovnom tipu izostaje svečani ustavni ton, te se slijedom dopuštene slobode u brzom pisanju pojavljuju brojne inovacije posebno pri pisanju nekih slovnih oblika karakterističnih za diplomatsku minuskulu. Ovdje se prvenstveno misli na pisanje slovnih oblika *a, b, v, g, d, ž, z, k, n, h, č, u*. Naravno, ovisno o pisarima povelja i dokumenata postoje i drugi slovni oblici čija morfologija izravno duguje oblik procesima koji su se odigrali pri tvorbi čitavog pismovnog sustava srednjovjekovne diplomatske ćirilčke minuskule.

Upravo ti novokomponirani slovni oblici pokazuju koliko su pisari slavenskih kancelarija uspješno „ukalupili“ naslijeđene oblike u zadane linijske i koordinacijske gabarite. U literaturi može se naći određivanje ovog pisma, posebno u „raspisanim“ primjerima, kao – kurziv (brzopis, skoropis). Opće karakteristike kurziva teže je definirati zbog neprepoznatljive granice koja ga razdvaja od raspisane minuskule, a posebna rasprava vodi se oko toga postoji li on uopće u (zapadno)ćirilčkoj pismenosti u srednjem vijeku. Ako je suditi po Đorđiću, koji opisuje pisma srednjojužnoslavenskih isprava u totalu, brzopisne su sve povelje diplomatskih kancelarija Dubrovnika, Bosne i Srbije, te se brzopis poslije turskih nadiranja i prestankom rada

kancelarija degenerirao, da bi ga u prvoj polovici XVIII. st. zamijenila tzv. *građanska ćirilica* („graždanka“) uvezena na srpske prostore iz Rusije (Đorđić 1971:126.). I Čremošnik spominje kako u nekim poveljama, poglavito bosanske kancelarije, ima toliko elemenata kako bi čak mogli reći da se radi ako ne o kurzivu, onda o „polukurzivu“ (što je također nekanoniziran naziv). Kao dokaz ove teorije spominje povelju Tvrtka Tvrtkovića II. Dubrovniku od 16. 8. 1420. Nadalje, u opisu sljedeće povelje, također od Tvrtka II. (Stojanović br. 523., povelja datirana 18. 8. 1421.) spominje primjere spajanja slova, i to čak u majuskulnom obliku, te neko „unutarnje vrenje i nemir pisara pri traženju novih i što bržih oblika slova“ (Čremošnik 1949 – 1950:172 – 174.). Na ovome mjestu dobro je naglasiti kako je glavni *motor* morfoloških promjena slovnih oblika u minuskuliziranom pismu upravo proces *slovne koordinacije*. Međuodnos (koordiniranje) slova u minuskulnom pismu podrazumijeva prilično ujednačavanje oblika unutar glavnog slovnog polja, odnosno izvlačenje distinktivnih elemenata iz glavnog slovnog polja u četverolinijskom sustavu (Žagar 2007:265.).

Po svemu sudeći, kurziv se na nama zanimljivom prostoru nije stigao razviti sve do konačnog završetka turskih osvajanja. Nakon njih, razvija se bosanički brzopis (*bosančica*), koja sadrži osnovne forme minuskule oblikovane pred slom bosanskog kraljevstva, a ne može biti sadržajno zamjenjiv termin s *zapadnom ćirilicom* ili diplomatskom minuskulom, jer se radi o različitim varijantama pisma (Nakaš 2010:31). Ključno je da treba prije svega definirati što kurziv jest, odnosno koje kriterije treba neki tekst ispuniti da bismo ga mogli nazvati kurzivnim. Potrebno je prije svega pripremiti metodološki alat, tj. sustav karakteristika bitnih za određivanje kurziva, koji onda može poslužiti za utvrđivanje (stupnja) *kurzivnosti* pojedinih povelja. Za najbitnije odrednice, i to ne samo za ćirilički korpus, predložene su sljedeće osobine. Veći dio ovih osobina spomenut je i u članku koji je nastao povodom spomenute konferencije o 500. godišnjici ćiriličkog prvotiska (Žagar – Paskojević 2014:230.)

1. Četverolinijski sistem - kao i u slučaju minuskule, i u kurzivu mnoga slova prelaze donju i(li) gornju crtu.
2. Spojenost slovnih oblika najprepoznatljivija je karakteristika. Potvrđena je u velikom broju povelja na pojedinim primjerima, ali nije identificiran nijedan ćirilički tekst XV. st. gdje se dosljedno provodi. Spajanje slova krajnji je izraz provedene koordinacije slova, koja se stoljećima prilagođavala postizanju što veće brzine pri pisanju (za pisara), uz čuvanje prepoznatljivosti slova (za čitatelja).

3. Zakrivljenost/oblost pisma - potrebno razlikovati utjecaj pisarske škole i intenciju zakrivljenog pisanja od samog rukopisa pisara. Zakrivljenost/oblost rezultat je želje za većom brzinom pisanja (umjesto da se pazi na postizanje uglova). Ova karakteristika povezana je i sa sredstvom pisanja, odnosno vrstom pera koju pisar koristi.
4. Posebni morfološki slovni oblici koji ovo pismo jasno odvajaju od svih drugih, pa i od minuskulnih. Ti su se oblici izmijenili zbog nastojanja da se i nadalje, i još intenzivnije (u odnosu na minuskulu) inzistira na jednostupnjevitosti slovnoga polja, što je jednostavnije za pisanje, a sve to uz brigu o prepoznatljivosti oblika. Zato su neka i bitno mijenjala svoj izgled.
5. Ukošenost slova (obično se gornji dio slova nagine nadesno, ali ima i obrnutih primjera, ovisno o rukopisu pisara) i sve naglašenije izduživanje slova u visinu, te izbacivanje slovnih dijelova izvan linijskog sustava. Ovo su karakteristike koje spominju mnogi istraživači, kao primjerice Ščepkin, Čajev i Čerepnin (Mošin 1965:174.).
6. Individualna rukopisna različitost. Za razliku od minuskule, gdje individualizacija rukopisa, odnosno pisarove „ruke“ nije bila poželjna, kod kurziva se zapravo posve tolerira, štoviše i očekuje.

Na kraju, može se reći kako u Dubrovniku i okolici s kojom je Dubrovnik komunicirao (Bosna, Srbija, Bugarska i dr.) u XV. st., a i prije, ne postoji dokument u kojem bi se udovoljavalo svim ovim karakteristikama. Postoji, doduše, određena skupina povelja kod kojih su ove karakteristike izraženije, te bi možda izdvajanjem te grupe mogli utvrditi postojanje neke predkurzivne (ili protokurzivne) skupine tekstova XV. st. Kurziv je u dubrovačkom korpusu, naravno, očekivan. Poglavitito zbog kontakata s latinskom kurzivnom pismenošću. Ovdje treba posebno spomenuti primjer opusa pisara Nikše Zvijezdića, koji je bio latinski i ćirilski pisar. Latinički dokumenti koje je također sastavljao predstavljaju čisti kurziv²³, čemu mogu posvjedočiti i talijanski kratki opisi na ćiriličkim poveljama, a po svemu sudeći i u svojoj je

²³ Primjer Zvijezdićevog kurziva vidi u (Žagar–Paskojević 2014:245.). Njegov kurziv izgleda najbliži kurzivnoj gotici (usp Stipišić 1991:121)

ćirilskoj grafiji težio što bržem i zakrivljenijem pisanju, odnosno kurzivu. Jedina gore navedena karakteristika koja nedostaje kako bismo Zvijezdićevu ćirilsku grafiju slobodno nazvali kurzivom jest ujedno i najvažnija karakteristika, tj. povezanost slova. Ona se ipak javlja, ali samo povremeno. Na kraju može se još zaključiti kako ne baratamo s „kurzivnim tipom“ ćirilice, ali elemenata „kurzivnosti“ u ćiriličkim minuskulnim spisima dubrovačke kancelarije svakako ima; u različitim tekstovima u različitoj mjeri.²⁴ Istraživanje našega korpusa dakle puno može pridonijeti i prepoznavanju općih zakonitosti pismovnog razvoja.

1.4 Povijesni i regionalni kontekst diplomatske ćirilске minuskule, dubrovačka slavenska kancelarija i njezini pisari

Iako je u prijašnjim poglavljima već bilo riječi o kronološkom kontekstu znanstvenog materijala kojim se bavi ova disertacija, zbog samog sadržaja ovog potpoglavlja ponovit ćemo kako su vremenske granice korpusa *Povelja Kulina bana* iz 1189. g. te *Povelja sultana Bajazita II.* iz 1481. koja predstavlja kronološki kraj ovog znanstvenog istraživanja. Naravno, uporaba ćirilskog pisma u Dubrovniku nastavila se i puno kasnije, te njezina uporaba prestaje sa slomom Dubrovačke Republike, iako je doživjela svojevrsan povratak u sklopu Kraljevine Jugoslavije početkom XX. st., doduše u potpuno drukčijem socio – političkom kontekstu.²⁵ Ovakav povijesni kontekst u kojem se razvijala glavna tema paleografskog istraživanja zauzima razmjerno dugo razdoblje.

Kako se ljudska materijalna i duhovna kultura razvijala kroz povijest, logično je da je i jedan od njenih najvećih nositelja, pismo, bilo jednom od glavnih čimbenika tog razvoja te se razvijalo skupa s njom. Situacija je ista i u slučaju ćirilске diplomatske minuskule, jednog od službenih pisama dubrovačke srednjovjekovne diplomacije. Promatrajući geostrateški položaj Dubrovnika u srednjem vijeku, vidljivo je kako on, skoro pa isključivo, graniči s političkim

²⁴ Sličan proces dogodio se i u glagoljici, koja je također izvorno dvolinijsko ustavno pismo. Oba ova pisma zahvaćena su procesom minuskulizacije, a zanimljivo je kako je glagoljica odgovorila kurzivom u XIV. st. Kontakti s latinicom na glagoljskom su terenu bili učestaliji, a i složeno pisanje glagoljice kao pisma zasićenog zatvorenim oblicima, išlo je tomu u prilog (Žagar 2013a:285.).

²⁵ Ovaj izraz potreba nepovezanih s kontinuitetom uporabe ćirilice u Dubrovniku u prvom redu je povezan s nastankom nove državne tvorevine u kojoj je ćirilica uz latinicu imala status službenog pisma. Ovakva bigrafija je zapravo vrlo rijedak fenomen u modernim državama općenito. Za više o bigrafičnosti vidi Bunčić et al. 2016.

zajednicama u kojima se koristi slavenski jezik i pismo.²⁶ Kako je Dubrovnik oduvijek ulagao puno truda u stvaranje i održavanje diplomatskih odnosa sa svima, pa tako i sa svojim slavenskim susjedima, logičan slijed događaja bila je komunikacija na odgovarajućem pismu, odnosno u ovom slučaju diplomatskoj ćirilskoj minuskuli. Kroz povijest mijenjali su se nazivi, a također i granice susjednih država, ali ova vrsta pisma ostala je u uporabi u redovnoj diplomatsko – političkoj komunikaciji sa svim zemljama u zaleđu Dubrovnika, a i dalje. U nekim slučajevima Dubrovnik se dopisivao ćirilskom diplomatskom minuskulom i sa susjednim zemljama koje kulturološki nisu pripadale slavenskom krugu zemalja. Najbolji primjer ovakve komunikacije je prepiska Dubrovnika s turskim sultanom, a kasnije i s čitavom otomanskom Bosnom.²⁷ Karakter i kompleksnost Dubrovnika kao ekonomsko-državnog fenomena srednjeg i novog vijeka, njegovi mnogobrojni diplomatski, trgovački i politički odnosi, bogatstvo kontakata i brižno održavanje jednom uspostavljenih veza razlog su što je zacijelo upravo odavde dolazio najjači impuls pri diktiranju razvojnih trendova ovog pisma, iako ne treba zanemariti ni receptivnost. Sudeći po broju sačuvanih dokumenata, dubrovačka srednjovjekovna slavenska kancelarija imala je izuzetno bogatu pisarsku tradiciju. Danas imamo sreće što je priličan broj dubrovačkih pisara zasvjedočen u dokumentima, tako da o njima imamo konkretne podatke kao i opus svakog od njih. Ovakve okolnosti su vrlo rijetke u povijesti srednjovjekovne pismenosti južnoslavenskih prostora, tako da oskudijevamo s pisanim materijalom velikog broja kraljevskih i inih kancelarija koje su zacijelo morale postojati s obzirom na važnost zasvjedočenih institucija (najbolji i Dubrovniku blizak primjer bila bi srednjovjekovna Bugarska ili pak Srbija). Počevši od samog kraja XII. st. u Miroslavljevoj povelji²⁸ zasvjedočeno je ime notara Marina. Istina, ova povelja pisana je latinicom, ali nije isključeno kako je Marin autor i samog križa i ćirilskog Miroslavovog potpisa u ovom dokumentu. Ovaj isti Marin jest, po Rešetarovu mišljenju, autor petrogradskog primjerka čuvene *Povelje Kulina bana* (Čremošnik 1948:108). Početak XIII. st. obilježava opus notara Paskala, još jednog pisara koji se služio dvama pismima (ćirilicom i latinicom), a njegov ćirilski korpus poznat je po dopisivanju s humskim i bosanskim plemstvom. O ovim poveljama puno su pisali poznati paleografi Čremošnik i Vrana. Kako to obično biva kad se veliki umovi uhvate iste teme, razvila se polemika o pripadanju ovog korpusa notar Paskalu ili nekom

²⁶Ovdje se prvenstveno misli na Duklju, Zahumlje, Travunju, Bosnu, Hercegovinu, Srbiju, a nešto malo dalje i Bugarsku, iako se ovaj popis kroz povijest naravno mijenjao.

²⁷Izuzetno zanimljiva i vrijedna knjiga na temu bosanskih srednjovjekovnih i novovjekovnih kancelarija nakon pada pod tursku vlast je *Jezik i grafija krajiških pisama* autorice Lejle Nakaš s vrlo opsežnim teorijskim uvodom.

²⁸ Signatura po Stojanoviću je br. 2.

drugom, anonimnom slavenskom pisaru.²⁹ Ukupno raspolažemo s devet njegovih sačuvanih povelja od koje mnoge sadrže slovne oblike morfološki identične pismu diplomatske minuskule. U XIV. st., počevši od 1312. g., sve češće se spominju imena slavenskih pisara, a učestalo se uz ta imena pišu titule kao *notarius*, *cancellarius*, *scribanus*, *scriba sclauonicus*, ili pak slavenski nazivi *gramatik*, *kanžilijer* ili *dijak*. Prva tri zasvjedočena imena između 1312. i 1347. g. su Stojan de Zepre, Stjepan Binčulić i Jakov De Crosio/ Jakov Krusić. Nakon njih, 1348. g., dubrovački pisar je Đivo Parmezan, a od 1363. g. mijenja ga njegov polubrat po majci, Niko Bijelić. Kronološki, još neka manje znana pisarska imena nakon Bijelića su Utješen Tihoslavić, Vidoš Bogdanić, Maroje Niklić. Nakon njih, od 1392. pa sve do 1430. pisarsku službu služi vjerojatno i najplodniji pisar slavenske kancelarije, Rusko Hristoforović, sin liječnika Kristofora iz Beneventa. Poslije njega dolazi još jedan pisar koji se po svom opisu može svrstati na drugo mjesto srednjovjekovne dubrovačke slavenske kancelarije, odmah iza gore spomenutog Hristoforovića - Nikša Zvijezdić (lat. *De Stela*, 1430 – 1455.). Od 1455. do 1474. pisar slavenske kancelarije je Marinko Cvjetković (lat. *De Florio*), a iza njega Maroje Ptičić (1474 – 1482.). Slijedi troje pisara iz obitelji Primojevići, otac Paskal te sinovi Trojan i Nikola. Na temelju raspoloživog i proučavanog materijala dalje ne možemo nastaviti ovaj niz. Zanimljiv je podatak kako ova funkcija s vremenom gubi na važnosti zbog pada susjednih kršćanskih država pod tursku vlast, te se od 1455. g. i sama plaća za slavenskog pisara smanjuje sa 300 na 120 perpera. To ne znači kako se ćiriličko pismo i dalje ne koristi u komunikaciji sa turskim dvorom i preostalim samostalnim slavenskim državama. Naprotiv, ono je zasvjedočeno u dokumentima sve do prosinca 1807. godine ispravom koju grof Natali šalje Porti.³⁰ Kontinuitet od minimalno dokumentima potvrđenih 618 godina korištenja ćirilice u dubrovačkoj slavenskoj kancelariji dovoljno govori o važnosti ovog pisma. Kroz različite pismovne tipove ovo je pismo preživjelo turbulentna vremena nominalne bizantske i mletačke uprave nad Dubrovnikom, dopratilo, popratilo i ispratilo slavnu Republiku, te stoga postaje sve jasnije koliko dubrovačka ćirilička pismenost predstavlja upravo izniman doseg cjelokupnog kulturnog razvoja Dubrovnika.

²⁹ Upravo je Čremošnik (Čremošnik 1952:75 – 78.) iznio ovu tezu, dok je Vrana opovrgava u svom članku (Vrana 1957).

³⁰ Za popis navedenih pisara, smanjenje pisarske plaće i spomenutu posljednju ćiriličku ispravu v. (Jireček. 1904:174 – 175.).

1.5. Materijal i izvori paleografskog istraživanja

Znanstveno „tkivo“ ove disertacije iz kojeg će se uz pomoć definiranog metodološkog aparata moći izvlačiti konkretni znanstveni zaključci većinom je prikupljen u dubrovačkom Arhivu.³¹ S obzirom na veliki kronološki aspekt ovog rada a i bogatstvo samog Arhiva, biranje i filtriranje povelja i dokumenata na prihvatljiv broj bio je vrlo nezahvalan posao. U prvoj fazi identificiranja korpusa puno su pomogle Stojanovićeve transliteracije, tako da i sam korpus na kraju u postocima iznosi oko 4,5 do 5 % njegovog transliteriranog materijala. Od svih pregledanih povelja, dokumenata i listina izbor je sužen na one na prvi pogled najreprezentativnije i najzanimljivije po grafološkim i grafematičkim pojavama vezanima uz znanstveno istraživanje. Naravno, ovim poveljama pribrojen je i dobar dio tekstova kancelarija susjednih država (poglavito kancelarija srednjovjekovne Srbije, Bosne, Huma, ali i Bugarske te otomanske kancelarije, pa čak i kancelarije ugarskog kralja Matijaša Korvina) kako bismo imali i vjerodostojan kontrolni uzorak, a i uvid u smjerove i sličnosti/razlike proučavanih grafijskih procesa u pisarskoj okolini Dubrovnika. Neke povelje, poput onih Hilendarskog Arhiva ili nekih Dragutinovih ili Milutinovih povelja nisu uvrštene, iako su važne za razvoj ove pismovne inačice. Razlog tome je uvrštavanje nekih drugih povelja (primjerice Milutinove Vrhlabske povelje, *Povelje cara Dušana*) koje su sadržajno jako slične sspomenutom korpusu. Na kraju selekcije dobiven je ovaj popis povelja i dokumenata. Uz imena vladara, dataciju i ubikaciju bit će navedene signature iz Stojanovićevih transliteracija (St. br.) tek kao referentni ogledni materijal, kako bi se budućim istraživačima omogućilo lakše snalaženje. Kronološki poredan, konačan popis povelja i dokumenata izgleda ovako:

1. Povelja Kulina bana o trgovini i prijateljstvu (29. 8. 1189.), St. br. 3.
2. Veliki knez humski Andrija, Povelja o prijateljstvu s Dubrovnikom (1214 – 1217.), St. br. 7.
3. Ban Matija Ninoslav potvrđuje povelju bana Kulina (1214 – 1217.), St. br. 9.
4. Bugarski car Ivan Asen II. daje Dubrovčanima slobodu trgovine (poslije 1230. g.), St. br. 790.
5. Kralj Stefan Radoslav, Povelja o prijateljstvu i trgovini ako se opet povрати na prijestolje (4. 2. 1234 u Dubrovniku), St. br. 13.

³¹ Ovdje se želim zahvaliti dubrovačkom Arhivu i njegovim djelatnicima, a posebno višem arhivistu gospodinu Zoranu Peroviću na ljubaznosti i iznimnoj susretljivosti, čak i onda kad su zahtjevi bili mnogobrojni i opširni.

6. Dubrovčani utvrđuju mir i prijateljstvo s kraljem Stefanom Vladislavom (9. 1234 – 4. 1235. u Dubrovniku), St. br. 14.
7. Dubrovčani se kunu kralju Stefanu Urošu za mir i prijateljstvo (1254.), St. br. 22.
8. Dubrovčani se kunu humskom županu Radoslavu za mir i prijateljstvo (22. 5. 1254. u Dubrovniku), St. br. 26.
9. Ugovor o prijateljstvu i savezu u ratu protiv kralja Uroša (22. 5. 1254. u Dubrovniku), St. br. 27.
10. Kraljica Jelena (Uroša I), potvrđuje Dubrovčanima držanje vinograda kao što im je i njezin sin potvrdio (1289. na Kotraži), St. br. 29.
11. Dubrovački trgovci iz Brskova mole kneza da im se produži rok za iseljenje, (8. 5. 1302. u Brskovu), St. br. 1023
12. Kralj Stefan Uroš (Milutin II.) potvrđuje povelje o trgovini i davanjima (14. 9. 1302. u Vrhlabu), St. br. 39.
13. Car Stefan Dušan potvrđuje ustupanje Rata (19. 5. 1334. u Dobruštini), St. br. 55.
14. Car Stefan Dušan, razrješnica računa Marka Vasiljevića i drugih te pismo knezu o istome (12. 10. 1348.), St. br. 63. i 64.
15. Župan Sanko prima svoj dohodak od mogoriša (25. 8. 1364 u Dubrovniku), St. br. 102.
16. Logotet Đurađ javlja knezu da je prodao svoje imanje svome rođaku (27. 2. 1367. u Solunu), St. br. 1024.
17. Aleksandar gospodar Kanine i Valone kune se kako će biti prijatelj Dubrovniku (2. 9. 1368.), St. br. 119.
18. Đurađ Balšić potvrđuje povlastice o trgovini cara Stefana (30. 11. 1373. u Dubrovniku), St. br. 107.
19. Kralj Tvrtko potvrđuje povelje prijašnjih srpskih banova i kraljeva (10. 4. 1378. u Žrnovici), St. br. 83.
20. Knez Lazar potvrđuje povlastice cara Stefana (9. 1. 1387. u Kruševcu), St. br. 127.
21. Vuk Branković, gđa. Mara i njihova djeca Grgur, Đurađ i Lazar, Povelja o trgovini (20. 1. 1387. u Prištini), St. br. 140.
22. Kralj Tvrtko, Ugovor o međusobnom prijateljstvu i savezu protiv svih osim ugarske kraljice Jelene (9. 4. 1387. u Dubrovniku), St. br. 87.
23. Dubrovčani obećavaju kako će primiti Vuka Brankovića, gđu. Maru i sinove Grgura, Đurđa i Lazara u svoj grad ako dođu (9. 5. 1390), St. br. 143.

24. Župan Beljak i vojvoda Radič Sanković ustupaju Dubrovčanima Konavle i Vitaljinu (15. 4. 1391.), St. br. 129.
25. Kralj Stjepan Dabiša potvrđuje povelje o trgovini svojih prethodnika (7. 7. 1392. u Lušcima - Donji Krajevi), St. br. 178.
26. Kraljica Jelena, udovica Dabišina, šalje poslanike po dohotke (22. 5. 1397.), St. br. 252.
27. Dubrovčani mole kneginju Milicu, despota Stefana i Vuka da se zauzmu za njihove trgovce koje su Turci nevine zarobili (1. 10. 1397.), St. br. 190.
28. Knez Pavle Radenović daje Dubrovčanima slobodu trgovanja u svojoj zemlji (25. 3. 1397. na Ljutoj u Konavlima), St. br. 259.
29. Kralj Stjepan Ostoja ustupa Dubrovčanima sela od Kurila do Stona (15. 1. 1399. u Lišnici na Usori), St. br. 429.
30. Ljubiša Bogdančić javlja dubrovačkom knezu kako su njihovi ljudi tukli njegovog čovjeka (ožujak 1412. u Trebinju), St. br. 415.
31. Kralj Stjepan Ostojić potvrđuje povelje svojih prethodnika (5. 3. 1419. u Zvečaju³²)
32. Kopija povelje kojom kralj Stjepan Ostojić potvrđuje povelje svojih prethodnika (5.3.1419. u Zvečaju) u *Codex Ragusinus*, St. br. 579. – skupa s prethodnom poveljom
33. Vojvoda Sandalj s braćom ustupa Dubrovčanima pola Župe Konavoske s gradom Sokolom (30. 5. 1420. na Sokolu), St. br. 322.
34. Kralj Tvrtko II. potvrđuje Sandaljevo ustupanje Dubrovčanima polovice Konavoske župe s gradom Sokolom (16. 8. 1420. u Podvisokom³³), St. br. 522.
35. Dubrovčani utvrđuju prijateljstvo s vojvodom Radoslavom Pavlovićem (18. 2. 1421.), St. br. 590
36. Vojvoda Radoslav Pavlović potvrđuje Sandaljevo ustupanje polovice Konavala i zaboravlja svađe s Dubrovčanima (24. 4. 1421. u Borču), St. br. 591.
37. Herceg Stjepan Vukčić Kosača potvrđuje Dubrovčanima ranije zapise, Konavle i Vitaljinu (10. 10. 1435. na Nevesinju), St. br. 647.
38. Radoslav Dragišić Kosača potvrđuje kako je primio svoj dio Sandaljevog nasljeđa (20. 7. 1438. u Dubrovniku), St. br. 684

³² Utvrđeni grad u srednjovjekovnoj Bosni. Ostaci utvrđenja nalaze na lijevoj obali rijeke Vrbas, iznad današnje ceste Jajce – Banja Luka (Kreševljaković 1953: 25).

³³ Podgrađe grada Visoko, kraljevskog grada kojim su vladali bosanski vladari. Smješten je kod današnjeg grada Visoko u središnjoj Bosni (Ibidem: 16).

39. Dubrovčani izdaju Stjepanu Kosači njegov dio Sandaljeve ostave (18. 9. 1438.), St. br 652.
40. Vojvoda Ivaniš i braća sklapaju savez s Dubrovčanima protiv hercega Stjepana (25. 3. 1452. u Vrataru³⁴), St. br. 713.
41. Dubrovčani sklapaju s vojvodom Ivanišem i njegovom braćom savez protiv hercega Stjepana i obećavaju novčanu pomoć (25. 3. 1452. u Dubrovniku), St. br. 714.
42. Vojvoda Stjepan Kosača se miri s Dubrovčanima i potvrđuje im stare povlastice (11. 4. 1454. u Novom), St. br. 669.
43. Kralj Matijaš daje neka sela fra Aleksandru Dubrovčaninu (2. 11. 1465. na Brodu Savskom), St. br. 1020.
44. Herceg Vlatko i knez Stjepan potvrđuju kako su primili svo nasljedstvo koje im je ostavio vojvoda Sandalj (26. 7. 1470. u Dubrovniku), St. br. 774.
45. Sultan Mehmed II. potvrđuje trgovačke povlastice i određuje harač od 15 000 dukata (7. 5. 1480. u Carigradu), St. br. 862.
46. Sultan Bajazit II. potvrđuje trgovačke povlastice i smanjuje harač na 12 500 dukata (22. 11. 1481. u Drinopolju³⁵), St. br. 879.

³⁴ Srednjovjekovna utvrda u blizini naselja Borovci pokraj Metkovića. Nalazi se na brdu Gradina pored ceste Metković – Vrgorac. Za više podataka o samoj utvrdi vidi Dodig 1998.

³⁵ Grad Edirne (Hadrianopolis) u Turskoj je najzapadniji turski grad u Trakiji, na granici s Bugarskom i Grčkom. Grad je zauzeo sultan Murat I. 1365. g. i bio je stara osmanska prijestolnica sve do pada Carigrada

1.6. Uvod o paleografskom pristupu

Etimologija imena *paleografija* dolazi iz grčkog jezika (παλαιός – staro, γράφω – pisanje), a ova znanstvena disciplina dugo je vremena smatrana kao pomoćna povijesna znanost kojoj je krajnji cilj proučavanje razvoja pisma kroz povijest. Postanak paleografije općenito možemo vezati uz djelatnost učenjaka Jeana Mabillona (23. 11. 1632 – 27. 12. 1707.), inače francuskog benediktinskog monaha, i njegovog djela *De Re Diplomatica Libri Sex* u kojem se po prvi puta određuju metode i principi datiranja, kritiziranja i određivanja autentičnosti srednjovjekovnih latinskih dokumenata (Zouhar 2010:358 – 360.). Međutim, u suvremenom znanstvenom diskurzu, ova disciplina se više ne može promatrati kroz takvu prizmu. Prilikom opisivanja bilo kojeg pisma, potrebno je duboko poznavanje lingvistike, koje je nemoguće bez odgovarajućeg filološkog znanja, ali i dobro poznavanje povijesnih i kulturoloških prilika u kojima se određeni tip pisma razvija te kodikoloških danosti. U pogledu metodologije tradicionalni paleografski pristup bio je usmjeren, prije svega, prema raznovrsnosti formi pojedinih slova, međusobnom odnosu i njihovu smještaju, a odsustvovao je sustavni prikaz posebnosti pismovne strane jezika utjelovljenih u tekstu. Suvremeni opisi pismovnoga korpusa uspostavljaju metodologiju koja uvažava i rekonstrukciju izgovora, predstavljanje kulturoloških i materijalnih okvira te vizualizaciju jezične poruke (odnos ruke i oka, koordinacija ruke i pera, ostali materijalni okviri (oblik pera, podloge za pisanje, rasvjete, visine i ukošenosti stola i sl.), sintagmatika pisanja pismovnih jedinica (slova) u retke, stupce, i sl. Paleografija treba sveukupnim pristupom protumačiti povijest promjena u pismu, kako bi se konačni pregled mogao upotrijebiti kao pomoć u datiranju i ubiciranju tekstovaD.

Na razvoj novih paleografskih metoda istraživanja uvelike utječe tehnološki razvoj. Tako je, primjerice, paleograf Jean Mallon počeo koristiti film 30-tih godina XX. st. kako bi dočarao razvoj pisma. Istovremeno, Albert Hugh Smith koristio se fotografijom kao pomagalom pri čitanju oštećenih ili neprepoznatljivih rukopisa (Stokes 2015:1.). U zadnje vrijeme, zahvaljujući digitalnoj tehnološkoj revoluciji, svjedoci smo sve veće digitalizacije starih rukopisa, koji zahvaljujući internetu i razvoju fotografije postaju dostupni većem broju istraživača, a i široj javnosti.

Paleografija kao znanost, paleografski pristupi i njena metodologija razvijali su se kroz povijest, a od važnijih teorijskih pristupa izdvajaju se tradicionalna i analitička paleografija. Tradicionalna povijest istraživanja pisma poznaje dva ugrubo podijeljena puta: formalni i kulturološki. I dok formalni pristup promatra prije svega razvoj pojedinih slovnih oblika,

kulturološkim ili nacionalnim paleografijama zadatak je ponuditi šire okvire pisanja prvenstveno vodeći računa o zajednici (državnoj, nacionalnoj...) čiju kulturu određuje. Analitička paleografija se, u najužem smislu, može uklopiti u grafolingvistički pristup koji je korišten i u ovoj doktorskoj disertaciji. Ona je, uz pripadajuću kulturološku podlogu, posvećena proučavanju slovne morfologije uz primjenu različitih tehnika (Žagar 2007:54 – 55.). Govoreći o grafolingvističkom pristupu³⁶, njegova glavna karakteristika je podjela na jezičnu (grafematika) i pismovnu razinu (grafetika), koja se ipak donekle oslanja na naslijeđenu strukturalističku koncepciju (Ibidem:60). Sama ova podjela nameće i odnos grafem – fonološka vrijednost kao glavnu svoju odrednicu koja izravno pokazuje materijalizaciju jezične apstrakcije kroz pismovni proces.

Kao najrelevantniji rad vezan uz razvoj grafolingvističke metode u Hrvatskoj, nameće se djelo prof. dr. sc. Matea Žagara "Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova" (Zagreb, 2007.). U njemu se po prvi put u o pismu ne govori kao o statičkoj kategoriji, već kao o *pisanju*, dinamičkom procesu najbolje predstavljenom kroz kategoriju linijskog ustroja pisma u tekstu. S druge strane, pismo se prati kao lingvistička cjelina, tj. *vizualni jezik*.

³⁶ *Grafolingvistika* kao termin po Christi Dürscheid označava glavne aspekte jezične strane pisma (pri čemu se i nejezični segmenti tumače s obzirom na funkciju u prijenosu jezične poruke), pa možemo ustvrditi da se sada već u njemačkoj lingvističkoj javnosti donekle stabilizirao. U hrvatskom jezikoslovlju nema takve terminološke tradicije, kao ni lingvistički osmišljenih istraživanja pismovnih posebnosti, pa se uvažavanje metodologije njemačkih sustručnjaka pokazalo višestruko korisnim (Ibidem:11; Dürscheid 2002.).

2. Uvod u znanstveno istraživanje

2.1. Uvodna metodološka razmatranja i kronološka podjela znanstvenog korpusa

U uvodnim poglavljima ukratko je predstavljena opravdanost usmjeravanja znanstvene pozornosti na raznolike pismovne postave ćiriličkih isprava Državnog arhiva u Dubrovniku. Upravo stoga potreban je precizno isplaniran pristup zadanoj problematici. U ovom slučaju istraživanje je paleografskog karaktera, s izraženim naglaskom na grafijske razvojne procese. Već na prvi pogled vidljivo je kako je za provedbu ikakvog ozbiljnijeg istraživanja, uza sve ostale pripreme, potreban temeljito razrađen metodološki sustav koji će besprijekorno odraditi pretpostavljeni zadatak – praćenje razvoja jednog posebnog diplomatsko-poslovnog tipa pisma kroz srednji vijek, povezanost s ostalim susjednim slavenskim kancelarijama, te veze s ostalim relevantnim tipovima ćiriličkog pisma kao što su ustav i kurziv. Pod pojmom *metodologija*³⁷ prvenstveno se misli na uspostavu kategorija pisma i grafijskih posebnosti koje će pomoći paleografskom istraživanju pri identifikaciji povezanosti i različitosti azbuka susjednih kancelarija, posebnosti pisma i pisama, te utjecajima prijašnjih tipova pisma i pravcu razvoja srednjovjekovne ćiriličke diplomatske minuskule. Osim toga, metodološkom kompleksu pripada i razrada kriterija formiranja korpusa reprezentativnih povelja i dokumenata, dokumentiranje digitalnom fotografijom i sva pripadajuća problematika pri njezinoj provedbi³⁸, sistematika i planiranje korak po korak samog paleografskog istraživanja na dokumentiranom korpusu i sl. *Summa summarum*, dobro razrađena i u praksi provedena metodologija treba biti čvrst temelj svakog znanstvenog istraživanja, pa tako i paleografskog. Upravo takva metodologija u mogućnosti je polučiti rezultate kao što su prepoznavanje različitih pisarskih ruku, razvojnog stupnja, mjesta nastanka pojedinog dokumenta i sl. U ovom paleografskom istraživanju posebna je pažnja posvećena mogućnosti prepoznavanja unutarnjih mehanizama razvoja pisma, propitivanju stupnja samostalnog statusa pojedinih inačica ćirilice, dokazivanju

³⁷ Metodologija (od grč. *methodos*, *meta-* iza, poslije + *hodos* – način, put i *logos* -riječ, govor, mišljenje, nauka) je znanost o metodama znanstvenog istraživanja pomoću kojih se dolazi do objektivnog i sistematskog naučnog saznanja, dakle, pojam metodologije označava načine kako se objektivnim i znanstvenim metodama dolazi do istine, provjeravaju pretpostavke i pretvaraju u znanstvene činjenice (Klaić 2012: 674)

³⁸ Iako indirektno povezana s temom doktorske disertacije, problematika dokumentacije, tj. digitalne fotografije dokumenata i povelja vrlo je zanimljiva. Neki dokumenti koji su doslovno stoljećima bili presavinuti morali su biti dodatno otežani kako bi bili kvalitetno fotografirani, drugi nisu mogli stati čitavi u kadar (pogotovo Bajazitove povelje XV. stoljeća koje su u principu čitavi svici dugi i po par metara). Sve fotografije u paleografskom istraživanju (osim ako je to drukčije navedeno) autorsko su djelo fotografa Daniela Pavlinovića, nastale uz sugestije autora ove doktorske disertacije.

utjecaja drugih pisama (latinice) na razvoj ćirilčke diplomatske minuskule, razmatranje povezanosti regionalnih varijanti ćirilice, smjerove širenja, funkcionalnu raslojenost ćirilice i sl. Znanstveni doprinos ovog paleografskog istraživanja upravo je najveći na tom planu, manje na konkretnom (što bi kao isključiv zadatak postavljala tradicionalna paleografija). Pri uspostavi već spomenutih kategorija, važno je bilo obuhvatiti sve relevantne aspekte u razvoju, odnosno postojanju konkretnog pismovnog sustava. Filtrirajući sve te aspekte, pogotovo u grafolingvističkoj dimenziji, definirane su ove kategorije prema kojima smo se usmjerili: koordinacija u linijskom sustavu i posebnosti pisma; posebni slovni oblici i spajanja slovnih oblika u tekstu; razgodni znakovi: uspostavljanje razdvojenog pisanja, interpunkcija i velika slova; ligature i kraćenja te pisanje brojeva. Naravno, već na prvi pogled vidljivo je kako su sve kategorije povezane izričito uz pismovni izraz, oslobođen jezične pozadine. Primjerice, gramatičke odnosno jezične posebnosti (pa ni na fonemskoj/grafemskoj razini) ovdje uopće nisu obuhvaćene, jer bi i same po sebi mogle biti temelj jednog vrlo opširnog i poticajnog istraživačkog rada.³⁹ Prilikom istraživanja odabranih reprezentativnih dokumenata i povelja sastavljeni su i azbučni nizovi slovnih varijanti kako bi se čitavo istraživanje preglednije provodilo.

Najjednostavnija kronološka podjela materijala, s početkom postavljenim na kraj XII. st., i završetkom s krajem XV. st., već je spomenuta. Unutar ove podjele, treba naznačiti još tri glavne: 1. kraj XII i XIII. st., 2. XIV. st., 3. XV. st. Kao što je već spomenuto, korpus istraživanja bazira se na reprezentativnim primjercima dubrovačke slavenske kancelarije. Naravno, kako bi se stekao uvid u širu sliku sa svrhom razumijevanja posebnosti dubrovačke pismenosti, sastavljen je kontrolni korpus koji se sastoji od istovremenih povelja bosanskih, humskih i srpskih kraljevskih i inih kancelarija. Prirodno je kako je pismo, u ovom slučaju ćirilčka diplomatska minuskula, interferiralo s pismovnim inačicama sredina s kojima su Dubrovčani dolazili u dodire, te će upravo stoga biti zanimljivo saznati razvoj tamošnjih grafijskih posebnosti. Isto je tako očekivano da svim tim pismovnim inačicama vladaju iste ili vrlo slične zakonitosti koje samo katkada pronalaze različita rješenja koja su opet sklone širiti dalje, kao i primati druga, sve to ovisno o brojnim čimbenicima, ponajviše komunikacijske naravi.

³⁹ Naravno, uvijek postoji mogućnost terminološkog razlikovanja između jezičnog i nejezičnog u paleografiji, odnosno između grafematike (koja odražava jezičnu strukturu) i grafetike (odnosi se samo na materijalnu realizaciju i pripada isključivo vizualnom pismenom izrazu) (Žagar 2007:31.).

2.2. Kategorije i opis njihovih grafijskih i grafematičkih karakteristika

Kao što je već spomenuto u poglavlju o metodologiji, najvažniji instrument pri provedbi ovog paleografskog istraživanja uspostava je grafijskih kategorija koje svojim karakteristikama pomažu praćenju razvoja svakog pisma, pa tako i ćirilčke minuskule, njezine grafijske posebnosti, identifikaciju utjecaja kontaktnih pisama (latinice), raspored slovnih oblika i njihov razvoj unutar linijskog sustava, posebnosti u primjeni kraćenja i ligatura, te postojanje i uporaba interpunkcijskih znakova. Prilikom definiranja ovih kategorija uzete su, dakle, u obzir sve bitne grafetičke odrednice pismovnog sustava.⁴⁰ Time se izlučuju i u žarište istraživanja postavljaju ove spomenute kategorije:

1. slovna koordinacija u linijskom sustavu i posebnosti pisma⁴¹,
2. posebni slovni oblici i spajanja slovnih oblika u tekstu,
3. razgodni znakovi: uspostavljanje razdvojenog pisanja, interpunkcija i velika slova,
4. ligature i kraćenja,
5. pisanje brojeva.

Pod pojmom koordinacija u linijskom sustavu prvenstveno se podrazumijeva *proces pojednostavljivanja i usklađivanja slovnih linija u centralnom dijelu retka i razvoja slovnih oblika unutar linijskog sustava* sa svrhom postizanja optimalne brzine u pisanju i čuvanju jednostavne prepoznatljivosti slova prilikom čitanja. Pojava koordinacije nužna je kako bi sam duktus pisanja doslovno „tekao“ što lakše i brže, a samim tim efikasnije. Koordinacija se, naravno, razlikuje po tipovima i vrstama pisma, a tome u nekim slučajevima uvelike pridonosi i priroda dokumenata. Zapravo, može se reći i kako je sama minuskulizacija rezultat koordinacije. Koordinaciju imaju sva europska pisma (utemeljena na grčkome). Najbolje se ogleda u latinici, upravo zbog raznolikih inačica i eksplozije pismenosti u srednjem vijeku u svim funkcijama. Ključno je bilo ujednačeno pisanje slijeva na desno, na mekom materijalu, oštro zarezanim (dakle brzim) perom, kojim su se dobro razlikovale tanke od debelih linija i kojim se lako mijenjao smjer pisanja. Govoreći o koordinacijskim razlikama između inačica ćirilčkih grafija, možemo spomenuti jedan svečani ustav koji se koristi u liturgijske svrhe, gdje

⁴⁰ Predložak i uzor ovakve podjele, koja je zapravo gotovo identična, nalazi se u knjizi prof. dr. sc. Matea Žagara *Grafo lingvistika srednjovjekovnih tekstova* (2007.).

⁴¹ Upravo u razvoju glagoljskog pisma pokazala se minuskulizacija ključnom za prepoznavanje razvojnih stupnjeva i njihove standardizacije. I zato je zanimljivo provjeriti koliko je ista metoda primjenjiva i na ćirilčkom korpusu. Vidi (Žagar 2006 – 2007.) i (Žagar 2013.)

je jako bitno da svako slovo ostavlja upravo taj toliko važan dojam, te se ne može očekivati isti stupanj slovne koordinacije kao naprimjer u jednom tekstu pisanom ćirilicom minuskulom kojoj je što zbijenije nizanje slova upravo cilj kako bi se postigla što veća brzina, čime se potvrđuje i pisarova efikasnost, te naposljetku i štednja samog pisaćeg materijala. Posebnosti pisma o kojima se govori u ovoj kategoriji ne odnose se prije svega na posebnosti slovnih oblika već na specifičnost duktusa pisanja kod kancelarija i pisara, identifikacija određenih karakteristika koje bi mogle utjecati na samu preglednost teksta (praznine između riječi, razmaci između redaka, uvježbanost ili neuvježbanost pisarske ruke i sl.).

U drugoj navedenoj kategoriji, kao što i sam naslov govori, bit će definirani posebni, novooblikovani slovni oblici proučavanih dokumenata i povelja. Na ovaj način moći će se pobliže identificirati karakteristike slovnih oblika koji mogu biti osebujni za pojedine kancelarije i pisare. Bit će nužno protumačiti utjecaje procesa koordinacije na promjenu morfologije nekih slovnih oblika u azbuci ćirilice minuskule. Grafetičkom opisu pripada i razmatranje odnosa slovnih inačica za isti grafem (primjerice, grafem *o* bilježi se i uobičajenim *o* i „omegom“; u staroslavenskoj azbuci ta se omega zove „*ot*“; isto se tiče kombiniranja slova *i* i *iže* - dakle uobičajenog ćirilčkog *i* i onog koji je ravna crtica – kao u latinici). Sve ove pojave pripadaju segmentu grafetičkog izraza, ali ih se ne uvrštava u znakovite pojave za razvoj pisma.

Ova zanimljiva i vrlo bitna kategorija bit će dopunjena tumačenjem *spajanja slovnih oblika*. Taj grafijski fenomen važan je čimbenik prilikom prepoznavanja *kurzivnih tendencija*. U suštini, u ovoj kategoriji proučavat će se doslovno broj spojenih slovnih oblika u odabranom znanstvenom korpusu. Budući da u kurzivnom pismu pisanje teče bez prekida, odnosno bez odvajanja pera od papira, veća učestalost spojenih slovnih oblika, te više od dva spojena slova oblika u jednoj riječi, jasno ukazuju na značajnost ove kurzivne tendencije, te samim tim jasno označuju približavanje pisma ovih povelja kurzivnoj pismovnoj inačici. Kurzivno pisanje uglavnom nije svečano, kod njega preteže funkcionalnost, želja za štednjom vremena i pisareva truda. Nije pretpostavka da će se često ni svečano kurzivni tekst čitati.

Kategorija rastavljanja riječi u tekstu bavit će se fenomenom koji je relativno mlad i nipošto nije „pismovna univerzalija“. Razdvajanje pojedinih riječi u tekstu *bjelinama* koje imaju ulogu graničnih pokazatelja koji *razgraničavaju* skupa s ostalim pomoćnim (razgodnim) znacima jedan je od glavnih uvjeta funkcioniranja pisma (Žagar 2007:300 – 301.). Cilj proučavanja ove pismovne kategorije je identifikacija procesa uspostavljanja razdvojenog pisanja u pismu diplomatske minuskule, a također i mogućih utjecaja iz drugih pisama (latinice, grčkog pisma).

Razgodni znakovi i uporaba velikog slova temelji su svih današnjih modernih pravopisa, baratanje njima čvrsto odražava civilizacijske dosege pisanja. Temeljna im je svrha vizualna optimalizacija pisane jezične poruke, omogućavanje lakšeg snalaženja čitatelja u tekstu, kako glasnom, tako i tihom. Njihova uporaba zabilježena je i u srednjem vijeku, kroz čitavo razdoblje znanstvenog korpusa proučavanog u ovoj disertaciji. Naravno, njihova pojava nije sistematizirana, a ovom prilikom pozabavit ćemo se pitanjem postoji li ikakva korelacija između uporabe razgodnih znakova i pisanja velikog slova, odnosno mogu li se među proučavanim dokumentima identificirati začeci nekih pravopisnih pravila, utemeljenih na sintaktičkoj artikulaciji teksta, kako je i danas praksa, ili postoje još ostaci stare prakse gdje su se točkice ubacivale tek kako bi (povremeno) ispunile prazan prostor (bjelinu). Upravo će te određene naznake sistematizacije (primjerice, pisanje velikog slova iza točke na kraju rečenice) upućivati i na tendenciju formiranja nekog ozbiljnijeg pismovnog sustava.

Kraćenja, bila ona kontrakcije, suspenzije s natpisivanjem, u poslovnim tekstovima predstavljaju rezultat pismovnog procesa nastalog zbog pisareve želje za štednjom. Kraćenja ima i u svečanim, ustavnim tekstovima. Tamo su ona uglavnom rezultat slijeđenja ideološkog motiva da se „svete riječi“ (*nomina sacra*) ne pišu u cijelosti, po židovskom načelu da se ne izgovara Gospodnje ime.⁴² Ta štednja može se odnositi na vrijeme (brže pisanje), prostor (ušteda materijala – papira, pergamenta ili bilo kojeg drugog materijala), ili može biti kombinacija ovih dvaju elemenata. Ligature, drugi dio ove kategorije, pripadaju također kategoriji kraćenja, ali i predstavljaju fenomen koji je ponešto zasebniji; stoga su ligature u naslovu izdvojene od kraćenja. Naime, za razliku od drugih kraćenja gdje određeni slovni oblici ispadaju, natpisuju se i sl., ligature uvijek nastaju kombinacijom dvaju slovni oblika pri čemu nastaje jedan novi, specifičan slovni oblik. Za razliku od kraćenja, ligaturama je i u latiničkom i u ćiriličkom (kao i u grčkom pisanju), no ne i u glagoljičkom (bar ne u hrvatskom/uglatom tipu) dominantan, gotovo isključiv motiv, ušteda. Tek katkada njihov neobičan i koncentriran oblik može pridonijeti i bržem čitanju, to dakako u ustavnim i minuskulnim, a ne kurzivnim tekstovima. Tim činom stvoreno je čitavo bogatstvo novokomponiranih slovni oblika, tj. ligatura koje često zadivljuju pisarskim inovacijama i kreativnošću prilikom tvorbe istih. Naravno, ligature su česte, iako u različitoj mjeri, u svim pismima, a što se tiče hrvatskog srednjovjekovnog kulturnog kruga, posebice se zanimljivi oblici nalaze i u raznim glagoljičkim knjigama i spisima (Žagar 2007:425 – 426.). Zadnja u nizu je kategorija pisanja brojeva.

⁴² Ova zanimljiva tema je toliko opširna da joj je poznati njemački paleograf Ludwig Traube posvetio čitavu knjigu, usp. (Traube 1907)

Današnji, tzv. arapski brojevi, u Dubrovniku su počeli ulaziti u širu uporabu tek u XV. st.⁴³ Prije toga, u ćiriličkim poveljama i dokumentima brojevi se najčešće označavaju grafemima s određenom brojevnom (azbučnom) vrijednošću, koji se od teksta odvajaju raznim kombinacijama točaka i titli. Isto tako, nisu rijetki ni slučajevi gdje se brojevi jednostavno pišu riječima, a ni kombinacije jednog i drugog načina pisanja. Cilj ove kategorije je identifikacija svih korištenih načina pisanja brojeva i ikakvih posebnosti u vezi pisanja istih (ukoliko postoje), te povlačenje paralela između načina pisanja i raznih pisarskih kancelarija. Ovom kategorijom zaokružen je metodološki alat (popis kategorija) pomoću kojeg se najefikasnije može prepoznati razvojni smjer teme ovog znanstvenog paleografskog istraživanja – srednjovjekovne ćiriličke diplomatske minuskule.

⁴³ Prvi zapaženi primjeri djelomične uporabe arapskih brojeva na području Republike Hrvatske mjestimično se pojavljuju krajem XIII. st. upravo u dubrovačkim kancelarijskim knjigama (prvenstveno u knjizi *Diversa Cancellariae*) (Novak 1952:293)

2.3. Klasifikacijski kriteriji odabira povelja i pisara

Kronološki okvir ovog znanstvenog istraživanja već je definiran u prijašnjim poglavljima. Dvije točke koje su uzete kao početak i kraj, *Povelja bana Kulina* (1189.) i *Povelja sultana Bajazita II.* (1481. g) omeđuju ovaj znanstveni rad. U prijašnjim poglavljima spominjano tiskano *Ofičje* može poslužiti jedino kao referenca, tj. naznaka simboličnog kraja jednog i početka novog razdoblja. Kao realan kraj odnosno završna točka ovog paleografskog istraživanja, *Povelja sultana Bajazita II.* idealna je iz više razloga. Kao prvo, svojom se datacijom uklapa u srednjovjekovnu kronologiju i ne izlazi iz zadanog vremenskog okvira.⁴⁴ Za nas je zanimljiva činjenica kako je kao službeno pismo ove diplomatske prepiske izabrana upravo ćirilica, odnosno diplomatska ćirilička minuskula. Ovakav izbor dodatno obogaćuje raznolikost slovničkih oblika zbog kontakta s osmanskim pisarima kojima ćirilica nije primarno pismo, te svojim interpretacijama ćiriličkih slovničkih oblika uvode nove inovacije u samu njihovu morfologiju. Za razdoblje između ovih dviju krajnjih točaka istraživanja moglo bi se pomisliti kako je predugačak, ali on je nužan upravo zbog ostvarenja jednog od glavnih ciljeva same disertacije – identifikacije osnovnih i grafijskih posebnosti unutar razvojnih procesa jednog poslovnog pisma, diplomatske minuskule, u dokumentima dubrovačke srednjovjekovne slavenske kancelarije. Ti razvojni procesi ne mogu se pratiti ne krene li se od samog početka, tj. od prvih dokumenata notara Paskala u kojima se već jako dobro mogu prepoznati naznake početka razvoja ove vrste pisma (prva polovica XIII. st), kao ni krajnjih točaka ovog procesa i prijelaza prema knjiškom pismu kurzivnog tipa poslije razdoblja zadnjih pisara XV. st. (Zvijezdić, Cvjetković i drugi).

Sam termin *razvojni procesi* mogao bi se tumačiti kao pleonazam, ali u ovom kontekstu on upravo pogađa bit; nije riječ samo o razvoju pisma kao znakovnog sistema, već se proučava *nekoliko procesa koji se razvijaju paralelno*, na prvom mjestu slovne posebnosti pisma, kurzivne tendencije u pismu, koordinacija slovničkih oblika, zastupljenost kratica, kraćenja i ligatura, te njihov razvoj u ovim dokumentima, sve to dakako oblikujući konačnu dinamičnu vrijednost. Ritam njihovih promjena, premda su uglavnom prepletene, nije uvijek jednak niti su rezultati nužno istoga razvojnog stupnja. Tim činom upravo izraz *razvojni procesi* čini nužnu konstrukciju, može se reći čak i potencijalnu jezičnu zamku koja najbolje označava cilj i metodologiju ove teme.

⁴⁴ Datacija srednjeg vijeka također je jako zanimljiva tema oko koje još uvijek postoje razne polemike. Za potrebe pisanja ove disertacije kraj srednjeg vijeka postavljen je na sam kraj XV. st. (Kolumbovo otkriće Amerike) po uzoru na tradicionalnu kronologiju (Goldstein – Grgin 2006:11 – 12.)

Zbog velikog vremenskog raspona i količine materijala, potrebno je bilo uspostaviti jasan kriterijski sustav pri odabiru reprezentativnih pisara i dokumenata koji će predstavljati čvrsti temelj ovog znanstvenog istraživanja. Te klasifikacijske kriterije pri odabiru materijala najbolje definiraju upravo maloprije spominjani razvojni procesi. Tako su primjeri nekih od ovih kriterija posebni slovni oblici pojedinih dokumenata, koordinacija glavnih dijelova slovni oblika u centralnom dijelu linijskog sustava, postojanje/nepostojanje tzv. kurzivnih tendencija (spajanje slovni oblika, zavijenost slabijih dijelova slovni oblika, kontinuitet ritma pisanja u tekstu), učestalost kraćenja, kratica i ligatura te njihove posebnosti, kao i grafički odnos među riječima (/ne/kontinuirano pisanje i obilježavanje lomljenja riječi na kraju retka), te njihove posebnosti.

U praksi, povelje uključene u reprezentativni materijal identificirane su kroz prijašnju literaturu (Miklošič, Stojanović, Čremošnik i dr.), a daljnjim pregledom dokumenata/povelja u arhivu utvrđeno je zadovoljavaju li one pretpostavljene kriterije znanstvenog korpusa ovog istraživanja. Naravno, kako bi zadana kronološka krivulja bila zadovoljena u svim točkama, bilo je potrebno obratiti pozornost na ravnopravnu zastupljenost istih. Kako je materijal XIII. stoljeća i prve polovice XIV. stoljeća siromašniji, intenzivnija selekcija provodila se na dokumentima i poveljama druge polovice XIV. i skoro čitavog XV. st. Nekad su pri odabiru ovih dokumenata prevladavale nijanse, pogotovo ako se radilo o dokumentima istog pisara. U tom slučaju izabran je dokument u kojem su nabrojani klasifikacijski kriteriji bili jače izraženi. Na taj način stvoren je sažet, a opet dovoljno opširan i kvalitetan korpus paleografskog istraživanja ove disertacije.

3. Paleografsko istraživanje po kronološkim: grafomorfološkim i grafematičkim kategorijama

3.1. Kraj XII. i XIII. stoljeće

3.1.1. Uvod

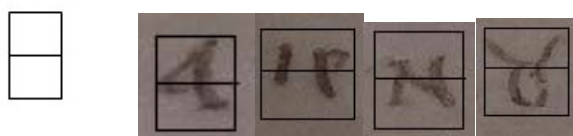
Upravo iz ovog povijesnog razdoblja potječu prvi diplomatski dokumenti i povelje srednjovjekovne dubrovačke kancelarije pisani ćirilskim pismom. *Povelja Kulina bana* iz 1189. g., koja kronološki označava početak korpusa znanstvenog materijala ovog paleografskog istraživanja najstariji je takav dokument. Iako nema sumnje kako je riječ još o ustavnome pismu, vidljive su već neke pismovne inovacije, pogotovo u morfologiji slovnih oblika, koje će kasnije biti prisutne i u potpunosti formiranom pismu klasične srednjovjekovne diplomatske minuskule. Korpus za istraživanje u ovom vremenskom odsječku obuhvaća prvih deset povelja spomenutih u prije navedenom popisu.⁴⁵ Od ovih povelja osim djela dubrovačkih pisara imamo i dokumente koje su pisali bosanski, humski i srpski dijaci/logoteti, pa čak i jednu povelju bugarskog podrijetla. Tim činom strukturiran je optimalan spoj dubrovačkih isprava i kontrolnog primjerka iz susjednih zemalja koji će iz prve ruke moći predložiti grafomorfološke pismovne promjene, a i po mogućnosti identificirati začetke postanka diplomatske minuskule kao pisma općenito.

Ove povelje i dokumenti bit će uredno „provučeni“ kroz već definirane grafijske kategorije, a tim metodološkim postupkom najlakše će se identificirati relevantne grafijske pojave, najvažnije za ovu disertaciju, odnosno razvojni procesi diplomatske minuskule.

⁴⁵ Vidi str. 21 – 22.

3.1.2. Koordinacija u linijskom sustavu i posebnosti pisma

Kao grafijska kategorija, koordinacija u linijskom sustavu (u recima) najviše nam govori o samom ritmu, odnosno duktusu pisanja, a samim time i o vrsti, namjeni i načinu nastajanja pojedinog dokumenta ili povelje.⁴⁶ Pod *posebnostima pisma* podrazumijevaju se zamijećene osobine u koordinacijskom i linijskom sustavu koje slovni niz u recima konkretnog dokumenta razlikuju, po obliku cijelog niza i svakog pojedinog slova, od drugih neminuskulnih tekstova. Na prvome mjestu radit će se tu o probijanju slabijih slovni dijelova kroz linijski sustav (kroz dvije osnovne linije) kako bi se ustanovio minuskulni četverolinijski ustroj, generiranom zakonitostima bržeg pisanja i koordinacijom slova. Pritom se dakako mijenjaju omjeri slovni dijelova, time i njihova morfologija. Prva povelja, ona Kulina bana, svojom koordinacijom pokazuje još usporen duktus ustavnog liturgijskog pisma. U ovom paleografskom istraživanju proučavat će se tzv. dubrovački primjerak A, koji se čuva u Državnom arhivu u Dubrovniku.⁴⁷ Iako usporen, duktus pisma *Povelje Kulina bana* nije i svečan zbog prilično neurednog nizanja slovni oblika, koji vrlo često izgledaju nezgrapno pa se čini kako pojedini slovni oblik na jednom mjestu probija linijski sustav, a na drugom se uredno koordinira sa slabijim slovni dijelovima ostalih slovni oblika. Takav nedostatak skrbi o koordiniranju slova (sukladan razdoblju) nipošto nije bio u skladu s funkcijom teksta koji se prepisivao u niz primjeraka (od kojih su nam do danas potvrđena tri). Dakle, u *Povelji Kulina bana* prisutan je dvolinijski sustav koji je tipičan za ustavna ćirilička pisma, a raspored centralnih dijelova slova je još uvijek dvostupnjeviti. To znači kako se slova pravilno i uspravno (ili u ovom slučaju i ne toliko pravilno) nižu jedno za drugim u usporenom ritmu/duktusu, dok im je centralni slovni dio horizontalno podijeljen na dva dijela. Tim činom, potvrdio se slovni modul karakterističan za ćiriličko ustavno pismo, koji ima oblik pravokutnika horizontalnom linijom podijeljenog na dva jednaka dijela.⁴⁸

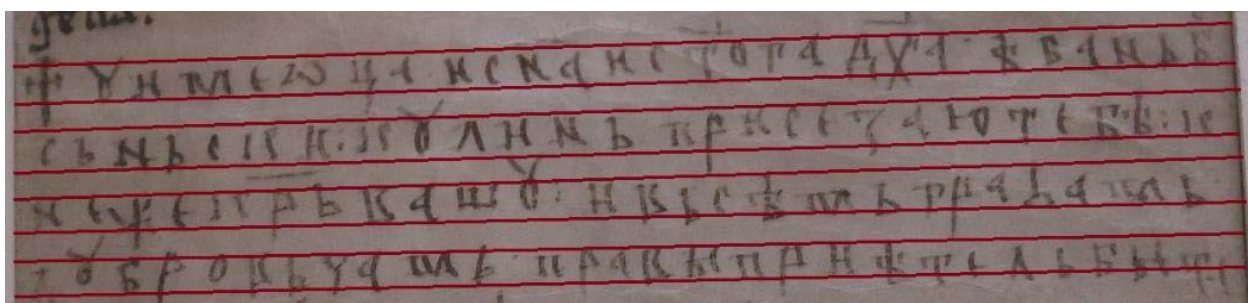
Slika 1. Slovni modul ustavnog pisma i nekoliko primjera slovni oblika (a, k, n, u) iz *Povelje Kulina bana* unutar njega

⁴⁶ Podrobniji opis svih kategorija općenito već je iznesen u poglavlju 2.2. *Kategorije i opis njihovih grafijskih i grafematičkih karakteristika*

⁴⁷ Veće grafijske razlike između primjeraka *PKB* ne postoje, iako se vrlo često spominje *dotjerivanje pisma u prijepisima* (Vrana 1955:43.)

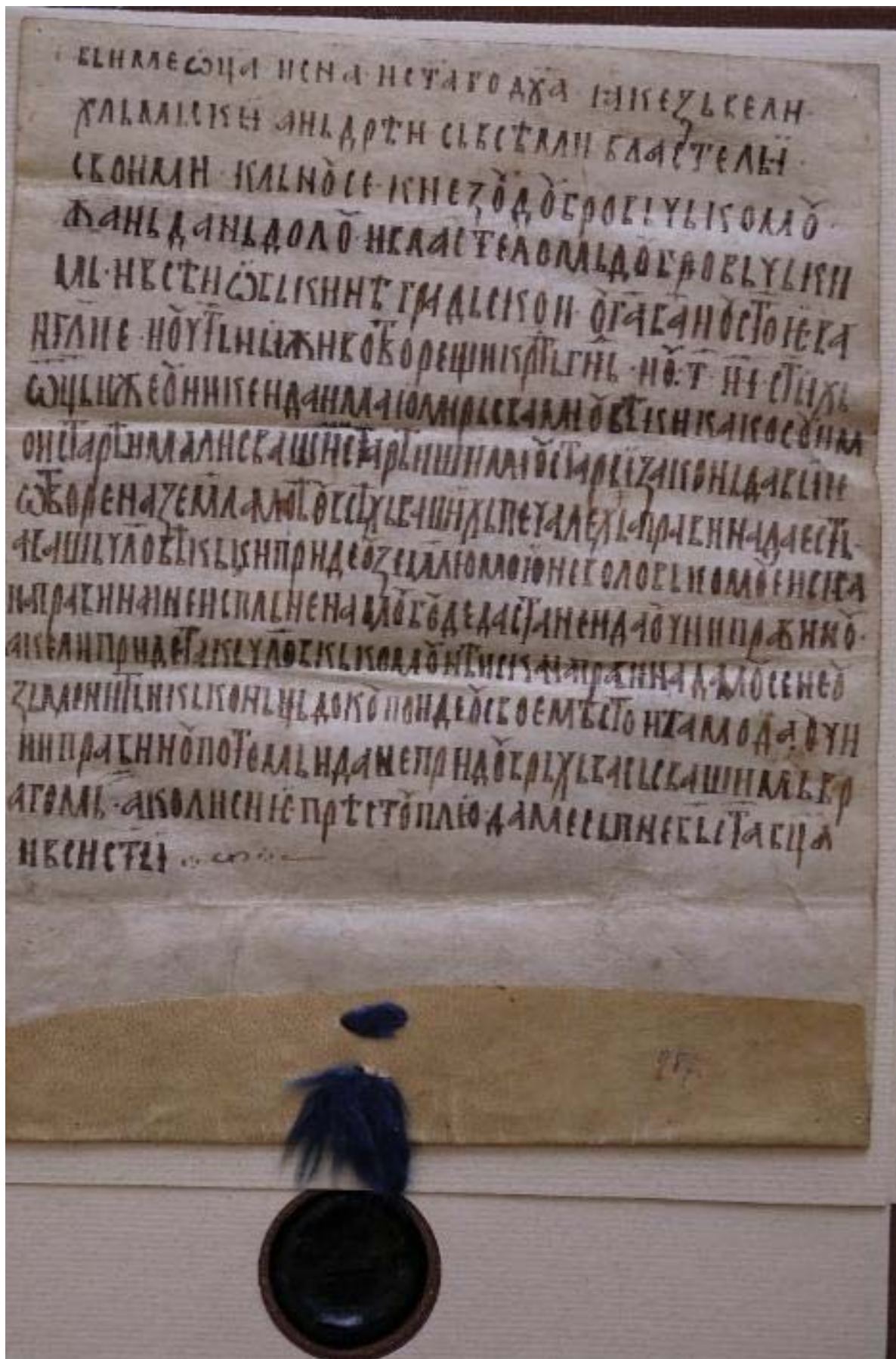
⁴⁸ Situacija je mahom identična i s ostala dva primjerka *PKB*; dvolinijski dvostupnjeviti raspored s pripadajućim slovni modulom.

U *Povelji Kulina bana* očigledna su također probijanja linijskog sustava, ali ona se uglavnom drže probijanja donje linije, no u istim primjerima u kojima je tako i u najsvečanijim – liturgijskim kodeksima. Naravno, treba napomenuti kako i *najustavnija* pisma posjeduju slovne oblike koja također probijaju linijski sustav, samo u manjoj mjeri. To i jest bilo obilježje najstarije ćirilice kao novog pisma (za razliku od grčke uncijale); već na samom početku postojala je dakle jezgra koordinacije, odnosno minuskulizacije. Slovni oblici koji probijaju donju liniju u dokumentu su redom *d*, *z*, *ž*, *r*, *h*, i *c*. Gornju liniju probijaju jedino slova *g* i *u*. Dakle, linijski sustav slabijim slovnim dijelovima ukupno probija 8 slovnih oblika. Ovakav razvoj događaja vuče paralelu čak i s današnjim načinom pisanja ćirilice, u kojem se pri pisanju u dvolinijskom sustavu uopće ne pojavljuju slučajevi probijanja gornje linije, dok su probijanja donje linije slabijim slovnim dijelovima sasvim uobičajena. To je dakako rezultat povlačenja perom od vrha prema dnu retka, a polaznu je točku pisanja slova najlakše fiksirati. Objašnjenje ovakva načina probijanja donje linije u načelu je vrlo jednostavno. Pri liniranju i pisanju ustavnoga teksta uobičajeno je slovne oblike pisati s obzirom na zamišljeni oslonac u donjoj liniji. Tim činom pisar neće probiti gornju liniju, lakše će fiksirati početnu točku pisanja, jer gornji slovni dijelovi stanu u linijski međuprostor. To ipak nije slučaj s donjim slabijim slovnim dijelovima, koji se spuštaju ispod donje linije. Ovo probijanje donje linije može se vidjeti na slici 2. gdje je linijski sustav dodatno naznačen, odnosno rekonstruiran. Naime, nijedan primjerak *Povelje bana Kulina* nema vidljive ostatke liniranja, ali to ne isključuje mogućnost kako pisar nije imao linirani predložak podmetnut ispod pergamenta, ili je liniranje – kao uvježban pisar – proveo „napamet“, odnosno u glavi. Linijski sustav je prisutan i kad nije eksplicitno naznačen na podlozi, jer koordinacijom slovnih oblika i samim pismovnim procesom dolazi do njegova nastanka.

Slika 2. Ulomak *Povelje Kulina bana* (Primjerak A, prva 4 retka teksta) s rekonstruiranim dvolinijskim sustavom iz kojega su vidljivi slabi dijelovi slova koji probijaju linijski sustav

Povelja humskog kneza Andrije o prijateljstvu s Dubrovnikom svojim ritmom pisanja, te na prvi pogled jasnijim, uspravnijim i može se reći „urednijim“ slovnim oblicima još bolje pruža uvid u svečani, dvolinijski liturgijski stil ustavnog pisma, ili kako bi Čremošnik rekao „pompozni psalterijalni ustav“. Osim što su uspravniji, slovni oblici su veći (4 – 6 mm) i uži, te po njegovom mišljenju vuku paralele i sa slovima iz čuvenog potpisa kneza Miroslava iz 1190. g (Čremošnik 1948:133.). Ipak, što se tiče samog ritma pisanja, u dokumentu se dogodila jedna zanimljivost, također vidljiva nakon kraćeg promatranja. U prvih pet redaka pisar vodi računa o razmacima između pojedinih riječi, te ih čak i obilježava točkama. Već početkom petog retka autor piše sve zbijenije, da bi kasnije pojedine riječi doslovno sastavljao. Čini se kako je ovakav način pisanja kojim je autor pretenciozno počeo pisati bio neprikladan za već prethodno otkinut komad pergamenta, te se pisar u strahu kako ne bi ostao bez prostora za završetak teksta povelje odlučio na ovaj način zbiti tekst. Slovni oblici se pravilno nižu u središnjem dijelu teksta, te gornju liniju probija jedino slovo *u*, te u par slučajeva *t*, *ê* i ligatura *tv*. Donju liniju probijaju *d*, *z*, *r*, *c*, *ê*, *h*, te se jasno vidi kako je situacija slična kao i s *Poveljom Kulina bana*. Dakle, i u ovom pismu koristi se slovni modul karakterističan za ustav (vertikalno podijeljen pravokutnik), a broj slovnih oblika koji probijaju linijski sustav je veći za 2 (ukupno njih 10).

Slika 3. Povelja humskog kneza Andrije (1214 – 1217.)

Tekstualno i dimenzionalno mala povelja bana Mateja Ninoslava (21,6 x 4,2 do 5 cm) (Ibidem: 114.) još je jedna od ustavnih dokumenata početka XIII. st. Cjelokupnom „neurednom“ izgledu povelje sigurno ne pomaže činjenica kako njezin tekst uopće nije liniran. Ipak, i uz izuzetno sitna slova visine koja varira između 1 do 1,5 mm, ovo je svejedno ustavno pisana povelja, te kao takva posjeduje dvolinijski sustav, te dijeli i isti slovni modul s prije spomenutim poveljama. Što se tiče probijanja linijskog sustava, u ovom slučaju je zbog cjelokupne „valovitosti“ teksta tu pojavu teže identificirati. Nakon pomnijeg promatranja vidljivo je kako donju crtu linijskog sustava zasigurno probijaju slabiji slovni dijelovi slova *z*, *r*, *c*, *h*, i varijanta slova *u* (*oy*). Gornju liniju bi možda probijala slova *ê* i noviji oblik slova *u*, ali u ovako nepravilno ispisanoj povelji to se ne može sa sigurnošću potvrditi. 6 potvrđenih slovničkih oblika koji probijaju linijski sustav u *Povelji bana Matije Ninoslava* predstavlja dosad najmanji broj slova u pismima proučavanih povelja i dokumenata kod kojih je zabilježena ova pojava.

Slika 4. *Povelja bana Matije Ninoslava* kojom potvrđuje *Povelju bana Kulina* (1214 – 1217.)

Situacija je sasvim drukčija u *Povelji bugarskog cara Ivana Asena II.* iz 1230. g. kojom daje slobodu trgovanja Dubrovčanima. Već na prvi pogled vidljivo je kako slovni sustav ove povelje sadrži velik broj slovničkih oblika koji su karakteristični za razvijeni oblik diplomatske minuskule, a i samom „vijugavošću“ slabijih slovničkih dijelova odaje dojam minuskulnog pisma. Razlikuje li se linijski sustav ovog dokumenta od svojih susjednih suvremenika koji su ovdje navedeni? Pri pažljivijem promatranju središnjeg dijela linijskog sustava očigledno je kako se unutar njega glavni slovni dijelovi uredno koordiniraju bez nekih većih prekida i prijelaza, tj. može se reći kako je središnji linijski dio za razliku od prijašnjih dokumenata *jednostupnjeviti*. Temeljna razlika je i cjelokupan linijski sustav ove povelje koji je već afirmiran – *četverolinijski*, te se po tome također razlikuje od ostalih povelja. Ovakav rasplet događaja izdvaja *Povelju Ivana Asena II.* kao dokument koji govoreći o koordinaciji slovničkih oblika posjeduje tipične minuskulne karakteristike, što je itekako bitno u ovom ranom stadiju razvoja

pismovnih oblika i formi koji su doveli do uspostavljanja novog pismovnog sustava diplomatske ćiriličke minuskule. Češća probijanja linijskog sustava mogu se popratiti već s prvim slovom alfabeta, koje sa svojim minuskulnim oblikom ujedno i jedino probija obje linije. Osim njega, obje linije probija i slovo *f*, koje se rjeđe javlja u tekstu. Isto tako, češće je i probijanje gornje linije koju redovito probijaju slovni oblici *u*, *t* i *ê*. Slovo *t* je ovdje i morfološki posebno zanimljivo, jer oblikom neodoljivo podsjeća na svoju latinsku inačicu. Sve ove karakteristike upućuju na drukčiji pisarski uzor i procese pisanja koji su se odvijali na bugarskom dvoru.⁴⁹ Donju liniju sustava probijaju slovni oblici *z*, *r*, *h*, *c*, *ê*. Tim činom broj slova koja slabijim slovima dijelovima probijaju linijski sustav se penje na 10, što je broj identičan kao i u prethodnoj povelji. Iz tog podatka može se zaključiti kako u ovoj ranoj fazi minuskulizacije probijanja linijskog sustava još uvijek nisu toliko raširena pojava. Naravno, ovu tezu treba potvrditi i na drugim minuskulnim dokumentima znanstvenog korpusa ovog razdoblja.

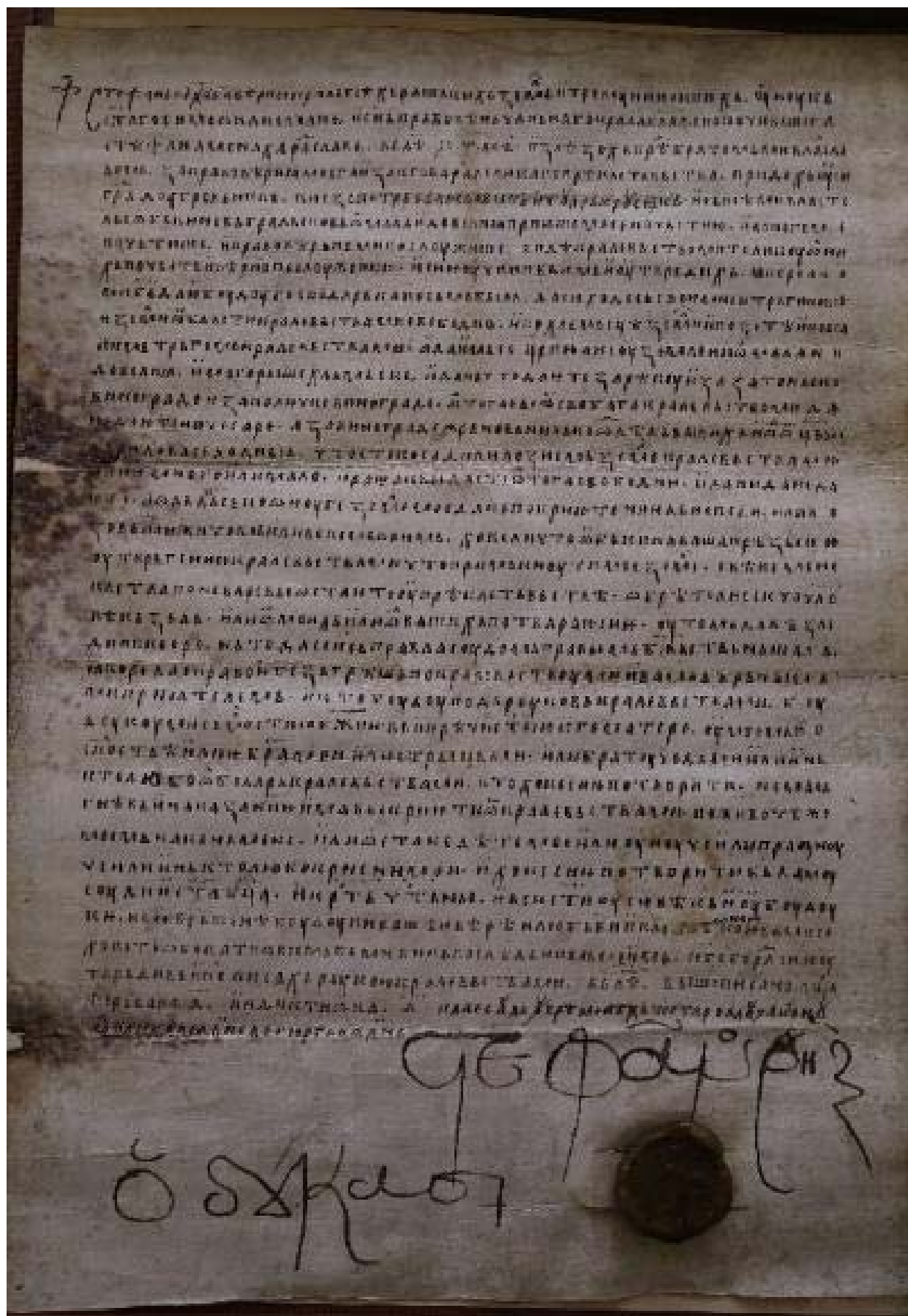

Slika 5. Povelja bugarskog cara Ivana Asena II iz 1230.g.⁵⁰

⁴⁹ Također, pismo ove povelje koje je gotovo potpuno razvijena minuskula, ukazuje na neke druge centre iz kojih je dolazio impuls ovih pismovnih promjena (Bugarska, Bizant) koje su tradicionalno pripisivane zapadnobalkanskom kulturnom krugu odnosno utjecaju latinice. Kako je L. Nakaš upozorila u usmenoj komunikaciji, nije isključen ni samostalan minuskulizacijski razvoj grčkoga odnosno ćiriličkog pisma po sličnim, univerzalnim načelima razvoja europskoga pisanja.

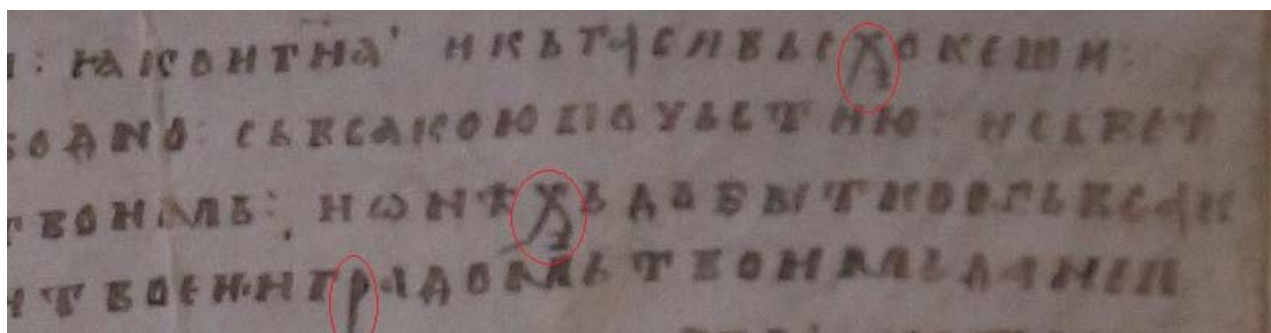
⁵⁰ Bulgarian Medieval Documents: The Second Bulgarian Empire 1230-03-09_tpq_Ioan_Asen_II, in: monasterium.net, URL <http://monasterium.net/mom/MedDocBulgEmp/1230-03-09_tpq_Ioan_Asen_II/charter>, accessed at 2018-04-19Z

Povelja kralja Stefana Radoslava nastala u Dubrovniku 4. 2. 1234. g. opet pokazuje svu ljepotu duktusa jednog ustavom pisanog dokumenta. Ovaj dokument nastao je nakon što se Stefan Radoslav sklonio u Dubrovnik poslije pobune vlastele koja je na prijestolje dovela njegova brata, Stefana Vladislava. Budući da je htio pridobiti grad Dubrovnik kao saveznika, nije ni čudo što im je ovom poveljom dao jako puno povlastica, a između ostalog i ukinuo njihove obveze prema srpskim vladarima (Solovjev 1926:26 – 27.). Ovaj podatak povlači i pitanje autorstva. Naime, iako je moguće kako je povelju napisao netko iz kancelarije svrgnutog vladara, to je isto tako mogao biti netko od slavenskih pisara dubrovačke srednjovjekovne kancelarije. Povelja je izuzetno uredno linirana, slovni oblici prate svečanu ritmičnost jednog tipičnog ustava s vidljivim liturgijskim utjecajem, te ukupan izgled pisma odiše urednošću, staloženošću i izvježbanošću pisarske ruke. Uredno raspoređen tekst u kojem se riječi pravilno razdvajaju s prazninama, a djelomično i točkama samo zaokružuje čitavu sliku. Kao i u prijašnjim ustavnim poveljama, i u ovom slučaju imamo dvolinijski sustav s dvostupnjevitim centralnim dijelom, te identičnim slovni modulom. Probijanja slabijih slovni dijelova postoje, mahom je situacija slična s prijašnjim poveljama. Što se tiče donje linije, probijaju ju slabiji slovni dijelovi slova *z*, *r*, *h*, *f*, *u*, *c*. Gornju liniju probija jedino monografni, ligaturni oblik slova *u* s nasađenom viticom na vrhu. S ukupno 7 slovni oblika kod kojih je ova pojava zabilježena, *Povelja kralja Stefana Radoslava* pokazuje podudaranja s odnosima u prethodno proučavanim ustavom pisanim poveljama i dokumentima.

Slika 6. Povelja kralja Stefana Radoslava (4. 2. 1234. u Dubrovniku)

U *Povelji kojom Dubrovčani utvrđuju mir s kraljem Stefanom Vladislavom* (1234 – 1235.) situacija je identična kao i kod prethodnih ustavnih povelja. Još jedno ustavno pismo s identičnim linijskim sustavom, urednog izgleda s vidljivim i dosljednim razmacima između pojedinih riječi – kako i priliči kontaktnoj latinskoj pismenosti. Za ovu povelju Čremošnik tvrdi kako nije pisana u dubrovačkoj kancelariji, već kako je pisana u srpskoj kancelariji pismom koje je blizanac prethodne Radoslavove povelje (Čremošnik 1948:137.). Ova tvrdnja je jako zanimljiva, ali dijelom i nelogična. Naime, Radoslavova povelja je zasigurno nastala u Dubrovniku, uzevši u obzir sva prethodno navedena zbivanja oko ovog svrgnutog vladara. Ukoliko njezin autor i jest Radoslavov osobni pisar, ostaje pitanje kako može biti i autor povelje njegovog brata koji je bio glavni razlog Radoslavova bijega u Dubrovnik.⁵¹ Treba uzeti u obzir i kako je Čremošnik možda imao u vidu iste utjecaje, a ne i istog autora ovih dvaju dokumenata, a također i moguće greške u dataciji dokumenta. Ipak, ne može se ni isključiti mogućnost kako obje ove povelje potječu iz dubrovačke slavenske kancelarije, u kojoj je u ovo vrijeme još uvijek aktivan notar Paskal. I ovdje su probijanja linijskog sustava slična kao i u drugim prije spominjanim ustavnim dokumentima. Od slova koja probijaju gornju liniju imamo samo slovo *u*, dok donju liniju probijaju redom *z*, *r*, *h*, *c*, *č*. Već sada može se jasno vidjeti uzorak koji je karakterističan za ove ranije, ustavom pisane povelje. Većinom slabiji slovni dijelovi probijaju donju liniju linijskog sustava, prvenstveno je to slučaj sa slovima *z*, *r*, *h*, *c*. Osim toga, u ovoj povelji vidljivo je uredno liniranje, te se na prvi pogled može identificirati određena upotreba interpunkcijskih znakova, prvenstveno točke i dvotočja (usp. poglavlje o interpunkcijskim znakovima). Ova probijanja, kako je već spomenuto, su karakteristična i za ustavna pisma, ali u ovom slučaju već se može prepoznati trend izrazito naglašenog izduživanja slabijih slovni dijelova, koja je jedna od glavnih karakteristika minuskulizacijskog procesa. Ukupno 6 slovni oblika probija linijski sustav.

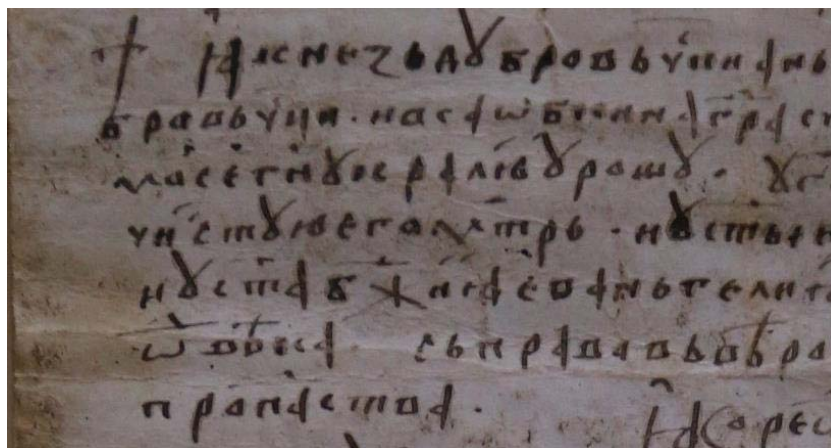
Slika 7. Ulomak *Povelje o miru Dubrovčana i kralja Stefana Vladislava* (1234 – 1235.) s naznačenim primjerima probijanja donje linije

⁵¹ Iako je, naravno, moguće i kako je pisar svoju službu nastavio i na ovom dvoru, poglavito zato jer je u ovom razdoblju sigurno nedostajalo školovanih pisarskih ruka.

U *Povelji kojom se Dubrovčani kunu srpskom kralju kralju Stefanu Urošu za mir i prijateljstvo* (1254. g.) već na prvi pogled vidljive su znakovite paralele s *Poveljom bugarskog cara Ivana Asena II*. I ovdje se glavni slovni dijelovi uredno koordiniraju u centralnom dijelu retka, a slabiji slovni dijelovi češće probijaju linijski sustav. Za razliku od ustavnih povelja, češće je probijanje gornje linije, a kao i u bugarskom dokumentu zabilježeni su slučajevi probijanja obje redačke linije. To se također zbiva kod slova *a*, koje je tako morfološki identično svojem minuskulnom pandanu. Međutim, za razliku od bugarske povelje, u ovom dubrovačkom dokumentu isto se provodi kod slovnih oblika *i*, te *ja*. Od ova tri, jedino slovni oblik *a* dosljedno probija obje linije, dok druga dva to rade samo povremeno. Štoviše, slovo *i* je toliko nesustavno pisano da zna probijati jednu, dvije ili nijednu liniju. Od slovnih oblika koji probijaju gornju liniju imamo *u*, *ê*, *t*, ali i ligaturu *ti*. Kao i kod ostalih dokumenata, i ovdje slabiji slovni dijelovi češće probijaju donju liniju. To čine mahom slovni oblici koje smo već susretali: *ž*, *z*, *r*, *h*, *ê*, *c*, *ja*. Sa ukupno 14 slovnih oblika koji probijaju linijski sustav (što je ujedno i najveći zabilježeni broj u poveljama ovog razdoblja), dokument jasno pokazuje izrazit utjecaj minuskulizacije pri koordiniranju slovnih oblika. Govoreći o linijskom sustavu, može se samo ustvrditi kako je situacija identična kao kod *Povelje cara Ivana Asena II*. Konkretno, to znači kako se radi o četverolinijskom sustavu koji je u svom centralnom dijelu postao jednostupnjeviti. Samim time može se izvući i slovni modul koji je identičan i kod kasnijih minuskulnih pisama, a koji ima oblik kvadrata vertikalno podijeljenog na dva jednaka dijela.

Slika 8. Slovni modul diplomatičke minuskule i primjeri slovnih oblika (*k*, *t*, *u*, *ê*) iz *Povelje kojom se Dubrovčani kunu na mir srpskom kralju Stefanu Urošu* (1254.)

Slika 9. Ulomak *Povelje kojom se Dubrovčani kunu na mir kralju Stefanu Urošu* iz 1254.g.

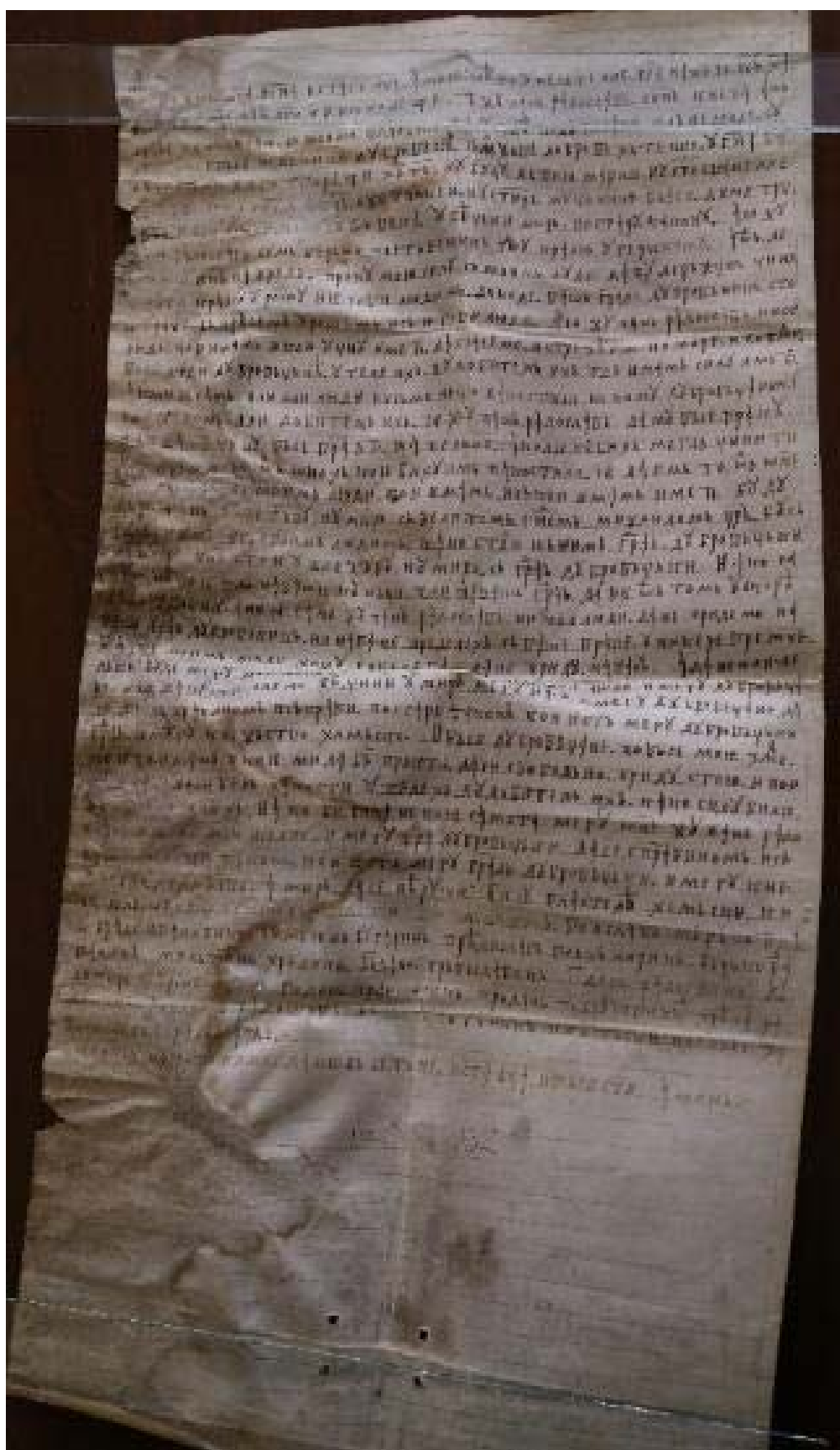
Sljedeće dvije povelje obuhvaćene ovim popisom najranijih dokumenata s kraja XII. i prve polovice XIII. st. tiču se istih adresanata – grada Dubrovnika i humskog župana Radoslava. Oba dokumenta su datirana danom 22. 5. 1254., a kao mjesto nastanka izrijekom se spominje Dubrovnik. *Povelja kojom se Dubrovčani kunu humskom županu Radoslavu u mir i prijateljstvo* (po Stojanovićevom rasporedu pod rednim brojem 26) pisana je na izrazito nepravilnom komadu (dimenzije 11,5x45x9x45,7) pergamenta talijanske izrade. Tekst nije liniran i reci su zbog toga izrazito neravni (Čremošnik 1948:138.). Zanimljivo je i Čremošnikovo razmišljanje o autorstvu ovih dvaju dokumenata; on smatra kako je *Ugovor o prijateljstvu* nastao u dubrovačkoj slavenskoj kancelariji, te da je jedno od zadnjih djela čuvenog notara Paskala (ili kako ga on zove, Anonima), dok za *Povelju kojom se Dubrovčani kunu na mir* govori kako je nastala u Radoslavljevoj kancelariji. Uporište u tome nalazi u grafijskim poveznicama, ali i činjenici kako je na ovaj način svaka strana mogla lakše iskomunicirati i u dokumentu fiksirati svoje želje, koje je onda druga strana trebala samo odobriti (Ibidem:137.). Kao i u prijašnjim slučajevima kod ustavnih pisama, riječ je o jednom dvolinijskom i dvostupnjevitom sustavu. Što se tiče probijanja linijskog sustava, situacija je jako slična kao i kod ostalih ustavnih povelja. Konkretno, u ovom slučaju, donju liniju probijaju slovni oblici *d, z, r*, stariji oblik slova *u* (*ou*), *h, ê, c*. Gornju liniju probijaju jedino slovni oblici *u* (noviji oblik s nasadenom viticom na vrhu), te *ê*, dok niti jedan slovni oblik ne probija obje linije (iako je na pojedinim mjestima slovo *a* blizu toga, ali ipak se ne može govoriti o nekom vidljivom probijanju linijskog sustava). U usporedbi s drugim istovremenim dokumentima i poveljama, a posebno ustavnim, vidljivo je malo povećanje slovni oblika koji probijaju linijski sustav (ukupno 9), a kao što se može i vidjeti iz priloženog, slovni oblici koji probijaju linijski sustav u svim poveljama su uglavnom isti, uz neke iznimke. Veći broj probijanja i izduženiji slabiji slovni dijelovi upućuju na proces minuskulizacije, a činjenica kako je ovaj dokument nastao kao plod humske pisarske sredine dobrim dijelom ide u prilog Mošinovoj teoriji o postanku diplomatske minuskule. Slovni modul isti je kao i kod svih ostalih ustavnih pisama – pravokutnik horizontalno podijeljen na dva jednaka dijela.

Situacija s probijanjem linija gotovo je identična i u *Ugovoru o prijateljstvu i savezu u ratu protiv kralja Uroša* (po Stojanovićevom rasporedu pod rednim brojem 27). Naravno, postoje određene razlike poput slova *a* koje probija obje linije, a zanimljiva je i skupina slovni oblika *ž, z i ċ* za koje se može konstatirati kako slabijim slovni dijelovima minimalno probijaju donju liniju sustava, a nekad se čini kako takvo probijanje i izostaje. Može se zaključiti kako se pisar ponekad suzdržava od probijanja, a nekad zbog same morfologije ovih slovni oblika pisarska ruka produžuje slabije slovne dijelove dublje ispod donje crte linijskog sustava. Inače

je ukupan izgled pisma puno uredniji, između ostalog i zato jer je i tekst liniran. Slovni modul ostaje isti kao i u svim ustavnim pismima.

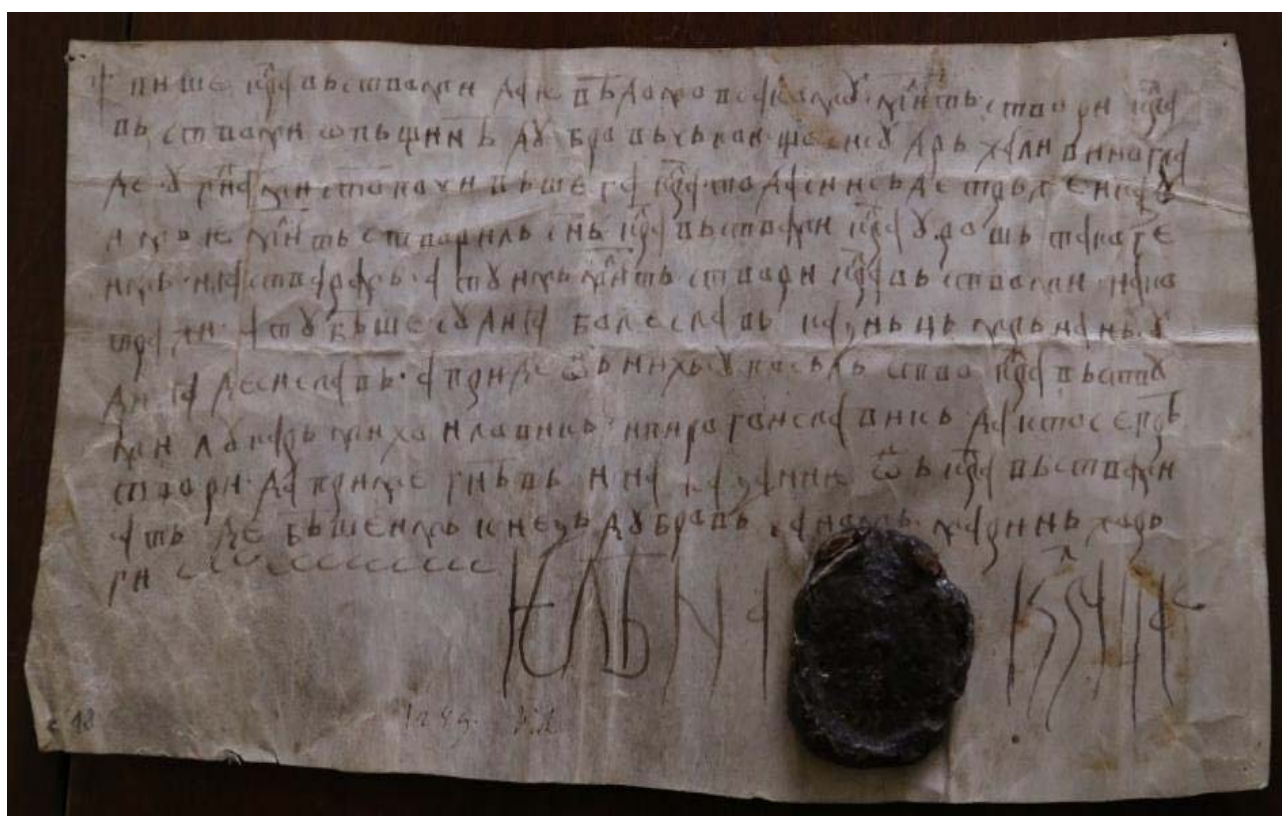

Slika 10. Dubrovčani se kunu humskom županu Radoslavu u mir i prijateljstvo (Dubrovnik 22. 5. 1254.)

Slika 11. Ugovor o prijateljstvu i savezu u ratu protiv kralja Uroša, (Dubrovnik 22. 5. 1254.)

Zadnji dokument obuhvaćen ovim razdobljem, *Povelja kraljice Jelene (Uroše I)* iz 1289. g. također pokazuje izražene minuskulne tendencije. Govoreći o koordinaciji slovnih oblika unutar linijskog sustava, situacija je slična kao i kod dva već spomenuta dokumenta (*Povelja bugarskog cara Ivana Asena II.*, *Povelja kojom se Dubrovčani kunu na mir Stefanu Urošu*). Glavni dijelovi slovnih oblika uredno se koordiniraju unutar centralnog dijela linijskog sustava, te daju prepoznatljivi živahan ritam jednog poslovnog pisma. Centralni dio linijskog sustava je jednostupnjeviti, a ukupno gledajući radi se o četverolinijskom sustavu, te je samim time situacija identična kao i kod dva gore spomenuta dokumenta. Probijanja slovnih dijelova isto su tako češća nego kod ustavom pisanih dokumenata. Gornju liniju probijaju slovni oblici *u* i *ê*, donju *g*, *ž*, *z*, *m*, *r*, *h*, *ê*, a obje linije probijaju slovni oblici *a*, *d* i *ja*. Iako je ova povelja izuzetno mala i sadrži sveukupno deset redaka teksta, svejedno u svojem pismu sadrži dovoljno karakteristika i pravilnosti jednog poslovnog pisma kao što je to srednjovjekovna ćirilčka diplomatska minuskula. Tome u prilog ide i brojka od 12 slovnih oblika koji probijaju linijski sustav koja jasno pokazuje izrazitu minuskulizaciju pisma povelje.

Slika 12. *Povelja kraljice Jelene (Uroše I.)* iz 1289. g.

Ukupno gledajući, većina materijala iz ovog najranijeg razdoblja diplomatske prepiske još uvijek spada pod odrednicu ustavnog pisma. Ipak, povelje koje odstupaju od tog okvira govoreći o kategoriji koordinacije u linijskom sustavu pokazuju jasne karakteristike i smjer razvoja prema glavnoj temi ove disertacije, a to je pismo srednjovjekovne ćiriličke diplomatske minuskule. Kao što se može vidjeti iz priloženog, neke od povelja iz korpusa već posjeduju pismo ćiriličke minuskule, čak i vrlo razvijeno. Kao najraniji takav dokument izdvaja se *Povelja cara Ivana Asena II.*, a ovoj grupi pripadaju također *Povelja kojom se Dubrovčani kunu na mir Stefanu Urošu* i *Povelja kraljice Jelene*. Na ovome mjestu potrebno je spomenuti kako i izvan ovog korpusa postoje povelje koje pokazuju slične minuskulne karakteristike. Prije svega su to povelje iz Dragutinove i Milutinove kancelarije (Stojanović 1929:33 – 36.), kod kojih je zabilježeno češće probijanje linijskog sustava, te pojedini slovni oblici koji odgovaraju pismu diplomatske minuskule (primjerice *a* i *č*). Pismovno su ove povelje vrlo slične onoj kraljice Jelene, ali također i *Povelji kojom se Dubrovčani kunu na mir kralju Stefanu Urošu*, te stoga nisu uvrštene u korpus.⁵² Uz dubrovačke i nemanjičke kancelarije kod kojih su ove rane minuskulne tendencije najizraženije, slične trendove prati i bugarski dvor za vrijeme cara Ivana Asena II., što se može vidjeti iz priložene povelje ovog vladara. Ovaj podatak je vrlo bitan jer nam pruža uvid u mogućnost postojanja većeg broja centara, odnosno ishodišnih točaka koje su pružile prvotni impuls razvoju minuskulnog pisma općenito, a otvara mogućnost i početku razvoja ovog procesa minuskulizacije na temeljima autohtonog grčkog pisanja.

⁵² Sam korpus paleografskog istraživanja biran je po kriterijima reprezentativnosti, ali i grafetičkim i grafomorfološkim karakteristikama vezanim uz pismo ćiriličke diplomatske minuskule.

3.1.3. Posebni slovni oblici i spajanja slovnih oblika u tekstu

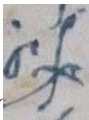

Od svih grafetičkih/grafomorfoloških kategorija obuhvaćenih ovim istraživanjem posebni slovni oblici su vjerojatno najvažnija i najprepoznatljivija razina. Logično je kako ljudsko oko pri čitanju bilo kojeg pisma prvo uočava slovo kako bi ga kasnije mozak identificirao i „pročitao“, i sve to uz poznatu činjenicu da u razvijenom pisanju oko identificira slovne blokove (prije svega početak i kraj riječi).⁵³ Prepoznatljivost slova definirana je svim razlikovnim osobinama prema drugim slovima u okviru istoga, jednostupnjevito ili dvostupnjevito, slovnog modula. Samim tim morfologija tj. oblik nekog slova razlikuje pismovne sustave između sebe. Srednjovjekovna ćirilička diplomatska minuskula je u osnovi, kako i samo ime govori, ćiriličko pismo, no pod utjecajem ubrzanog pisanja te političkih, kulturnih i geografskih posebnosti razvila je slovne oblike koji ju jasno diferenciraju od ostalih ćiriličkih pisama. U nastavku će biti predstavljeni neki od karakterističnih slovnih oblika ovog pisma sa svojim morfološkim obilježjima koja su poprimili kao rezultat završetka procesa minuskulizacije. Već prvo slovo azbuke ima poseban oblik koji izgledom podsjeća na pisano

latinično *a* () uz iznimku u vidu glavnog vertikalnog stabla koje je izrazito produženo te vrlo

često probija obje crte linijskog sustava. Karakteristično je i slovo *b* () koje izgleda kao da se njegov normalan ćirilički oblik zarotirao za 45 stupnjeva udesno, te sad horizontalno leži na donjoj liniji. Ovaj fenomen izravno je povezan upravo s koordinacijom slovnih oblika u centralnom dijelu linijskog sustava koji je kod minuskule jednostupnjevito te ne dopušta dvostupnjevito koju posjeduje standardno ćiriličko *b* (Žagar 2013:32.). Još neki grafemi azbuke imaju također svoje posebnosti: *v* je izgubilo svoje karakteristične trbuhe te u

minuskulnoj azbuci poprima kvadratičan oblik () (i to postupno, najprije dolazi do

udaljavanja obliha linija od haste), a nad slovom *d* () također se primijenila rotacija, ali

ovaj put za 45° ulijevo. Slova *ž* () i *m* () često se pišu raznoliko ovisno o pisaru, ali ono što je svima karakteristično produženi su slabiji slovni dijelovi koji gotovo uvijek probijaju

⁵³ Za razumijevanje kognitivnih okvira vizualne percepcije tekstova nužno je istaknuti kako je tiho čitanje ušlo u povijest relativno kasno. S tihim čitanjem treba računati kod srednjovjekovnih znanstvenih i pravnih tekstova, kod kojih je svečana funkcija jako daleka. Njihova posmovna prilagođenost, kojoj je cilj što brže upisati zadano, govori tome u prilog (Žagar 2007:104.).

donju liniju. Slovni oblik *n* () gotovo je identičan svom latiničnom pandanu uz razliku što ima povišenu lijevu okomitu liniju, a slovo *k* () ima zanimljiv oblik s dvije paralelne vertikalno povučene linije, od kojih je desna tek nešto zakrivljenija. Još jedna posebnost diplomatske minuskule je i oblik slova *č* () koji svojim izgledom podsjeća na latinično slovo *v*. Pritom treba napomenuti kako upravo sloboda da slovo potpuno različite izgovorne vrijednosti podsjeća na identičan latinični grafem govori o posve čvrstoj distanci prema latiničkom pismu. Ono dakle nipošto nije moglo izravno utjecati svojim oblicima na ćirilicu. Utjecaji latinice na ćirilicu koje mi prepoznajemo u osnovi su načelni, procesualni.

Postoji još cijela skupina slova (*g, z, r, h, č*) koja svojim namjerno izduženim slabijim slovnim dijelovima probija linijski sustav. Ova pojava mijenja, doduše, morfologiju i proporcije, ali u nedovoljnoj mjeri kako bi se govorilo o zasebnim identifikacijama. Iako, očigledno je kako u diplomatskoj minuskuli vlada trend produžavanja slabijih slovnih dijelova i probijanja linijskog sustava gdje god je to moguće. To je, naposljetku, osnovna osobina minuskule.⁵⁴

Kao što se može vidjeti iz ovog kratkog sažetka, morfoloških posebnosti diplomatske minuskule ne manjka, a ovo poglavlje bavit će se njihovom identifikacijom u kronološki najranijem dijelu znanstvenog korpusa obuhvaćenih ovim paleografskim istraživanjem. Zanimljivo će biti i promotriti eventualnu pojavu slova karakterističnih za diplomatsku minuskulu u ustavom pisanim poveljama. Ovakav razvoj događaja definitivno bi pomogao u rasvjetljavanju početka razvoja ovog pisarskog fenomena.

Spajanje slovnih oblika je, pak, pisarska inovacija koja svojom pojavom nastoji ubrzati sam proces pisanja, tako da se pisarska ruka što manje odmiče od pisarske plohe. Ova pojava prvenstveno je, i dan danas, odlika kurzivnih pisama, a identifikacija spajanja slovnih oblika u pismu diplomatske minuskule zanimljivo je i zato što pokazuje direktnu razvojnu vezu s kurzivom. Kako je diplomatska minuskula prvenstveno poslovno pismo, logično je očekivati pisarska nastojanja za što bržim ritmom pisanja (gdje pak brzina čitanja nije velik čimbenik), a samim tim i pojavu spajanja slovnih oblika u tekstovima povelja.

U kronološki prvom dokumentu po redu, *Povelji Kulina bana*, može se identificirati znatan broj spomenutih minuskulnih posebnosti. Već i prvo slovo azbuke podsjeća na karakteristično minuskulno *a*. Ipak, izostaje jedna bitna karakteristika, a to je izduženo

⁵⁴ Treba napomenuti kako su navedeni slovni oblici konačan rezultat promjena u pismu diplomatske minuskule, a u samom istraživanju pokazati će se i u kojoj su mjeri ovi oblici prisutni u proučavanom korpusu.

vertikalno stablo ovog slovnog oblika. Ovakav oblik nije isključiva karakteristika autora *Povelje Kulina bana*, već se pojavljuje i u drugim ustavom pisanim poveljama, ali je definitivno interesantna poveznica s minuskulnim pismom. Pisanje slovnog oblika *ž* ima u ovoj povelji svojih zanimljivosti koje nemaju izravne veze s minuskulnim procesima. Ovo slovo autor piše kao dva horizontalna polukruga koji naliježu jedan na drugog s vrhovima trbuha, gdje ih vertikalno presijeca centralno slovno stablo. Sljedeća posebnost koja nosi poveznicu s ranim stadijem minuskulizacijskih procesa u grafiji manifestira se pri pisanju slova *z*, koji ima izrazito produžen donji dio udesno zavijenog vertikalnog jezičca. Njime slovo probija donju liniju sustava kao i kod minuskulnih pisama. Pisano u ovakvoj formi slovo *z* morfološki ima još više sličnosti sa svojim minuskuliziranim parom, i u većem broju slučajeva vizualno je identičan. Sve već prije spomenute osobine minuskulnog slova *k* vrijede i za oblik koji se pojavljuje u ovoj povelji. Dvije vertikalno postavljene crte međusobno su razdvojene, a desna je zavinuta s trbuhom prema lijevo. Kao nekakva pisarska specifičnost ove povelje može se jedino spomenuti taj trbuh desne linije koji je više lomljen pod ostrim kutom nego što je pisan u tradicionalno zaobljenom obliku. Očigledna poveznica s minuskulnim pismom je i slovni oblik *n*, koji izgleda identično kao u latiničnom pismu. Hipoteza kako je zapadni kulturni krug donekle utjecao na razvoj ćiriličkih pisama na prostoru Dubrovnika i zaleđa, odnosno susjednih zemalja ovim činom može još više dobiti na značenju. Ovaj fenomen ne bi nas trebao previše čuditi, jer je pojava dvopismovnih pisara u kancelarijama Dubrovnika i susjednih kneževina i kraljevina (dakle latinica i ćirilica) bila više pravilo nego iznimka, pogotovo u doba kad zasebna specijalizirana slavenska kancelarija u Dubrovniku još nije postojala. Još jedan slovni oblik koji se, doduše, i u ustavnim poveljama sve češće pojavljuje u novom obliku⁵⁵ je *u*. On se i u *Povelji bana Kulina* pojavljuje u svom novijem monografskom (izvorno okomitoj ligaturi) obliku koji liči na slovo *o* kojem je u na gornjem dijelu dodana izica. Za razliku od velikog broja pisara koji se u ovom razdoblju koriste starim oblicima ili njima obama u dokumentima pisanim ustavnim grafijom, autor *Povelje Kulina bana* koristi isključivo noviji, monografski (izvorno ligaturni) oblik slova *u*. Govoreći o kategoriji spajanja slovnih oblika, može se samo konstatirati kako ona izostaje iz pisma povelje. S obzirom kako se u *Povelji Kulina bana* ipak radi o jednom uobičajenom ustavnom pismu, u kojem još uvijek nema do kraja realiziranih minuskulnih oblika i jednostupnjevitosti, ta činjenica ne iznenađuje.

⁵⁵ Dakle nije inovacija vezana isključivo uz pismo diplomatske minuskule, ali definitivno ukazuje na neke nove razvojne smjerove.

Tab. I. Slova koja u minuskulnoj diplomatskoj ćirilici imaju posebnosti u *Povelji bana Kulina* (29. 8. 1189.) izgledaju ovako.

a 	z 	n 	u
ž 	k 	t 	h

U *Povelji humskog bana Andrije*, koja je također pisana ustavom, ponavlja se velik broj ovih slovnih posebnosti (koje se nizom spominju kao osobine diplomatske minuskule). One su ovdje najvidljivije kod slova *n* i *t*, koji se opet pišu u prilagođenom, minuskuliziranom obliku (nalik latiničkima minuskulnima). Ista je i situacija sa slovom *k*, koje se piše identično kao i u azbuci *Povelje bana Kulina*. Slovni oblik *u* pisar također piše isključivo u monografskom, dakle novijem obliku. Slovo *z* već standardno svojim donjim, zavijenim dijelom probija linijski sustav, iako mu cjelokupan izgled više pripada ustavnom pismu. U *Povelji humskog kneza Andrije* slovo *ž* također se piše drukčije. Ovo slovo najlakše bi se mogao opisati kao kupola čije se strane na vrhu lagano križaju i malo produžuju, a centrom prolazi vertikalni stup. Ostatak azbuke ove povelje ne odudara previše od oblika ustavnog pisma. Treba na kraju još spomenuti i dvostruko pisanje slovnog oblika *o* (u njegovom uobičajenom i dužem obliku koji izgleda kao grčko slovo *omega*), no ova pojava definitivno nije izolirana, a samim tim nije ni unikatna specifičnost azbuke pisma. Kao i kod prethodnog dokumenta, spajanja slovnih oblika izostaju i iz pisma ove povelje. Ipak, zbog „zgusnutijeg“ pisanja u drugom dijelu povelje, pojavljuje se daleko veći broj kratica i ligatura, od kojih neke predstavljaju jedinstvene pisarske invencije.⁵⁶

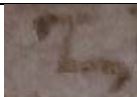

Tab II. Za minuskulu relevantni slovni oblici u „ustavnijoj“ izvedbi u *Povelji humskog bana Andrije* (1214 – 1217.)

ž 	k 	t
z 	n 	

⁵⁶ Vidi poglavlje o kraćenjima i ligaturama

U minijaturnoj *Povelji bana Matije Ninoslava* (1214 – 1217.) situacija je slična kao u prethodnoj povelji. Slovni oblik *z* se, doduše, piše ponešto drukčije te umjesto standardnog zavijutka u donjem dijelu ima horizontalno položenu liniju koja svojim krajnjim jezičcem jedva probija donju crtu linijskog sustava. Slovni oblici *n* i *t* također imaju oblik sličan latiničkom, a slovo *ž* se piše u čistom, pravilnom ustavnom obliku s dvije ukrštene linije koju siječe središnja vertikala. Kod slovnog oblika *k* dijelovi su u tolikoj mjeri primaknuti da se čini kako su u nekim slučajevima paralelne linije i spojene. Slovo *u* piše se u obje inačice, kao grčko *oy* i kao monograf. Vezu s minuskulnim pismom možemo identificirati kod slovnog oblika *h*, koji probijajući donju liniju svojim izrazito izduženim lijevim krakom potpuno evocira minuskulizacijsku praksu. Isto tako, slovo *č* morfološki je odraz minuskulizacije. U *Povelji Matije Ninoslava* nalikuje više grčkom ipsilonu (*Y*)⁵⁷ kojem je gornji dio više nalik na obrnuti polukrug nego na standardni trokut. Spajanje slovnih oblika izostaje i u ovoj ustavom pisanoj povelji.

Tab. III. Uspoređivani slovni oblici u *Povelji bana Matije Ninoslava*

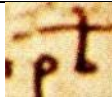
z 	n 	u 	č
k 	t 	h 	

Povelja bugarskog cara Ivana Asena II iz 1230. g. jedan je od dokumenata s najizraženijim karakteristikama koje se mogu povezati s pismom srednjovjekovne diplomatske minuskule. Uz određene sličnosti u morfologiji slovnih oblika, koordinacija i učestalo probijanje linijskog sustava slabijim slovnim dijelovima namjerno preuveličanih proporcija, koji se vrlo često uvijaju i izvijaju, potvrđuju kako se posebnosti ovog pisma u velikoj mjeri preklapaju sa onima tipične srednjovjekovne ćiriličke diplomatske minuskule. Već prilično često spominjano slovo *a* i ovdje ima klasični oblik sa srednjim vertikalnim stablom koje obostrano probija linijski sustav. Slovni oblik *z* posjeduje standardni donji u desno zavijeni luk, karakteristika je koja se ponavlja u velikom broju dokumenata pisanih diplomatskom minuskulom, ali i ustavnim pismom. Slovni oblik *n* opet ponavlja svoj „latinizirani“ oblik, dok

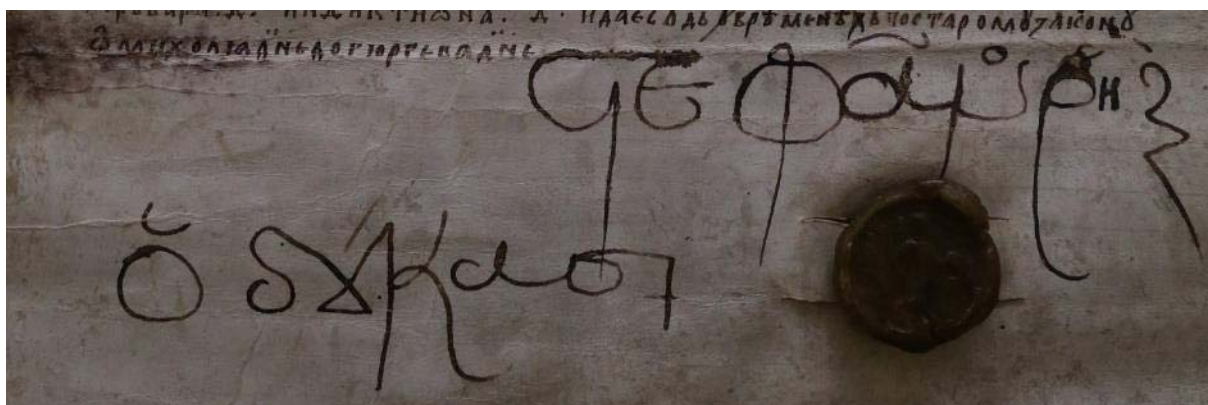
⁵⁷ Za razliku od standardnog minuskulnog oblika koji resembliira latinični slovni oblik *v*.

slovo *k* ponekad spaja odnosno razdvaja svoje vertikalne nožice. Kao svojevrsna posebnost azbuke ove povelje nameće se slovni oblik *r*, čija je donja nožica zavijena udesno za razliku od standardiziranog oblika ovog slova gdje ta ista nožica skreće ulijevo. Skupini slovnih oblika koji svoje morfološki identične parove imaju u latiničnom pismu pripada i *t*, koje i ovdje ima samo jedno vertikalno stablo, te se uredno jednostupnjevito koordinira u centralnom dijelu linijskog sustava bez probijanja istog. Slovni oblik *u* se piše u svom novijem obliku, a specifična je gornja lijeva linija koja je vrlo često, izduženija nego desna (iako obje probijaju gornju crtu linijskog sustava). Kod slovnog oblika *h* obje donje linije prepoznatljivog „križa“ su naglašeno izdužene, te debelo probijaju linijski sustav. Slovni oblik *c* probija donju liniju svojim jezičcem, a *ê*, kao i u slučajevima mnogih drugih povelja probija gornju crtu linijskog sustava. Za razliku od ostalih dokumenata, specifičnost pisma Asenove povelje je i upotreba nazala. U ovom kratkom tekstu povelje autor koristi čak tri različita - *ę*, *q*, *ję*. Nije potrebno biti preveliki lingvistički stručnjak kako bi se ova iznimka dovela u vezu sa posebnostima bugarskog jezika, koji iako južnoslavenski, ima prilično drukčiji razvojni put od zapadnih južnoslavenskih jezika, kojemu pripada i štokavski idiom. z.

Tab. IV. Posebni slovni oblici u *Povelji cara Ivana Asena II* (1230.g.)

a		t		ę	
z		u		q	
k		h		ję	
n		c			
r		ê			

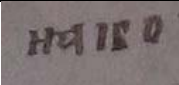
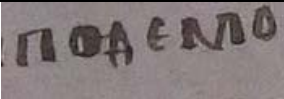
Za razliku od Asenove, *Povelja srpskog kralja Stefana Radoslava* iz 1234.g. još je jedan u nizu ustavno pisanih dokumenata koji se slijepo drže liturgijskih uzusa. Na prvi pogled hiperpedantno pismo ove povelje ostavlja dojam tiskarskog stroja, a ne izvježbane i nadasve vješte pisarske ruke. Pregledom azbučnog inventara samo dodatno potvrđujemo činjenicu kako se u ovoj povelji radi o jednom gotovo savršenom primjeru ustavnog pisma. Upravo zbog toga, *Povelja kralja Stefana Radoslava* odlično služi kao kontrolni primjerak, te u pravoj mjeri pokazuje sve razlike između ustavnog i minuskulnog pisma. Slovne posebnosti u ovoj povelji su stvarno minimalne. Može se možda izdvojiti slovni oblik ž() , koji upada u oči svojim gornjim dijelom, gdje se umjesto izduženih stabala nalazi horizontalno položena ravna linija koja ga „skraćuje“. Pri pomnijem iščitavanju dokumenta, u oči upada jedna druga posebnost. U 5. i predzadnjem retku dokumenta postoje određeni dijelovi teksta koji izgledaju kao da su oštećeni, te je preko njih dopisan, odnosno popravljen tekst samog dokumenta. Iako su ovi „popravci“ također pisani ustavom, u oči upada slovni oblik u, koji se na tim mjestima piše u svom novijem obliku sa ižicom, a ne kao oy, kako ga pisar ove povelje konstantno piše u ostatku povelje. Moguće je, stoga, kako je ova povelja naknadno dopisana (restaurirana?) nekom drugom pisarskom rukom. Stojanović primjećuje istu stvar, te piše opaske kako su u 5. retku „imena ispisana preko istruganih reči“, a u preposljednjem „posljednja rečenica dopisana docnije ili naknadno“ (Stojanović 1929:12.). Spajanje slovnih oblika izostaje i iz pisma ove povelje, ali ne i iz samog Radoslavovog grčkog potpisa, gdje se lijepo mogu vidjeti spojena slova. Inače, potpisivanje na grčkom pismu predstavlja izravan utjecaj Radoslavove žene Ane, a moguće i majke Eudokije Angelos (Srejović et al. 1994:302.).

Slika 13. Detalj s potpisom kralja Stefana Radoslava

Sljedeća po redu povelja, ona kojom *Dubrovčani sklapaju mir sa srpskim kraljem, te Radoslavovim bratom i nasljednikom Stefanom Vladislavom* (9. 1234 – 4. 1235., Dubrovnik), još je jedan primjer gotovo savršenog ustavnog pisma. Štoviše, pismo ove povelje je toliko pravilno, da se slobodno može reći kako nema slovnog oblika koji bi odskakao od tipične ustavne azbuke. Kao kuriozitet može se čisto spomenuti kako pisar ove povelje koristi noviji slovni oblik *u* () s nasadenom ižicom, te piše slovni oblik *t* () sa samo jednim vertikalnim stablom (dakle, identično njegovom latiničnom paru). U pismu ovog dokumenta prvi put se pojavljuju i primjeri spajanja slovnih oblika. Oni su, doduše, malobrojni – svode se na ukupno dva primjera, ali bitno je napomenuti kako se u oba slučaja očigledno radi o namjernom spajanju slovnih oblika, a ne pukoj omašci pisarske ruke. Prvi primjer je spajanje slovnih oblika *i* i *a* u riječima *i ako* u 12. retku teksta. Spoj je u ovom slučaju izveden u obliku obične crtice, ali ipak dovoljno naglašene. Drugi primjer je spajanje slova *o* i *d* u riječi *podemo* u 34. retku teksta. I u ovom slučaju pisar je spojio slovne oblike uz pomoć slične crtice kao i u prvom slučaju. Nejasno je zašto se spajanja u tekstu pojavljuju u samo ova dva primjera, te što je zapravo autor teksta povelje time htio postići. U slučaju da je želio ubrzati cijeli proces pisanja, mogli bismo očekivati još više spajanja slovnih oblika. Na ovome mjestu treba spomenuti kako je crtica kao sredstvo povezivanja slova bila poznata još u XI. stoljeću, i da se često pisala u digrafu *jery* (y) (zato što to više nije bio dvoglas, nego monoftong), no ta pojava ne mora biti izravno povezana s minuskulizacijom, jer predstavlja tvorbu samog slovnog oblika, odnosno ligature. Iako, ako se ova pojava promatra u svjetlu samog ubrzanja procesa pisanja (koji je jedan od glavnih karakteristika minuskulizacije), onda ovakva morfološka obilježja navedenog slovnog oblika možemo dovesti u vezu s minuskulizacijom pisma. Ista je situacija i s crticom kod ligatura *ja, je ju*.

Tab. V. Primjeri spajanja u *Povelji kojom Dubrovčani sklapaju mir sa srpskim kraljem Stefanom Vladislavom* (9. 1234 – 4. 1235., Dubrovnik)

	<i>i ako</i> , 12. redak
	<i>podemo</i> , 34. redak

U *Povelji kojom se Dubrovčani kunu na mir i prijateljstvo srpskom kralju Stefanu Urošu I.* iz 1254. g. situacija je sasvim drukčija. Naime, broj specifičnih slovnih oblika koji su morfološki direktno povezani s pismom diplomatske minuskule toliko je velik da se slobodno može ovu povelju staviti u sam vrh dokumenata s najviše minuskulnih tendencija u ovom ranom razdoblju sredine XIII. st.⁵⁸ Već prvo slovo azbuke pokazuje klasičan minuskulni oblik. Prepoznatljivo izduženo vertikalno stablo s obje strane probija linijski sustav, te ostavlja dojam „zavijenosti“ karakterističan minuskulnom, a i kurzivnim pismima. Velika inovacija u pismu ove povelje je slovni oblik *v*, koji se u ovom dokumentu prvi put pojavljuje u svom kvadratičnom obliku, još jednom od prepoznatljivih znakova minuskulizacije pisma. Ispuštanjem prepoznatljivih trbuha, pisanje ovog slova je znatno ubrzano što naravno pridonosi i ubrzanju ukupnog ritma pisanja. Kod slovnog oblika *ž* pojavljuju se dvije dijagonalno ukrštene linije koje presijeca vertikalno postavljeno stablo. Ovakav oblik nije specifičan samo autoru ove povelje, ali ono što je jako bitno je činjenica kako ovako pisano *ž* uvelike doprinosi čitavoj minuskuliziranosti slovnih oblika azbučnog inventara ove povelje. Tim više što donji dijelovi dijagonala često probijaju donji dio linijskog sustava. Sljedeći po redu, slovni oblik *z* svojim izgledom se u potpunosti uklapa u minuskulizirani uzus ove povelje. Trbuh koji se u ustavnoj *Povelji Stefana Radoslava* pisao u centralnom dijelu linijskog sustava spušta se prema dolje, te se skupa sa prepoznatljivim donjim jezičcem piše kao jedna linija. Tim, nekad izuzetno ulijevo zavijenim trbuhom, pisar (opet) ostavlja dojam ubranog ritma pisanja, a vrlo često čak i „nemarno“ napisanog slova. I sljedeći specifičan slovni oblik, *k*, poprima karakteristike minuskulnog pisma kakve ćemo poznavati u budućim dubrovačkim i drugim zapadnim tekstovima. Doduše, oblik ovog slova gdje su obje nožice razdvojene, a desna lagano zakrivljena u lijevu stranu, pojavljuje se i u nekim ustavom pisanim poveljama. Zbog tendencija prema ubrzanju ritma pisanja, ovakav oblik slova *k* ipak se smatra minuskulnom a ne ustavnom inovacijom, odnosno naznakom razvojne tendencije prema minuskulizaciji pisma kad se ovako pisan slovni oblik pojavljuje u tipično ustavnim poveljama. Bliskost sa latiničnim pismom najbolje se vidi pri pisanju slovnog oblika *n*, koje je svojim izgledom identično latiničnom pandanu. Kao i s prethodno proučavanim slovom, ovako pisano *n* se također pojavljuje u ustavnim poveljama i dokumentima. Dva su osnovna razloga zašto i ovaj slovni oblik pripada slovnom inventaru minuskulnih pisama. Kao prvo, ovo „latinizirano“ *n* se može pisati u samo jednom potezu, odnosno iz jedne neisprekidane crte (što naravno još više ubrzava ritam pisanja). Drugi razlog je u tome što upravo ovaj utjecaj latiničnog pisma predstavlja još jednu

⁵⁸ Za detaljniji uvid u procese koji se istovremeno događaju u srpskoj kancelariji, a pokazuju gotovo identične smjernice razvoja usp. (Čremošnik 1963).

izuzetno bitnu karakteristiku pisma srednjovjekovne diplomatske minuskule kojom se pisalo u dubrovačkoj, ali i susjednim kancelarijama. Logično je kako na ovoj dodirnoj točki Zapada i Istoka, gdje mnogi pisari aktivno koriste oba pisma (pogotovo u dubrovačkom notarijatu), imamo međutjecaje koji se odražavaju prvenstveno u morfološkim karakteristikama slovnih oblika. Jedna od autohtonih „kreacija“ autora ove povelje zacijelo je slovni oblik *o*. Naime, karakterističan kružni oblik vrlo često mijenja „trokutast“ izgled, koji neizbježno ostavlja dojam neurednosti čitavog teksta. Nije baš jasno zbog čega je autor povelje ovako pisao ovaj slovni oblik, jer nisu vidljiva nikakva moguća poboljšanja što se tiče brzine ritma pisanja, koordinacije glavnih slovnih dijelova i sl. Ostaje jedino zaključiti kako je pisaru iz nekog razloga odgovarao ovakav slovni oblik, bilo to zbog navike ili nečeg drugog. Slovni oblik *t* jedini se u ovoj povelji piše dvojako. U verziji sa sva tri vertikalna stabla uredno se koordinira u središnjem dijelu linijskog sustava, dok druga verzija sa samo jednim vertikalnim stablom vrlo često probija gornji dio linijskog sustava. Potrebno je napomenuti i kako pisar u ovoj povelji neka slova piše u velikom - majuskulnom obliku⁵⁹, od kojih i *t*. Upravo pri pisanju velikog slova *t* pisar uvijek koristi oblik sa samo jednim vertikalnim stablom. Slovni oblik *u* piše se u novijem obliku sa nasadenom ižicom, kao i kod mnogih drugih minuskulnih, ali i ustavnih povelja. Gornji dijelovi ižice većinom probijaju linijski sustav. Sljedeća zanimljivost, odnosno još jedna od veza s pismom diplomatske minuskule kakve poznajemo, jest slovni oblik *č*. U ovoj povelji on poprima izgled latiničnog slova *v*, a ovakvo pisanje slovnog oblika *č* je jedna od najupečatljivijih osobina morfologije slovnih oblika pisma diplomatske minuskule. Još jednom, pisanje slova *č* u ovoj formi može se objasniti racionalizacijom poteza ruke, ujedno i znakom minuskulizacije, te samim time i bržim ritmom pisanja teksta. Zadnji u nizu specifičnih slovnih oblika ove povelje bio bi *ja*. Posebnost njegova pisanja leži u drugom dijelu ovog digrafa, odnosno *a* se piše s prepoznatljivim izduženim vertikalnim stablom koje dvostrano probija linijski sustav. Iako bi se zbog vrste, a i same koordinacije pisma, spajanje slovnih oblika moglo očekivati u ovoj povelji, to se ne događa jer ta pojava i ovdje izostaje.

⁵⁹ O tome više u posebnom poglavlju o pisanju malog i velikog slova

Tab. VI. Posebni slovni oblici u *Povelji kojom se Dubrovčani kunu na mir i prijateljstvo srpskom kralju Stefanu Urošu I. (1254. g.)*

a		z		o		č	
v		k		t		ja	
ž		n		u			

Povelja u kojoj se Dubrovčani kunu na mir i prijateljstvo humskom županu Radoslavu još je jedna u nizu dokumenata gdje se piše ustavnim pismom. Ipak, iako ustavna, ova povelja pokazuje važne sličnosti u slovnoj morfologiji s prethodnom u kojoj se *Dubrovčani kunu na mir i prijateljstvo srpskom vladaru Stefanu Urošu I.* Već prije je spomenuto Čremošnikovo razmišljanje o podrijetlu i autorstvu ovog i sljedećeg dokumenta.⁶⁰ Bio ovo dokument Radoslavove kancelarije koji je uvezen u Dubrovnik ili ne, ova povelja sadrži sljedeće karakteristike koje ju mogu povezati s pismom diplomatske minuskule. Kao prvo, pisar piše nožice slova *k* odvojeno, kao i brojni autori povelja pisanih diplomatskom minuskulom. Slova *n* i *t* se također pišu u obliku koji odgovara njihovim latiničnim istoznačnicama. Slovni oblik *u* se piše, kao i u dosta prijašnjih povelja, novijim oblikom (sa nasađenom ižicom). Zanimljivost je i slovni oblik *č*, koji pisar ponegdje piše kao grčki *y* (ypsilon), a ponegdje sebi „olakšava“ posao, te isti slovni oblik piše kao latinično *v*.⁶¹ Dvije povelje o savezu Dubrovčana i humskog župana Radoslava pružaju dobar uvid u pismovne razlike dubrovačke i humske slavenske kancelarije. Konkretno, to bi značilo kako dubrovački pisari koriste jednu verziju ustavnog pisma koje obiluje slovničkim oblicima karakterističnim za pismo diplomatske minuskule, dok istovremeno humska kancelarija koristi nešto neuredniji ustav, ali također s određenim slovničkim oblicima koji posjeduju morfološke podudarnosti sa slovničkim inventarom klasične diplomatske minuskule. Takva veza između ovih dvaju kancelarija je ustvari i logična s obzirom kako je riječ o susjednim prostorima i državnim formacijama, komunikacijski izrazito povezanim, pa su samim time i utjecaji izraženiji. Ovakve podudarnosti u ove dvije povelje, te sličnost posebnih slovničkih oblika s diplomatskom minuskulom dodatno daju na važnosti teoriji kako se

⁶⁰Vidi str. 46.

⁶¹ Još jedna u nizu karakteristika povezanih s pismom srednjovjekovne diplomatske minuskule

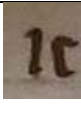

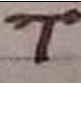

diplomatička minuskula, uz dvor Nemanjića, razvijala i negdje u zaleđu Dubrovnika. Također, ne treba isključiti moguće utjecaje iz Bugarske (*Povelja cara Ivana Asena II.*), koji su sigurno isprepleteni s određenim bizantskim utjecajima. Tim činom, razvoj diplomatičke minuskule predstavlja jedan multiregionalni proces, s većim brojem kulturoloških žarišta koja utječu na pismovne promjene.

Tab. VII. Posebni slovni oblici *Povelje* kojom se Dubrovčani kunu na mir i prijateljstvo humskom županu Radoslavu (Dubrovnik, 22. 5. 1254.)

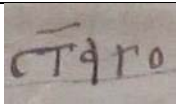

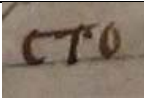
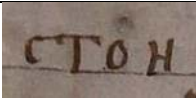
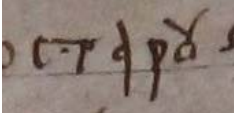
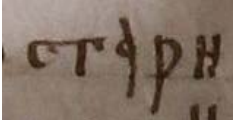
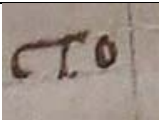
k		n		t		č		
---	---	---	---	---	---	---	---	---

I sljedeći dokument, *Ugovoru o prijateljstvu i savezu u ratu protiv kralja Uroša*, naslovljen je na isti datum – 22. 5. 1254. I u ovom dokumentu vidljiva je visoka zastupljenost slova tipičnih za diplomatičku minuskulu. Već slovo *a* ima svoj tradicionalan minuskulni oblik sa izduženim vertikalnim stablom. Slovni oblik *v* još uvijek ima svoje trbuhe, iako u ovoj verziji ti trbusi više liče na trokute. Takav izgled ovog slova ostavlja dojam kako je pisar došao na korak do pisanja minuskulnog kvadratičnog oblika, ali kao da se ne usuđuje do kraja ukinuti te trbuhe koji su toliko karakteristični za ovo slovo. Slovni oblik *k* se također piše s razdvojenim nožicama, a *n* je identično svom latiničnom paru. I slovo *t* vuče sličnosti s latinicom, te se piše sa samo jednim vertikalnim stablom. Slovo *u* se piše u svojoj novijoj verziji sa već poznatom ižicom. Elegantan minuskulni dojam ostavlja i *h*, čija je lijeva nožica uredno produžena ispod donjeg dijela linijskog sustava. Slovni oblik *č* ima izgled grčkog ipsilona, ali njegov gornji dio izgledom više podsjeća na polukrug nego na obrnuti trokut. Također, taj polukrug zna biti položen direktno na donju liniju, a vertikalno stablo se spušta duboko ispod nje. Sve ove slovne karakteristike ostavljaju jak dojam kako je u ovoj povelji prisutan velik utjecaj minuskulizacije pisma. Kod spajanja slovni oblika zabilježen je jedino spoj slova *s* i *t*. Kod ovog spoja pisar elegantno produžuje gornji dio slova *s* u horizontalnu liniju slova *t*, ne podižući ruku s pisarske plohe. Iz ukupno sedam zabilježenih primjera ovog spajanja jasno je kako se ne radi o slučajnosti, te da je ovakvo spajanje bilo prilično drago autoru povelje.

Tab. VIII. Posebni slovni oblici u *Povelji kojom Dubrovčani sklapaju savez sa humskim županom Radoslavom u ratu protiv kralja Uroša*, (Dubrovnik, 22. 5. 1254.)

a		v		k		n		t		h		č	
---	---	---	---	---	---	---	---	---	--	---	---	---	---

Tab IX. Spajanja u tekstu u *Povelji kojom Dubrovčani sklapaju savez sa humskim županom Radoslavom u ratu protiv kralja Uroša*, (Dubrovnik, 22. 5. 1254.)

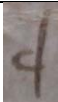

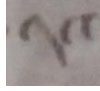

	<i>s(ve)tago</i> , 1. red		<i>stazemo</i> , 12. red
	<i>s(ve)to</i> , 5. red		<i>stoi</i> , 20. red
	<i>staru</i> , 7. red		<i>stari</i> , 28. red
	<i>sto-</i> , 10. red		

Proces minuskulizacije slovnih oblika izražen je i u sljedećoj proučavanoj *Povelji kojom kraljica Jelena (Uroša I) potvrđuje Dubrovčanima držanje vinograda kao što im je i njezin sin potvrdio* iz 1289. g. Minuskulizacija je prisutna u tolikoj mjeri da i sam Stojanović piše kako se ovdje radi o *kurzivu* (Stojanović 1929:50.), odnosno o drugoj vrsti pisma. I statistički gledajući, broj posebnih slovnih oblika koji su izravno povezani s azbukom diplomatske minuskule najbrojniji je u ovoj povelji. Utjecaj diplomatske minuskule vidljiv je već u prvom slovnom obliku azbuke. Slovni oblik *a* sa svojim naglašeno izduženim vertikalnim stablom upada u oči već pri prvom pogledu na pismo povelje, te odiše upečatljivim minuskulnim dojmom. Sljedeći po redu je slovni oblik *v*, kojeg autor ovog dokumenta piše u kvadratičnoj verziji koja je također specifična za minuskulna pisma. Po prvi put nailazimo i na *d* koji se piše u svom minuskulnom obliku. U ovoj verziji, lijeva nožica je elegantno izdužena ispod donje linije, a desna stranica glavnog slovnog oblika je zaobljena, tako da klasični „trokut“ više nalikuje geometrijskoj oznaci za kut. Ne može se reći kako je glavni dio slovnog oblika zarotiran ulijevo, ali evidentno je kako postoji tendencija k tome.⁶² Slovni oblik *z* je toliko pojednostavljen da predstavlja savršen primjer morfoloških promjena nastalih zbog potrebe ubrzanja ritma pisanja koje je karakteristično za jedno poslovno pismo. Ovako pojednostavljenu verziju najlakše možemo usporediti s nešto ukošenim brojem 2 (karakterističan „labud“), koji se redovito spušta ispod donje linije teksta. Slovni oblik *ž* sastoji se od prepoznatljivog križa kojeg siječe jedna vertikalna linija. Zanimljivost u ovoj njegovoj verziji je izdužena nožica koja probija donji dio, te svojim izgledom doprinosi dojmu „izvijenosti“ slova. Ovako namjerno naglašavani slabiji slovnih dijelovi jedna su od glavnih karakteristika kurzivnih pisama, a također i pisma ćiriličke diplomatske minuskule. Slovni oblik *k* i ovdje ima prepoznatljive razdvojene nožice, te se također pribraja karakterističnim slovnim oblicima diplomatske minuskule. Jedna inovacija pojavljuje se kod slovnog oblika *m*, gdje se njegov središnji, prema dolje spuštenu dio produžava u elegantno izduženu liniju koja se, naravno, spušta ispod donjeg dijela linijskog sustava. Slovni oblik *n* i ovdje se, kao i u svim dosad proučavanim dokumentima, piše u svom „latiniziranom“ obliku. Kod slovnog oblika *r* pojavljuje se karakteristično vertikalno stablo koje je u pismu ove povelje nešto zavijenijeg oblika nego u prijašnjim dokumentima. Za razliku od nekih drugih povelja s velikim utjecajem minuskule, slovni oblik *t* se ovdje piše u svom standardnom minuskulnom (jednostupanjskom) obliku s tri vertikalno spuštenu stabla. Slovni oblik *u* još se jednom pojavljuje u novoj verziji sa standardnom ižicom. Kod slova *h* lijeva nožica je izdužena te probija donju liniju, a samim

⁶² Što se kod kasnijih pisara diplomatske minuskule i događa

time doprinosi općem *kurzivnom* dojmu pisma povelje. I slovo *č* posjeduje karakterističan minuskulni oblik, koji je identičan latiničnom slovu *v*. Tako pisano slovo *č* još je jedno u nizu pojednostavljenih slovnih oblika koji ubrzavaju ritam odnosno duktus pisanja. Zadnji slovni oblik koji svojim izgledom pripada grupi koja dijeli karakteristike s azbukom pisma diplomatske minuskule je slovo *ja*. Kako je ovaj slovni oblik zapravo digraf, njegov drugi dio piše se identično kao i slovo *a* u ovom tekstu, te stoga i dijeli iste minuskulne karakteristike.

Tab. X. Posebni slovni oblici u *Povelji kojom kraljica Jelena (Uroša I) potvrđuje Dubrovčanima držanje vinograda kao što im je i njezin sin potvrdio*, (1289. g. na Kotraži)

a 	z 	r 	č
v 	k 	t 	ja
d 	m 	u 	
ž 	n 	h 	

S ovim zadnjim dokumentom završava se poglavlje o posebnim slovničkim oblicima u poveljama kraja XII. i XIII. st. Kao što se može vidjeti iz priloženog, počevši od *Povelje Kulina bana* pa sve do *Povelje kraljice Jelene*, svaki dokument posjeduje barem neke slovne karakteristike koje ga dovode u vezu s kasnijim pismom klasične diplomatske minuskule. Između njih, po broju specifičnih slovničkih oblika tipičnih za minuskulu ističu se *Povelja bugarskog cara Ivana Asena II.* iz 1230. g., *Povelja kojom se Dubrovčani kunu na mir i prijateljstvo srpskom kralju Stefanu Urošu I.* iz 1254. g., *Povelja kojom Dubrovčani sklapaju savez sa humskim županom Radoslavom u ratu protiv kralja Uroša* iz iste godine, te *Povelja kojom kraljica Jelena (Uroša I) potvrđuje Dubrovčanima držanje vinograda na Kotraži* iz 1289. g. Ovi dokumenti pokazuju zavidan stupanj razvoja prema pismu diplomatske ćirilice minuskule po svim parametrima koordinacije slovničkih oblika te njihovih specifičnih slovničkih karakteristika. Optimizacijom i pojednostavljivanjem pisanja određenih slovničkih oblika vidljiv je velik pomak pri ubrzanju duktusa pisanja, i odmak od uzusa sporog ritma pisanja ustavnog ćirilskog pisma. Po prvi puta pojavljuju se i neki slovnički oblici karakteristični za pismo diplomatske minuskule. Tako se slovnički oblik *v* u svom kvadratičnom obliku i slovnički oblik *č* nalik na latinično *v* po prvi put pojavljuju upravo u *Povelji kojom se Dubrovčani kunu kralju Stefanu Urošu za mir i prijateljstvo* (1254.), iako se ovakvo *v* javlja i prije, pogotovo u poveljama kralja Vladislava (Čremošnik 1963: 122). Štoviše, zbog kolebanja pisanja određenih slovničkih oblika (*v* s usjekom ili kvadratično, *k* čije se linije spajaju ili ne), a i zbog još uvijek smanjenog probijanja linijskog sustava u prvoj polovici XIII st. (za kojeg tvrdi kako ga probija samo slovo *a*), Čremošnik za to razdoblje od kojih pedesetak godine predlaže uporabu termina *poluminuskula* (1963: 124). Ipak, kao što se može vidjeti iz kategorije o koordinaciji tih povelja, probijanja su bila češća u navedenim poveljama čije pismo odgovara diplomatskoj minuskuli. Činjenica ipak je, kako nijedna od ovih povelja kronološki ne pripada prvoj polovici XIII. st.

Iako je spajanje slovničkih oblika karakteristika kurzivnih pisama, a diplomatska minuskula pismo koje bi bilo razvojno bliže kurzivu, vidljivo je kako pojava spajanja slovničkih oblika zna izostajati u poveljama diplomatske minuskule, a pojavljivati se i u ustavom pisanim poveljama. Razmatrajući nastajanje minuskulne jeze, osim spomenutih najpoznatijih Čremošnikovih i Mošinovih teorija, ne smije se izostaviti jedan potencijalni istočniji utjecaj (koji je vidljiv u *Povelji bugarskog cara Ivana Asena II.*), a koji se može povezati i s utjecajima grčkog pisma pri samoj minuskulizaciji. Na taj način proces minuskulizacije se može protumačiti kao multiregionalni fenomen koji se paralelno razvija u više kulturoloških žarišta (Dubrovnik, Hum, Srbija, Bosna, Bugarska).

3.1.4. Razgodni znakovi: uspostavljanje razdvojenog pisanja, interpunkcija i velika slova

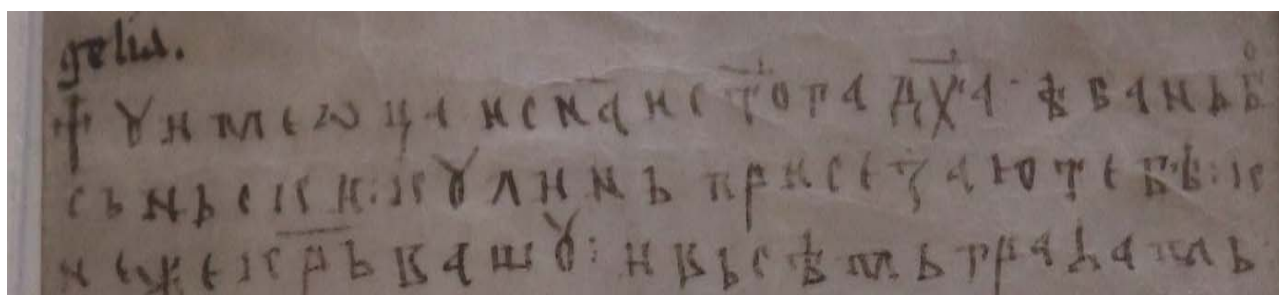
Raspravljajući o pismu kao znakovnom sustavu nekog jezika, te pravopisu kao skupu društveno reguliranih pravila pisanja, ne možemo nikako zaobići razgodne znakove, te pisanje velikih slova. Danas nam je sasvim normalna činjenica kako su pravila pisanja interpunkcijskih znakova i velikog slova osnovni dijelovi većine svjetskih pravopisa. Problematika kojom ćemo se baviti u ovom poglavlju je pojava interpunkcijskih znakova i veliko pisanih slovnih oblika u odabranom znanstvenom korpusu, te identifikacija ikakvog pokušaja usustavljivanja pisanja tih pojava.⁶³

Kategorija rastavljanja riječi u tekstu skupa s pisanjem velikog slova i interpunkcijskih znakova čini osnovna sredstva razgraničavanja teksta (razgodnih znakova diskontinuiteta), a samim tim pridonosi funkcioniranju pisma općenito. Osim temeljnim sredstvom razgraničavanja u tekstu, *prazninama (bjelinama)*, riječi se odvajaju i na samom kraju retka. Ukoliko riječ ne završava na kraju retka, upotrijebit će se dodatno grafičko sredstvo, najčešće crtica, koja pomaže prilikom prelamanja riječi (Žagar 2007:302.). Termin praznina prvenstveno se dovodi u vezu s Gallmanom, koji je za razmak između riječi upotrijebio upravo ovakav izraz negativnog predznaka (Gallman 1985). Razdvajanje riječi u tekstu jako je bitna stavka pri olakšavanju samog procesa čitanja, a njena primjena razlikuje se ovisno o pismima. Fokus u ovoj kategoriji bit će na razdvajanju ili spajanju pojedinih grupa riječi (veznika, prijedloga), identificiranju paralela s drugim relevantnim pismima (latinica, grčko pismo, glagoljica) i načinu prelomljavanja riječi na kraju redaka. *Scriptura Continua*, običaj spojenog pisanja koji potječe iz grčkog pisma, u srednjem vijeku se u zapadnoj europskoj tradiciji urušava počevši s karolinškim tekstovima IX. i X. st., a gotovo posve normirano odvojeno pisanje riječi postiže se već potkraj XII. st. (Žagar 2007:300.). Naravno, taj proces se i ćiriličkom pismu odvija nešto kasnije, a po Saengeru se puno razdvajanje riječi postiglo tek u XVII. st. (1997:13). Ipak, kao što ćemo vidjeti, raspad ovog procesa počeo je i ovom najstarijem dijelu korpusa paleografskog istraživanja, a jedan od zadataka ove kategorije svakako je i identifikacija mogućeg postojanja regionalnih ili inih razlika.

Također, pri usporedbi s mlađim korpusom, cilj je utvrditi postoje li ikakve poveznice s glavnom temom ove doktorske disertacije, pismom srednjovjekovne ćiriličke diplomatske minuskule, a koje su vidljive u pravilima pisanja interpunkcijskih znakova i velikih slovnih oblika.

⁶³ Odličan primjer bilo bi pisanje velikog slova iza točke.

Već u prvom dokumentu obuhvaćenim ovim paleografskim istraživanjem, *Povelji o trgovini Kulina bana*, može se identificirati zanimljivo korištenje interpunkcijskih znakova. Naime, u ovom dokumentu prisutno je intenzivno korištenje dvotočja prvenstveno u svrhu odvajanja pojedinih riječi u tekstu. Ukupno je dvotočje u tekstu upotrijebljeno impozantnih 40 puta, s tim da u 1. retku teksta iza kraćenice *d(u)ha*, te u 4. retku iza riječi *dubrovčamъ* pisar koristi samo jednu točku, i to gornju. Također, ovakva interpunkcija u *Povelji bana Kulina* nema apsolutno nikakve veze s pisanjem velikog slova, koje u potpunosti izostaje iz teksta ove povelje. Ova uporaba dvotočja još je izraženija u originalnoj povelji (Stojanović 1929:2.) koju je Stojanović transliterirao gdje se ukupno pojavljuje 63 puta, a također je prisutna i uporaba samo jedne točke, kao i u ovom prijepisu. Riječi u tekstu, kao i pojedini veći rečenični dijelovi znaju se razdvajati prazninama, koje su u pojedinim slučajevima dodatno naglašene i uporabom dvotočja. Problem je što je ovakvo razgraničavanje riječi provedeno nedosljedno, tako da su pojedini nizovi riječi pisani spojeno, dok su drugi razdvojeni. Dodatan problem predstavlja i podatak kako je pisar ostavljao veće razmake i između pojedinih slovnih oblika, koji često mogu ljudsko oko zavarati imitirajući prazninu između pojedinih riječi. Ovakvo *prozračno* pisanje je prijelazan tip od kontinuiranog pisanja prema razdvojenom (Saenger 1997:32 – 44.). Osnovno obilježje je sve češće i naglašenije širenje razmaka između slova, a s ciljem usklađivanja odnosa parafovealnoga i fovealnoga vidnog polja, tj. smanjenja „skokova“ očiju (Žagar 2007:315.). Također, veznik *i* se piše spojeno s drugim riječima. U ovom slučaju, on se piše kao enklitika i takav način pisanja je rasprostranjen kroz čitav korpus povelja.⁶⁴ Prilikom lomljenja riječi na kraju retka pisar ne koristi grafička pomagala (crtice), a također ne obraća pažnju na pravilno razdvajanje slogova u riječima, već ih razdvaja bez nekih jasnih pravila. To se može iščitati i iz dva primjera razdvajanja na kraju 1. retka u pridjevu *b° – (sъньski)* i na kraju 2. retka gdje razdvaja riječ *k – (neže)*.⁶⁵

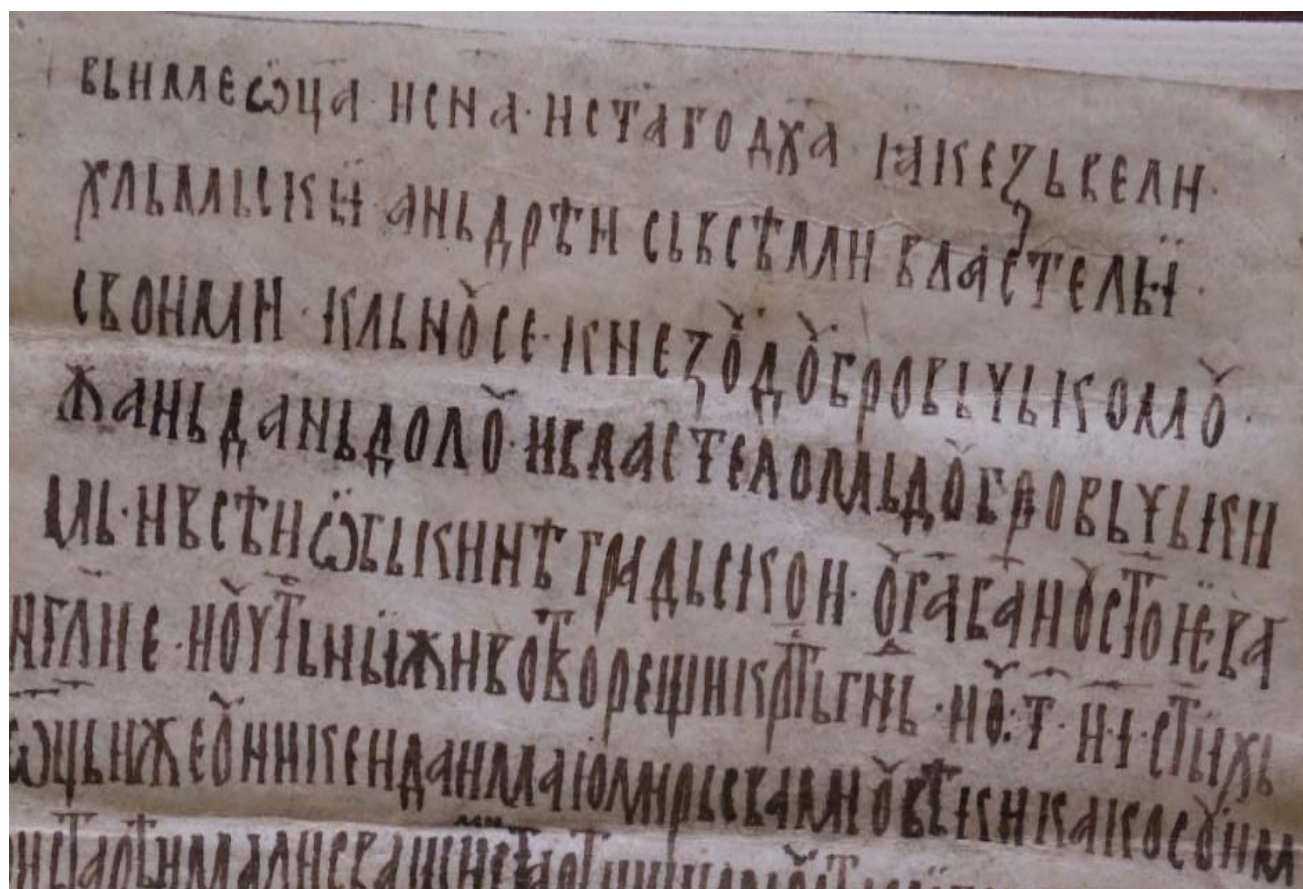

Slika 14. Prva tri retka *Povelje Kulina bana* (Dubrovnik, 29. 8. 1189.) sa spomenutim primjerima

⁶⁴ Kao što ćemo imati prilike vidjeti i na primjerima iz ostalih povelja.

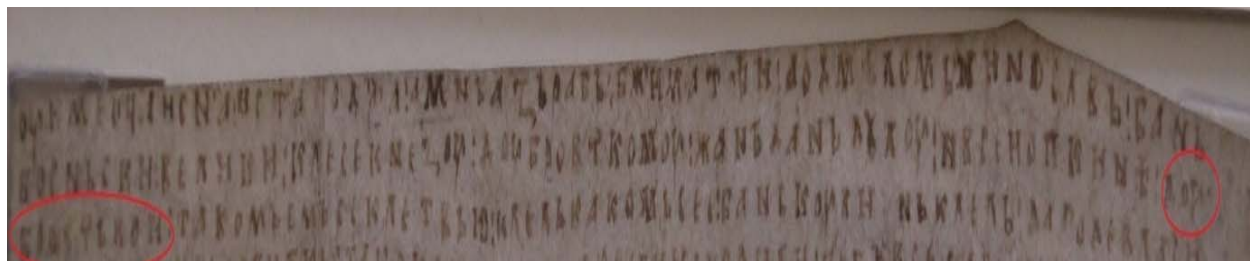
⁶⁵ Crtice su ovdje pisane zbog vizualne pomoći pri čitanju, iste ne postoje u tekstu kako je i spomenuto.

U *Povelji o prijateljstvu između humskog kneza Andrije i Dubrovčana* situacija je donekle slična kao u PKB – nedosljednost je i ovdje glavno obilježje pri pokušaju rastavljanja riječi u rečenici, te pisanju interpunkcijskih znakova. U prvih 6 redaka dokumenta pisar pokušava odijeliti pojedine riječi kombinacijom praznine i točaka, a ponekad i samim prazninama. Ni ovdje riječi nisu pravilno razdvajane, ne izostaju primjeri većeg broja spojenih riječi. Veznik *i* se i u ovom slučaju piše zajedno s prvom sljedećom riječi. Situacija je identična i s razlomljavanjem riječi na kraju redaka, one se također razdvajaju bez crtice i ikakvih pravila. Dobar primjer ovakvog razdvajanja vidi se na kraju 4. retka gdje pisar zadnje slovo pridjeva *dubrovčььki* – (*мь*) piše u sljedećem retku. Ono što je jedna od posebnosti ove povelje je prestanak uporabe razmaka, odnosno najbolje bi se moglo reći ponovne primjene načela *scriptura continua*, nakon 6. retka. Najvjerojatniji razlog tome je autorov strah od nedostatka mjesta za čitav tekst povelje, što ujedno znači i kako je pergament ove povelje unaprijed otkinut. Interpunkcijski znak točke tek se sporadično pojavljuje dvaput na kraju redaka, te kombiniran s prazninama u predzadnjem retku teksta. Situacija s pisanjem velikog slova je identična kao u prethodnom dokumentu, tj. u potpunosti izostaje iz teksta ove povelje.

Slika 15. Prvih 7 redaka *Povelje o prijateljstvu humskog kneza Andrije i Dubrovnika* (1214 – 1217.)

U dimenzijama maloj *Povelji bana Matije Ninoslava* pisar je bio primoran „stisnuti“ tekst. Slični trendovi nastavljaju se i u ovoj manjoj povelji, gdje je još jednom prisutna uporaba dvotočja kao sredstva razgraničavanja, a praznine su tako male da ih je prilično teško identificirati. Dvotočja se također pišu nedosljedno, pa su pojedine riječi i u ovom tekstu spojene. Zbog ovih karakteristika, i ovdje se na prvi pogled čini kako autor slijedi princip *scriptura continua*, pa se tim činom i veznici, poglavito *i*, pišu spojeno. Općenito, čini se kako dvotočje služi samo za odvajanje pojedinih rečenica, odnosno rečeničnih dijelova, dok se ostatak teksta piše spojeno. U 7 redaka teksta postoji samo jedan primjer lomljenja riječi na kraju retka. Pridjev *du-(brovčbko)* na kraju 2. retka pisar razdvaja bez ikakve pomoći grafijskih znakova (kao što je to crtica), baš kao i u prethodnim poveljama. Pisanje velikog slova izostaje, iako je zbog koordinacije slovničkih oblika u ovako zgusnutom tekstu čak jako teško reći da li je pisar pokušao gdje god upotrijebiti veliko slovo ili ne.

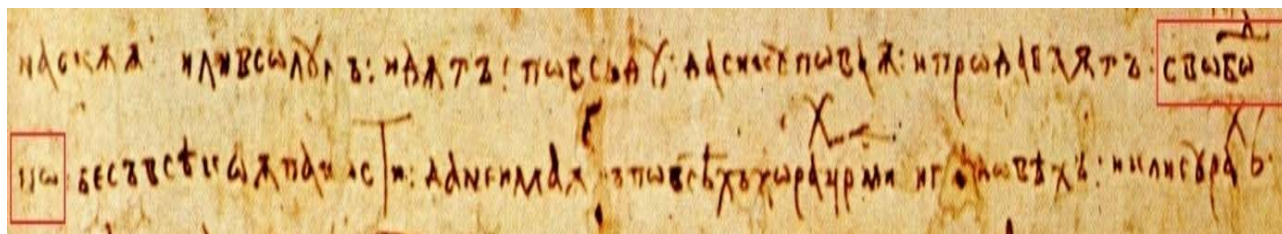

Slika 16. Prva tri retka Povelje *kojom ban Matija Ninoslav potvrđuje povelju bana Kulina* (1214 – 1217.) s naznačenim primjerom razdvajanja riječi na kraju retka

U *Povelji bugarskog cara Ivana Asena II.* (poslije 1230.) pisar uspješno kombinira upotrebu praznog prostora u kombinaciji s dvotočjem ili rjeđe točkom kako bi razdvojio dijelove rečeničnog niza. Nastavljaju se neke od spomenutih zakonitosti razgraničavanja teksta, samo na prilično skladniji način. Doduše, i ovdje pisar rijetko razdvaja pojedine riječi, iako ima i takvih primjera – jedan od njih je pridjev *ljubôvni^m* (1. redak), ali općenito je uporaba praznine i dvotočja češća nego u prijašnjim poveljama, te se vidi kako minuskulizacija pisma i u ovom slučaju doprinosi postupnom razdvajanju riječi u rečenici (Žagar 2007:308.). Veznici se u ovoj povelji uglavnom pišu enklitički (dakle, povezani s prvom sljedećom riječi), a osim kod veznika *i*, ova pojava je izražena i kod veznika *ili* i *da*. Treba naglasiti kako i u ovoj povelji postoje čitavi rečenični nizovi koji su spojeni, a čiji su sastavni dio i veznici.⁶⁶ Situacija je ista i kod razdvajanja riječi na kraju retka, iako su ista prilično rijetka u tekstu. Na primjeru s kraja 7. retka teksta, *svôbô^d* – (*nô*) izostaje crtica koja bi označavala razlomljavanje riječi, baš kao što

⁶⁶ Tako da se enklitičko spajanje ne provodi u tom slučaju

je to slučaj i kod prethodnih, ustavno pisanih povelja. Za razliku od prethodnih povelja, u ovom dokumentu pisar upotrebljava velika pisana slova. To pisanje odnosi se na slova *t* i *e*, a pritom ne postoje neka specifična pravila pisanja, već ih pisar nasumično upotrebljava u ovom obliku.

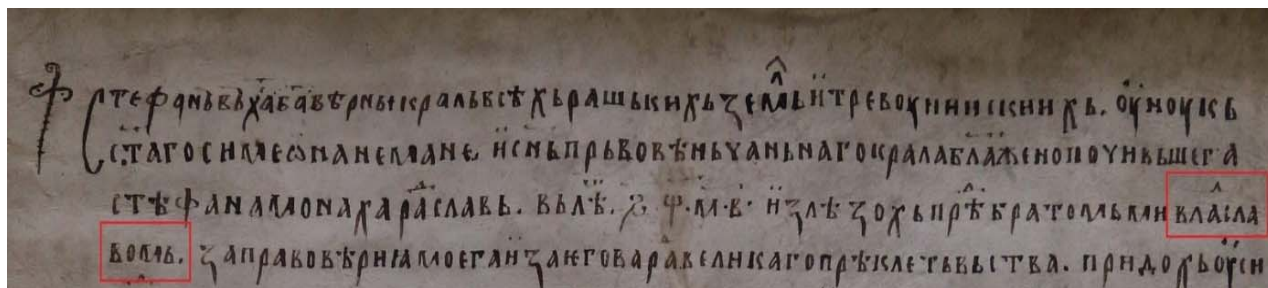

Slika 17. Ulomak (7. i 8. redak) *Povelje kojom bugarski car Ivan Asen II. daje Dubrovčanima slobodu trgovine* (poslije 1230. g.) s naznačenim primjerom razdvajanja riječi na kraju retka

U *Povelji kralja Stefana Radoslava o prijateljstvu i trgovini ako se opet povrati na prijestolje* iz 1234. g. pisar po prvi puta koristi točke kako bi rastavio tekst dokumenta na ono što valjda on smatra rečeničnim dijelovima. Naime, pisar rečenice naznačuje ponekad pravilno, a gdje god taj prekid ili izostaje, ili je sama rečenica nezgrapno prekinuta. Odličan primjer tako nedovršene rečenice možemo vidjeti već u prvom retku teksta, gdje pisar iza titulacije kralja Stefana Radoslava postavlja točku. Namjera je očita – iako je u modernom pravopisu rečenica nedovršena, pisaru se činilo sasvim dovoljno iznijeti informaciju o kraljevim titulama, te završiti rečenicu. Ostale ovakve zabune mogu se također pripisati sintaktičkom (ne)razumijevanju. Zanimljiva je i jedna, može se slobodno napisati inovacija koja se pojavljuje u ovoj povelji. Pri pisanju veznika *a*, *i*, *u* autor povelje piše dvotočje iznad njih. Tim činom, iako većinom napisani skupa sa sljedećom riječi, čitatelj ipak može prilično lako identificirati ove veznike. Ovakvo rješenje predstavlja jako dosjetljivu varijantu rastavljanja pojedinih veznika a da pritom nije zakinuta ušteda pisaće površine pergamenta. Samim tim, puntuacija pokazuje svoju grafetičku funkciju, odnosno optimizaciju prijenosa poruke.⁶⁷ Osim ovih ne toliko čestih razgraničenja u tekstu, ostatak povelje pisan je kontinuirano, bez nekih vidljivih prekida. Veznik *i* se i ovdje piše enklitički gdje je to moguće, a posebno su česti slučajevi njegova pisanja iza spomenutih razgraničenja u tekstu. Još jednom, razdvajanje riječi na kraju retka nije popraćeno pisanjem crtice ili ikakvog drugog znaka, a iako je u nekim slučajevima prisutno pravilno rastavljanje na slogove, ono nije provedeno u tolikoj mjeri da se može smatrati

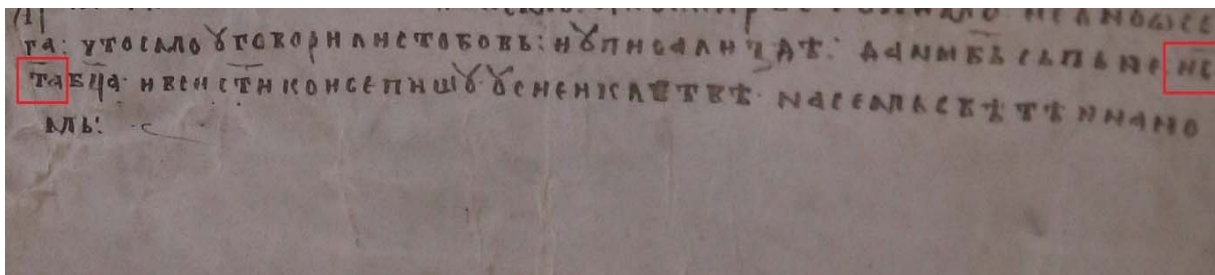
⁶⁷ O razlikama između grafetičke i jezične (sintaktičke) uloge puntuacije usp. Žagar 2007:346 – 350.

nekom normom ili pravilom. Jedan od primjera rastavljanja riječi, i to pomoću slogova, je ime *Vla^{d(i)}sla* – (*vom*), koje se nalazi na kraju 3. retka teksta.

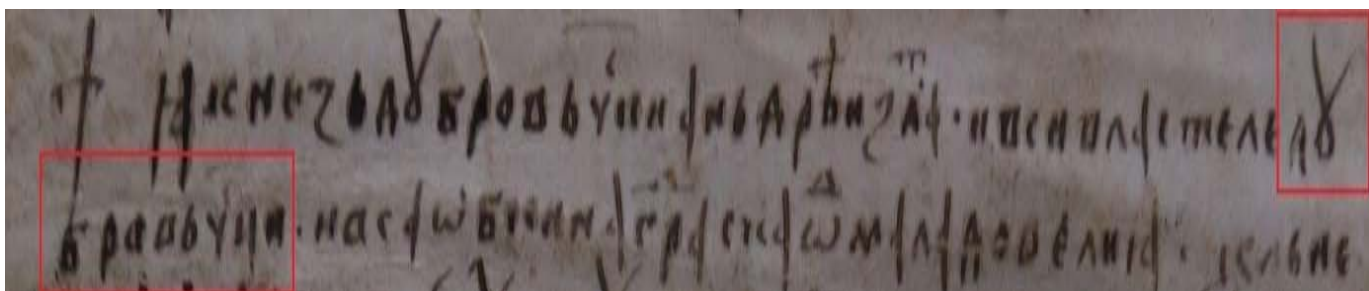
Slika 18. Prva 4 retka *Povelje o prijateljstvu i trgovini kralja Stefana Radoslava i Dubrovčana u slučaju da se vrati na prijestolje* (4. 2. 1234. u Dubrovniku) s naznačenim primjerom razdvajanja riječi na kraju retka

U *Povelji* kojom Dubrovčani utvrđuju mir i prijateljstvo s kraljem Stefanom Vladislavom (1234 – 1235. g.) pisar se još jednom odlučuje za kombinaciju dvotočja i praznih polja kako bi razdvojio pojedine dijelove teksta. Još jednom, pisar ne razdvaja svaku pojedinu riječ, nego veće nizove riječi koje inače piše u kontinuitetu. Između pojedinih riječi pisar zna ostaviti prazninu, a nekad i ne, a sa dvotočjem u pravilu razdvaja veće skupove riječi. Uspoređujući ovu situaciju s onom u prijašnjoj povelji, može se zaključiti kako je i u ovoj povelji pisar razdvajao tekstualne dijelove na sebi logičan način, a u svrhu označavanja nečega što se u suštini može poistovjetiti s rečenicom. Ovakvo razdvajanje vrlo često nastupa nakon titulacija, opet kao i u prethodnoj povelji. Tako sama invokacija na početku teksta glasi *Въиме оца is(i)na is(ve)tagod(u)ha : азъ žanidanьdolь : kneзь dubrovačski.* Time se nastavlja s primjenom određenih *zakonitosti* pri razdvajanju riječi, rečenica i rečeničnih cjelina u tekstu. Kombinacija praznine i dvotočja i ovdje je temeljno sredstvo izbora pri ispunjavanju ove zadaće, a još jednom, odvajanje svake pojedine riječi je jako rijetko (iako se povremeno pojavljuje). Veznik *i* također je još jedno od već ustaljenih pravila, te se i u ovom slučaju najčešće piše skupa s prvom sljedećom riječi. Među navedene zakonitosti spada i rastavljanje riječi na kraju retka, koje se još jednom ne označava ikakvim grafijskim znakom, a također se provodi bez nekog posebnog pravila (kao primjerice rastavljanje na slogove). Ipak, treba spomenuti kako se u ovom dokumentu pisar trudi napisati svaku riječ u svome retku, tako da su sama rastavljanja jako rijetka. Što se tiče pisanja velikog slova, ono je zabilježeno jedino na samom početku teksta i nigdje drugdje.

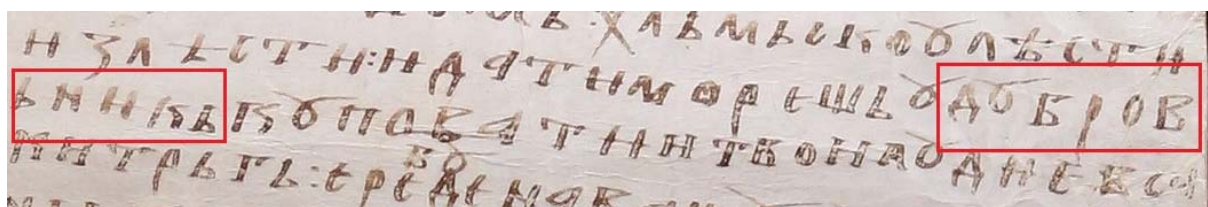
Slika 19. Zadnja dva retka *Povelje kojom Dubrovčani utvrđuju mir i prijateljstvo s kraljem Stefanom Vladislavom* (9. 1234 – 4. 1235. u Dubrovniku) s primjerom rastavljanja riječi *is(ve) – (ta)*

U *Povelji kojom se Dubrovčani kunu kralju Stefanu Urošu za mir i prijateljstvo* (1254.) nailazimo na još jednu kombinaciju praznina i, ovog puta, točke koja je postavljena po sredini retka. Ipak, i ovdje postoji jedna vrlo zanimljiva karakteristika. U pojedinim dijelovima teksta, a što se posebice vidi u 7. i 33. retku teksta ostavljena praznina je namjerno preuveličana, naznačujući tako, najvjerojatnije, kraj pojedinih poglavlja teksta. Ova pojava je dosta raširena u povelji, te se osim u spomenutim recima može jako dobro vidjeti i u 6., 9., 10., 12., 18., 19., 20., 21., 22., 24., 25., 27., 32., 41. retku teksta. Naravno, postoji još određeni broj praznina s točkama u tekstu, ali one nisu ovako jako naglašene kao u navedenim slučajevima. Kao i u većini prethodnih dokumenata, i ovdje se razdvajaju samo veći rečenični dijelovi, dok se ostatak teksta piše više-manje spojeno. Veznici *i*, *ili* i ovdje se pišu enklitički, a rastavljanje riječi na kraju retka još jednom se provodi bez ikakvog označavanja. Također, pisar se koristi i velikim pisanim slovima. Zanimljiv je podatak kako upravo uvećani slovni oblik *i* sa svojim nadalje izduženim nožicama vrlo često dolazi iza kombinacije točke i praznine. Na ovoj poziciji slovo *i* uvijek nastupa u ulozi veznika. U tekstu pisar također koristi velike slovne oblike *e*, *k*, *t*, *ja* i ligaturu *ti*, ali bez nekog posebnog pravila pisanja, nego se tek djelomično pojavljuju u tekstu. Za slovo *e*, kojeg pisar samo u jednom slučaju (22. redak) piše u velikom obliku, moglo bi se reći kako je zapravo riječ o prepravljaju krivo napisanog slovno oblika, te je stoga ovaj *e* namjerno uvećan kako ne bi došlo do zabune pri čitanju teksta.

Slika 20. Prva dva retka *Povelje kojom se Dubrovčani kunu kralju Stefanu Urošu za mir i prijateljstvo* (1254.) s naznačenim primjerom rastavljanja riječi *du – (brovčci)*

Za sljedeći dokument u kojem se *Dubrovčani kunu humskom županu Radoslavu za mir i prijateljstvo* (22. 5. 1254. g. u Dubrovniku) sa sigurnošću se može ustvrditi kako mu po zbijenosti teksta može konkurirati jedino minijatura povelja bosanskog bana Matije Ninoslava.⁶⁸ Na prvi pogled čini se kako je i ta malena povelja bila preglednija po pitanju razdvajanja pojedinih riječi od ovog dokumenta, kroz kojeg se čitatelj mora doslovno „probijati“ riječ po riječ. Ipak, nakon detaljnijeg iščitavanja dokumenta, mogu se identificirati dvotočja koja razdvajaju pojedine dijelove teksta. Posebna karakteristika ove povelje su i kombinacije tri, odnosno čak i četiri točke koje razdvajaju pojedine riječi.⁶⁹ Pisar se koristi kombinacijama točaka i kako bi naglasio brojeke u tekstu, što je karakteristika koja je zajednička većem broju srednjovjekovnih ćiriličkih dokumenata. Također, gdje razdvajanja izostaju, tekst je pisan izuzetno stisnuto, po načelu *scriptura continua*. Razdvajanje riječi na kraju retka još jednom dolazi bez nekog posebnog označavanja ili pravila pisanja. Za pisanje velikih slovnih oblika nakon pominje analize može se ustvrditi kako u potpunosti izostaje iz ove povelje.

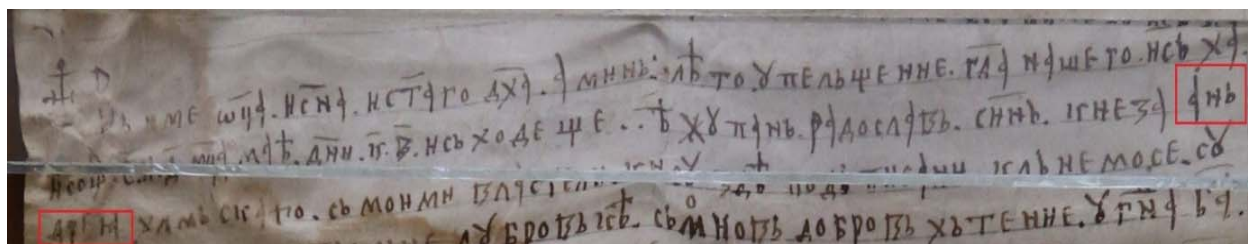
Slika 21. Primjer razgraničavanja teksta i razdvajanja riječi u *Povelji kojom se Dubrovčani kunu humskom županu Radoslavu za mir i prijateljstvo* (22. 5. 1254. u Dubrovniku, 24. i 25. redak) s označenim primjerom *dubrov – (bnikb)*

U *Ugovoru o prijateljstvu i savezu u ratu protiv kralja Uroša* (Dubrovnik, 22. 5. 1254.) prisutan je nešto uredniji ritam razdvajanja riječi te korištenja praznih polja. I ovdje se može vidjeti veliki broj kombinacija točke te u manjoj mjeri dvotočja i trotočja s prazninom, čime sam uzus pisanja ostavlja prilično jak dojam pravilnosti pri odvajanju većih rečeničnih dijelova, a ponekad i pojedinih riječi, pogotovo prilikom nabiranja. Također, postoji još jedna jako bitna poveznica koja daje na važnosti hipotezi o svojevrsnom začetku pravila pisanja u ovoj vrsti dokumenata. Naime, i u ovom dokumentu u velikom broju slučajeva nakon točke i praznine dolazi slovni oblik *i* u službi veznika. Ovakav uzorak ostavlja dojam kao da su pisari preferirali započeti novu rečenicu sa tim veznikom, što bi *de facto* pokazalo namjerno ili nenamjerno stvaranje određenih pravopisnih pravila. Pisanje velikog slova pojavljuje se samo u nekim

⁶⁸ Treba napomenuti kako se uspostavljanje odvojenog pisanja u latinskim tekstovima provode puno ranije, te počinje već sredinom X. st. (Saenger 1997:100, 106), te stoga utjecaj latinskog pisma na provedbu ovog procesa u ćiriličkim tekstovima može biti minimalan ili nikakav.

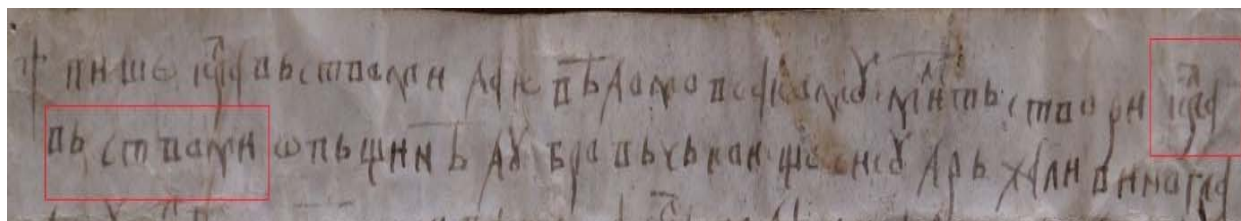
⁶⁹ Najbolji primjeri mogu se vidjeti u 5., 27., 48. i 51. retku teksta povelje

slučajeva kad se veznik *i*⁷⁰ izdužuje poslije točke. Osim toga, zabilježeno je samo jedno veliko pisano slovo *s* iza dvotočja u 35. retku teksta. Veznik *i* se kao i dosad piše skupa s prvom sljedećom riječi u tekstu, a ostali veznici ili prijedlozi znaju se pisati odvojeno (primjerice *sb*, *o^db*). Rastavljanje riječi na kraju retka i u ovom slučaju prolazi bez ikakvih grafijskih oznaka kao što je to crtica ili sl.

Slika 22. Prva tri retka *Ugovora o prijateljstvu i savezu u ratu protiv kralja Uroša* (22. 5. 1254. u Dubrovniku).
Primjeri nabiranja imenica skupine *nomina sacra*, te primjer rastavljanja osobnog imena *ань* – (*drija*) na kraju 2. retka.

U posljednjem dokumentu ovog razdoblja paleografskog istraživanja, *Povelji kraljice Jelene (Uroša I) kojom potvrđuje Dubrovčanima držanje vinograda* (1289. na Kotraži), tekst se razdvaja uglavnom slabo vidljivim praznim poljima (zbog vrlo ispisanog izgleda pisma, manje širine samih praznina, a i samog duktusa koji je zbog provedene minuskulizacije osjetno brži, te praznine je nekad oku teže zamijetiti), a ponekad pisar praznine kombinira i s točkom. Ovakvo razdvajanje se ipak događa dosta rjeđe nego u prethodne dvije povelje, što je i logično s obzirom kako ova povelja broji svega deset redaka teksta. Pisanje velikih slovni oblika izostaje, te je čak i početno slovo povelje napisano malim slovni oblikom. Iako je ova povelja sadržajno kraća, ipak postoje primjeri pisanja veznika, koji se opet pišu skupa s prvom sljedećom riječi u tekstu. Najbolji primjeri ovakva pisanja su veznici *i* i *da*. Za razliku od njih, prijedlog *o^db* piše se odvojeno. Grafijski znakovi izostaju prilikom rastavljanja riječi na kraju retka.

Slika 23. Prva dva retka *Povelje kraljice Jelene (Uroša I) kojom potvrđuje Dubrovčanima držanje vinograda* (1289. na Kotraži). Primjer razdvajanja riječi *крал(e)* – *вѣstvami* na kraju 1. retka

⁷⁰ Primjerice u 28. retku teksta

Iz navedenih primjera u poveljama i dokumentima kraja XII. i XIII. st. mogu se izvući sljedeći zaključci. Kao prvo, u velikom broju povelja najzastupljenije sredstvo razgraničavanja je kombinacija praznine i dvotočja, iako su prisutne i kombinacije praznine i točke. Ovakve kombinacije razdvajaju tekst na veće rečenične dijelove/cjeline ili pak rečenice, dok se u većini povelja manji skupovi riječi pišu po principu *scriptura continua*. Naravno, postoje i primjeri gdje se i same riječi razdvajaju, prvenstveno prazninama u tekstu⁷¹, ali ovakvi slučajevi su ipak u manjini. Nadalje, pojedini veznici (poglavito veznik *i*) pišu se zajedno s prvom sljedećom riječi u tekstu, a dosta često znaju dolaziti na početku tzv. novih rečeničnih dijelova, odnosno razdvajanja u tekstu. Pisanje velikog slova uglavnom izostaje, iako postoje pojedine rijetke iznimke. Na kraju, prelamanje riječi na kraju redaka u pravilu dolazi bez ikakvih dodatnih grafijskih oznaka, a također i bez definiranih pravila pisanja (kao što je to, primjerice, rastavljanje na slogove).

Usporedbom s drugim pismima, mogla bi se povući paralela s grčkim pismom koje je razdvajanje s pomoću dvotočja koristilo, ali i napustilo dosta rano – već u VI. st. Isto pismo je također kasnije uvelo kontinuirano pisanje (*scriptura continua*) kao normu koja je nestala s minuskulizacijom pisma. Razdvojeno pisanje, koje se počelo širiti kontinentalnom Europom s britanskih otoka u X. st., gdje su pojedini latinski tekstovi (poglavito u Irskoj i Britaniji) bili odvojeni po riječima već u VII. st. (Žagar 2007:313., 315.), još nije pustilo korijen u proučavanim dokumentima. U našem korpusu kao da se kolebaju i sudaraju različiti utjecaji ovih pismovnih kultura; razdvajanje riječi bjelinama, pisanje riječi u kontinuitetu, uporaba dvotočja. Također, jako je bitna činjenica kako su tekstovi u kojima je provedeno razdvajanje riječi bjelinama izrazito minuskulizirani. U slučaju *Povelje kraljice Jelene* može se reći kako se radi o u cijelosti razvijenom pismu diplomatske minuskule, dok je *Ugovor protiv kralja Uroša* ipak zadržao dosta značajki ustavnog pisma, poglavito što se tiče koordinacije u linijskom sustavu.

⁷¹ *Ugovor o prijateljstvu i savezu u ratu protiv kralja Uroša* (22. 5. 1254. u Dubrovniku), *Povelja kraljice Jelene* (Uroša I) kojom potvrđuje Dubrovčanima držanje vinograda (1289. na Kotraži).

Tab. XI. Primjeri razdvajanja teksta u pobrojanim poveljama kraja XII. i XIII. st.

Dokument	Primjer	Transliteracija	Pozicija u tekstu
Povelja bana Kulina		<i>vêru:dokol-</i>	Kraj 6. retka
Povelja humskog kneza Andrije		<i>isina is(ve)tago</i>	1. redak
Povelja bana Matije Ninslava		<i>rabъ:b(o)ži(ji)</i>	1. redak
Povelja cara Ivana Asena II.		<i>:iliprilg:</i>	6. redak
Povelja kralja Stefana Radoslava		<i>trebuniiskiihъ.</i>	1. redak
Dubrovčani i kralj Stefan Vladislav		<i>:azъžandanъdolъ:</i>	
Dubrovčani i kralj Uroš I.		<i>tvoe.</i>	24. redak
Dubrovčani i župan Radoslav		<i>kupovati ::</i>	27. redak
Dubrovčani i Radoslav protiv Uroša I.		<i>hlъмьско. Івъсі</i>	28. redak
Kraljica Jelena		<i>nihъ.</i>	7. redak

3.1.5. Ligature i kraćenja

U ovom poglavlju proučavat će se dva najčešća načina štednje pismovnog prostora i vremena u srednjovjekovlju. I dok je pojam kratice relativno poznat i lako objašnjiv čak i laicima, a uporaba kratica česta i danas, definicija ligature zahtijeva nešto detaljnije objašnjenje. Ligatura se u najkraćim i najopćenitijim crtama može definirati kao *spojeno sliveno pisanje dvaju ili više slova jednim pismenim znakom* (Simeon 1969:761). Takvom definicijom nisu navedena nikakva ograničenja u načinu spajanja slova. Istodobno, istaknut je novouspostavljeni *jedan znak*, što znači i da se mora podrazumijevati i njegov visok stupanj grafomorfološke uređenosti i prepoznatljivosti, bez obzira na stupanj apstrahiranosti izvornih slovnih oblika (Žagar 2007:405.). Najčešća funkcija ligature je ekonomska, odnosno štednja prostora (papira, pergamena i sl.), te štednja vremena pisanja i truda pisara. U odnosu na, primjerice, glagoljicu, ali i na latinicu (u svim registrima, od ustava do kurziva) ćirilica i nema toliko puno ligatura. Velik broj ligatura u ćirilici nastao je dodavanjem spojnika (*ja, ju, je*), a tek nešto manji broj u prigodama kad je potrebno skratiti određenu riječ zbog štednje samog prostora. Ipak, ligature koje se pojavljuju u takvim prigodama odišu velikom dozom maštovitosti i kreativnosti, kao što ćemo vidjeti iz priloženog. Ligature se općenito pojavljuju u svim pismima, stoga je očekivana njihova pojava i u dokumentima obuhvaćenim ovim paleografskim istraživanjem.

Govoreći o kraticama, prepoznamo više načina, odnosno vrsta kratica. Četiri osnovne kategorije kraćenja u tekstovima su kontrakcije, suspenzije, natpisivanje (suprapozicije), i već spominjane ligature. Pri ovakvoj podjeli kontrakcije predstavljaju, kako i samo ime govori, stegnute riječi kojima ispada srednji dio, a zadržava se prvi i zadnji dio riječi, pri čemu su se najčešće isključivali samoglasnici. U srednjovjekovnim tekstovima najčešće se kontrahiraju tzv. *nomina sacra*, odnosno svete riječi najčešće korištene u liturgijskim tekstovima. Ovakav način kraćenja može se dovesti u direktnu vezu s praksom židovske liturgije koja iz vjerskih i ideoloških razloga nije prezentirala, primjerice, Božje ime u cijelosti (Ibidem:440.). Koristeći samo konsonante, Židovi su oblikovali tetragram *jhvh*, koji je predstavljao djelimice reprezentirano Božje ime, te je zbog svoje svetosti vrlo često ukrašavan zlatnom bojom (Traube 1907: 24). Naravno, ovo je samo najreprezentativniji primjer ove vrste kraćenja riječi iz skupine *nomina sacra*. Prema Traubeu, kontrakcije su u staroslavensku pismenost dospjele kao dio šireg slijeđenja grčkih uncijalnih uzora. On je primjetio i kako se već u XI. st. širi izvorni fond od

petnaest riječi, a drži se i Karskijeve (1928.) tvrdnje kako od XII. st. kratice postaju sve monogobrojnije i kako ih je u XIV. st. jako puno (Ibidem: 281 – 282.).⁷²

Drugi način kraćenja, suspenzije, uobičajene su u svim europskim pismima. Osnovni postupak kraćenja u ovoj kategoriji je izostavljanje desne strane riječi, čime se dobivalo na uštedi pismovnog prostora, a ujedno je ostavljena kratica koja se prilično lako mogla rastumačiti zbog svog prvog, korijenskog dijela. No za razliku od kontrakcija koje su čuvale krajnji – gramatički dio, suspenzije nisu lako sintaktički prepoznatljive, nemaju dakle gramatičke morfeme koji su signal sintaktičke uklopivosti. Zato suspenzije moraju biti konvencionalizirane, ne može se bilo koja riječ suspendirati, jer se neće znati kako ju pročitati i razumjeti.

U trećoj kategoriji kraćenja, natpisivanju, izdiže se obično po jedan (najčešće srednji) suglasnik i stavlja se pod zaobljenu titlu (Hamm 1970: 69). Pri tom se natpisivanje vrlo često kombinira s druge dvije kategorije kraćenja, odnosno kontrakcijama i suspenzijama. Važno je i napomenuti kako su pravni tekstovi skloniji kraćenjima od, primjerice, ustavom pisanih kraljevskih povelja, što je sasvim normalno uzevši u obzir sadržajne i funkcionalne razlike.

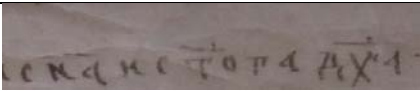

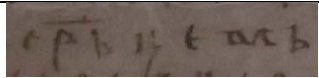

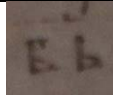

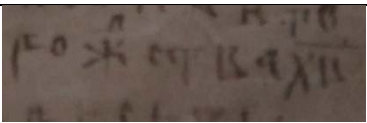
U prvoj po redu povelji, onoj bana Kulina, imamo dosta lijepih primjera kraćenja s obzirom na prilično kratak tekst same povelje. Na prvom mjestu tu su kontrakcije tzv. *nomina sacra*. Odličan primjer nalazi se već u prvom retku teksta povelje, gdje pisar prilikom invokacije kontrahira riječi *s(i)na*, *s(ve)toga d(u)ha*. Sveukupno se u povelji bana Kulina pojavljuje 6 kontrakcija, od kojih sve riječi pripadaju skupini *nomina sacra*.⁷³ Drugi način kraćenja, inače dosta rašireno natpisivanje, nije toliko prisutno u ovom dokumentu. Bilježimo jedino dva slučaja natpisivanja u prijedlogu *ô^d* (14. i 21. redak povelje). Na prvi pogled, čini se kako imamo i jedno natpisano slovo *d* u riječi *srъcemъ* (11. redak; ista riječ u staroslavenskim tekstovima piše se s natpisanim *d*, pa bi ovdje takav oblik također bio očekivan). Ipak, nakon pomnijeg promatranja možemo vidjeti kako je ovdje riječ samo o titli koju pisar u manjoj mjeri upotrebljava i u drugim dijelovima teksta (primjerice u 3. retku kod imena *krъvašu*, te u 8. retku u *trъgui-*). Nedostatak natpisivanja slova *d* koje se ionako ne čuje u govornom nizu zasićenom suglasnicima odraz je prilagođavanja ortografskog izraza govornome nizu. Kanoni koji su vrijedili u liturgijskim, staroslavenskim tekstovima ovdje su već itekako oslabjeli. Ukoliko povučemo paralelu s ostalim primjerima takve title u tekstu (osim kad nije pisana kao oznaka kraćenja), kao kod glagola *drъžati* također u 11. retku, te u riječi *krъstitel* u posljednjem retku, možemo prepoznati uzorak. Naime, pisar ovu titlu koristi svaki put kad tzv. *meki znak* (jer) u

⁷² Za više o kriticama *nomina sacra* u crkvenoslavenskom vidi Čremošnik 1925 – 1926.

⁷³ One se redom pojavljuju u već spomenutom 1. retku, 18., 19., i 21. retku teksta povelje

riječi dolazi iza slovnog oblika *r*. Ovakvo obilježavanje je inače funkcija apostrofa. Kako se title iznad slovnog oblika *r* razlikuju od onih iznad ostalih kratica po izostanku malenog jezičca, postoji mogućnost i da je ova titla preuzela funkciju samog apostrofa. U 21. retku povelje imamo jedini primjer kontrakcije i natpisivanja u riječi *rožd(e)stva*. Suspenzije, međutim, u potpunosti izostaju iz teksta povelje, prije svega iz funkcionalnih razloga – zbog nemogućnosti adekvatnog iščitavanja gramatičke (sintaktičke) uklopljenosti. Žanru živog teksta suspenzije inače i ne odgovaraju, one se koriste u uvriježenim formulama, a takvih u ovom tekstu nema. Što se pak tiče ligatura, u 11. i 15. retku pojavljuje se inovativno izvedena ligatura *ti*. U ovakvom novokomponiranom slovnom obliku, gdje pisar lijevo vertikalno stablo slova *i* pukim dodavanjem okomice pretvara u jednonožno *T*, može se odlično vidjeti sva ljepota spajanja i pojednostavljivanja slovnih oblika zbog uštede pismovnog prostora, ali, što je pogotovo u poslovnom pismu puno važnije, i ubrzavanja ritma pisanja. Time se ujedno pokazuje i sloboda u kreiranju teksta, ali i nedostatak standardiziranosti. Povelje su to kao podvrsta funkcionalnog pravnog žanra to dopuštale, pogotovo u prijepisima.

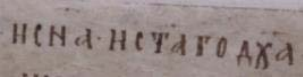
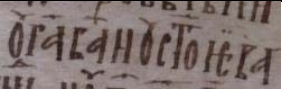

Tab XII. Primjeri kraćenja u *Povelji bana Kulina* (29. 8. 1189.)

Primjer i pozicija	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 1. redak	<i>s(i)na is(ve)toga d(u)ha</i>	Kontrakcija
 5. redak	<i>ō^d</i>	Natpisivanje
 11. redak	<i>srъcemъ</i>	
 11. redak	<i>-ti-</i>	Ligatura
 18. redak	<i>b(og)b</i>	Kontrakcija
 19. redak	<i>s(ve)to</i>	Kontrakcija
 21. redak	<i>rožd(e)stva h(risto)v(a)</i>	Kontrakcija

U sljedećoj, također sadržajno kratkoj *Povelji humskog bana Andrije* (1214 – 1217.), uz neke kontrakcije i natpisivanja pojavljuju se i nova inovativna rješenja pri pisanju ligatura. Govoreći o kontrakcijama, u prvom planu su još jednom riječi koje pripadaju tzv. skupini *nomina sacra*. Tako već u prvom retku pronalazimo kontrakcije identičnih riječi kao u *PKB*, tj. *s(ina)* i *s(ve)tago d(u)ha*. Jedina zanimljiva gramatička razlika nalazi se u pridjevu *sveti* koji se ovdje piše *s(ve)tago* (mlađi, štokavski oblik) za razliku od crkvenoslavenskoga oblika *s(ve)toga* u *PKB*. U 6. retku povelje pojavljuje se prva od nekolicine ligatura, *-tv-*. Na vertikalno stablo jednonožnog slova *t* koje je zbog ove prigode namjerno produženo, pisar prilično stručno dodaje standardni slovni oblik *v* s dva prepoznatljiva trbuha. Također, u ovom retku postoji i primjer kombinacije kontrakcije i natpisivanja u riječi *g(ospo)^d(i)nъ*. Ovakva kombinacija je, inače, vrlo česta u drugim dokumentima, a posebice onima iz XV. st. Osim ovog kraćenja, u 6. retku postoji još i natpisivanje slovnog oblika *s* u riječi *kr^stbъ*. U 7. retku teksta pojavljuje se još jedna kombinacija kontrakcije i natpisivanja u riječi *ô^t(a)cbъ*. U 8. retku pojavljuje se vrlo zanimljiv slučaj natpisivanja u zamjenici *vaši^{mi}*. Naime, čini se kako je u ovom slučaju ipak došlo do greške u pisanju koju je pisar (ili možda korektor) sretno i spretno ispravio ovom popularnom tehnikom kraćenja. Kako se ovaj primjer nalazi malo prije sredine samog retka, ne može se reći kako se radi o štednji pismovnog prostora. U 9. retku još jednom se pojavljuje već prije spominjana ligatura *-tv-*. Za sadržajno ovako kratku povelju, dalo bi se zaključiti kako je jedna ligaturna inovacija sasvim dovoljna. Međutim, ova ligatura je tek početak. U 11. retku teksta pisar pokazuje još dosad neviđenih rješenja, te ide tako daleko da ligaturama čak spaja dvije zasebne riječi. Tako se na samom početku 11. retka pojavljuje nastavak riječi iz prethodnog retka (*iska*)-*na*, a odmah iza nje i riječ *pravina*. Pisar ligaturom *-ap-* povezuje zadnje slovo prethodne i prvo slovo sljedeće riječi- *iskan(ap)ravina*. U ovom i sljedećem retku pisar upotrebljava još tri različite ligature kojima je slovo *a* prvi dio, a sve su pisane na jako sličan način. To su redom ligature *-ai*, *-an-* i *-av-*. Osim ovih ligatura, pisar koristi i inovaciju u obliku ligature *-mi-*, koja se pojavljuje u 7. i 8. retku teksta povelje u riječima *vami* i *starêišimi*. Shema pisanja ove ligature je jako jednostavna; pisar koristi desnu vertikalnu nožicu slovnog oblika *m* i kao prvu nožicu slovnog oblika *i*. Tim činom ova dva slova zapravo dijele jedan svoj dio. Ovo nikako nisu posljednja kraćenja u ovoj povelji. Naime, do kraja postoji još nekoliko primjera kontrakcije riječi iz skupine *nomina sacra*. Iako su kontrakcije riječi skupine *nomina sacra* po Traubeu židovskog podrijetla (izbjegavanje spomena Božjeg imena), a u grčko pismo dolaze prevođenjem Svetog pisma (Žagar 2007: 441 – 442.) (koje je posrednik ćirilicom pismu pri preuzimanju ove tradicije), treba naglasiti kako su u ovom slučaju primjeri kraćenja motivirani željom za većom brzinom pisanja, a ne ideološkim obrascem (*nomina sacra*). Impresivan je

primjer u 15. retku, gdje nalazimo čak tri kontrahirane riječi zaredom-*b(og)ь (i) s(ve)ta b(ogorodi)ca*. Sve kratice su uredno natpisane s titlom. Na ove kratice kontekstualno se nadovezuje i posljednji primjer u sljedećem retku, kontrahirani pridjev *s(ve)ty*. Zanimljivo je i kako pisar u ovom zadnjem primjeru upotrebljava slovni oblik *jeri*, koji baš nije čest, a znak je kontinuiteta prema starim uzorima pismenosti, najvjerojatnije prema nekom tekstu pisanom liturgijskom uncijalom.

Tab XIII. Primjeri kraćenja u *Povelji humskog kneza Andrije* (1214 – 1217.)

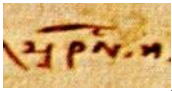
Primjer i pozicija	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 1. redak	<i>is(i)na is(ve)tago d(u)ha</i>	Kontrakcija
 5. redak	<i>g(ospodin)a b(og)a i u s(ve)to</i>	Kontrakcija
 6. redak	<i>kr^sъ g(ospo)^d(i)n(ov)ъ</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 6. redak	-tv-	Ligatura
 7. redak	<i>ô(t)aсѣ</i>	Kontrakcija
 8. redak	<i>vašⁱmi</i>	Natpisivanje
 7. i 8. redak	-mi-	Ligatura
 11. redak	-ai-	Ligatura
 11. redak	-ap-	Ligatura
 11. redak	-av-	Ligatura
 12. redak	-an-	Ligatura
 15. redak	<i>b(og)ъ (i) s(ve)ta b(ogorodi)ca</i>	Kontrakcija
 16. redak	<i>s(ve)ty</i>	Kontrakcija

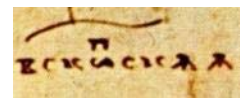
I u sadržajno najkraćem dokumentu ovog razdoblja, *Povelji bosanskog bana Matije Ninoslava* (1214 – 1217.), pojavljuju se kratice, pa čak i jedna vrlo zanimljiva ligatura. Svi primjeri kratica pripadaju kontrakcijama riječi iz skupine *nomina sacra*, a nalaze se u prvom retku teksta u samoj invokaciji povelje. Redom su to kontrakcije *s(i)na*, *s(ve)t(oga)*, *d(u)ha*, *am(i)nъ* i *b(o)ži(ji)*. Osim ovih kontrakcija pojavljuje se ligatura *-ti-*. Pri kreiranju ove ligature, autor Desoje Gramatik vrlo se vješto poslužio lijevim vertikalnim stablom slova *i* kojem je samo dodao jednu horizontalnu liniju imitirajući na taj način jednonožni slovni oblik *t*. Ova ligatura pojavljuje se sveukupno tri puta u tekstu, jednom u 5. retku teksta u glagolu *prêti*, te dva puta u 6. retku teksta u glagolu *davati* i imenici *gramatik*.

Tab. XIV. Primjeri pisanja kratica i ligatura u *Povelji Matije Ninoslava* (1214 – 1217.)

Primjer i pozicija u tekstu	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 1. redak	<i>s(i)na</i> i <i>s(ve)t(oga)</i> <i>d(u)ha</i>	Kontrakcija
 1. redak	<i>am(i)nъ</i>	Kontrakcija
 1. redak	<i>b(o)ži(ji)</i>	Kontrakcija
 5. i 6. redak	<i>-ti-</i>	Ligatura

U *Povelji bugarskog cara Ivana Asena II.* (poslije 1230.), prvoj koja je pisana minuskulnim tipom pisma, kratice se ne pojavljuju u tolikoj mjeri. Od svih pobrojanih tipova, najčešći primjer kraćenja je natpisivanje, iako postoje i primjeri kontrakcija, a naravno i kombinacije ovih dvaju najčešćih načina kraćenja. Dobar takav primjer kombiniranja nalazi se

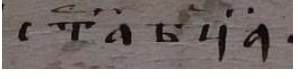
već u prvom retku teksta u riječi *c(a)r^s(i)mi* (). Ova imenica pojavlja se još nekoliko puta u tekstu povelje. Od ostalih primjera, može se izdvojiti još pridjev *skô^pskqo* (

) u 6. retku teksta kao vrlo uredan primjer natpisivanja sa fino naglašenom i izvedenom titlom iznad same riječi.

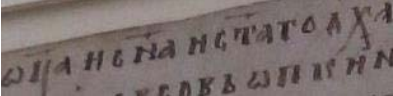
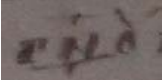
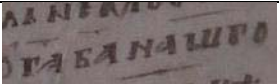
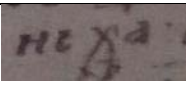

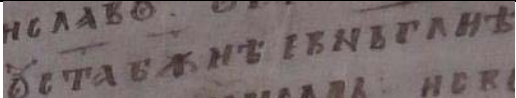
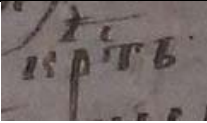

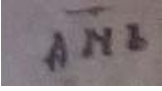
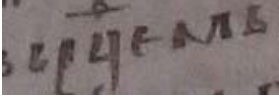
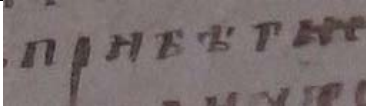
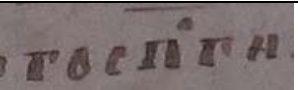
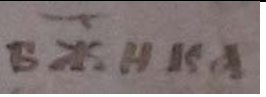
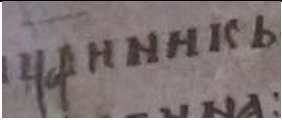
Kratice se pojavljuju i u *Povelji kralja Stefana Radoslava* iz 1234. g. Kao i u prošlim dokumentima, i u ovom su najčešće kontrakcije skupine *nomina sacra*, baš kako je i u liturgijskim tekstovima. Uz kontrakcije, prisutan je i velik broj primjera natpisivanja, pogotovo kod pisanja veznika (primjerice *ô'*). Naravno, prisutne su i kombinacije ovih dvaju načina kraćenja. Osim riječi koje pripadaju grupi *nomina sacra*, kontrahirane su i riječi profanog podrijetla kao primjerice *c(a)rⁱina* u 11. retku teksta ili vladarevo ime *ra^d(o)slavъ* u 3. retku teksta. Titlu u ovom slučaju mijenja linija natpisanog slova *d*. Kao i u ostalim srednjovjekovnim dokumentima, i invokacija ove povelje počinje s imenicama koje pripadaju gore spomenutoj skupini. U slučaju povelje kralja Stefana Radoslava to su riječi *h(ri)^s(t)a b(og)a*. Suspenzije, iako u manjem broju, su još jedan način kraćenja koji je zabilježen u ovoj povelji. Dobar primjer suspenzije nalazi se u 3. retku teksta pri pisanju riječi *lê'(o)*. Četvrti način pisanja kratice, odnosno ligature, ne pojavljuju se u *Povelji kralja Stefana Radoslava*. Naravno, prisutna su ligaturna slova *ja, ju, je*, ali neka originalna ligaturna rješenja, ili barem ligature koje su se u pisanju već „udomaćile“ u drugim poveljama (primjerice ligature *-ti-*, *-tr-* i sl.), izostaju.

Tab. XV. Primjeri kraćenja u *Povelji kralja Stefana Radoslava* (1234. g.)

Primjer i pozicija u tekstu	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 1. redak	<i>h(ri)^s(t)a b(og)a</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 1. redak	<i>zem(e)^lb</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 2. redak	<i>s(i)nъ</i>	Kontrakcija
 2. redak	<i>s(ve)tago</i>	Kontrakcija
 3. redak	<i>lě(o)</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 3. redak	<i>ra^d(o)slavъ</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 11. redak	<i>c(a)rina</i>	Kontrakcija
 14. redak	<i>đ(e)c</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 17. redak	<i>d(a)ⁿ(a)sъ</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 22. redak	<i>b(o)ž(an)ъstvъ(e)nyimъ.</i>	Kontrakcija
 25. redak	<i>b(o)žije</i>	Kontrakcija
 31. redak	<i>kr^stъ č(e)stny</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 31. redak	<i>s(ve)ta b(ogorodi)ca</i>	Kontrakcija
 34. redak	<i>m(i)^s(e)ca</i>	Kontrakcija i natpisivanje

Kako u sadržajnom i pismovnom smislu, *Povelja kojom Dubrovčani utvrđuju mir i prijateljstvo s kraljem Stefanom Vladislavom* (9. 1234 – 4. 1235. u Dubrovniku) posjeduje određene zajedničke karakteristike i pri pisanju kratica s prethodno proučavanim dokumentima. I ovdje je prisutan velik broj kontrakcija riječi grupe *nomina sacra* u invokaciji, ali i na kraju teksta. Prvi primjer takve kontrakcije nalazi se, naravno, već u prvom retku teksta povelje – *ôca i s(i)na i s(ve)tago d(u)ha*. Velika skupina kontrakcija ovih riječi nalazi se u 3. i 4. retku teksta – *g(ospodin)a b(og)a naš(e)go is(usa) h(rist)a, prês(ve)tu b(ogorodi)cu* (3. redak), te *s(ve)ta b(o)žiê ev(a)nġ(e)liê* (4. redak). Kratica *is(usa)* u 3. retku ujedno je i odličan primjer suspenzije, načina kraćenja koji i nije baš karakterističan za riječi grupe *nomina sacra*. Nadalje, od kratica koje se više puta pojavljuju u tekstu, a karakteristične su i za druge dokumente, ističe se primjerice riječ *g(ospodi)nġ*. Pri pisanju ove kratice pisar za razliku od nekih drugih autora ne natpisuje slovo *d* kao titlu, nego izostavlja i njega. Titla se, ipak, uredno nalazi iznad kratice, ali u svom standardnom obliku horizontalne i lagano zavijene linije. Zanimljiv je i dvostruko pisanje veznika *od*. Pri oba oblika pisar se koristi natpisivanjem (δ^d , δ^t), a ovi oblici pojavljuju se u tekstu povelje bez nekih posebnih pravila. Od ligatura pojavljuju se one standardne skupine *ja, ju, je*. Također, postoje i dvije iznimke koje se sramežljivo, po jedanput, pojavljuju u pismu povelje. U 9. retku teksta u riječi *priġġije* lijepo se vidi kako pisar spaja slovne oblike *i* i *je* na način da oba slovna oblika dijele jedan zajednički vertikalni stup, te tim činom stvara jedan novi ligaturni oblik. Drugi primjer je ligatura *-ar-* koja se pojavljuje u riječi *carinikġ* u 32. retku teksta povelje. I u ovom slučaju dva slovna oblika dijele vertikalno stablo, te se standardni trbusi slova *a* i *r* nalaze na suprotnim stranama stabla.

Tab XVI. Primjeri kraćenja u *Povelji kojom Dubrovčani utvrđuju mir i prijateljstvo s kraljem Stefanom Vladislavom* (9. 1234. – 4. 1235. u Dubrovniku)

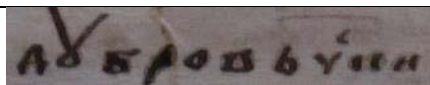

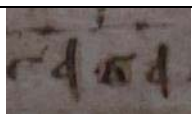
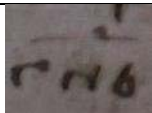
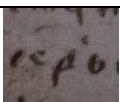
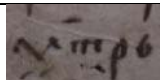
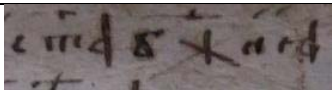

Primjer i pozicija u tekstu	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 1. redak	<i>ôca i s(i)na i s(ve)tago</i> <i>d(u)ha</i>	Kontrakcija
 2. redak	<i>g(ospodi)nu</i>	Kontrakcija
 3. redak	<i>g(ospodin)a b(og)a</i> <i>naš(e)go</i>	Kontrakcija
 3. redak	<i>is(usa) h(rist)a</i>	Kontrakcija
 3. redak	<i>prês(ve)tu b(ogorodi)cu</i>	Kontrakcija
 4. redak	<i>s(ve)ta b(o)žiê</i> <i>ev(a)nġ(e)liê</i>	Kontrakcija
 4. redak	<i>kr^sť</i>	Kontrakcija
 5. redak	<i>ô'</i>	Natpisivanje
 7. redak	<i>d(a)ń</i>	Kontrakcija
 8. redak	<i>sr^dcemь</i>	Natpisivanje
 9. redak	<i>prîêgije</i>	Ligatura
 17. redak	<i>gosp^ogi</i>	Natpisivanje
 30. redak	<i>b(o)žika</i>	Kontrakcija
 32. redak	<i>carinikъ</i>	Ligatura

Sljedeća je po redu *Povelja kojom se Dubrovčani kunu na mir i prijateljstvo kralju Stefanu Urošu I.* (1254.). Osim već nabrojanih pismovnih razlika⁷⁴, situacija s kraticama je uglavnom ista, odnosno u tekstu se pojavljuju svi proučavani načini kraćenja osim suspenzija. I ovdje imamo primjere kontrahiranja riječi grupe *nomina sacra*, te se u 3. retku teksta povelje pojavljuje i isti primjer kraćenja kao i u Vladislavljevoj i Radoslavljevoj povelji –*g(ospodin)a b(og)a*. Također, i u ovoj povelji krati se riječ *gospodin*, ali dvojako; kao *g(ospodi)nъ* (3. redak) i kao *g(ospo)^d(i)nъ* (4. redak). Osim ovih, ima još dosta primjera natpisivanja i kontrahiranja običnih, *svjetovnih* riječi u tekstu, ali nijedan od njih nije toliko reprezentativan ili poseban.⁷⁵ Za razliku od nekih prijašnjih dokumenata, u ovoj povelji pojavljuju se i ligature. U 11. retku teksta nalazi se jako lijep primjer ligature –*am-* koja se ponavlja još nekoliko puta u povelji. Pisanje ove ligature jako je jednostavno, na lijevi vertikalni stup slovnog oblika *m* pisar dodaje prepoznatljiv trbuh slova *a*. Slične primjere sa trbuhom slovnog oblika *a* nalazimo u *Povelji humskog kneza Andrije*. Isto tako, i sljedeće dvije ligature (–*ti-*, –*tv-*) nisu specifične samo za ovaj dokument. Ligatura –*ti-* (33. redak) pojavljuje se u čitavom nizu dokumenata, a ligatura –*tv-* se također pojavljuje u već spomenutoj *Povelji humskog kneza Andrije*.

⁷⁴ Ovo je, naime, jedna od povelja ovog razdoblja koje su pisane minuskulom, što – kao što smo i vidjeli i nije česta pojava u ovo vrijeme.

⁷⁵ Neki od njih će biti navedeni u tablici kao ogledni primjeri kraćenja

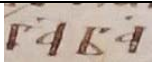
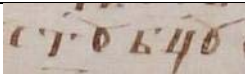
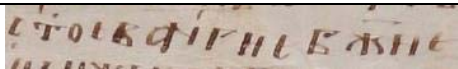

Tab. XVII. Primjeri kraćenja u *Povelji kojom se Dubrovčani kunu na mir i prijateljstvo kralju Stefanu Urošu I.*
(1254.)

Primjer i pozicija u tekstu	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 1. redak	<i>dubrov^b(a)č^{ki}</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 2. redak	<i>gr(a)^da</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 2. redak	<i>ô^d</i>	Natpisivanje
 3. redak	<i>g(ospodin)a b(og)a</i>	Kontrakcija
 4. redak	<i>g(ospo)^d(i)n^b</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 4. redak	<i>kr^s(t)b</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 4. redak	<i>m(a)t(e)r^b</i>	Kontrakcija
 5. redak	<i>s(ve)ta b(o)žija</i>	Kontrakcija
 11. redak	<i>-am-</i>	Ligatura
 14. redak	<i>peča^l</i>	Natpisivanje
 33. redak	<i>-ti-</i>	Ligatura
 37. redak	<i>-tv-</i>	Ligatura

U ustavno pisanoj *Povelji kojom se Dubrovčani kunu na mir i prijateljstvo humskom županu Radoslavu* (22. 5. 1254.) još jednom odlično možemo vidjeti sličnosti s ostalim dokumentima ovog razdoblja prilikom pisanja kratica. Kao i u prethodno proučavanim poveljama ovog razdoblja, i ovdje su prisutne kontrakcije imenica skupine *nomina sacra*, pogotovo u samoj invokaciji. Odmah u prvom retku nalazi nam se jedan takav jako poznat primjer kontrahiranja - (*u ime oca*) i *s(i)na* i *s(ve)toga d(u)ha*. Zanimljivo je kako je u imenici *otac* izostao natpisani slovni oblik *t*, koji se u ovom razdoblju često upotrebljava u genitivu jednine. Ovaj podatak mogao bi upućivati i na to kako je na ovom mjestu slovni oblik *t* izostavljen zbog provedbe glasovne promjene ispadanja glasa prilikom nepostojanog samoglasnika *a*, iako će ortografski uzusi u crkvenoslavenskim tekstovima dugo biti konzervativni. Sljedeći primjeri kontrahiranja riječi ove skupine identični su nekim, već navedenim primjerima u prijašnjim poveljama-*is(usa) h(rist)a* (2. redak)⁷⁶, *g(ospodina) b(og)a* (8. redak), *s(ve)tu b(ogorodi)cu* (9. redak), *s(ve)to evang(el)ie b(o)žie* (10. redak). Natpisivanja su izuzetno rijetka. Upadaju u oči neki slučajevi kad autor povelje, vjerojatno zbog pisarske greške, natpisuje dio ili čak čitave riječi. Najbolji primjeri ove pojave mogu se vidjeti u 37. retku u zamjenici *te^{bē}*, te u 38. retku gdje su iznad glagola *činiti* natpisane dvije riječi – *spajući kletvi*. Logično objašnjenje ovakvim natpisivanjima moglo bi se nalaziti u činjenici kako je pergament na kojem je pisana povelja izrazito uzak, i ako je unaprijed odrezan, lako se moglo dogoditi kako je pisar pokušao malo „zgusnuti“ tekst u strahu kako mu neće čitav stati na ovako usku pisaću površinu. Ligature su još jedna vrsta kratica koja ne izostaju ni u ovoj povelji. Osim ligaturnih *-ja-*, *-je-*, *-ju-*, u 10. i 17. retku povelje pojavljuje se već dobro znana ligatura *-an-* u riječi *evang(el)ie*. Osim nje, pisar ima i neke svoje inovacije. Prva od njih je *-ni-*, ligaturni oblik kojeg dosad nismo susretali. Kao i kod svih kvalitetno izvedenih ligatura, vidljiva je ušteda vremena, poteza, a i pismovnog prostora. Pisar je jednostavno desnu vertikalnu nožicu slovnog oblika *n* iskoristio i kao lijevu nožicu slova *i*, kojeg je samo „nakalemio“. Ovu ligaturu možemo naći u 15. retku teksta u riječi *nikoe*. Osim nje, u 13. retku teksta autor radi sličnu stvar s ligaturom *-im-*. Jednostavno rečeno, slovni oblik *m* dijeli desnu vertikalnu nožicu slova *i* u glagolu *imamo*.

⁷⁶ Usporedi primjer iz prethodne povelje

Tab XVIII. Primjeri kraćenja u *Povelji kojom se Dubrovčani kunu na mir i prijateljstvo humskom županu Radoslavu* (22. 5. 1254.)

Primjer i pozicija u tekstu	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 1. redak	<i>ôca i s(i)na i s(ve)toga d(u)ha</i>	Kontrakcija
 2. redak	<i>is(usa) h(rist)a</i>	Kontrakcija
 8. redak	<i>g(ospodin)a b(og)a</i>	Kontrakcija
 9. redak	<i>s(ve)tu b(ogorodi)cu</i>	Kontrakcija
 10. redak	<i>s(ve)to evang(el)ie b(o)žie</i>	Kontrakcija
 13. redak	<i>-im-</i>	Ligatura
 15. redak	<i>-ni-</i>	Ligatura
 37. redak	<i>te^{bē}</i>	Natpisivanje
 38. redak	<i>spajući kletvi</i>	Natpisivanje

Sljedeći po redu je *Ugovor kojim Dubrovčani s humskim županom Radoslavom sklapaju savez u ratu protiv kralja Uroša*, datiran istim datumom kao i prethodna povelja (22. 5. 1254.). Kao i dosad, i ovdje postoji puno primjera kontrahiranja riječi skupine *nomina sacra*. Tako već u prvom redu, u poznatoj invokaciji, imamo kontrahiranje imenica *i s(i)na i s(ve)toga d(u)ha*. U prvom retku povelje nailazimo i na kontrahirano ime-*is(us)b h(rist)a*, koje u ovom obliku susrećemo i u prethodno pregledanim dokumentima. Još neki od već poznatih primjera slijede u sljedećim recima: *g(ospo)^d(in)a b(og)a* (4. redak), *s(ve)to evang(e)lie, b(og)u(rod)icu* (5. redak). Malo posebnija je kontrakcija riječi *h(rest)b g(ospodinov)b* (5. redak) koja *de facto* dekonstruira ove dvije riječi na inicijale. Primjer ovakve kontrakcije nije dosad susretan, ali definitivno predstavlja još jednu dosjetljivu inovaciju i na ovom području. Sljedeća jako česta vrsta skraćivanja riječi koja je zastupljena u ovoj povelji je natpisivanje. Od poznatih primjera iz dosad obrađenih povelja možemo, primjerice, izdvojiti prijedlog *ô^db*. Od zanimljivijih i rjeđih primjera natpisivanja možemo izdvojiti zamjenicu *m^oiovb* (4. redak), a interesantna je i

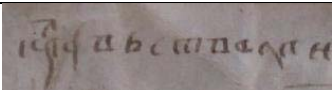
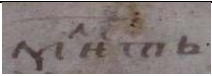
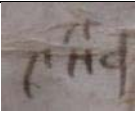
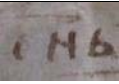

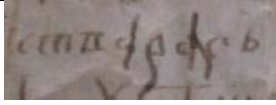
kombinacija kontrakcije i natpisivanja *z(e)m^le* (12. redak). Originalne ligaturne inovacije izostaju u tekstu ovog dokumenta. Osim već ustaljenih oblika ligaturnog podrijetla (*ja, ju, je*), pojavljuje se jedino već susretana ligatura *-ti-* (12. redak). Zbog same urednosti i prostornosti teksta povelje može se lakše i razumjeti ovaj izostanak ligaturnih rješenja, jer su ista skoro pa nepotrebna.

Tab. XIX. Primjeri kraćenja u *Ugovoru kojim Dubrovčani s humskim županom Radoslavom sklapaju savez u ratu protiv kralja Uroša* (22. 5. 1254.)

Primjer i pozicija u tekstu	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 1. redak	<i>is(ina) is(ve)tago d(u)ha</i>	Kontrakcija
 1. redak	<i>is(us) h(rist)a</i>	Kontrakcija
 4. redak	<i>u g(ospo)^d(i)na b(og)a</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 4. redak	<i>m^oi o n b</i>	Natpisivanje
 5. redak	<i>b(og)u(rod)icu</i>	Kontrakcija
 5. redak	<i>h(rest) g(ospodin)ov</i>	Kontrakcija
 5. redak	<i>s(ve)to evang(e)lie</i>	Kontrakcija
 12. redak	<i>-ti-</i>	Ligatura
 12. redak	<i>z(e)m^le</i>	Ligatura
 17. redak	<i>o^d b</i>	Natpisivanje
 17. redak	<i>m(e)ne</i>	Kontrakcija

U omanjoj *Povelji kraljice Jelene kojom potvrđuje Dubrovčanima držanje vinograda* (1289. na Kotraži) kratice se pojavljuju u manjoj količini. To ni ne čudi ako se uzme u obzir kako čitava povelja ima samo 10 redaka, te stoga i nema puno prilike za nekim velikim brojem kraćenja. Ipak, neke vrlo važne stvari koje su se pojavljivale u prijašnjim poveljama u ovom dokumentu izostaju. Kao prvo, ne postoji nijedan primjer kontrahiranja riječi skupine *nomina sacra*. Da stvar bude još čudnija, bilo kakva invokacija božanstvenih sila i osoba koja je standardna za srednjovjekovne dokumente u potpunosti izostaje. U principu jedini vjerski simbol u ovoj povelji je jednostavno izveden križ na samom početku teksta. Od kratica koje se pojavljuju tu su dvije jako česte kombinacije kontrakcije i natpisivanja-*mi^l(o)^stb* i *g(ospo)^d(i)na* (1. i 3. redak), koje se i ponavljaju u tekstu povelje. Kao primjer čiste kontrakcije može se navesti imenica *s(i)nb* (4. redak), a još jedan poznat primjer što se natpisivanja tiče bio bi prijedlog *o^db* (7. redak). Još jedan dobar primjer kombinacije natpisivanja i kontrahiranja koji se i ponavlja par puta u tekstu je riječ *kra^l(e)vbstvami* (1. redak). U tekstu se na tri mjesta pojavljuje i jedna ligatura, a to je kombinacija slova -am-. Pri pisanju ligaturnog oblika -am- pisar racionalizira broj poteza perom koristeći vertikalno stablo slova *a* kao početak slovnog oblika *m*. Ova ligatura pojavljuje se u 4., 5. i 9. retku teksta – dvaput u riječi *kra^l(e)vbstvami*, te jednom u riječi *stvaramъ*.

Tab XX. Primjeri kraćenja u *Povelji kraljice Jelene kojom potvrđuje Dubrovčanima držanje vinograda* (1289. na Kotraži)

Primjer i pozicija u tekstu	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 1. redak	<i>kra^l(e)vbstvami</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 1. redak	<i>mi^l(o)^stb</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 3. redak	<i>g(ospo)^d(i)na</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 4. redak	<i>s(i)nb</i>	Kontrakcija
 7. redak	<i>o^db</i>	Natpisivanje
 5. redak	<i>stvaramъ</i>	Ligatura

S *Poveljom kraljice Jelene* završava pregled jedne izuzetno bitne kategorije ovog paleografskog istraživanja. Samo kraćenje riječi u bilo kojem dokumentu upućuje na potrebu za uštedom pismovnog prostora i što je još bitnije, akceleracija duktusa pisma koja se pritom događa mehanički skraćuje vrijeme utrošeno za pisanje samog dokumenta. Upravo je, ponavljamo, potreba za bržim pisanjem jedna od glavnih karakteristika jednog poslovnog i diplomatskog pisma. Čak i u ustavom pisanim poveljama obuhvaćenim ovim istraživanjem vidljivo je kako su kratice i kraćenja česta. Tako je, doduše, i u liturgijskim, ustavom pisanim tekstovima, ali s drugom motivacijom. Upravo ta potreba za kraćenjem i ubrzanjem ritma pisanja, realizirana kroz navedene grafetičke razine, bitna je poveznica pri transformaciji jednog ustavnog pisma standardiziranog za svečane liturgijske tekstove prema poslovnom pismu kojem je bitnija brzina od estetike – srednjovjekovnoj ćiriličkoj diplomatskoj minuskuli. Gledano po vrstama kraćenja, najzastupljenije su kontrakcije, kombinacija kontrakcije i natpisivanja, te sama natpisivanja. Kod kontrakcija, posebno u ustavnim poveljama, velik je broj primjera riječi skupine *nomina sacra*, što predstavlja izravnu vezu s liturgijskim uzorima ustavnog pisma. Nadalje, prisutna su i zanimljiva ligaturna rješenja, od kojih mnoga dijele zajedničku okomitu liniju. Ligatura *-ti-* koja se pojavljuje u većem broju dokumenata⁷⁷ može se dovesti u vezu s ligaturama koje su se koristile još u Miklasovom pretklasičnom razdoblju (886 – 893.) (Miklas 1988: 58 – 59.), a isto vrijedi i za još neke primjere kao što je to ligatura *-tv-* i sl. Određenih pravila zastupljenosti pojedinih vrsti kraćenja u odnosu na regionalno podrijetlo dokumenata nema, ali vidljiv je manji broj kontrakcija riječi skupine *nomina sacra* u minuskuliziranim poveljama, uz proporcionalno povećanje kombinacije kontrakcije i natpisivanja kao najzastupljenijeg mehanizma pisanja kratica (uz i nadalje jako rašireno natpisivanje). Ovakav čin predstavlja svojevrstan početak napuštanja tradicije preuzete još iz liturgijskih tekstova, a sve u cilju što većeg ubrzanja samog procesa pisanja.

⁷⁷ *Povelja Kulina bana, Povelja bana Matije Ninoslava, Povelja kojom se Dubrovčani kunu na mir i prijateljstvo kralju Stefanu Urošu I., Ugovor kojim Dubrovčani s humskim županom Radoslavom sklapaju savez u ratu protiv kralja Uroša*

3.1.6. Pisanje brojeva

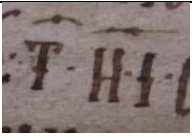
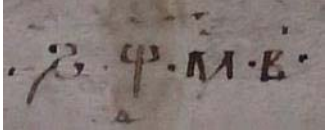
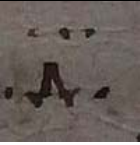
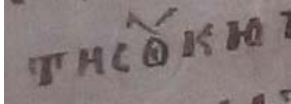
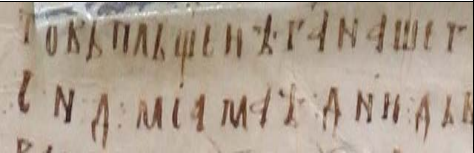
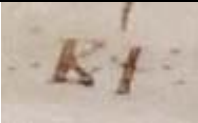

Broj, matematički objekt s jako širokim spektrom uporabe (registriranje, brojenje, mjerenje, računanje i sl.), u manjoj mjeri se pojavljuje i u dokumentima obuhvaćenim ovim paleografskim istraživanjem. Glavna uloga koju pritom obavlja je pisanje datuma, iako naravno postoje i drugi primjeri uporabe. Važno je prije svega napomenuti kako se brojevi u ovom vremenskom razdoblju najčešće pišu slovima ili riječima. Upotreba brojeva kakvih danas poznajemo (tzv. arapskih brojki) postala je češća tek u XV. st.

Koliko je pisanje brojeva znalo oduzimati prostora i vremena može se jako dobro vidjeti već u *Povelji Kulina bana*. Naime, autor povelje se odlučuje na ne baš praktično rješenje pisanja brojeva u obliku riječi, te za precizno pisanje datuma koristi impozantna četiri (!) zadnja retka povelje. Ova brojka je nezgrapna i za puno veće dokumente, a kamoli za omanju povelju od 25 redaka teksta. Drugim riječima, autor je utrošio gotovo petinu čitavog teksta povelje samo kako bi napisao datum njezina pisanja. U *Povelji o prijateljstvu humskog kneza Andrije* (1214 – 1217.) brojke se pojavljuju samo u jednom slučaju u 6. retku teksta: *i u 'T'I'I (318) s(ve)tyhb ō' (a)cb*. Kao što se može vidjeti iz konteksta, brojke u ovom slučaju prikazuju broj Svetih otaca u koje se veliki župan Andrija kune za vjerodostojnost svojih izjava. Rješenje pisanja brojki u ovoj povelji je standardno za srednji vijek, tj. koriste se slovni oblici od kojih svaki ima svoju određenu brojevnju vrijednost, a odijeljeni su od ostatka teksta točkama i titlami. U *Povelji bana Matije Ninoslava* (1214 – 1217.) kojom potvrđuje povlastice koje je Dubrovčanima dao njegov predak ban Kulin, pisanje bilo kakvih brojki izostaje. S obzirom kako je i ovdje riječ o sadržajno izuzetno kratkom dokumentu, ovaj podatak previše i ne začuđuje. Nezgodno je jedino što izostaje datum pisanja povelje, koji se obično u ovakvim slučajevima piše.. Situacija je ista i s *Poveljom bugarskog cara Ivana Asena II.* (poslije 1230.). Iako smo u ovom slučaju sigurni kako ova povelja nije nikakav koncept, brojevi, pa makar oni bili samo datum, svejedno izostaju. Iz ovih primjera možemo samo probati izvući konstataciju kako u ovom dobu srednjeg vijeka sama datacija nekog dokumenta ili povelje nije bila pretjerano bitna. U *Povelji o prijateljstvu i trgovini kralja Stefana Radoslava* datum je uredno preciziran – 4. veljače 1234. g., 4. indikta. Brojevi su, naravno, ispisani pomoću odgovarajućih slovni oblika (prema uvriježenim običajima ćirilčkog ustroja) od teksta odijeljenim točkama i natpisanim titlami. Godina se nalazi u 3. retku teksta, a datum i indikt u predzadnjem i zadnjem retku. Kod sljedećeg proučavanog dokumenta, *Povelje o miru i prijateljstvu kralja Stefana Vladislava i Dubrovnika*, brojevi se još jednom bilježe riječima. U ovoj, tekstualno većoj povelji, datum također nije naznačen. Jedini brojevi koji se zapravo spominju u tekstu povelje vezani su sa

iznosom danka kojeg se Dubrovčani obvezuju plaćati Stefanu Vladislavu. Ovo nabranje počinje u 27. retku teksta s brojkom *tisukju* (perper), te se nastavlja kroz sljedećih par redaka do 30. retka u kojima se objašnjava kako će Dubrovčani danak u novcu i tkanini (*skrletu*) isplaćivati u više dijelova/rata. U *Povelji kojom se Dubrovčani kunu na prijateljstvo i mir kralju Stefanu Urošu I.* brojevi još jednom u potpunosti izostaju. Kod sljedećeg dokumenta, *Povelje kojom se Dubrovčani kunu na mir i prijateljstvo humskom županu Radoslavu* pojavljuju se interesantne kombinacije načina pisanja brojeva. Naime, na kraju 2. retka i kroz čitav sljedeći redak, pisar navodi datum nastanka dokumenta. Pritom, godinu piše kombinacijom riječi i slova, odnosno *tisuća :s :i :d* (1254), a točan datum piše riječima (dvadeset i dva). U ostatku teksta brojevi se pojavljuju na još dva mjesta, u 5. i 10. retku, te su uredno pisani slovničkim oblicima i odijeljeni od ostatka teksta kombinacijom točaka i titli (ne uvijek ujednačenom!). Još jedna povelja je datirana ovim istim datumom, a to je *Ugovor Dubrovčana s županom humskim Radoslavom o savezu u ratu protiv kralja Uroša*. Osim datuma, ova povelja s prethodnom ima i gotovo identičan način pisanja istog. Naime, godina je još jednom napisana kao kombinacija riječi i slova (*tisoč^a :s :i :d*, 2. redak teksta), ali za razliku od prošle povelje, ovdje je datum napisan slovima, a ne riječima (*k v*). Zanimljiv je i podatak kako ovu i prethodnu, a i povelju velikog humskog kneza Andrije povezuje i broj Svetih otaca u koje se potpisnici povelje kunu – 318. Isti broj ponavljat će se još u poveljama i dokumentima mlađeg korpusa. U ovom dokumentu taj broj se nalazi u 6. retku, a od ostatka teksta uredno je odijeljen kombinacijom točaka i titli. U zadnjoj povelji obuhvaćenoj ovim razdobljem paleografskog istraživanja, onoj kraljice Jelene iz 1289. g., može se samo konstatirati kako bilo kakvo pisanje brojeva izostaje.

Kao što se može vidjeti iz priloženog, pisanje brojeva u ovom razdoblju još uvijek nije sistematizirano. Iako je rješenje s pisanjem brojevnih vrijednosti pomoću slovničkih oblika (po formuli jedno slovo za jedan broj po unaprijed određenoj brojevnoj vrijednosti) najraširenije, niti u tom sustavu pravila pisanja nisu do kraja definirana. Vrlo često događaju se miješanja/kombiniranja više načina pisanja, pisanje brojeva riječima i sl., a i u slučajevima kad pisar piše brojeve slovničkim oblicima, njihovo označavanje zna biti jako raznoliko. To zapravo i ne predstavlja toliko problem, jer se i iz konteksta jasno može vidjeti u kojem slučaju slovnički oblici predstavljaju brojke. Iznimke su, naravno, neurednije pisane i oštećene povelje tj. dokumenti.

Tab XXI. Primjeri pisanja brojeva u korpusu povelja i dokumenata kraja XII. i XIII. st.

Povelja	Primjer	Transliteracija	Pozicija u tekstu
Knez humski Andrija i Dubrovčani (1214 – 1217.)		318	6. redak
Kralj Stefan Radoslav Dubrovniku, 4. 2. 1234		1234.	3. redak
Isto		4.	Predzadnji redak
Dubrovčani i kralj Stefan Vladislav, 9.1234 – 4. 1235., Dubrovnik		<i>tisukju</i>	27. redak
Dubrovčani i humski župan Radoslav, 22. 5. 1254., Dubrovnik		<i>tisuća :s :i :d</i>	2. i 3. redak
Isto		12	5. redak
Isto		318	10. redak
Župan Radoslav i Dubrovčani protiv kralja Uroša, 22. 5. 1254., Dubrovnik		<i>tisoća :s :i :d</i>	2. redak
Isto		318	6. redak

3.2. XIV. stoljeće

3.2.1. Uvod

S početkom novog stoljeća nastavljaju se i pismovni razvojni procesi u ćiriličkoj diplomatskoj minuskuli započeti u prethodnom periodu. Jačanje trgovine između Dubrovnika i njegovih susjeda, te brojni intenzivni političko – povijesni događaji ovog razdoblja⁷⁸ izravno su utjecali na nastajanje velikog broja dokumenata diplomatsko – pravnog karaktera koji svjedoče daljnjem razvoju ove jedinstvene vrste poslovnog pisma. Već na samom početku stoljeća (1302. g.) iz kancelarije srpskog kralja Stefana Uroša (Milutina II.) dolazi povelja koja svojom izvedbom posebnih slovničkih oblika predstavlja sam vrh ćiriličke diplomatske minuskule s obzirom na razvijenost i estetiku slovničkih oblika karakterističnih za ovu vrstu pisma, ali također i koordinaciju u linijskom sustavu. U ovom stoljeću aktivne su brojne slavenske pisarske kancelarije i njihovi pisari. U samom Dubrovniku slavenska kancelarija se nastavlja razvijati, što možemo vidjeti i iz niza slavenskih pisara čija se imena sve češće bilježe.⁷⁹ Iz ovog razdoblja potječu i neki od aktivnijih slavenskih pisara kao što su Jakov Krusić i Đivo Parmezan, a krajem XIV. st. na scenu stupa i najplodniji dubrovački pisar slavenske kancelarije – Rusko Hristoforović. Ništa manje aktivne nisu ni susjedne srpske i bosanske kancelarije. U Srbiji za vrijeme njezinog najmoćnijeg vladara cara Dušana pismo diplomatske ćiriličke minuskule doživljava svoj najveći procvat. Isto se može reći i za Tvrtkovu kraljevsku kancelariju u susjednoj Bosni gdje logotet Vladoje, po nekima pisar uvezen iz Srbije (Čremošnik 1949 – 1950: 119.), stvara najljepše povelje ove vrste pisma bosanske provenijencije, te svojim radom utječe na velik broj svojih suvremenika iz drugih kancelarija a i na nasljednike u svojoj matičnoj kraljevskoj kancelariji. Sam lik pisara Vladoja dosegnuo je čak mitske proporcije u vezi sa širenjem ove vrste pisma (usp. Čremošnik 1963). Kao pisar došao je na dvor Kotromanića 1377. g iz Srbije i po prvi put kao pisar uzima titulu *logoteta*. O njegovom porijeklu znamo jer je kao kraljev poslanik u Splitu 1390. naveden kao *Vladoie de Rascia, dicte aule logophet*. Na dvoru kralja Tvrtka djelovao je od 1378. pa sve do kraljeve

⁷⁸ U ovom stoljeću sklapa se i poznati Zadarski mir (18. 2. 1358.), kojim se Venecija odriče Dalmacije (također i Dubrovnika) u korist ugarsko – hrvatskog kralja Ludovika I. Anžuvina. Ovo primirje i oslobađanje Dubrovnika od Venecije u jednu ruku označava početak svojevrstne nezavisnosti, a samim tim i Dubrovačke Republike. Naime, iako su Dubrovčani povukli mudar diplomatski potez i “promijenili” stranu izabравši Ludovika I. za svog suverena, on im je priznao visok stupanj autonomije i dopustio da sami biraju kneza (Janežević – Römer 2003: 8.).

⁷⁹ Vidi str. 19 – 20.

smrti 1391. g. Pouzdano znamo kako je autor najmanje 9 dokumenata, a zanimljivo je i kako je bio prvi pisar koji je odlazio na diplomatske misije (Isailović 2014: 113 – 114.)

U uvodu svog rada o krajiškim kancelarijama Nakaš se dotiče Vladojeve uloge u bosanskoj kraljevskoj kancelariji druge polovice XIV. st. ustvrdivši kako se odavno zna da prvi dokument pisan diplomatskom minuskulom nije pisao Vlade (Vladoje), već upravo neko sa zapadnohumskog prostora, upravo zbog ikavizama ali i zbog izrazite vokalizacije jakih poluglasa (Nakaš 2010: 20; Ivić 1971: 54). Napominje i kako je ovaj logotet potpisan na samo jednom dokumentu (1378.) i to kao *Vlade*, dok se oblik *Vladoje* javlja u Zvijezdićevu prijepisu povelje (*Codex Ragusinus*, l. 82 b). Također, zbog jezičnih različitosti, autorica smatra kako mu se ne može pripisati čitava akta od 12 povelja, pisama i koncepata između 1378. i 1389. (Ibidem: 21). Osim toga, diplomatska minuskula se koristi i u drugim mjestima osim bosanskog kraljevskog dvora, produktivnošću se ističu kancelarije brojnih bosanskih i humskih plemića (Sanković, Radinović, Pavlović).⁸⁰ U korpusu obuhvaćenim ovim vremenskim razdobljem pojavljuju se i djela iz kancelarija Aleksandra, gospodara Kanine i Valone (današnji okrug Vlōre u Albaniji) koji se u svom dokumentu obraća Dubrovniku kao prijatelj. Također, i plemenitaška obitelj Balšići, zetski gospodari, u svojoj korespondenciji s Dubrovnikom koriste jednu visoko razvijenu verziju diplomatske minuskule. Ovu vrstu pisma koriste i pisari u kancelariji plemićke obitelji Brankovića, koji su također s Dubrovnikom gajili dobre odnose.

U svakom slučaju, može se ustvrditi kako se u XIV. stoljeću pismovni sustav srednjovjekovne ćiriličke diplomatske minuskule ustaljuje i standardizira, te se pozicionira kao omiljena ćirilička pismovna inačica dubrovačke i susjednih kancelarija pri diplomatskoj komunikaciji.

⁸⁰ Kao referentno djelo za proučavanje humskih kancelarija vitalna je Čremošnikova studija “Bosanske i humske povelje srednjega vijeka III.” *GZM n.s.* VII (1952): 273 – 336.

3.2.2. Koordinacija u linijskom sustavu i posebnosti pisma

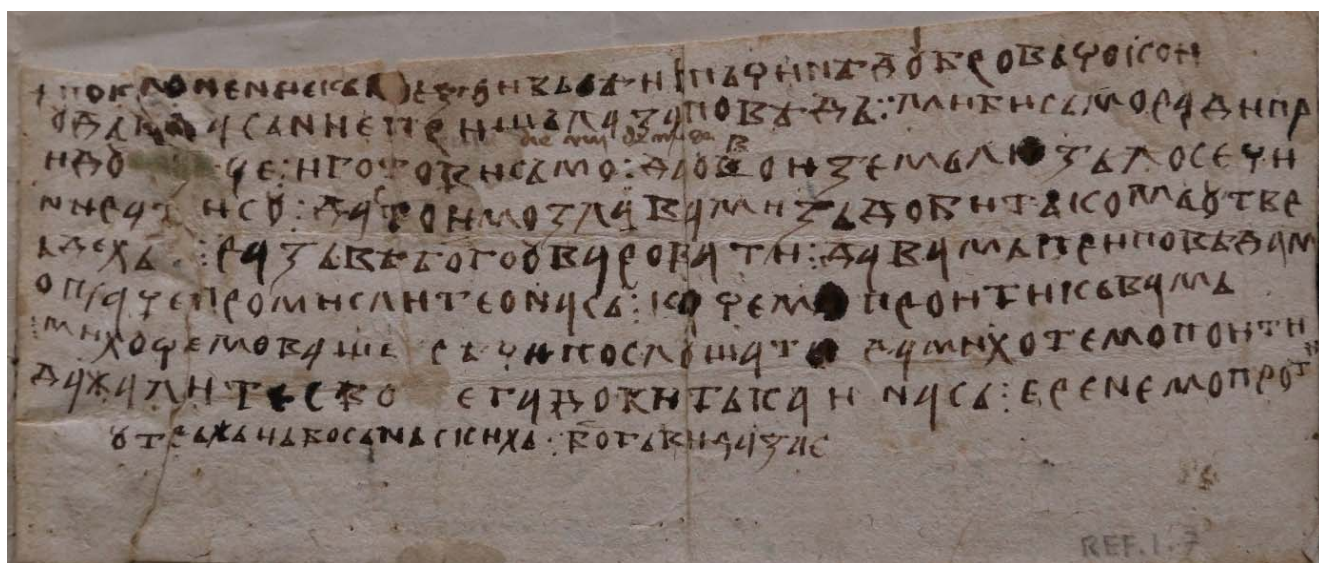
O pojmu koordinacije u linijskom sustavu i njezinoj važnosti pri ritmu pisanja te čitljivosti teksta već je bilo riječi u prijašnjim poglavljima. Govoreći o reprezentativnim poveljama iz XIV. st. koje smo obuhvatili ovim paleografskim istraživanjem, vidjet ćemo kako se i opet ponavljaju dvolinijski i četverolinijski sustavi s dvostupnjevitim/jednostupnjevitim rasporedom unutar centralnog dijela linijskog sustava. Naravno, u usporedbi s prijašnjim razdobljem, vidljiv je porast minuskulom pisanih dokumenata koji sada zapravo i prevladavaju. Ova činjenica nas ne bi trebala iznenaditi uzme li se u obzir vrsta pisma, te priroda i povijest pisara i kancelarija kojima ovi dokumenti i povelje pripadaju.

Prva povelja s kojom započinjemo pregled ove kategorije je *Povelja kojom dubrovački trgovci iz Brskova mole kneza da im se produži rok za iseljenje*. Sama povelja je datirana datumom 8. 5. 1302. g.⁸¹, a po svemu sudeći djelo je nastalo u Brskovu što znači da sama povelja nije dokument proizveden u tadašnjoj službenoj dubrovačkoj kancelariji. Uzme li se u obzir kako je sama povelja, bez sumnje nastankom vezana za Dubrovnik, pisana jednim vrlo, moglo bi se reći *neurednim*, ustavom - usporedba s dokumentima službene dubrovačke kancelarije biti će još zanimljivija. Po rukopisu moglo bi se zaključiti kako je autor nevješte pisarske ruke, koja uz to pokazuje određene bliskosti s crkvenom pismenosti, jer se koristi ustavom. Već na prvi pogled može se vidjeti kako je riječ o jednom malenom, rukopisom čak laički rečeno *neurednom* dokumentu. Takav dojam povelja ostavlja ne samo zbog morfologije slovnih oblika nego i zbog koordinacije u linijskom sustavu. Izuzetno neravno pisani reci dodatno pojačavaju taj dojam, a iako se zbog prirode ustavnog pisma s lakoćom može zaključiti kako je prisutan dvolinijski sustav, detaljnije proučavajući dokument možemo vidjeti kako povelja nije prethodno linirana, a pisar sigurno nije imao neki postavljeni linirani predložak koji bi mu pomogao prilikom pisanja, već je sam linijski sustav projicirao *mentalno* (što bi se reklo, „iz glave“). Podjela unutar centralnog dijela linijskog sustava je dvostupnjevita, što je također karakteristično za ustavom pisane dokumente. Slovni modul pisma povelje je standardan ustavni, dvostupnjevit, tj. ima oblik pravokutnika horizontalno podijeljenog na dva jednaka dijela. To sve dakako ne isključuje uobičajena probijanja linija u ustavnome pisanju.

Iz slike 25 jasno se može vidjeti i kako slabiji slovni dijelovi nekih slovnih oblika probijaju ovaj linijski sustav. Kao što je to obično slučaj s ustavnim pismima, u Povelji su češći

⁸¹ Stojanović br 1023.

primjeri probijanja donje linije slabijim slovnim dijelovima. Ova pojava javlja se kod slovnih oblika *a*, *d*, *z*, *r*, *h*, *c*. Gornju liniju probija jedino slovni oblik *u*, što je ustvari prilično česta pojava u svim ćiriličkim poveljama uzevši u obzir morfologiju i proces nastajanja ovakvog oblika slova *u*. Ne postoji nijedan primjer slovnog oblika koji bi svojim slabijim slovnim dijelovima probijao obje linije sustava. Ukupno 7 slovnih oblika probija linijski sustav svojim slabijim slovnim dijelovima. Kao što se može vidjeti iz priloženog, u odnosu na ustavne povelje iz prethodnog stoljeća, novine izostaju u ovoj kategoriji.

Slika 24. Dubrovački trgovci iz Brskova mole kneza da im se produži rok za iseljenje (8. 5. 1302. u Brskovu)

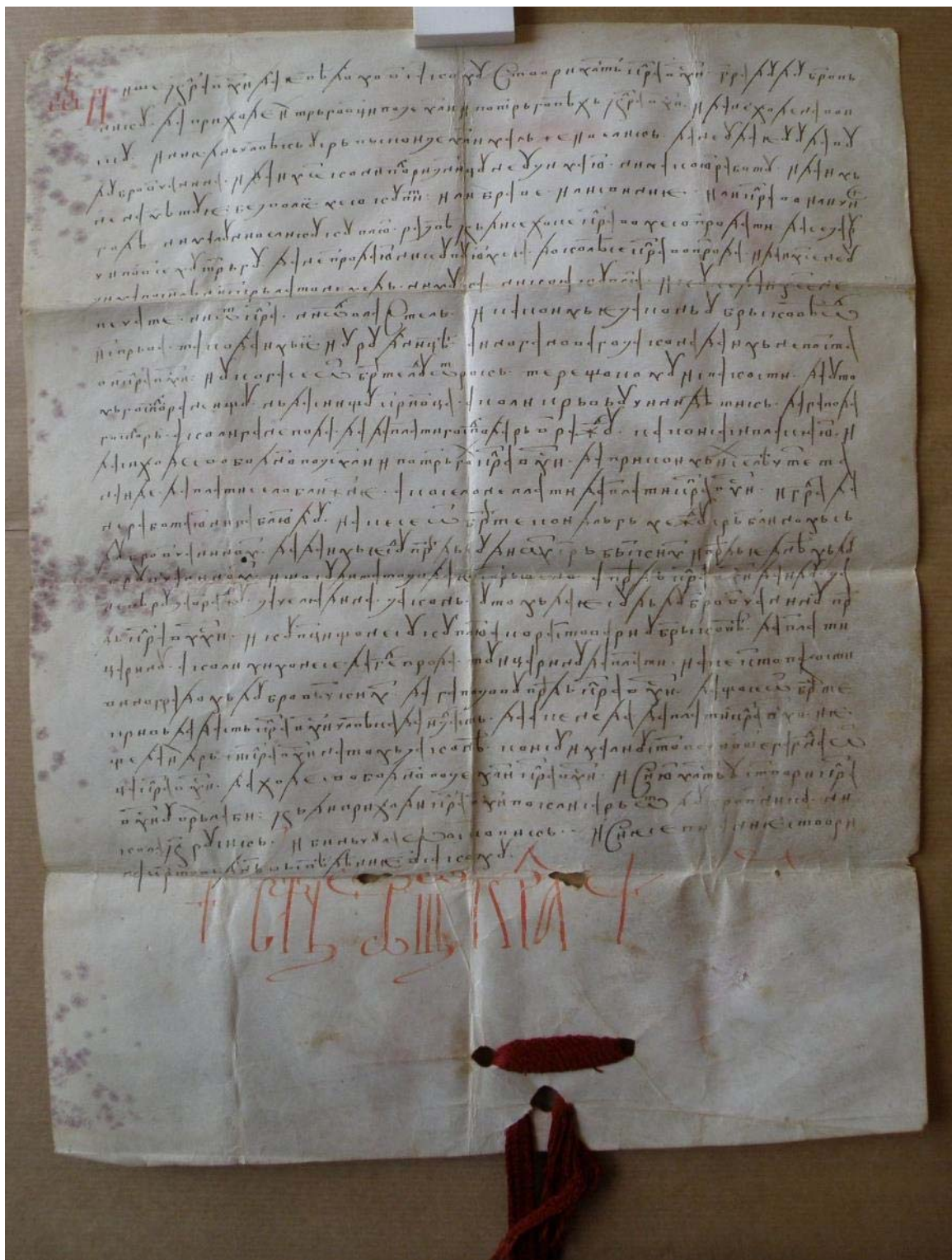

Slika 25. Primjer linijskog sustava ustavnog pisma i slovnog modula iz povelje

Sljedeća po redu je već prije spominjana *Povelja kralja Stefana Uroša (Milutin II.) kojom Dubrovniku potvrđuje prethodne povelje o trgovini i davanjima*.⁸² Kao mjesto postanka spominje se Vrhlab, neutvrđeni dvorac (ljetnikovac) kralja Milutina II., koji se nalazio kod izvora rijeke Lab kod Kopaonika u južnoj Srbiji, a prvi put se spominje upravo u ovoj povelji (Zdravković 1975:114 – 115.). Ova reprezentativna povelja srpske kancelarije pokazuje nam kako se već na samom početku XIV. st. koristilo razvijeno pismo diplomatske ćirilice minuskule.⁸³ Gledajući proces koordinacije, može se zaključiti kako je sustav standardan četverolinijski s jednostupnjevitom podjelom centralnog linijskog dijela. Glavni slovni dijelovi uredno se nižu jedan za drugim u pravilnom ritmu, a urednost povelje dodatno pojačava i poprilično velik razmak između redaka, tako da čak i vrlo izduženi slabiji slovni dijelovi pojedinih slovnih oblika ne narušavaju čitljivost teksta preklapanjem preko drugih slovnih oblika. Slovni modul je karakterističan minuskulni, odnosno ima oblik kvadrata vertikalno podijeljenog na dva jednaka dijela. Među slovnim oblicima koji svojim slabijim slovnim dijelovima probijaju linijski sustav, najbrojniji su oni koji probijaju donju liniju. To su redom slovni oblici *g*, *z*, drugi oblik slova *i*, drugi oblik slova *k*, *r*, *h*, *c*, *č*. Analogija s prethodnom poveljom može se povući kod jedinog slovnog oblika koji probija gornju liniju sustava, a to je *u*. Veći je, pak, broj slovnih oblika koji probijaju linijski sustav na obje strane: *a*, *d*, ligatura *rê* i *f*. Ukupan broj od 13 slovnih oblika koji svojim slabijim slovnim dijelovima probijaju linijski sustav savršeno se poklapa s probijanjima kod drugih minuskulnih povelja, jer se u takvim poveljama taj broj obično i kreće između 12 i 16 slovnih oblika. Od oblika koji inače ne probijaju linijski sustav slabijim slovnim dijelovima ističe se druga verzija slovnog oblika *k*, a osim toga se ostali slovni oblici kod kojih je zabilježena ova pojava uklapaju u uzuse minuskulnog pisma.

⁸² Signatura kod Stojanovića je 39.

⁸³ Čremošnik upravo ovu povelju smatra “definitivnim oblikom minuskule koji će kroz iduća stoljeća vladati u svjetovnim krugovima” (Čremošnik 1963: 126.). Iako i prije Vrhlabske povelje postoje dokumenti s puno minuskulnih osobina (o čemu piše i sam Čremošnik), činjenica je kako ovo pismo donosi puno novina koje su karakteristične za ovu pismovnu inačicu. Govoreći o probijanju linijskog sustava slabijim slovnim dijelovima, povlači paralelu s latinskom paleografijom u kojoj se pismo s takvim karakteristikama (hiperuvećanih slabijih slovnih dijelova) naziva *diplomatskom minuskulom* (Ibidem: 127.)

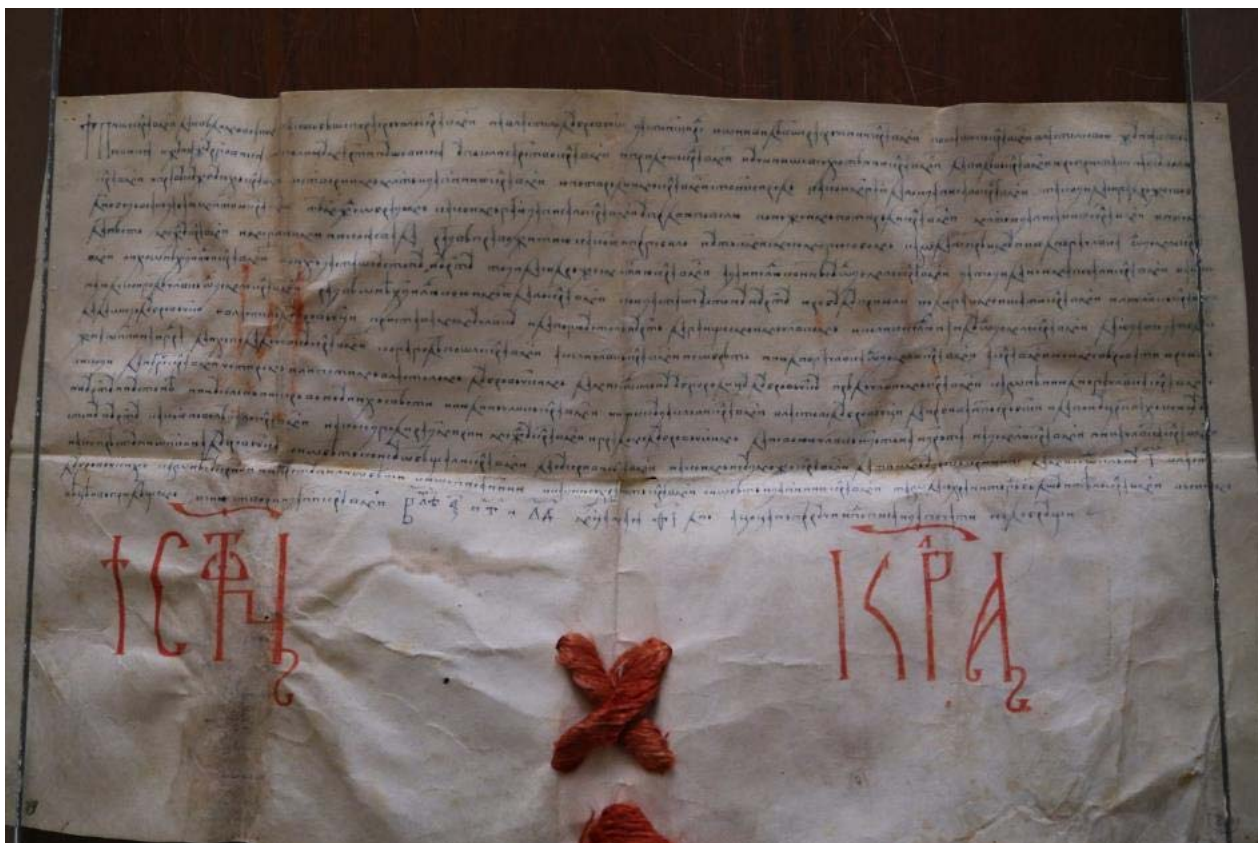

Slika 26. Povelja kralja Stefana Uroša (Milutin II.) kojom Dubrovniku potvrđuje prethodne povelje o trgovini i davanjima, 14. 9. 1302., Vrhlab. Izvor: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479) 13020914 – Milutin A, in: monasterium.net, URL http://monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/13020914_%E2%80%93_Milutin_A/charter, accessed at 2018-05-10Z

Povelja cara Stefana Dušana kojom potvrđuje ustupanje Rata, datirana je datumom 19. 5. 1334.⁸⁴, a kao mjesto nastanka u samoj povelji spominje se Dobruština. Ovo je još jedan dokument pisan visokim stilom ćirilčke diplomatske minuskule, te pripada samom vrhu reprezentativnih povelja ove vrste pisma. Procesi koji se događaju prilikom koordinacije unutar linijskog sustava mahom su isti kao i kod ostalih minuskulnih povelja i dokumenata. Tako je i ovdje prisutan četverolinijski sustav koji je jednostupnjeviti unutar centralnog dijela samog retka. Kao i kod *Povelje kralja Stefana Uroša (Milutina II.)*, i ovdje je razmak između redaka prilično velik, što pojačava dojam svečanosti i urednosti povelje, a samim tim poboljšava i njenu čitljivost. Slovni modul je isti kao i kod svih minuskulnih povelja, znači kvadrat vertikalno podijeljen na dva jednaka dijela. Naravno, i ovdje su neizostavna probijanja linijskog sustava slabijim slovnim dijelovima. Donju liniju probijaju slovni oblici *g, ž, z, m, r, h, ê, c*. Probijanje gornje linije zabilježeno je kod sveukupno tri slova oblika: *u*, te oba oblika slova *ê*. Iako bi se u ovom slučaju dalo raspravljati o tome probijaju li liniju dva ili tri slova oblika, s obzirom da su ovo zapravo morfološki dubleti slovnog oblika *ê*, prevladava utisak kako su razlike između ove dvije slovne varijante dovoljno velike kako ne bi bile slučajne⁸⁵, te ih se zato slobodno može brojati kao dvije različite varijante istog grafema. Naposljetku, probijanje obje linije sustava pojavljuje se kod slovnih oblika *a, d*, ligature *rê*, te *ja*. Pobrojajući sve slovne oblike koji probijaju linijski sustav svojim slabijim slovnim dijelovima, dolazimo do brojke 15, što znači kako je i u ovom slučaju standard minuskulnog pisma zadovoljen.

⁸⁴ Signatura kod Stojanovića je 55.

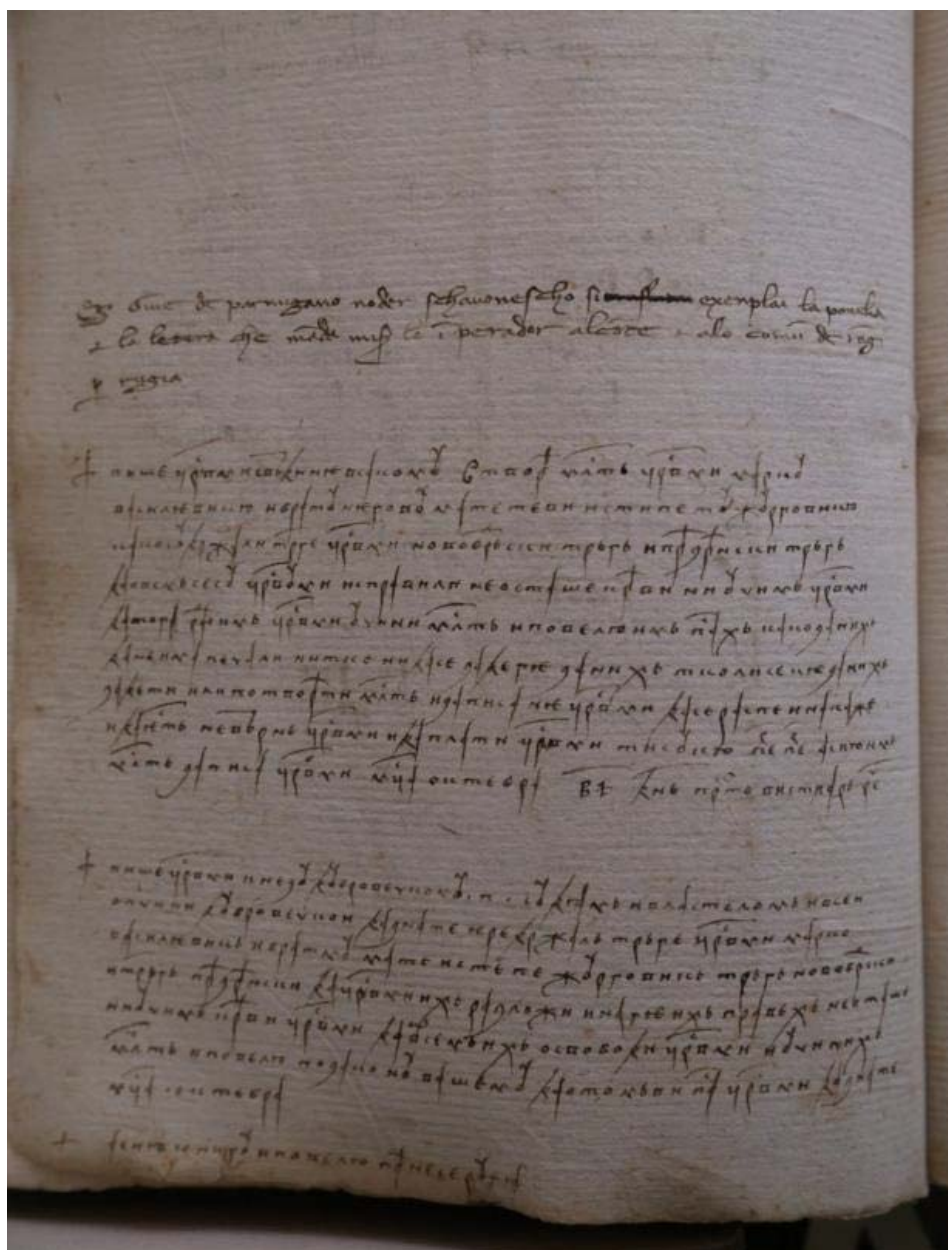
⁸⁵ O tome više u poglavlju o posebnim slovnim oblicima

Slika 27. Povelja cara Stefana Dušana kojom potvrđuje ustupanje Rata, Dobruština (19. 5. 1334.)

Za razliku od ovih svečanih povelja, dva kraća zapisa kojim car Stefan Dušan razrješuje računa Marka Vasiljevića i drugih, te pismo knezu o istome, od 12. 10. 1348. odlično pokazuju kako se pismo diplomatske minuskule koristilo i u manje svečane, a opet poslovne svrhe. Ove povelje prepisao je poznati dubrovački notar Đivo Parmezan (Stojanović 1929: 58) u knjigu prepisanih diplomatskih i pravnih dokumenata *Diversa Cancellariae* iz godišta 1348 – 49., a prijepisi se i danas tamo nalaze pod *signaturom l. 46 b.* I ovdje se već na prvi pogled može vidjeti kako oblici slova u ovim dokumentima po svim svojim osobinama predstavljaju visok stupanj razvoja ovog stila pisanja, te ju možemo svrstati uz bok prethodnim poveljama koje potječu iz Dušanove kancelarije. Parmezan osim urednog koordiniranja glavnih slovnih dijelova u centralnom dijelu linijskog sustava zadržava i pristojan razmak između redaka, te skupa sa naglašenijim slabijim slovnim dijelovima pojedinih slova nastaje prepoznatljiv duktus pisanja visokorazvijenog pisma diplomatske ćiriličke minuskule. Ovaj duktus odiše ubrzanim, ali ipak dovoljno smirenim ritmom pisanja, kako bi rukopis uz optimiziranu brzinu pisanja zadržao svoju čitljivost, a može se slobodno reći i estetiku. I ovdje

je prisutan četverolinijski sustav jednostupnjevito podijeljen unutar centralnog dijela retka. Slovni modul je tipičan minuskulni, odnosno kvadrat vertikalno podijeljen na dva jednaka dijela. Prisutna su i probijanja linijskog sustava slabijim slovima karakteristična za diplomatsku minuskulu. Donju liniju probijaju slovni oblici *g*, *ž*, *z*, *r*, *h* i *c*. Gornju liniju probijaju dva slovna oblika – *u* i *ê*, dok obje linije probijaju slovni oblici *a*, *d*, ligatura *rê*, te slovni oblik *ja*. S brojkom od ukupno 12 slovni oblika, azbuka ovih dokumenata uklapa se u prije opisanu minuskulnu normu od 12 do 16 slovni oblika koji probijaju linijski sustav. Budući da neki slovni oblici uporabom izostaju (primjerice *ê* i *f*), ovaj broj je sigurno i još veći gledajući čitavu azbuku.

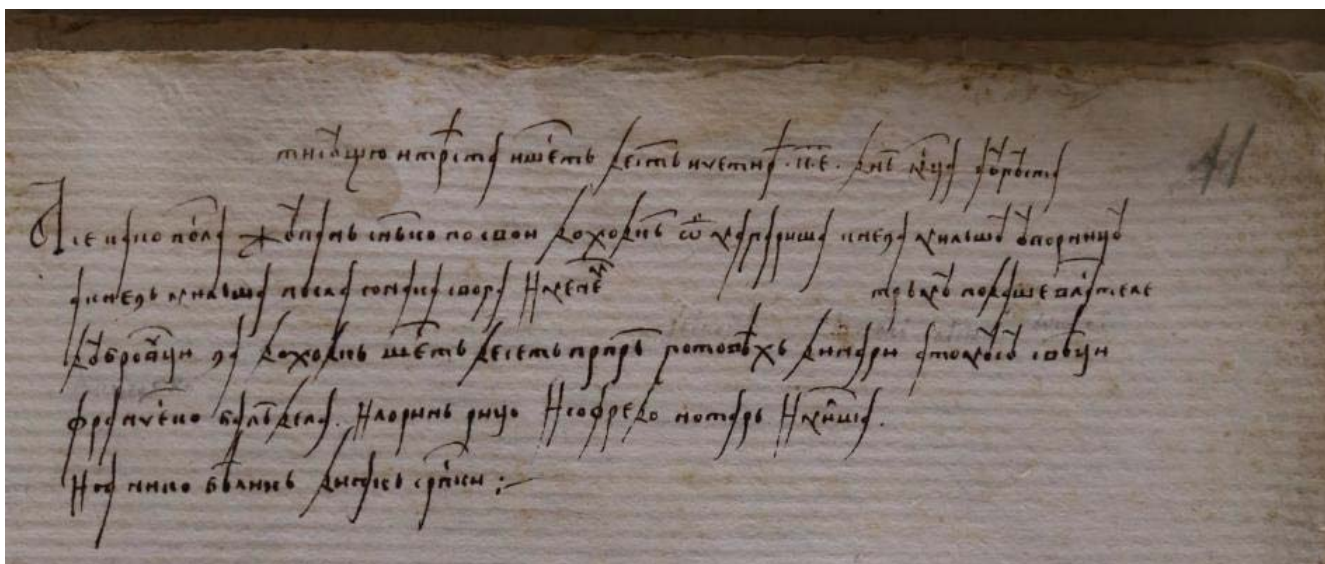

Slika 28. Car Stefan Dušan, *Razrješnica računa Marka Vasiljevića i drugih te pismo knezu o istome*, 12. 10.

1348., prijepis Điva Parmezana

Zapis kojim župan Sanko prima svoj dohodak od mogoriša datiran je datumom 25. 8. 1364.g. Nalazi se u knjizi *Liber Reformationum* iz 1362.g.⁸⁶ Autor ovog dokumenta je, kako i sam tekst govori, dubrovački notar Niko Bijelić koji koristi jako raspisanu verziju klasične minuskule. Ovo je tekstualno prilično kratak dokument od svega 6 nepunih redaka, ali svim svojim karakteristikama (morfologija slovnih oblika, koordinacija i sl.) predstavlja visoki stupanj razvijenosti diplomatske minuskule, te na taj način predstavlja vrlo važan dio znanstvenog korpusa teme ovog paleografskog istraživanja.

Proces koordinacije i ovdje teče identično kao i u ostalim minuskulom pisanim dokumentima; prisutan je četverolinijski sustav koji je jednostupnjeviti unutar centralnog linijskog dijela. Slovni modul je također identičan, standardni kvadrat vertikalno podijeljen na dva jednaka dijela. U ovom kratkom zapisu također je prisutan i razmak između redaka koji svojom širinom odgovara razmacima u prethodno spominjanim minuskulnim poveljama. I u azbuci ovog kratkog zapisa neizbježna su probijanja linijskog sustava slabijim slovnim dijelovima. Donju liniju probijaju slovni oblici *g*, *ž*, *z*, *m*, *r*, *h*, *c*, *ê*; gornju liniju slovni oblici *u* i *ê*; dok obje linije probijaju slovni oblici *a*, *d*, drugi oblik slova *i*, *f*, ligatura *rê* i slovni oblik *ja*. Ukupan broj slovnih oblika koji probijaju linijski sustav je 16, što se također poklapa s brojkama iz prethodnih minuskulnih povelja. Ovakvi rezultati vode prema zaključku kako su se slovni oblici koji slabijim slovnim dijelovima probijaju linijski sustav ustalili, te su razlike vidljive jedino u dimenzijama (veličini) slabijih slovnih dijelova i stupnju slobode pri zavijanju tih linija.

Slika 29. Zapis kojim župan Sanko prima svoj dohodak od mogoriša, Dubrovnik (25.8.1364.g.)

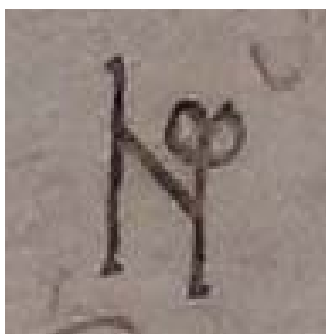
⁸⁶ Signatura kod Stojanovića 102. *Liber Reformationum* je druga knjiga zakona i zakonskih akata, a obuhvaća godine od 1335. do 1410. Za više informacija vidi Solovjev 1936.

Kronološki sljedeći dokument je još jedan zapis, ovaj puta o logotetu Đurđu koji javlja dubrovačkom knezu kako je prodao svoje imanje svome rođaku Živku Džičiću. Dokument je datiran datumom 27. 2. 1367. a kao mjesto nastanka spominje se Solun.⁸⁷ Budući da se ovaj zapis nalazi u dubrovačkoj knjizi *Diversa Cancellariae* 1366 – 1368., sigurno se radi o prijepisu originalne povelje koji je, sudeći po godini nastanka i rukopisu samog dokumenta, sastavio notar Niko Bijelić. Prijepisi dokumenata su inače uobičajena praksa u srednjem vijeku kojom se osiguravalo očuvanje same informacije – oporuke, procesa, razrješnice i sl. u slučaju budućih mogućih sporova ili ikakvih drugih pravnih razloga.

Ukoliko je original prepisane povelje stvarno nastao u Solunu, ovaj dokument bi bio važan i za otkrivanje veza s istočnom praksom, jer je autor prepisujući dokument mogao, slučajno ili namjerno, dosta toga i kopirati.

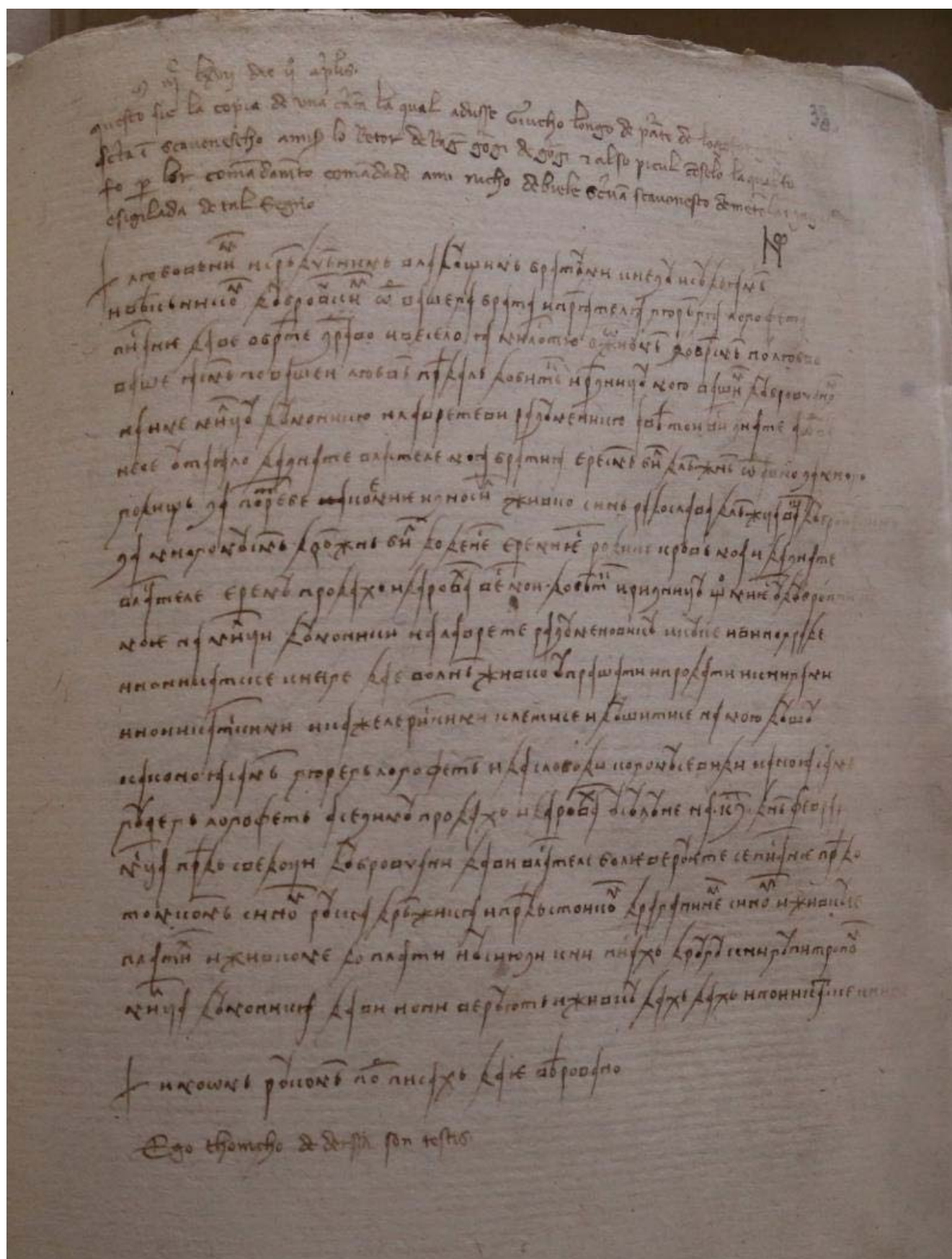
Kao dodatan argument pretpostavci o autorstvu notara Nika Bijelića (koji je u to vrijeme službeni slavenski pisar dubrovačke kancelarije) priložen je slovni oblik na gornjem lijevom dijelu stranice, odmah iznad teksta, koji izgleda kao ligatura slovnih oblika *n* i *b* (dakle, inicijala pisara Nika Bijelića).

Četverolinijski sustav s jednostupnjevitim centralnim dijelom retka glavno je koordinacijsko obilježje i ovog minuskulom pisanog dokumenta. Kao i kod ostalih povelja i dokumenata pisanih minuskulom, zajednički je i slovni modul koji ima oblik kvadrata vertikalno podijeljenog na dva jednaka dijela. Naravno, neizostavna su probijanja linijskog sustava slabijim slovnim dijelovima. Donju liniju probijaju slovni oblici *g*, *ž*, *z*, *m*, *r*, *h*, *c*, *č*. Probijanja gornje linije puno su rjeđa, te to čine samo slovni oblici *u* i *ê*. Obje linije probijaju slovni oblici *a*, *d*, *f*, ligatura *rê*, *ja*, i ligatura *at*. Tim činom dolazimo do brojke od 16 slovnih oblika kod kojih je zabilježena ova pojava, što se uklapa u prosjek minuskulom pisanih dokumenata, sa gotovo identičnim slovnim inventarom.

Slika 30. Ligatura *nb*, moguća kombinacija inicijala pisara Nika Bijelića

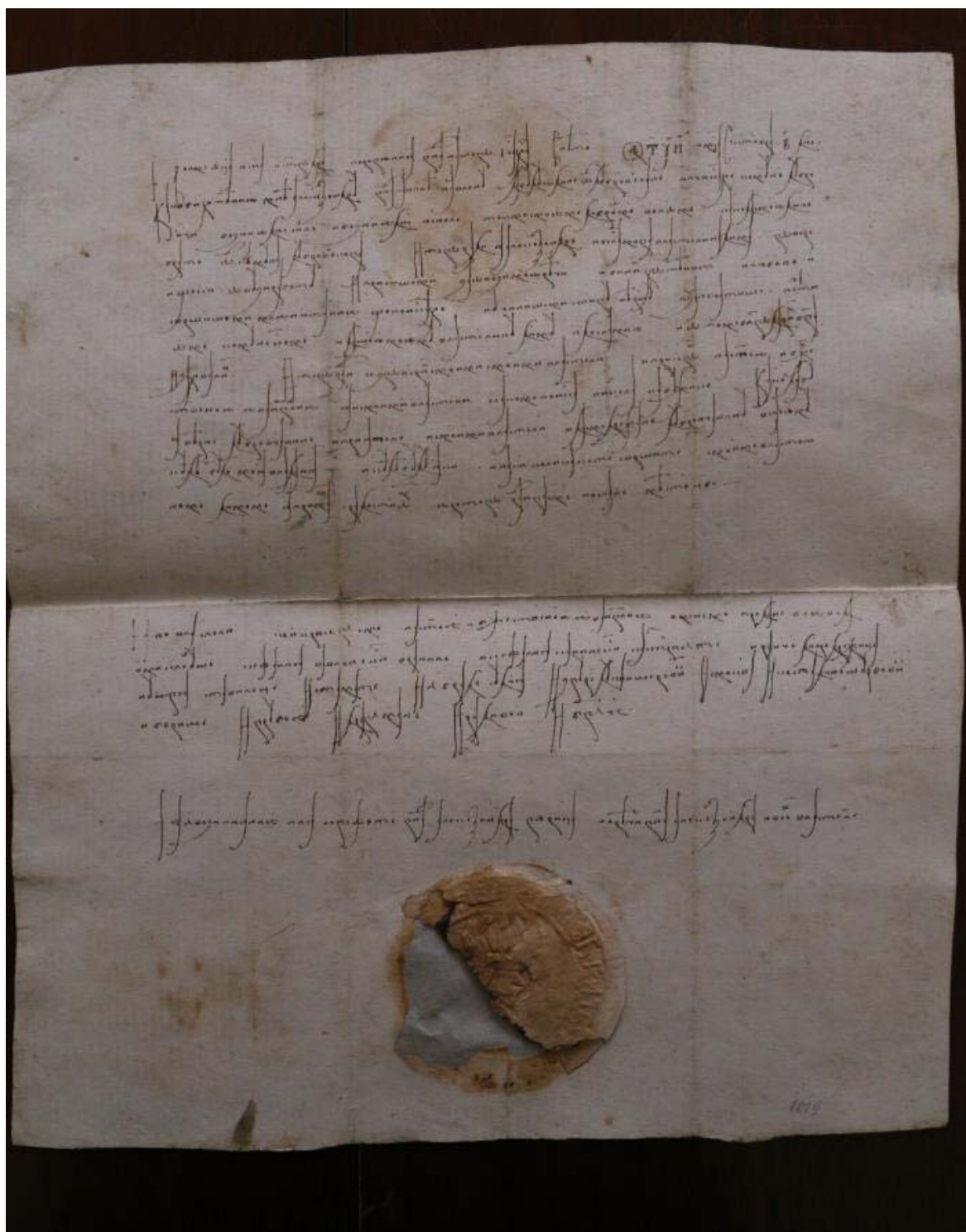
⁸⁷ Signatura kod Stojanovića je 1024.

Slika 31. Logotet Đurađ javlja knezu da je prodao svoje imanje svome rođaku (Solun 27. 2. 1367.)

Kronološki sljedeći dokument po redu je *Povelja kojom se Aleksandar Komnen Asen, gospodar Kanine i Valone, kune biti prijatelj Dubrovniku*.⁸⁸ Sama povelja datirana je datumom 2. 9. 1368. g., a mjesto nastanka se ne spominje u samom tekstu. Iako je ova povelja definitivno pisana diplomatskom minuskulom, morfologija slovnih oblika, a donekle i sam uzus pisanja ponešto se razlikuju od povelja dubrovačke ili kraljevske srpske kancelarije. Naime, slabiji slovni dijelovi koji probijaju linijski sustav jače su naglašeni nego u prethodno obrađenim poveljama, a čak je i razmak između redaka veći. Samim tim, a i načinom na koji se slabiji slovni dijelovi „uvijaju“, stvoren je donekle orijentalniji izgled samog pisma povelje. Koordinacija u linijskom sustavu teče jednako kao i kod drugih minuskulnih povelja; sustav pisma je četverolinijski sa jednostupnjevitom podjelom centralnog dijela retka. Slovni modul i ovdje predstavlja kvadrat vertikalno podijeljen na dva jednaka dijela. Neizostavna su i već prije spominjana probijanja linijskog sustava slabijim slovnim dijelovima. U azbuci ove povelje donju liniju probijaju slovni oblici *g, z, m, r, h, c, č*. Gornju liniju probijaju već ustaljeni slovni oblici *u* i *ê*. Situacija sa slovnim oblicima koji probijaju obje linije sustava je nešto drugačija u usporedbi s prethodnim minuskulnim poveljama. Osim slovnih oblika koji su donekle identični/slični (a to su *a, d, f, ja*), po prvi put imamo i slovni oblik *ž* koji svojim slovnim dijelovima probija obje linije sustava. To također radi i slovni oblik koji se ne pojavljuje često u prethodnim dokumentima, a to je *ks*. On u ovoj povelji nema samo ulogu broja, već ga pisar konstantno upotrebljava gdje god mu to tekst dopušta. Također, tu je i slovo *i* u svom drugom, izduženom i uvećanom obliku, koji se pojavljuje u tekstu povelje kao standardni veznik *i*. S ukupno 16 slovnih oblika koji svojim slabijim slovnim dijelovima probijaju linijski sustav azbuka *Povelje Aleksandra Komnena* uklapa se u standardni prosjek pisma diplomatske minuskule.

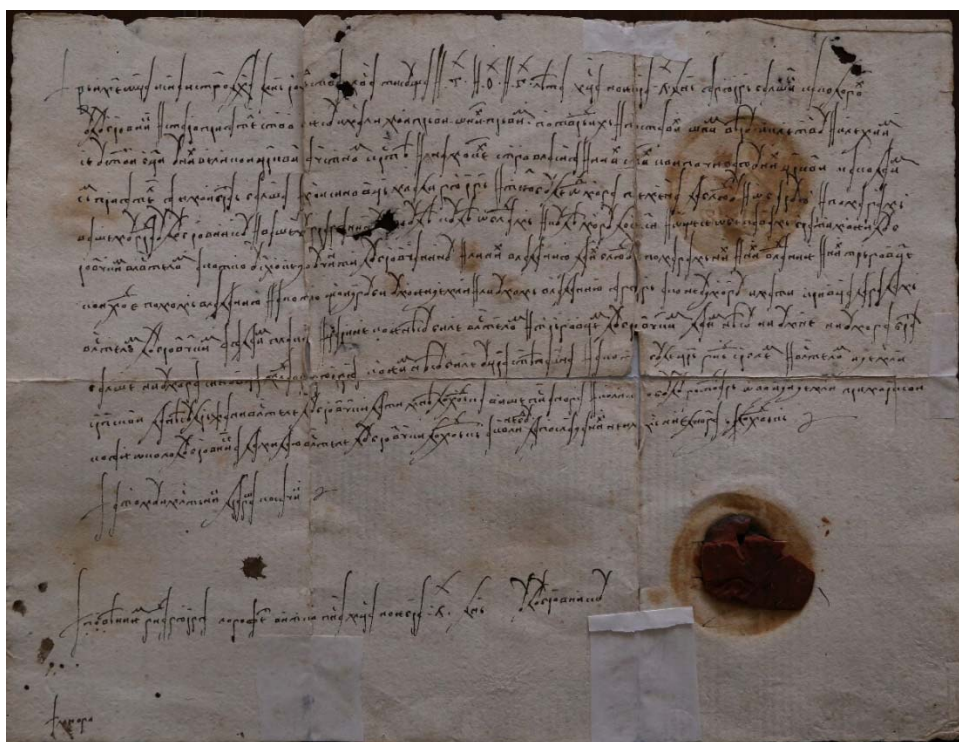
⁸⁸ Signatura kod Stojanovića 119.

Slika 32. Aleksandar gospodar Kanine i Valone kune se biti prijatelj Dubrovniku
(2. 9. 1368. g.)

U sljedećoj po redu povelji Đurađ Balšić, vladar Zete, potvrđuje povlastice o trgovini cara Stefana. Povelja je datirana datumom 30. 11. 1373., a kao mjesto nastanka spominje se Dubrovnik.⁸⁹

I u ovoj nešto kraćoj povelji diplomatskog karaktera može se vidjeti kako minuskula nije nužno bila samo poslovno pismo koje se koristilo isključivo zbog ubrzanja i pojednostavljivanja samog procesa pisanja, već je estetski gledajući, postajala i ugledno, svečano pismo. Zapravo se na taj način, razlikujući i svoje registre, afirmirala kao samostalan slovni tip. Sva koordinacijska obilježja diplomatske minuskule prisutna su i u azbuci ove povelje; četverolinijski sustav s jednostupnjevitim centralnim dijelom retka te pripadajućim slovni modulom. Kao i u prethodnoj povelji, slabiji slovni dijelovi koji probijaju linijski sustav i ovdje su jače naglašeni, a zbog šireg razmaka između redaka, sama preglednost odnosno čitljivost pisma ne pati zbog tog procesa. Već spominjano probijane linijskog sustava slabijim slovni dijelovima i u ovoj se povelji događa kod mahom gotovo istih slovni oblika. Donju liniju probijaju slovni oblici *g*, *z*, *m*, *r*, *h*, *ê*, *c*. Gornju liniju i u azbuci ove povelje probijaju isključivo slovni oblici *u* i *ê*. Obje linije sustava probijaju *a*, *d*, *ž*, *ja*, te izdužena verzija slovnog oblika *i* koja se i u ovom dokumentu skoro uvijek koristi kao veznik. Kad se zbroje svi ovi slovni oblici dobivamo brojku 14, odnosno prosjek probijanja linijskog sustava u jednoj azbuci diplomatske minuskule.

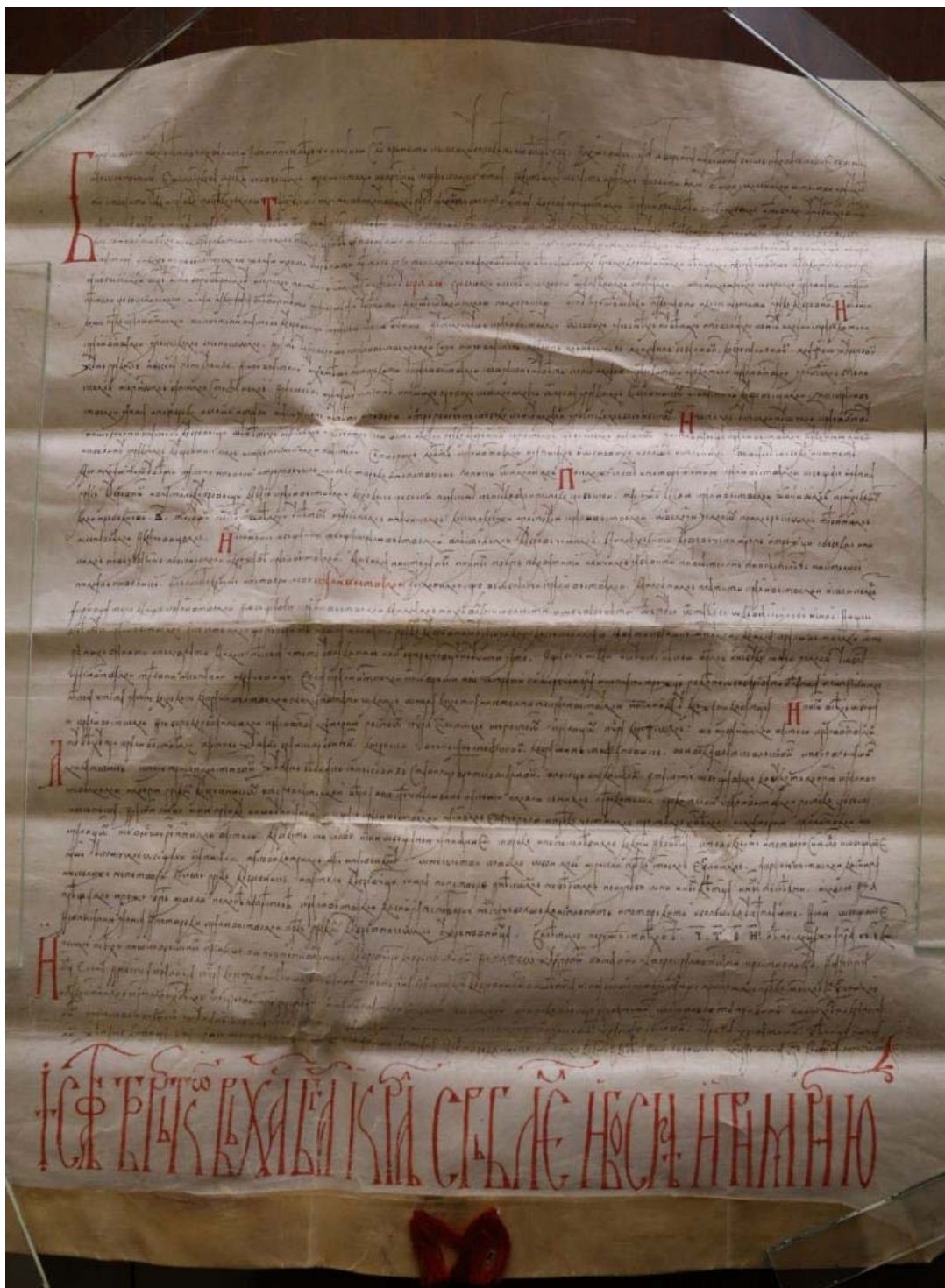

Slika 33. Đurađ Balšić potvrđuje povlastice o trgovini cara Stefana (30. 11. 1373. u Dubrovniku)

⁸⁹ Signatura kod Stojanovića 107.

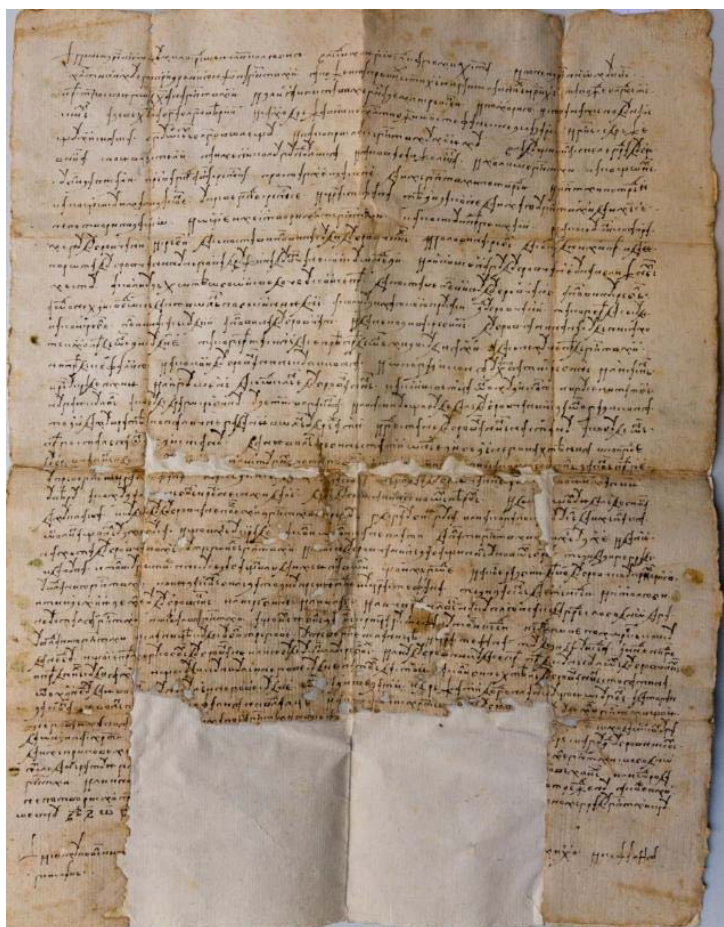
Povelja kojom kralj Tvrtko potvrđuje prijašnje povelje banova i srpskih kraljeva jedan je od prvih sačuvanih dokumenata Tvrtkove kancelarije nakon njegove krunidbe za kralja i jedan od dokumenata koji bi mogli upućivati na zapadniju praksu (iako se – zbog zasvjedočenih kontakata s istokom, ponajprije Srbijom, pretpostavlja također utjecaj odande). Autor ove povelje je čuveni logotet Vladoje, te zbog toga i ne čudi istančanost i visoki stupanj razvijenosti azbuke diplomatske minuskule koja se koristi u pismu kojim je ovaj dokument napisan.

Minuskulni koordinacijski procesi prisutni su i u pismu logoteta Vladoja; ponavlja se uzorak četverolinijskog sustava s jednostupnjevitom podijeljenim centralnim dijelom retka. Slovni modul i ovdje ima oblik kvadrata vertikalno podijeljenog na dva jednaka dijela. Neizostavna su i probijanja linijskog sustava slabijim slovnim dijelovima koje se javlja kod već standardiziranih slovnih oblika. Gledajući samo pismo, može se vidjeti kako su u pismu Tvrtkove povelje ti slabiji slovni dijelovi ipak malo manje izduženi nego u poveljama Aleksandra Komnena Asena i Đurđa Balšića. Donju liniju sustava probijaju slovni oblici *g, ž, z, m, r, f, h, ê, c, th*. Kod probijanja gornje linije i ovdje se ponavljaju samo dva slova oblika – *u* i *ê*. Obje linije sustava probijaju slovni oblici *a, d, ja*, te ligature *rê* i *tv*. Sveukupno 17 slovnih oblika i ligatura probijaju linijski sustav svojim slabijim slovnim dijelovima. Ovaj broj je nešto veći zahvaljujući uporabi nekih slovnih oblika koji nisu pretjerano česti u ostalim azbukama (*f, th*), te većem broju ligatura (*rê, tv*).

Slika 34. Bosanski kralj Tvrtko potvrđuje povelje prijašnjih srpskih banova i kraljeva (10. 4. 1378. u Žrnovici)

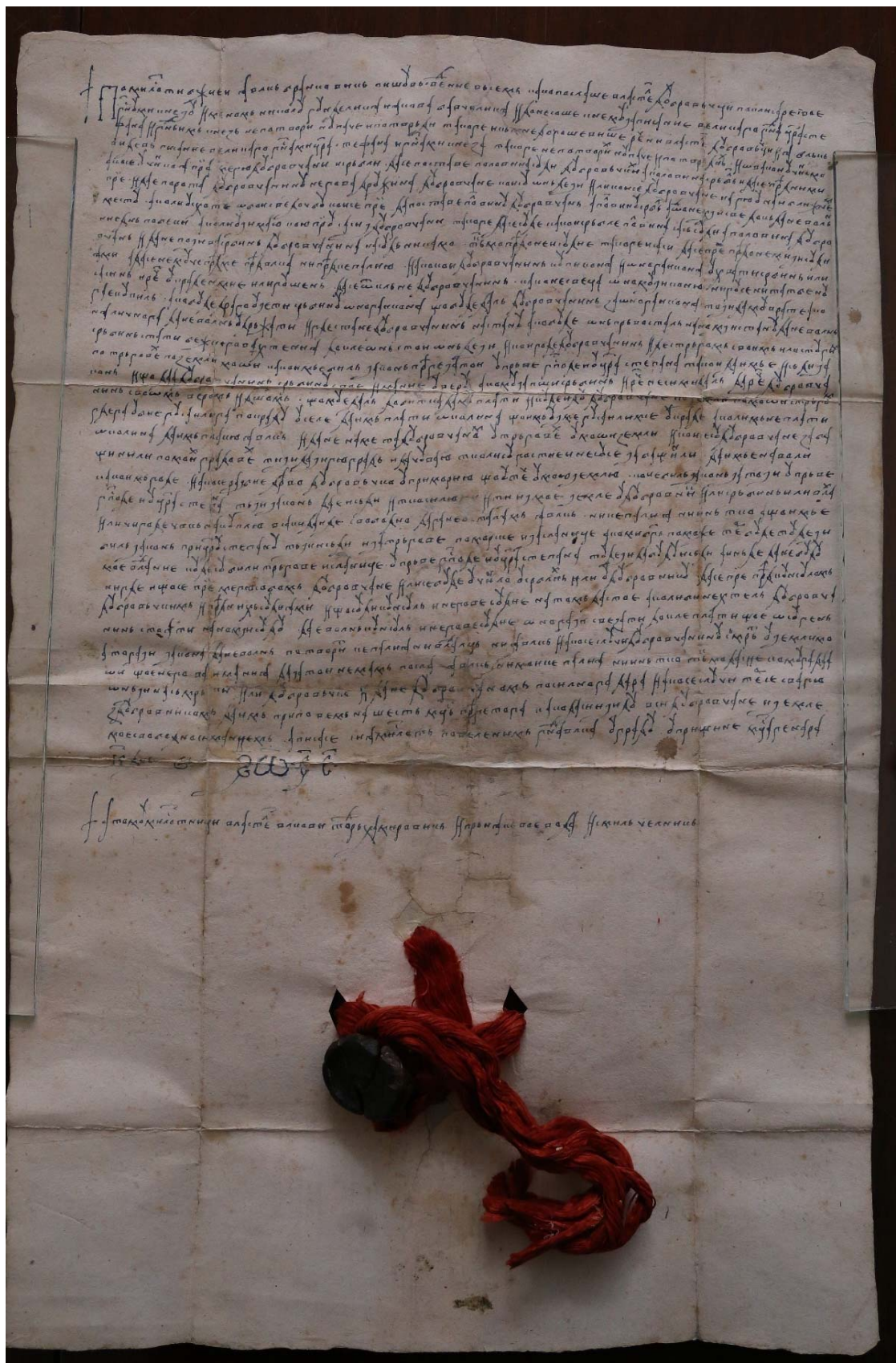
Kronološki sljedeća je *Povelja kojom srpski knez Lazar potvrđuje povlastice cara Stefana*, 9. 1. 1387. u Kruševcu čiji je autor logotet Nenada. Već i prvim letimičnim pogledom na fotografiju dokumenta može se zaključiti kako je i tekst ove povelje pisan jednom visoko razvijenom azbukom diplomatske minuskule. U koordinacijskom smislu to znači kako je prisutan četverolinijski sustav s jednostupnjevitim centralnim dijelom retka, te pripadajućim slovniim modulom u obliku kvadrata vertikalno podijeljenog na dva jednaka dijela. Probijanja linijskog sustava slabijim slovniim dijelovima pojedinih slovniih oblika prisutno je u većoj mjeri i u azbuci ove povelje. Kao i kod prethodno obrađenih dokumenata i povelja iz ovog razdoblja, dovoljno veliki razmak između redaka povelje pomaže otkloniti mogući dojam neurednosti, tj. samu nečitljivost teksta koja može nastupiti uslijed takve prakse. Slovni oblici koji probijaju donju liniju su *g*, *z*, izduženo slovo *i* koje služi kao veznik, *m*, *r*, *h*, *č*, *c*. Kao i kod gotovo svih minuskulnih povelja, jedina dva slovna oblika koja probijaju samo gornju liniju i u ovoj povelji su *u* i *ê*. Slovni oblici koji probijaju obje linije nešto su brojniji: *a*, *d*, *ž*, *f*, ligatura *rê*, te slovni oblik *ja*. Ukupno su probijanja linijskog sustava zabilježena kod 16 različitih slovniih oblika, odnosno forma prosjeka minuskulom pisanih povelja je zadovoljena i u slučaju povelje kneza Lazara, uz uobičajen slovni inventar.

Slika 35. Knez Lazar potvrđuje povlastice cara Stefana (9. 1. 1387. u Kruševcu)

Povelja o trgovini između Vuka Brankovića, gospođe Mare i njihove djece Grgura, Đurđa i Lazara s Dubrovnikom datirana je datumom 20. 1. 1387. a kao mjesto nastanka u samom dokumentu se spominje Priština. Pismo ove povelje također je prepoznatljiva diplomatska minuskula, koja je u tolikoj mjeri slična s azbukom prethodne povelje kneza Lazara da gotovo možemo zaključiti kako su oba djela nastala od iste pisarske ruke. Razlike ipak postoje u tolikoj mjeri da se ta teorija može i osporiti.⁹⁰ Govoreći o procesu koordinacije, vidljivo je kako se glavni slovni dijelovi jednostupnjevito i jednakim ritmom usklađuju u centralnom dijelu retka. U linijskom sustavu nema promjena u odnosu na prethodne minuskulne povelje. I ovdje je sustav četverolinijski sa slovni modulom jednakog izgleda. Probijanja linijskog sustava slabijim slovni dijelovima prisutna su i u povelji Vuka Brankovića i njegove obitelji, i učestalošću pojavljivanja ne zaostaju za ostalim minuskulnim poveljama i dokumentima. Tako u ovoj povelji donju liniju probijaju slovni oblici *g, z, m, r, c, ĉ*, odnosno već dobro nam poznati slovni oblici u ovoj funkciji. Za razliku od ostalih povelja, gornju liniju probija samo slovni oblik *u*, dok uporaba slovnog oblika *ê* izostaje iz pisma ove povelje. On se, doduše, pojavljuje kao dio ligature *rê*, ali nikad samostalno. Obje linije sustava probijaju slovni oblici *a, d, ž, f*, već spomenuta ligatura *rê*, te slovni oblik *ja*. Govoreći o probijanju linijskog sustava, za pismo ove povelje zanimljiv je slučaj „izdužene“ varijante slovnog oblika *i* u ulozi veznika. U ovoj povelji, takva varijanta slova *i* zna probijati jednu, ali i obje linije sustava, što je dosad nezabilježena pojava. Brojka od 14 slovni oblika koji svojim slabijim slovni dijelovima probijaju linijski sustav uklapa se u prosjek pisama diplomatske minuskule.

⁹⁰ U ovom poglavlju referirat ćemo se samo na koordinacijske, a sve razlike u morfologiji slovni oblika nalaze se u pripadajućem poglavlju o posebnim slovni oblicima povelja.

Slika 36. Vuk Branković, gđa. Mara i njihova djeca Grgur, Đurađ i Lazar, *Povelja o trgovini s Dubrovnikom* (20. 1. 1387. u Prištini)

Za još jednu obrađenu povelju kralja Tvrtka, *Ugovor o međusobnom prijateljstvu i savezu protiv svih osim ugarske kraljice Jelene* koji je datiran datumom 9. 4. 1387. Stojanović govori kako je „jamačno riječ o konceptu sastavljenom u Dubrovniku“ (Stojanović 1929: 88). Kao autora ovog dokumenta, Čremošnik navodi dubrovačkog „slavenskog kancelara“ Vidoša s Korčule, za kojeg kaže kako piše divnu srpsku diplomatsku minuskulu strogo jednake visine slova od po 2 cm (Čremošnik 1946: 124.). Kako je praksa gotovo ista kao u poveljama srpskih tema, to bi govorilo u prilog visokom stupnju dubrovačke standardiziranosti vlastitih rješenja.

Govoreći o samom procesu koordinacije u centralnom dijelu linijskog sustava, ona je kao i u prethodnim minuskulnim poveljama jednostupnjevita. Glavni slovni dijelovi pravilno se nižu jedan za drugim, te taj jednostupnjeviti niz probijaju jedino slabiji slovni dijelovi i poneki oblici velikih slova.⁹¹ Slovni modul dobiven usporedbom glavnih dijelova identičan je onom u ostalim proučavanim poveljama, odnosno ima oblik pravokutnika vertikalno podijeljenog na dva jednaka dijela. Također, kao i kod ostalih povelja, tako se i u ovom konceptu može identificirati tri grupe slovnih oblika koji svojim slabijim dijelovima probijaju linijski sustav. Slova koja probijaju donju liniju: *a**, *g*, *d**, drugi oblik slova *d*, *z*, *i* s produženim viticama u službi veznika, *ž*, *r*, *h*, *č*, *c*. Drugoj skupini, odnosno slovnim oblicima koji probijaju gornju liniju sustava pripadaju *ĝ*, *u*, *ê*. I na kraju, u treću skupinu slovnih oblika koji probijaju obje linije ubrajaju se *f* i *ja*. Kao i u prijašnjim poveljama, broj slovnih oblika kojim svojim slabijim dijelovima probijaju linijski sustav je vrlo sličan, i u slučaju ovog koncepta taj broj je 16. Oblici koji su označeni sa zvjezdicom (*) ponekad su pisani tako da probijaju i gornju i donju liniju linijskog sustava, ali češće ipak probijaju samo donju liniju. Kad usporedimo probijanja linijskog sustava i uporabu nekih novih slovnih oblika kao što je to *ĝ* u dvije obrađene Tvrtkove povelje⁹² možemo zaključiti kako postoje bitne razlike u koordinacijskom procesu, koje bi mogle upućivati na autorstvo ovog koncepta od strane neke druge pisarske ruke, kako je i sam Čremošnik naveo. Ta teorija ipak se mora više osloniti na morfologiju samih slovnih oblika, a ne samo na koordinaciju unutar linijskog sustava (koja je već, kao što vidimo, visoko standardizirana). O tome će se, naravno, više govoriti kasnije u zasebnom poglavlju o posebnim slovnim oblicima.

⁹¹ O kojima će biti riječi u zasebnom poglavlju

⁹² Vidi stranicu 113 – 114.

Slika 37. Kralj Tvrtko, Ugovor o međusobnom prijateljstvu i savezu protiv svih osim ugarske kraljice Jelene, (9. 4. 1387., Dubrovnik)

Još jedan dokument povezan sa srpskim plemićem Vukom Brankovićem i njegovom obitelji je *Povelja kojom Dubrovčani obećavaju kako će primiti Vuka Brankovića, gospođu Maru i sinove Grgura, Đurđa i Lazara u svoj grad u slučaju ako žele doći*. Datum nastanka povelje je 9. 5. 1390., a mjesto u kojem je povelja napisana je sam grad Dubrovnik. Budući da se povelja nalazi na komadu papira, moguće je i kako je riječ o prethodno napisanom konceptu koji je donesen u Dubrovnik. U tom slučaju, možda je autor ove povelje isti kao i kod prethodne Brankovićeve.⁹³

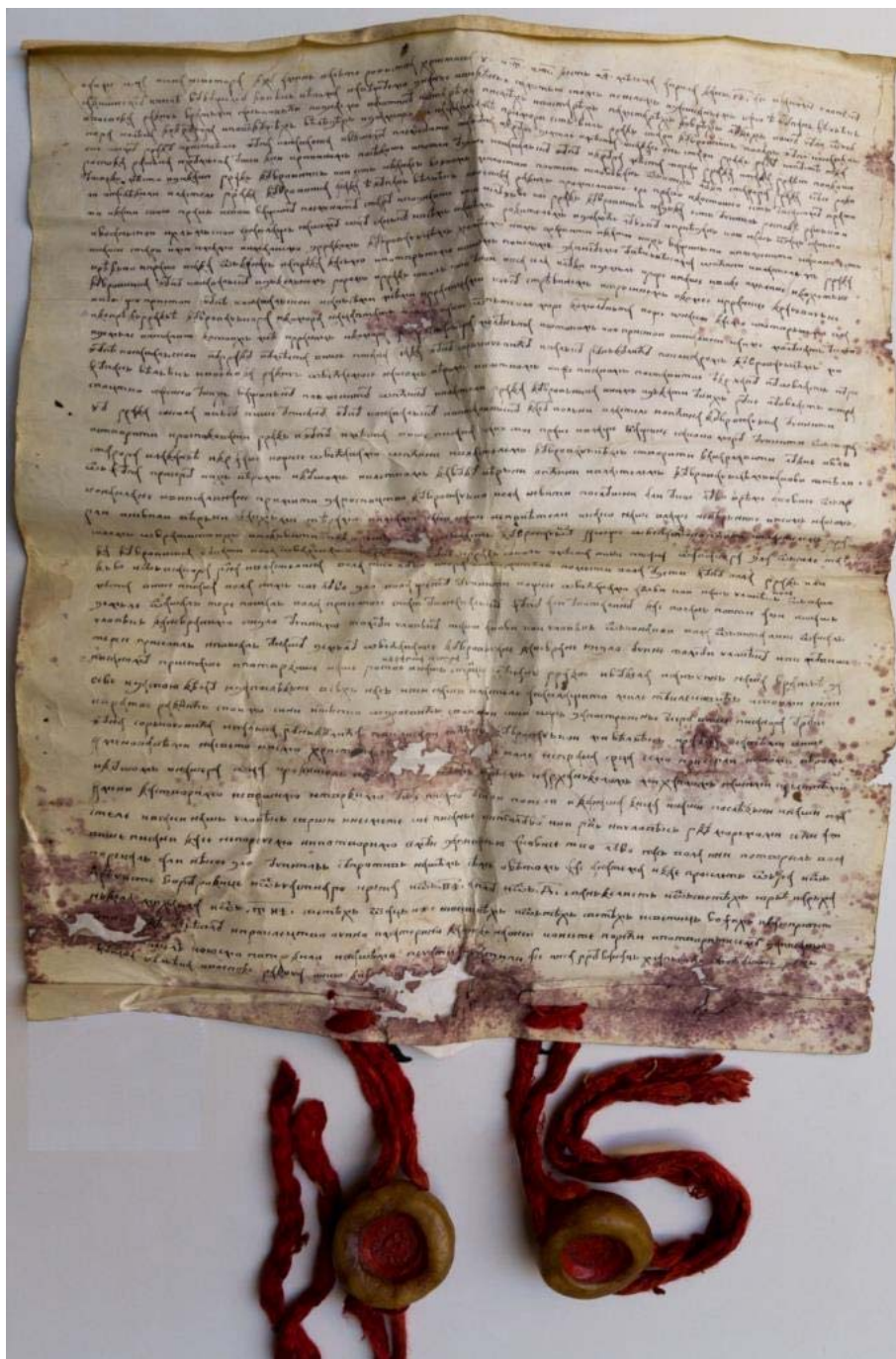
Koordinacija u linijskom sustavu odvija se karakteristično za dokumente i povelje pisane diplomatskom minuskulom – sustav je četverolinijski s jednostupnjevito podijeljenim centralnim dijelom retka. Uz to, nezaobilazan je i pripadajući slovni modul u karakterističnom obliku kvadrata vertikalno podijeljenog na dva jednaka dijela. Vrlo često, kao što je to slučaj u diplomatskoj minuskuli, pojavljuju se probijanja linijskog sustava slabijim slovnim dijelovima. U grupu slovnih oblika koji probijaju donju liniju sustava ulaze *g, z, m, r, h, ê, c*. Standardno najmanje slovnih oblika probija gornju liniju, a to i u ovoj povelji čine jedino *u* i *ê*. Slovni oblici koji probijaju obje linije sustava redom su *a, d, ž*, izduženi oblik slova *i, ja*, te ligatura *re*. S 15 slovnih oblika koji probijaju linijski sustav, ova povelja uklapa se u prosjek dokumenata pisanih diplomatskom minuskulom.

⁹³ Vidi str. 116 – 117.

Povelja kojom župan Beljak i njegov brat humski vojvoda Radič Sanković ustupaju Dubrovčanima Konavle i Vitaljinu napisana je 15. 4. 1391. U ovom slučaju zabilježeno je i ime autora povelje, a to je Grubanac Hlapčić Imoćanin. Mjesto nastanka ove povelje nije poznato, no sam istok mogao bi se isključiti što je i logično s obzirom na područje kojim Sankovići vladaju, te samu tematiku dokumenta, odnosno prodaju njihovih posjeda u Konavlima.

U pismu povelje može se vidjeti jedan od boljih primjera koordiniranja glavnih slovnih dijelova unutar centralnog dijela retka, gdje se oni oblikom i ravnomjernim ritmom pisanja savršeno usklađuju dajući pismu jedan svečaniji ritam i duktus pisanja, a i pridonoseći samoj čitljivosti dokumenta. Sustav je i ovdje tipičan minuskulni, četverolinijski s jednostupnjevito podijeljenim centralnim dijelom retka. Pripadajući slovni modul identičan je kao i kod ostalih minuskulnih povelja. Probijanja linijskog sustava slabijim slovnim dijelovima neizostavan su dio koordinacijskog inventara i u slučaju ove povelje, s bitnom razlikom u dužini tih izbačenih dijelova koji su u azbuci Grubanca Hlapčića puno kraći. Ovaj podatak može označavati i prvu razliku u koordinacijskim procesima minuskulnih povelja zapadne i istočne provencijencije – kraća dužina izbačenih slabijih slovnih dijelova u korpusu povelja koji imaju veze s humskim kulturnim krugom. Osim toga, zanimljiv je i raspored slovnih oblika kod kojih se pojavljuju probijanja. U povelji župana Beljaka i vojvode Radiča Sankovića donju liniju probijaju slovni oblici *g*, *z*, izdužena verzija slovnog oblika *i*⁹⁴, *m*, *r*, *h*, *ĉ*, *c*. Glavne razlike u odnosu na prethodne minuskulne povelje pojavljuju se u sljedeće dvije grupe. Tako je probijanje gornje linije sustava zabilježeno kod slovnih oblika *b*, *ĝ*, *u* i *ê*, dok obje linije sustava probijaju isključivo slovni oblici *a* i *d*. Za razliku od ostalih proučavanih povelja, ova je prva u kojoj je broj slovnih oblika koji probijaju samo gornju liniju veći od grupe koja probija obje linije sustava. Ovakav odnos snaga je i jedan od razloga dojma kako je učestalost probijanja linijskog sustava u ovoj povelji manja nego kod ostalih minuskulom pisanih povelja. Kad se zbroje sve ove skupine, dobivamo ukupno 14 slovnih oblika koji slabijim slovnim dijelovima probijaju linijski sustav, dakle još jednom je prosjek minuskulno pisanih povelja zadovoljen.

⁹⁴ Koje u ovoj povelji nema vezničku ulogu!

Slika 39. Župan Beljak i vojvoda Radič Sanković ustupaju Dubrovčanima Konavle i Vitaljinu (15. 4. 1391.)

Kraljevska *Povelja* kojom *Stjepan Dabiša potvrđuje povelje o trgovini svojih prethodnika* nastala je 7. 7. 1392. u Lušcima (Donji Krajevi.), odnosno današnja sjeverozapadna Bosna. Kao autor na kraju povelje spominje se još jedan značajan pisar bosanskih srednjovjekovnih kancelarija, logotet Tomaš Lužac.⁹⁵ Važnošću ovaj dokument pripada najvišem stupnju diplomatske državničke korespondencije, te je stoga sasvim normalno očekivati svečani i uzvišeni izgled azbuke samog pisma, a kako je taj svečani izgled postignut pismom diplomatske minuskule⁹⁶ još jednom se potvrđuje kako ova pismovna inačica nije bila isključivo rezervirana za brzinski pisane poslovne i pravne zapise, već je suvereno nastupala i u najsvečanijim poveljama pojedinih kraljevskih kancelarija. Proces koordinacije odvija se slično kao i u svim poveljama pisanim diplomatskom minuskulom; imamo jedan četverolinijski sustav s jednostupnjevito podijeljenim centralnim dijelom retka. Uz to, slovni modul je također identičan, tj. standardni pravokutnik vertikalno podijeljen na dva jednaka dijela.

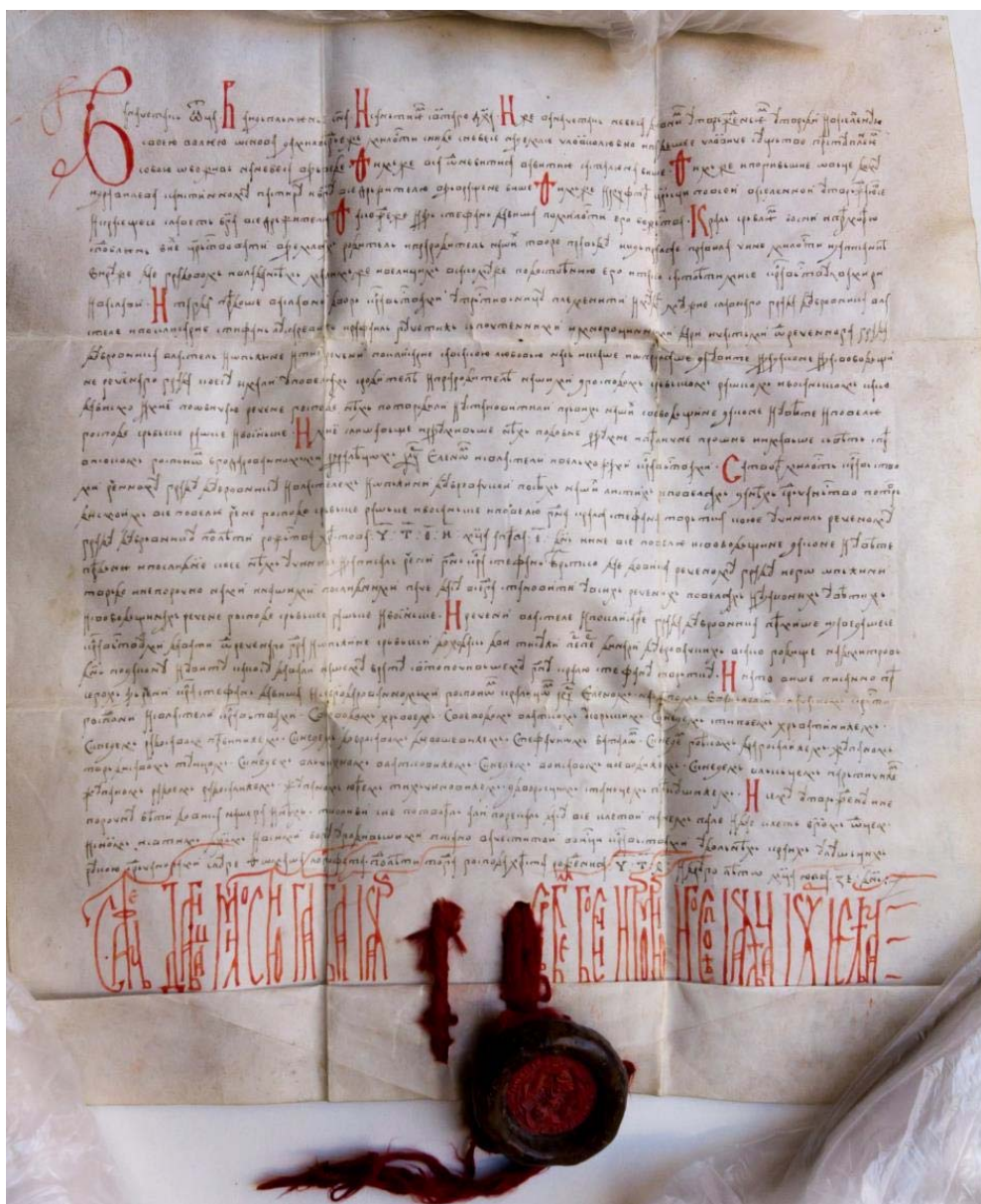
Probijanja linijskog sustava slabijim slovničkim dijelovima česta je pojava i u pismu povelje kralja Stjepana Dabiše. Najbrojnija je skupina koja probija samo donju liniju sustava: g, drugi oblik slova d, ž, z, m, r, h, ê, c. Skupinu slovničkih oblika koji probijaju gornju liniju sustava predvodi jedan specifičan oblik slova v koji podsjeća na svoju ustavnu verziju () , a pojavljuje se jedino na početku 7. retka teksta. Logično bi bilo zaključiti kako ovakvo v dolazi u ulozi veliko pisanog slova (kajih u tekstu ima), ali upravo zbog svoje nedovoljne visine u usporedbi s ostalim veliko pisanim slovima, a samim tim i manjeg probijanja centralnog dijela linijskog sustava, ta mogućnost nije prihvatljiva. Ostali slovnički oblici koji probijaju gornju liniju su već standardni u, ê, ali i ligature tv i th. Također, s vremena na vrijeme se čini kako i slovnički oblik ĝ svojim vertikalnim dijelom križića probija gornju liniju sustava, ali ovo potencijalno probijanje je toliko sramežljivo da ga se teško može svrstati uz bok ostalim slovničkim oblicima kod kojih je zabilježena ova pojava. Na kraju, slovnički oblici koji probijaju obje linije sustava su a, d, izduženi oblik slova i, f, ja i ligatura rê. Postoji još jedna zanimljivost u pismu ove povelje koja je direktno povezana s probijanjem linijskog sustava. Naime, u 4. retku teksta pisar piše prilično nerazumljivu riječ *kčftrê*⁹⁷ pri čemu produžuje donja stabla svih slovničkih oblika osim slova t debelo ispod linije. Ovakva pojava zabilježena je jedino u ovoj riječi, a moguće je i kako

⁹⁵ Ovaj pisar pojavljuje se još u Tvrtkovoј kancelariji pred kraj njegovog kraljevanja, a pripisuje mu se najmanje 12 dokumenata i povelja nastalih između 1390 – 1397. Služio je čak trojici vladara – Tvrtku I., Stjepanu Dabiši i njegovoj udovici Jeleni Gruboj (Isailović 2014: 116.).

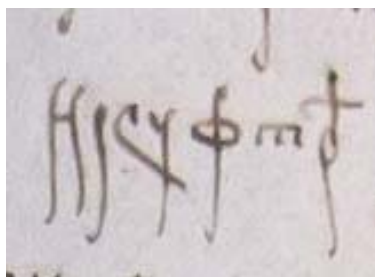
⁹⁶ Slično kao i u prethodnoj *Povelji župana Beljaka i Radića Sankovića*

⁹⁷ Stojanović ovu riječ transliterira jednako, a u napomeni stavlja razliku koja se pojavljuje u Zvijezdićevoj kopiji u *Codex Ragusinus* l 32 b, koja glasi *igriftê* (Stojanović 1929: 172.).

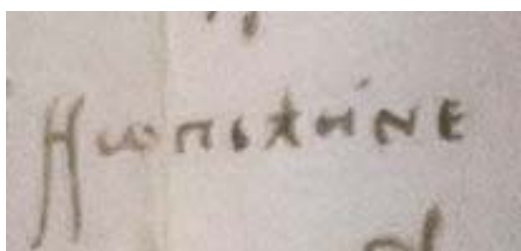
je pisar transkribirao neku grčku riječ, jer slovo *č* ovako pisano dosta asocira na grčki *ipsilon*, te bi možda ta riječ bila *kyftre*. Drugo objašnjenje bilo bi pisanje brojke, međutim to nije vjerojatno. Kao prvo, izostaju točke koje označuju brojke, a imamo ih u primjeru pisanja datuma nastanka povelje. Također, ligatura *rê* nema brojevnog vrijednosti, tako da tim činom ova mogućnost definitivno otpada. Ukoliko zbrojimo sva stvarna probijanja koja se događaju u pismu *Povelje kralja Stjepana Dabiše*, dolazimo do brojke 18. Ova brojka je nešto veća, ali moramo računati i na neke nove ligature, a i dvojako pisane slovne oblike. Uzevši u obzir sve ove faktore, prosjek slovničkih oblika koji probijaju linijski sustav poklapa se s ostalim dokumentima pisanim pismom diplomatske minuskule, odnosno ulazi u shemu od 12 – 16 slovničkih oblika kod kojih je zabilježena ova pojava.

Slika 40. Kralj Stjepan Dabiša potvrđuje povelje o trgovini svojih prethodnika (7. 7. 1392. u Lušcima/Donji Krajevi)

Slika 41. Primjer *kčfré* iz 4. retka teksta

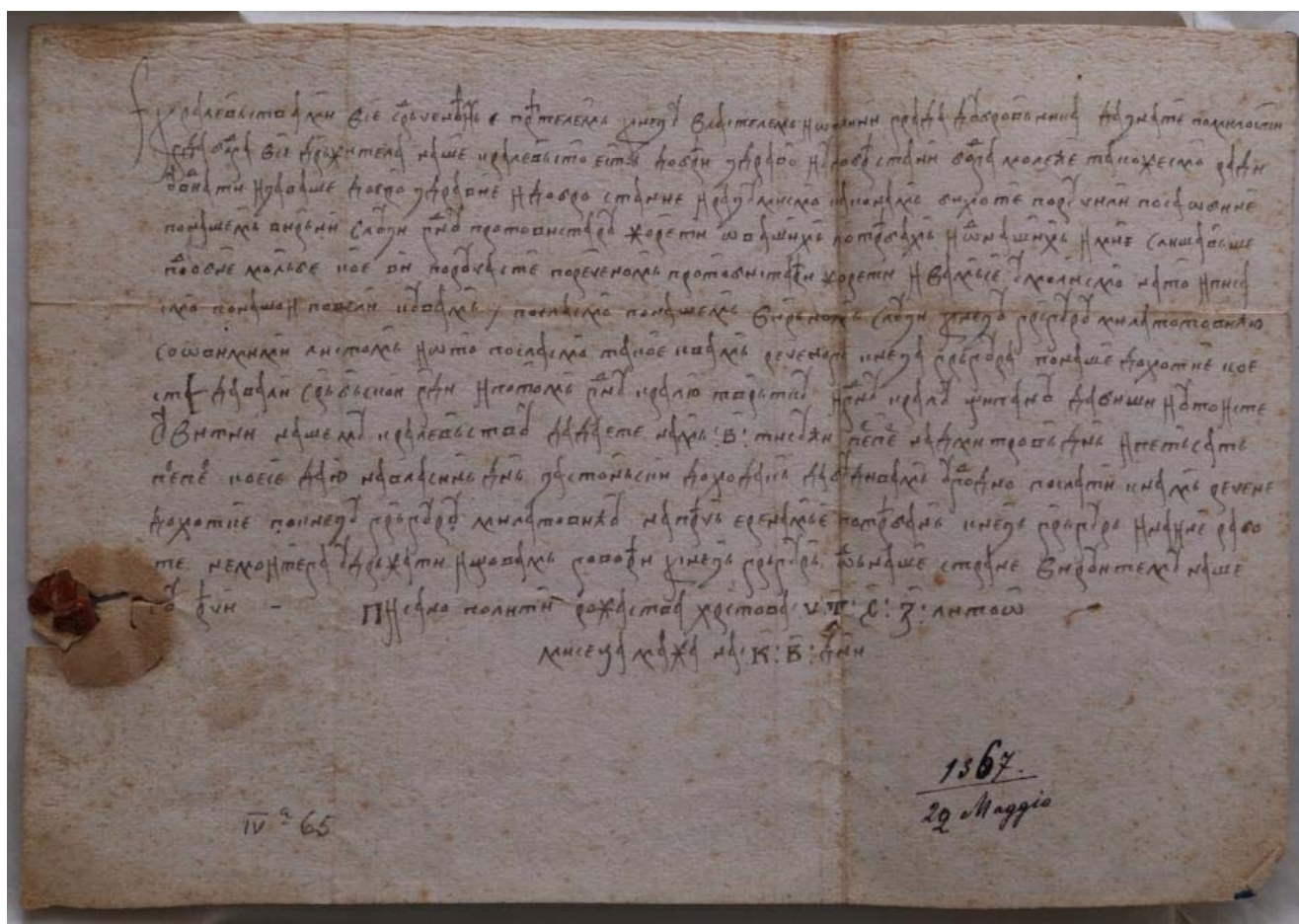

Slika 42. Primjer koordinacije slovnog oblika *g*-probijanje ili ne?

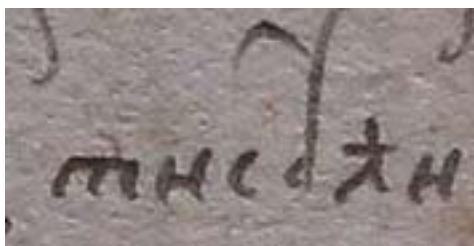
Nakon smrti kralja Stjepana Dabiše nastavlja se uporaba diplomatske minuskule u bosanskoj kraljevskoj kancelariji pod njegovom udovicom, kraljicom Jelenom. Tako je i manji dokument - *Povelja kojom kraljica Jelena šalje poslanike po dohotke* od 22. 5. 1397 pisana ovom vrstom ćiriličkog pisma. Sam rukopis povelje je prilično sličan prethodnoj povelji kralja Stjepana Dabiše, odnosno rukopisu Tomaša Lušca, a također se vidi i utjecaj Vladojevog pisma. Čremošnik tvrdi kako nije moguće da je logotet Tomaš autor ove povelje, jer je samo pismo slabije kvalitete, odnosno nedostaje mu izvježbana jednakost slova i paralelnost poteza (1949 – 1950: 145). U ovom manjem dokumentu također se može vidjeti visoko razvijen stupanj pisma diplomatske minuskule, a samim tim podrazumijevaju se i identični koordinacijski pismovni uzusi. Kao i u prijašnjim poveljama i dokumentima pojavljuje se jedan četverolinijski sustav jednostupnjevito podijeljen unutar centralnog dijela retka s pripadajućim slovnim modulom oblika pravokutnika vertikalno podijeljenog na dva jednaka dijela. Neizostavna su i probijanja linijskog sustava slabijim slovnim dijelovima kod pojedinih slova. U ovom dokumentu donju liniju probijaju slovnici *g*, *ž*, *z*, *m*, *r*, *h*, *č*, *c*. Gornju liniju probijaju slovnici *u* i *ê*, a obje *a*, *d*, izduženi oblik slova *i*, te ligatura *rê*. Kao i u prijašnjoj povelji, i ovdje postoji par jako sličnih zanimljivosti vezanih uz koordinaciju, odnosno probijanje linijskog sustava. Kao prvo, izgledom identičan slovni oblik *g* još jednom pokazuje tendenciju probijanja gornje linije sustava svojim križićem, iako to čini puno sramežljivije od ostalih slovnih oblika. Još zanimljivija situacija je sa slovnim oblicima *v*, *k* i *s*. Slovni oblik *v* zna se pojavljivati u svom drugom obliku nalik standardnom ustavnom *v*, koji se nalazi i u 7. retku prethodne

povelje. U ovom dokumentu takvo *v* se javlja češće, i naravno, probija gornji dio linijskog sustava, a ponekad ovisno o veličini kojom je napisan, donji trbuh zna probijati i donju liniju. Ista je situacija i kod slovnog oblika *k*, čiji se oblik s produženim nožicama također češće pojavljuje u ovom dokumentu nego u pismu prethodne povelje, gdje se u identičnom obliku pojavljuje u 4. retku teksta. Slovo *s* autor također zna pisati u uvećanom obliku, te tako pisani slovni oblik također probija obje linije sustava. Logično bi bilo zaključiti kako pisar jednostavno koristi velika slova, ali kontekst tako pisanih velikih slova nije najjasniji. Štoviše, čak i Stojanović u transliteraciji ovog dokumenta ne rabi velika slova, iako ih inače redovito koristi gdje god je to vidljivo iz originala (1929: 240.).

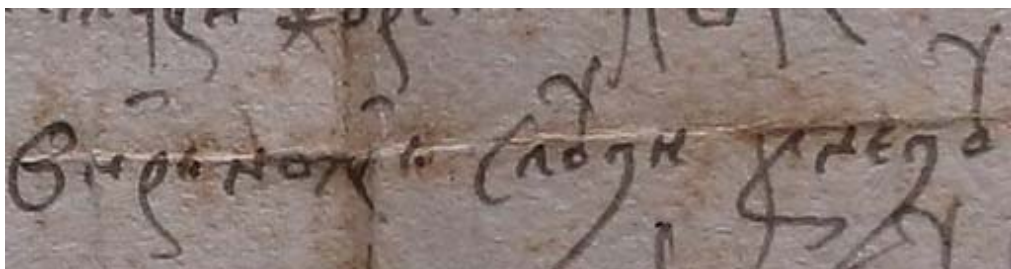
Uzevši u obzir sve ove navedene slovne oblike, broj probijanja linijskog sustava evidentiran je kod ukupno njih 18. Iako je broj nešto veći zahvaljujući pojedinim odstupanjima i dvostrukim grafijskim inačicama pojedinih slova, ova brojka opet ne odskaka znatno od već ustaljenog prosjeka pisma diplomatske minuskule. Iako ne odskaka, svjedoči o blagoj intenziviranosti minuskulne kategorije, još jedan korak prema krajnjoj minuskuliziranosti – kurzivu.

Slika 43. Kraljica Jelena udovica Dabišina šalje poslanike po dohotke (22. 5. 1397.)

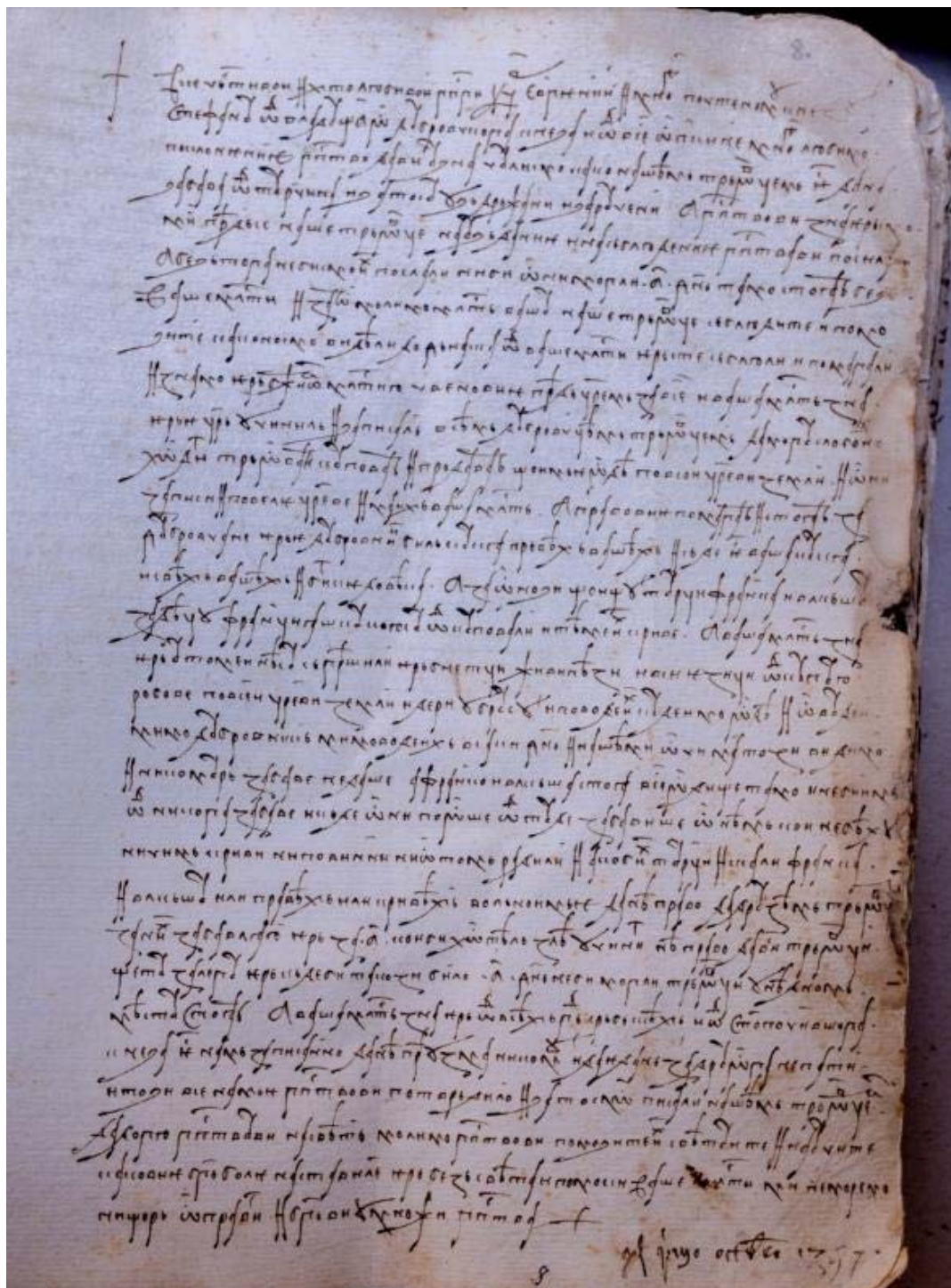
Slika 44. Primjer koordiniranja slovnog oblika ģ u riječi *tisugi*, 9. redak teksta

Slika 45. Uvećani detalj povelje s primjerima probijanja kod alternativnih slovnih oblika
v, k, s

Zapis kojim Dubrovčani mole kneginju Milicu, despota Stefana i Vuka da se zauzmu za njihove trgovce koje su Turci nevine zarobili, datiran 1. 10. 1397., je ustvari Ruskov koncept koji se skupa s 122 lista pergamena uvezan u knjigu *Lettere e comissioni di Levante dal 1399 al 1423*. Riječ je o konceptima pisama koje je Dubrovačka Republika upućivala raznim stranama, i nekoliko prijepisa pisama koji su pisani rukom dubrovačkog pisara Ruska Hristoforovića (Stojanović 1929: VIII). Rusko Hristoforović (Kristofanović), po ocu Talijan, jedan je od najplodnijih pisara dubrovačke slavenske kancelarije, te stoga ni ne čudi visoka razvijenost pisma diplomatske minuskule kojom se koristi. Za vrijeme svoje dužnosti (1392 – 1431.) napisao je preko 300 koncepata, i prijepisa (Đorđić 1971: 148). Kao i kod ostalih primjera pisama diplomatske minuskule, tako i u ovom slučaju nailazimo na četverolinijski sustav koji je unutar središnjeg dijela retka jednostupnjeviti. Slovni modul i u ovom slučaju ima oblik pravokutnika vertikalno podijeljenog na dva jednaka dijela. Zbog tendencije izduživanja i naglašavanja slabijih slovnih dijelova u pismu diplomatske minuskule, i u ovom slučaju pojavljuje se velik broj slovnih oblika koji probijaju linijski sustav. U ovom Ruskovom zapisu donju liniju probijaju slovni oblici *g, z, m, r, h, ê, c* i ligatura *gô*. Gornju liniju sustava probijaju slovni oblici *u, ê* i ligatura *tô*. Velik je i broj slovnih oblika koji probijaju obje linije: *a, d, ž*, izdužena verzija slova *i, f, ja*, te ligatura *rê*. Ukupno gledajući, 18 slovnih oblika probija linijski

sustav. Ukoliko uzmemo u obzir činjenicu kako tom broju pripadaju i tri ligature, vidimo kako i u ovom dokumentu nailazimo na prosječan broj slovnih oblika koji svojim slabijim slovnim dijelovima probijaju linijski sustav. Ipak, veći broj probijanja svjedoči o blagoj tendenciji k daljnjem razvoju minuskule, kao i u prethodnom dokumentu.

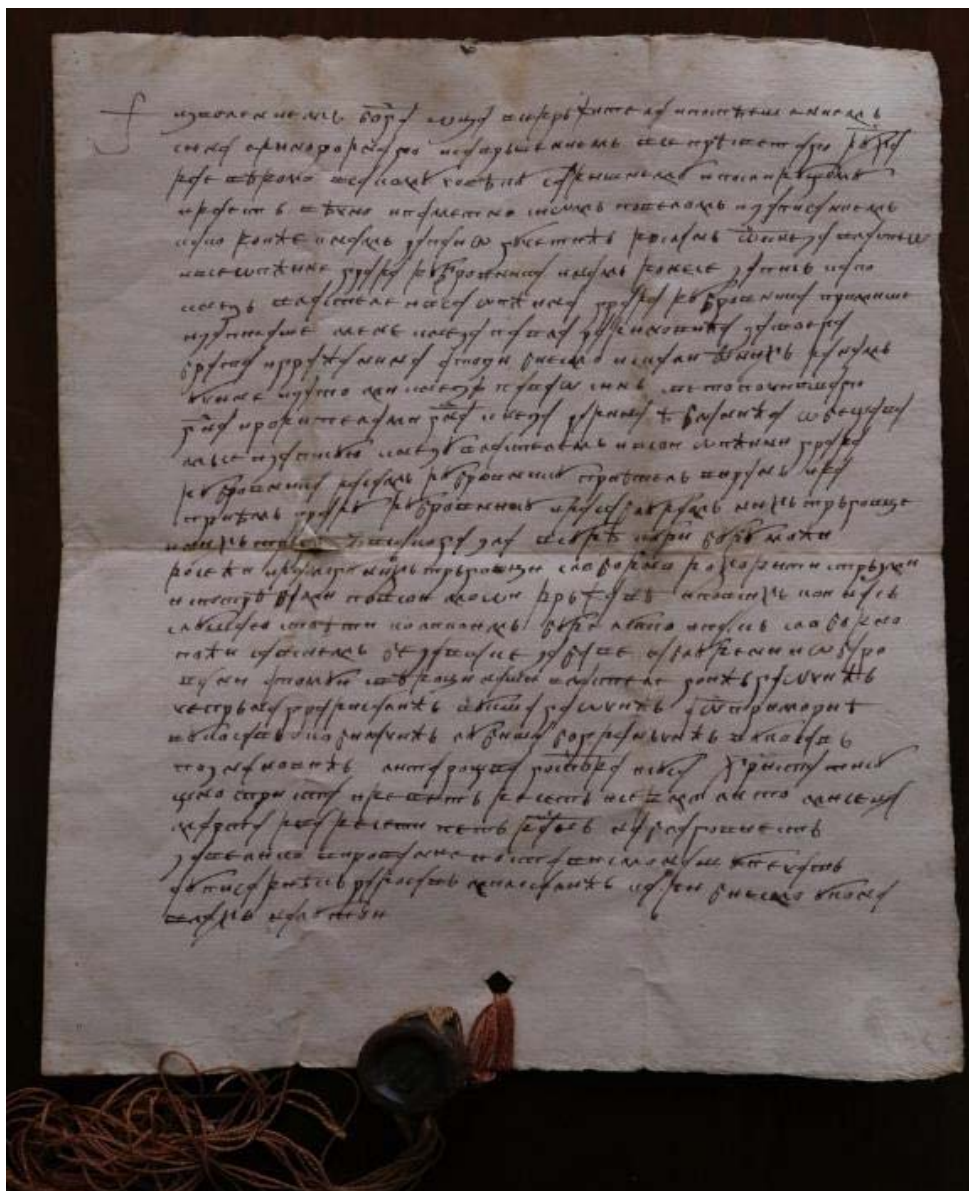

Slika 46. Dubrovčani mole kneginju Milicu, despota Stefana i Vuka da se zauzmu za njihove trgovce koje su Turci nevine zarobili (1. 10. 1397.)

Povelja kojom knez Pavle Radenović daje Dubrovčanima slobodu trgovanja u svojoj zemlji nastala je 25. 3. 1397. na Ljutoj u Konavlima. Ova povelja kraćeg sadržaja još je jedan u nizu dokumenata pisanim pismom diplomatske minuskule⁹⁸, a kao autor potpisan je dijak Radoslav Milosalić. Koordinacijski uzorci identični su kao kod ostalih proučavanih povelja pisanim diplomatskom minuskulom koje potječu iz ovog razdoblja; četverolinijski sustav jednostupnjevitom podijeljen unutar središnjeg dijela retka s odgovarajućim slovnim modulom. Ono što ovu povelju razlikuje od ostalih govoreći o ritmu pisanja može se primijetiti i pri letimičnom pogledu na samo pismo. Naime, vidljiva je određena *ukošenost* pisma, te oštri i jednostavni potezi pera koji u ovoj kombinaciji ostavljaju dojam *ispisanosti* pisarske ruke. Također, smjer u kojem su ukošeni izbačeni slabiji slovni dijelovi drukčiji je nego kod ostalih povelja, te predstavlja određenu posebnost pisma koja bi se mogla povezati s regionalnom pripadnošću (potencijalna karakteristika minuskulnih povelja bosanskih kancelarija, iako je slična ukošenost slabijih slovnih dijelova prisutna i u nekim dijelovima *Poljičkog statuta*). Ovakav ritam pisanja nije zabilježen u prijašnjim poveljama, a skupa s inventivnim načinima pisanja pojedinih slovnih oblika, pismo ove povelje daje svojevrsno osvježanje u ovom trenutku već ustaljenim karakteristikama duktusa pisma diplomatske ćiriličke minuskule. To osvježanje zapravo je još jedan iskorak u razvoju minuskule prema kurzivu. Uostalom, već je u uvodu spomenuto kako je ukošenost jedno od mjerila za procjenu kurzivnosti. Ni u povelji dijaka Radoslava Milosalića ne izostaju probijanja linijskog sustava slabijim slovnim dijelovima. Grupi slovnih oblika koji probijaju donju liniju pripadaju *g, z, m⁹⁹, r, h, č, c*. Gornju liniju probijaju slovni oblici *ġ, u i ê*. Obje linije probijaju slovni oblici *a, d, ž* i ligatura *rê*. S brojkom od ukupno 14 slovnih oblika kod kojih su ova probijanja zabilježena, i pismo ove povelje uklapa se u prosjek povelja pisanih diplomatskom minuskulom. Dakle, standardizacija kod probijanja je prisutna i dalje, ali uvedena je i novina u vidu ukošenosti slovnih oblika.

⁹⁸ Iako se u ovoj disertaciji u pravilu koristi termin *diplomatička minuskula* upravo zbog terminološki najneutralnije pozicije, ne treba isključivati ni ostale, drugačije terminologije. Nakaš, primjerice, po uzoru na Čremošnika, navedenu povelju smatra djelom pisarskog kruga koji su aktivno sudjelovali u razvoju i standardizaciji bosanske verzije klasične diplomatske minuskule (2010:18 – 25.).

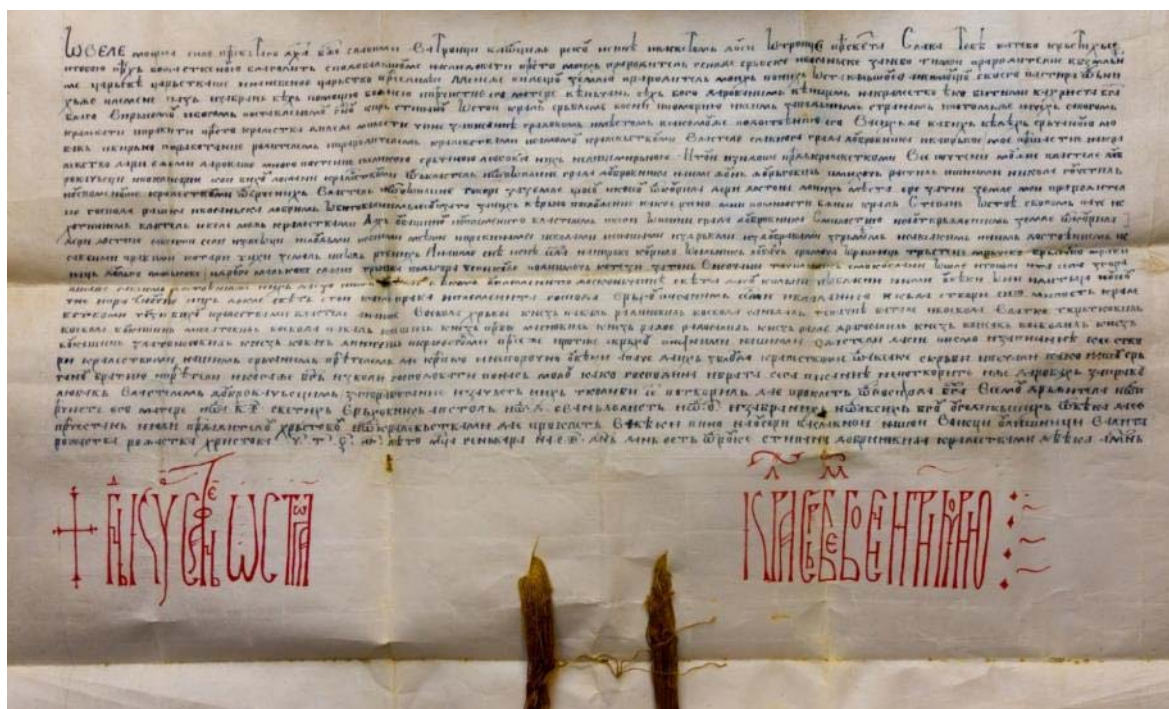
⁹⁹ Koji to ne čini uvijek!

Slika 47. Knez Pavle Radenović daje Dubrovčanima slobodu trgovanja u svojoj zemlji (25. 3. 1397., Ljuta u Konavlima)

Zadnjom poveljom, također bosanske provencijencije, kojom zatvaramo razdoblje XIV. st. bosanski kralj Stjepan Ostoja ustupa Dubrovčanima sela od Kurila do Stona. Ova povelja pisana je 15. 1. 1399. u Lišnici na Usori, a njen autor je dijak Stipan Dobrenović. Za razliku od većine proučavanih dokumenata iz ovog razdoblja, pismo povelje kralja Stjepana Ostoje je ustavno, te samim time kao da na kraju ovog stoljeća navješćuje promjene u bosanskoj kraljevskoj kancelariji koje nam slijede u sljedećem periodu. Budući da je pismo ustavno, sam duktus i ritam pisanja je usporen, te ostavlja dojam za ustavno pismo karakteristične liturgijske svečanosti. Samim tim, i koordinacija linijskog sustava je drukčija, odnosno karakteristična za ustavno pismo. Sustav je u ovom slučaju dvolinijski s dvostupnjevito podijeljenim centralnim

dijelom retka. Pripadajući slovni modul ima oblik pravokutnika horizontalno podijeljenog na dva jednaka dijela. Probijanja linijskog sustava prisutna su i u povelji kralja Stjepana Ostoje, ali u manjoj mjeri nego u prijašnjim poveljama (što je i logično uzevši u obzir vrstu pisma). Donju liniju probijaju slovni oblici *z*, *r*, *h*, *č* i *c* – kako i priliči tekstu pisanom varijantom bližom ustavu. Gornju liniju probijaju slovni oblici *u*, *ê* te drugi, posebni oblik slova *ô* čiji se desni krak produžava preko gornje linije. Obje linije probija jedino već od prije poznata ligatura *rê*. S brojkom od 9 slovni oblika koji probijaju linijski sustav svojim slabijim slovni dijelovima *Povelja kralja Stjepana Ostoje* lijepo pokazuje koliko je ova pojava češća u pismu diplomatske minuskule. Štoviše, u pismu dijaka Stipana Dobrenovića izostaju i neka probijanja za koja možemo reći kako su karakteristična za ustav. Odličan primjer su slovni oblici *a* i *d*, čiji produženi kraci nisu nepoznanica u ustavnim pismima dubrovačke i susjednih kancelarija, dok se ovdje oni savršeno koordiniraju unutar centralnog dijela retka. Dijak Stipan manjak probijanja donekle kompenzira s drugim oblikom slova *ô* i ligaturom *rê*, ali opet se u pismu povelje vidi manji broj probijanja linijskog sustava koji u kombinaciji s pravilnim nizanjem glavnih slovni dijelova, te velikim razmacima između redaka doprinosi tom urednom, svečanom liturgijskom izgledu pisma povelje.

Slika 48. Kralj Stjepan Ostoja ustupa Dubrovčanima sela od Kurila do Stona, (15. 1. 1399. u Lišnici na Usori)

Koordinacijski procesi u poveljama XIV. st. pokazuju određenu standardizaciju. Kao prvo, vidljivo je kako je pismo diplomatske minuskule, koje je ušlo u svoju razvijenu (klasičnu) fazu, dominantno. Od svih proučavanih povelja, ustavnim pismom su pisane jedino *Povelja dubrovačkih trgovaca iz Brskova* (8. 5. 1302.) i *Povelja kralja Stjepana Ostoje* (15. 1. 1399.). Govoreći o standardizaciji, osim slovnog modula, vidljiv je i standardizirani slovni inventar koji slabijim slovnim dijelovima probija linijski sustav. Broj tih slova u poveljama je uvijek između 12 i 16, a nekakva osnovna skica slovnog inventara je sljedeća:

- donju slovnu liniju najčešće probijaju slovni oblici *g, z, m, r, h, ê, c*,
- gornju slovnu liniju najčešće probijaju slovni oblici *ĝ, u i ê*,
- obje slovne linije najčešće probijaju slovni oblici *a, d, ž*, izdužena verzija slova *i, f, ja*, te ligatura *rê*.

Od navedenih slovnih oblika, slova *ž* i *m* znaju vrlo često ostajati i unutar središnjeg dijela linijskog sustava, a i slovo *f* se pojavljuje jako rijetko, tako da uzevši sve navedeno u obzir jedino Ruskov *Zapis kojim Dubrovčani mole kneginju Milicu, despota Stefana i Vuka da se zauzmu za njihove trgovce koje su Turci nevine zarobili* (1. 10. 1397.) broji 18 slovnih oblika koji probijaju linijski sustav. Tom broju treba pridodati i određene karakteristične ligature. Ono po čemu se ove povelje razlikuju je dinamika probijanja slabijih slovnih dijela, elastičnost pisma, zavijenost i dimenzije slabijih slovnih dijelova. Također, kao što se može vidjeti u *Povelji kneza Pavla Radenovića* (25. 3. 1397.), javlja se i *iskrivljenost* pisma koja ukazuje na razvoj prema kurzivu, pa se slobodno može reći kako pripada još u uvodu spominjanoj skupini karakteristika nazvanih *kurzivnim tendencijama*. Ova karakteristika može se povezati s humskim i bosanskim kancelarijama, čineći na taj način i bitnu razliku između zapadnog i istočnog korpusa povelja pisanih diplomatskom minuskulom.

3.2.3. Posebni slovni oblici i spajanja slovnih oblika u tekstu

Za razliku od prethodnog perioda u kojem se prepoznatljivi slovni oblici diplomatske minuskule formiraju i naslojavaju, možemo slobodno kazati kako su tijekom XIV. st. svi ti prepoznatljivi slovni oblici standardizirani i kao takvi se koriste u azbuci ovog pisma. Uz njih, prisutne su i mnogobrojne pisarske inovacije u velikom broju povelja, a upravo su te individualne razlike između različitih pisarskih ruka najinteresantniji dio poglavlja o posebnim slovnim oblicima. Kategorija spajanja slovnih oblika kao tzv. *kurzivna tendencija* vrlo je bitna poveznica s razvojem pisma diplomatske minuskule prema jednom tipičnom kurzivu. Intenziviranjem spajanja slovnih oblika ubrzava se i sam ritam pisanja, kao posljedica racionalizacije odnosno smanjenja broja podizanja pisarske ruke s plohe. Istraživanjem ovih kategorija u reprezentativnim poveljama XIV. st. cilj je dodatno razraditi i pokazati smjerove razvoja prema kasnijem stadiju XV. st., te identificirati moguće poveznice s kasnijim novovjekovnim minuskulnim (dubrovački i bosanski ranonovovjekovni tisak) i kurzivnim inačicama ćirilskog pisma (rukopisna baština Dalmacije).

U *Povelji kojom dubrovački trgovci iz Brskova mole kneza da im se produži rok za iseljenje* (8. 5. 1302.) korišteno je ustavno pismo koje svojom nezgrapnošću i rudimentarnošću ukazuje na vrlo neizvježbanu pisarsku ruku; pisari pravnih spisa nisu morali biti vješti i kaligrafi. Istovremeno, za razliku od već ustaljene diplomatske minuskule u dubrovačkoj slavenskoj kancelariji, ustavom pisana povelja u dubrovačkoj koloniji¹⁰⁰ na početku XIV. st. direktno nam ukazuje i na razlike u pisarskim trendovima između Dubrovnika kao središta i njegove kolonije u Brskovu kao periferije.

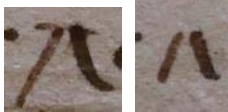
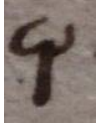
Posebni, tj. za autora ove povelje karakteristični slovni oblici izostaju. Neke zanimljivije pojave mogu se vidjeti u dvostrukom pisanju grafema *a* gdje je najbitnija razlika u pisanju produženo vertikalno glavno stablo slovnog oblika. Osim njega, pisar često dvostruko piše i grafem *l*, ali s doista minimalnim razlikama. Uz standardan trokutasti oblik slova *l* u tekstu se pojavljuje još jedan koji ima vertikalno povučenu crtu na vrhu. Osim njih, valja još spomenuti i slovni oblik *č*, koji svojim polukružnim završetkom podsjeća na *Povelju bana Matije Ninoslava* ili na *Ugovor o savezu Dubrovčana s humskim županom Radoslavom u ratu protiv kralja Uroša*.¹⁰¹ Kategorija spajanja slovnih oblika izostaje u pismu ove povelje, iako je iz prijašnjih primjera iz

¹⁰⁰ Brskovo (općina Mojkovac na sjeveroistoku Crne Gore) je u srednjem vijeku bilo značajno privredno i trgovačko središte poznato po svojim rudnicima srebra koje su otvorili Sasi, te stoga ne čudi kako su Dubrovčani upravo tu osnovali trgovačku koloniju, što je tad bila njihova standardna praksa. Za više podataka o Brskovu vidi u (Voje 1982 – 1983.)

¹⁰¹ Vidi str. 55. i 63.

XIII. st.¹⁰² vidljivo kako se spajanja slovni oblika znaju pojavljivati i u ustavno pisanim poveljama, a isto tako izostajati u poveljama i dokumentima u kojima je korištena diplomatska minuskula.

Tab. XXII. Posebni slovni oblici u povelji dubrovačkih trgovaca s Brskova

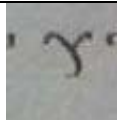

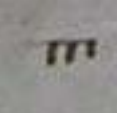

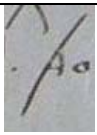

 <p>a</p>	 <p>l</p>	 <p>č</p>
--	--	--

Za razliku od prethodnog omanjeg dokumenta, u *Povelji kojom srpski kralj Stefan Uroš (Milutin II.) potvrđuje prijašnje povelje o trgovini i davanjima* (14. 9. 1302. u Vrhlabu) korišteno je jedno visoko razvijeno pismo diplomatske minuskule. Azbučni niz slova očekivano posjeduje i sve slovne oblike karakteristične za diplomatsku minuskulu, što se može vidjeti i iz početnog slova, standardiziranog *a* s izduženim vertikalnim stablom koje probija obje linije sustava. Nadalje, slovni oblici *v* i *d* isto tako zadržavaju svoje tipične oblike pravokutnika odnosno ulijevo zarotiranog trokuta. Slovni oblik *ž* standardno produžuje donje dijelove svojih stabala ispod linije, a oblikovno je malo drugačije slovo *z* koje je izvedeno u obliku kvačice čiji se vertikalni dio ulijevo zavija duboko ispod donje linije. Slovni oblik *k* tvore dvije vertikalne linije koje se ne dodiruju, s tim da je desna linija zakrivljena. Što se tiče slovnog oblika *m*, on ima karakterističan izgled za velik broj minuskulnih povelja ovog vremena. U ovom obliku jedan se krak njegovog centralnog dijela (taj dio je možda najbolje usporediti s obrnutim trokutom) spušta ispod donje linije. Osim ovog oblika, za kasnije minuskulom pisane dokumente karakteristično je spuštanje njegovog lijevog kraka ispod donje linije, dok se centralni dio normalno koordinira u sredini retka. Slovni oblik *t* spominjemo više u kontekstu razlika kod pisanja od autora do autora. Dosta česta je pojava da se ovo slovo piše s jednim ili s tri spuštene vertikalna stabla, a česti su i primjeri kombiniranja ova dva načina pisanja. Konkretno, u azbuci ove povelje pisar se vjerno drži oblika sa sva tri spuštene vertikalna stabla. Slovni oblik *u* također ima svoj karakterističan oblik s ižicom na vrhu, koji doduše nije specifičan samo za minuskulu, ali s ovako naglašenim gornjim dijelom suvereno se uklapa u registar morfoloških karakteristika ovog pisma. Kod slovnog oblika *h* kraci su očekivano produženi ispod donje linije, a slovni oblik *č* piše se kao i latinično slovo *v*. Što se tiče kategorije

¹⁰² Primjeri spajanja mogu se također vidjeti u *Ugovoru o savezu Dubrovčana i Radoslava protiv Uroša* (22. 5. 1254.); vidi str. 63.

spajanja slovnih oblika, može se samo konstatirati kako ona izostaje u ovoj minuskulno pisanoj povelji.

Tab. XXIII. Posebni slovni oblici u *Povelji kralja Stefana Uroša (Milutina II.)* (Vrhlab 14. 9. 1302.)

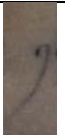

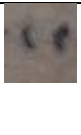

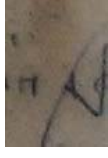

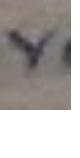
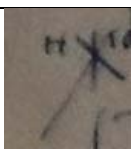
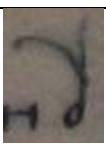
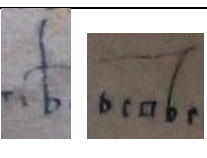
a 	ž 	m 	h
v 	z 	t 	č
d 	k 	u 	

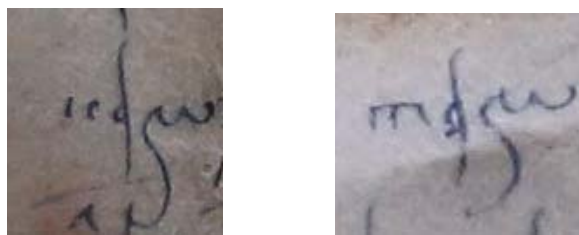
Povelja kojom car Stefan Dušan potvrđuje ustupanje Rata Dubrovniku (19. 5. 1334.) također je pisana visoko razvijenom verzijom diplomatske minuskule. Shodno tome, u azbučnom registru nalaze se slovni oblici karakteristični za ovu ćiriličku pismovnu inačicu. Već tradicionalno na prvom mjestu (a i po logici s obzirom na svaku azbuku/abecedu) dolazi slovni oblik *a*. On i u pismu Dušanove povelje ima izduženo centralno vertikalno stablo koje probija obje linije sustava, te klasičan „trbušćić“ s njegove lijeve strane. Sljedeći po redu je slovni oblik *v* koji dolazi u prepoznatljivoj kvadratičnoj verziji, dakle trbusi originalnog oblika su izgubljeni i imamo verziju koja je optimizirana za brzo pisanje. Slovni oblik *d* i ovdje je zarotiran ulijevo, s izduženim kracima koji probijaju obje linije sustava. Elegantno izdužen donji dio lijevog kraka slova *ž*, te malena kvačica na gornjem kraju te iste linije razlikuju ovaj oblik od ustavne inačice istog grafema, te se ovako pisano *ž* savršeno uklapa u ukupan izgled pisma koje obiljuje izduženim slabijim slovnim dijelovima. Usporedimo li slovo *z* iz ove s onim iz prethodne *Vrhlabske povelje*, vidimo kako se radi o morfološki gotovo identičnim oblicima. I u ovom slučaju dominira u lijevo potegnuta kosa linija koja probija donju liniju retka. Jedinu razliku kod pisanja predstavlja sam vrh slova koji kod Dušana više asocira na trbušćić dok kod Milutina II. taj isti vrh nalikuje manjoj kvačici. Karakterističan oblik za pismo diplomatske minuskule ima i slovo *k*, čije se linije ne dodiruju i u verziji iz Dušanove povelje. Izgledom identičan s pismom prethodne povelje, a i mnogim drugim minuskulnim poveljama, je i slovni oblik *m* koji i ovdje ima izduženi centralni krak koji probija donju liniju. Slovni oblik *t* i ovdje se piše s tri

vertikalna stabla, a pojavljuje se i standardno slovo *u* s nasadenom ižicom. Kod slovnog oblika *h* oba kraka su izdužena ispod donje linije, a vidljiva je i manja kvačica na gornjem desnom kraku. Također, krak koji se orijentira prema dolje desno je blago zavijen, dok je drugi (s kvačicom na vrhu) u potpunosti ravna linija. Slovni oblik *č* i u ovom slučaju nalikuje na latinično *v*. Dvostruko pisanje slovnog oblika *ê* pojava je koja se može pripisati pisarevoj invenciji, jer ona nije zabilježena u prethodnim poveljama i dokumentima. Osim standardnog oblika, pisar koristi i drugi gdje izostaje standardan križić, a vrh vertikalnog stabla produžava se horizontalno ulijevo. Na kraju, slovni oblik *ja* duguje svoje ligaturno podrijetlo kombinaciji ovih dvaju grafema, te s vertikalnim stablom koje pripada *a* dijelu ligature obostrano probija linijski sustav. Ovakav način pisanja slovnog oblika *ja* gotovo je standardan u svim verzijama ćiriličkih pisama, a ovdje je zanimljiv ponajprije zbog koordinacije unutar linijskog sustava.

Spajanje slovnih oblika pojavljuje se u pismu povelje, i to samo pri spajanju slovnih oblika *g* i *ô* u riječima *kagô* (5., 10. i 14. redak) i *tagô* (14. redak). Iako rijetki, ovi namjerno pisani spojevi slovnih oblika čine veliku razliku u odnosu na ostale povelje prve polovice XIV. st. i naznačuju smjer razvoja pisma pojavom ove kurzivne tendencije u manjoj mjeri.

Tab. XXIV. Posebni slovni oblici u *Povelji kojom car Stefan Dušan potvrđuje ustupanje Rata Dubrovniku* (19. 5. 1334., Dobruština)

a		z		t		ja	
v		k		h			
d		m		č			
ž		u		ê			

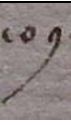

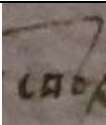
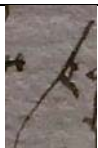
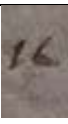
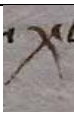

Slika 49. Spajanja slovnih oblika u *Povelji cara Stefana Dušana* (19. 5. 1334., Dobruština)

Četnaest godina mlađi dokument nalazi se u knjizi *Diversa Cancellariae* iz 1348. g., a djelo je jednog od važnijih dubrovačkih notara XIV. st. – Điva Parmezana. Na istoj stranici nalaze se u biti dva zapisa kojima car Stefan Dušan razrješava računa Marka Vasiljevića i njegove kolege, te piše pismo dubrovačkom knezu o tom događaju. Proučavajući slovne oblike karakteristične za azbuku pisma diplomatske minuskule i u ovom se primjeru može vidjeti kompletna karakteristična stiliziranost razvijenog stadija pisma srednjovjekovne ćiriličke diplomatske minuskule. Slovni oblik *a* posjeduje standardno vertikalno stablo koje svojom dužinom probija linijski sustav na obje strane, te klasičan trbuščić na lijevoj strani tog istog stabla. Slovo *v* Parmezan piše u kvadratičnom obliku, ali u 3. retku pojavljuje se i oblik kod kojeg se na lijevoj strani mogu opaziti „ostaci“ nekad pisanih trbuščića. Kako ovakvih oblika baš i nema u tekstu, čini se kao da se pisaru „zalomilo“ to jedno *v* kod kojeg je počeo pisati trbuščiće, da bi kasnije ipak ispravio pogrešku i završio sa standardnim kvadratičnim oblikom. Kod pisara koji poznaju dva ili više pisama, ovakve „greške“, pa i brkanje slova nisu rijetka pojava. Slovni oblik *d* karakteristično se za diplomatsku minuskulu rotira ulijevo, s izduženim linijama trokuta. Kod slovnih oblika *ž* i *z* prisutni su naglašeni slabiji slovni dijelovi koji probijaju linijski sustav, a govoreći o samoj morfologiji slova vidljivo je kako se i ona uklapa u cjelokupnu minuskulnu shemu Parmezanovog pisma. Kod slovnog oblika *k* vertikalne linije se ne dodiruju, a slovni oblik *m* ima produžen krak trokuta ispod donje linije, dakle riječ je također o karakteristikama koje su se već ustalile u pismu diplomatske minuskule. Slovni oblik *u*, koji je pisan u monografskom obliku ligaturnog podrijetla s nasađenom *ižicom* (a kao takav karakterističan je za sva ćirilička pisma ovog razdoblja i za sve prostore), također ima i prenaplašena i izdužena stabla gornjeg dijela kojima probija linijski sustav, te se savršeno uklapa u ukupan izgled, ritam a i koordinaciju samog pisma. Naglašeni slabiji slovni dijelovi vidljivi su i kod slovnog oblika *h*, kod kojeg se oba kraka produžuju duboko ispod donje linije. Karakteristično je i pisanje slovnog oblika *č*, koji i u ovom slučaju oblikom najviše podsjeća na latinično *v*. Kod pisanja slovnog oblika *ê* vidljive su paralele s prethodnom Dušanovom poveljom. Naime, i Parmezan koristi oblik kod kojeg izostaje klasičan križić, već se pojavljuje unazad povučena horizontalna linija na vrhu grafema. Za razliku od prethodne povelje,

Parmezan u potpunosti izbacuje pisanje slovnog oblika *ê* s križićem na vrhu. Spajanja slovnih oblika *i* u ovom slučaju izostaju kao i kod prethodnih povelja.

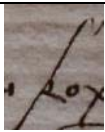
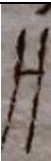

Tab XXV. Posebni slovni oblici u dokumentima dubrovačkog pisara Điva Parmezana iz 1348.g.

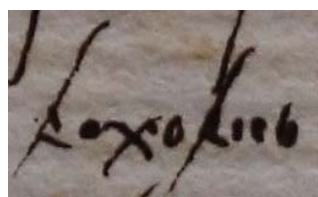
a 	ž 	m 	č
v 	z 	u 	ê
d 	k 	h 	

Iako sadržajno kratak, zapis dubrovačkog notara Nika Bijelića kojim župan Sanko prima svoj dohodak od mogoriša datiran 25. 8. 1364. posjeduje čitav spektar slovnih oblika morfološki karakterističnih za azbuku razvijene faze diplomatske minuskule. Spomenute karakteristike vidljive su počevši od prvih slovnih oblika poput slova *a* koje vertikalnim stablom probija obje linije sustava, zatim kvadratičnog *v*, te ulijevo rotiranog slova *d*. Slovni oblik *z* posjeduje potpuno identičan oblik kao i u par prethodnih povelja (vidi primjerice prethodnu tablicu), te svojim stablom ponire duboko ispod donje linije. Slovni oblik *ž* također je identičan velikom broju povelja, a jedina razlika je ta što su u ovom slučaju krakovi slova ipak nešto kraći. Pismo Bijelićevog zapisa sadrži i već karakterističan, izduženiji oblik slova *i* koji se prvenstveno koristi kao veznik, a i slovni oblici *k* i *m* identični su kao i kod prijašnjih minuskulnih povelja kao što su one Điva Parmezana i cara Stefana Dušana. Ne izostaje ni klasičan izgled slovnog oblika *u*, s naglašenom ižicom na vrhu glavnog slovnog dijela koja svojim kracima probija gornju liniju pismovnog sustava. Kod slovnog oblika *h* situacija je slična kao sa slovom *ž*. Iako morfološki sličan oblicima u prethodnim poveljama, i u ovom slučaju primjećuje se značajno kraćenje krakova slova. Oni ipak probijaju donju liniju, ali ni izbliza toliko duboko kao kod

nekih drugih pisara. Slovni oblik *č* ima karakterističan „v“ oblik.. Za razliku od prijašnjih povelja, u ovom zapisu postoji primjer spajanja slovnih oblika. Naime, u 3. retku teksta spojeni su slovni oblici *oh* u riječi *dohodkь*. Budući da je ovaj slučaj spajanja jedini u ovom dokumentu, gotovo je sigurno kako se radi o slučajnom događaju. Ipak, i takav izolirani slučaj nužno je spomenuti jer pokazuje tendenciju ubrzanja pisanja, čemu spajanje slovnih oblika u konačnici i pomaže. Dakle u uvjetima bogate dubrovačke ćirilичke pismenosti – nastavio se proces minuskulizacije i približio kurzivu. Bio je to rezultat domaće minuskulizacijske prakse, razvijane stoljećima, s bogatim impulsima (ponajprije izražene u importu posebnih slovnih oblika) s istoka, iz smjera Srbije i Bugarske. Naravno, u svim kancelarijama postojala je opća tendencija prema minuskulizaciji (probijanje linijskog sustava, uvođenje četverolinijskog sustava), koja nije uvijek izravno povezana s tvorbom ili podrijetlom pojedinih karakterističnih minuskulnih slovnih oblika.

Tab. XXVI. Posebni slovni oblici u *Zapisu kojim župan Sanko prima svoj dohodak od mogoriša*,
(Dubrovnik 25. 8. 1364.)

a 	ž 	k 	h
v 	z 	m 	č
d 	i 	u 	

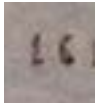

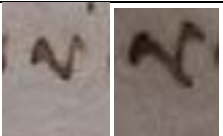

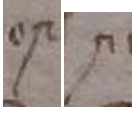

Slika 50. Riječ *dohodkь* iz 3. retka teksta s uvećanim spojem dvaju slovnih oblika

Zapis kojim logotet Đurađ javlja dubrovačkom knezu da je prodao svoje imanje vlastitom rođaku od 27. 2. 1367. vjerojatno je prijepis koji se nalazi u knjizi *Diversa Cancellariae* 1366 – 1368. Teoriju kako je riječ o prijepisu podupire mjesto nastanka koje se spominje u tekstu dokumenta – grad Solun, a kako se ovaj zapis nalazi u knjizi koja je sastavni dio dubrovačke kancelarije, te uzevši u obzir kako je autor ovog zapisa najvjerojatnije dubrovački notar Niko Bijelić, ovakvo rješenje se čini i najvjerojatnijim.¹⁰³ Azbuka zapisa o prodaji imanja logoteta Đurđa posjeduje slovne oblike koji se svojim izgledom uklapaju u pismo diplomatske minuskule. Slovni oblik *a* pojavljuje se s prepoznatljivim izduženim vertikalnim stablom. Iako je ovakav oblik karakterističan i za druga ćirilička pisma, jedino u azbuci diplomatske minuskule se to vertikalno stablo toliko produžava, da probija obje crte linijskog sustava. Slovni oblik *v* i u ovom slučaju je izgubio svoje trbuhe i dobio svoj prepoznatljiv kvadratičan oblik standardan za diplomatsku minuskulu. Kod slovnog oblika *g* vertikalno stablo je, naravno, produženo ispod donje linije. Kod glavnog slovnog dijela razlikujemo pak dva različita načina pisanja. U oba slučaja pisar ne povlači samo horizontalnu liniju, već s njene desne strane pridodaje još jednu manju vertikalnu, koja s tom horizontalnom tvori svojevrsnu „kvačicu“. Razlika pri pisanju je u tome što kod jednog oblika pisar povlači ravnu liniju, dok je kod drugog oblika ta manja vertikalna linija zavijena. Slovni oblik *d* piše se identično kao i kod velikog broja drugih minuskulom pisanih povelja. Ulijevo rotirani trokut produžuje svoj lijevi krak preko obje linije sustava, a na njega se nadovezuju preostale linije trokuta. Pri pisanju slovnog oblika *ž* još jednom se lijevi krak spušta preko donje linije, a skupa s njim to radi i vertikalno stablo u ipak nešto manjoj mjeri. Pisanje slovnog oblika *z* također je identično kao i u prethodnoj, ali i dosta drugih minuskulnih povelja. Umjesto prepoznatljive kvačice, gornji dio slova pretvorio se u neku vrstu polukruga, na kojeg se nastavlja ulijevo potegnuta linija koja se spušta duboko ispod donje linije. Vertikalne paralelne crte slovnog oblika *k* ne dodiruju se ni u ovom zapisu, a pri pisanju slovnog oblika *m* pisar upotrebljava dvije varijacije, koje se razlikuju po centralnom kraku. On se, naime, kod jedne verzije spušta ispod donje linije, a kod druge ne. Slovni oblik *u* i ovdje se piše u standardiziranom obliku s ižicom na vrhu čiji izrazito naglašeni kraci neumoljivo probijaju gornju liniju. Karakteristična probijanja donje linije sustava vidljiva su i kod slovnog oblika *h*, s tim da je lijevi krak slova nešto produženiji od desnog - što je također česta pojava u azbukama dokumenata pisanim pismom diplomatske minuskule. Na kraju, karakterističan minuskulni oblik ima i slovo *č*, koje

¹⁰³ Ovoj tvrdnji u prilog ide uredno napisana ligatura koja se nalazi s desne strane iznad početka samog teksta, a neopisivo nalikuje na inicijale N. B.

i u ovom slučaju nalikuje latiničnom slovu v. Kategorija spajanja slovnih oblika izostaje u pismu ovog zapisa.

Tab. XXVII. Posebni slovni oblici u *Zapisu kojim logotet Đurađ javlja dubrovačkom knezu da je prodao svoje imanje vlastitom rođaku* (Solun, 27. 2. 1367.)

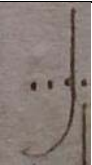
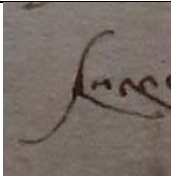

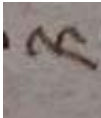

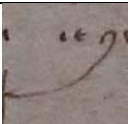

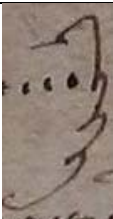

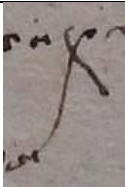
a 	d 	k 	h
v 	ž 	m 	č
g 	z 	u 	

Povelja kojom se Aleksandar, gospodar Kanine i Valone, kune kako će biti prijatelj Dubrovniku (2. 9. 1368.) važnošću sadržaja pripada dokumentima najviše diplomatske razine. Pismo ovog dokumenta pripada diplomatskoj minuskuli, ali postoje jako bitne razlike u odnosu na prijašnje dokumente, te se može slobodno reći kako ovaj dokument odudara od ostatka povelja diplomatske minuskule ovog razdoblja. Najbitnija karakteristika koja čini tu razliku je pretjerana izduženost slabijih slovnih dijelova. Iako je diplomatska minuskula inače poznata po izduživanju slabijih slovnih dijelova, pisar ove povelje ide toliko daleko da su njegova slova dužinom dvostruko veća, svojim slabijim slovnim dijelovima redovito upadaju u donji ili gornji redak, a i sam razmak između redaka je dobrano povećan upravo iz tog razloga. Tako izdužene slovne dijelove često ne prati u tolikoj mjeri izražena *zavijenost* linija koja je specifična za pismo diplomatske minuskule, već se linije nešto okomitije spuštaju na retke ispod ili iznad. Tim činom dobivamo jednu neobičnu mirnoću, odnosno dojam kako samo pismo teče sporijim ritmom u odnosu na ostale minuskulne povelje, a i cjelokupan izgled pisma izgleda dosta *orijentalnije* nego što je to inače slučaj. Prenaglašena izduženost slovnih oblika vidljiva je već

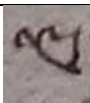
pri pisanju slovnog oblika *a*. Princip pisanja ovog slovnog oblika identičan je kao i kod drugih minuskulnih povelja, vertikalno stablo s trbuščićem s lijeve strane. Ipak, osim dužine tog stabla, koje je definitivno dvostruko duže nego kod ostalih povelja, postoje još dvije bitne razlike. Kao prvo, stablo koje teče prilično vertikalno na redak, u svom gornjem dijelu je lagano zakrivljeno na desno, da bi se u svom donjem dijelu vrlo često uvijalo prema lijevoj strani. Ovako pisano stablo dosta često podsjeća na latinično slovo *s*. Druga bitna stvar je sam trbuh slova, koji je kod ovog *a* pisan manji nego je to inače slučaj, te na taj način još više naglašava ionako izduženo vertikalno stablo slova. Jako bitna pismovna promjena zabilježena je i pri pisanju slovnog oblika *b*. U ovoj povelji po prvi put je zabilježena rotacija ovog slovnog oblika udesno. Iako vidljivo rotirano, ovako pisano *b* još uvijek je prilično daleko od rotacije za 90 stupnjeva kojom bi se slovo zapravo položilo na donju liniju, te samim tim koordiniralo sa ostalim glavnim slovnim dijelovima u centralnom dijelu linijskog sustava. Kod slovnog oblika *v* nisu zabilježene nikakve bitnije promjene u načinu pisanja, tako da on i u ovoj povelji ima već dobro nam poznati kvadratni oblik. Slovnom obliku *g* vraća se standardna kvačica, a njegov rep svojom lelujavošću također podsjeća na latinično slovo *s*. Kod slovnog oblika *d* bitno su produžena sva tri kraka, te oni svojom dužinom isto tako probijaju linijski sustav. Vertikalno stablo slovnog oblika *ž* također je izduženije nego što je to inače slučaj, a osim njega i lijevi krak slova prodire duboko ispod donje linije. Slovni oblik *z* je svojim izgledom identičan primjerice Bijelićevim ili Dušanovim dokumentima; kvačica koja se pretvorila u polukrug nastavlja se kroz uljevo zavijenu liniju (naravno duboko spuštenu ispod donje crte). Autor ove povelje koristi i drugi, izduženiji oblik slova *i* koji najčešće u tekstu ima vezničku ulogu. Slovni oblik *k* piše se sa već standardno razdvojenim linijama, koje su u ovom slučaju slabije vidljive nego u pismima prethodnih dokumenata. Slovni oblik *m* ima produžen srednji krak ispod donje linije, što je karakteristika gotovo svih minuskulnih povelja XIV. st. Morfološki, slovni oblik *u* ne odstupa od drugih verzija u prethodnim poveljama. Na glavni slovni dio, krug, nasadena je ižica. Ona je i u ovom slučaju izduženija nego inače, a desni krak koji je vertikalna u odnosu na redak pojačava već prije spominjan uzus i ritam pisanja. Prenaglašavanje slabijih slovnih dijelova vidljivo je i kod slovnog oblika *h*, čiji se kraci u već uvriježenoj maniri spuštaju preko donje linije, ali ipak u nešto većoj mjeri. Lagani odmak od trenda prenataglašavanja slabijih slovnih dijelova vidljiv je u načinu pisanja slovnog oblika *c*. Izgledom identičan oblicima korištenim u drugim poveljama, ovo slovo pisano je s kvačicom koja se spušta ispod donje linije, ali ipak ne toliko duboko kao što je to slučaj kod drugih slovnih oblika. Iako je pisar u ovom slučaju imao odličnu priliku za prenataglašavanje još jednog slabijeg slovnog dijela, zbog nekog nepoznatog razloga nije ju iskoristio. Karakteristično za pismo diplomatske minuskule, slovni oblik *č* i

ovdje je izgledom identičan latiničnom slovu v. Još jedna od interesantnih karakteristika pisma ove povelje je i pisanje ne tako čestog slovnog oblika *ks*. Ovaj slovni oblik ubraja se grupi koje imaju prenaplašene slabije slovne dijelove, te samim tim pridonosi samom dojmu *izduženosti* pisma povelje. Opis ovog slovnog oblika najlakše se može sažeti kao eliptoidna linija koja se iz prostora iza gornje linije zavija prvo udesno, da bi se potom spuštala ulijevo usput svojim lelujanjem tvoreći tri trbuha sve do duboko ispod donje linije sustava. S ovim slovnim oblikom završavamo ovaj nadasve zanimljiv opis pismovnih oblika azbučnog inventara ove povelje. Kao što smo dosad vidjeli, kategorija spajanja slovnih oblika još uvijek nije karakteristična za minuskulne povelje XIV. st. Pismo proučavane povelje razlikuje se i po tom pitanju, jer ovdje imamo zabilježena namjerna i ponavljajuća spajanja slovnih oblika. Iako su ova spajanja malobrojna i događaju se kod svega dvije grupe slova, ipak su dostatna kako bi jasno očitovala jednu *kurzivnu tendenciju* pisma ove povelje. Na prvome mjestu imamo spajanje slovnih oblika *gô*. Ovo spajanje je u tekstu povelje zabilježeno ukupno 12 puta, a pisar vrlo vješto spaja kvačicu slovnog oblika *g* s prvom linijom slovnog oblika *ô*. Ovakvo spajanje često je, primjerice, u pridjevu *s(ve)t(a)gô*, što se jasno može vidjeti već u 1. retku povelje gdje su zabilježena dva ovakva primjera. Osim ovog spajanja, zabilježeno je i spajanje slovnih oblika *mc*, ali samo u jednom slučaju – u riječi *m(ise)ca* također u 1. retku teksta povelje.

Tab. XXVIII. Posebni slovni oblici *Povelje* kojom se Aleksandar, gospodar Kanine i Valone, kune kako će biti prijatelj Dubrovniku (2. 9. 1368., Solun)

a		d		k		c	
b		ž		m		č	
v		z		u		ks	
g		i		h			

Tab. XXIX. Spajanja slovni oblika u *Povelji* Aleksandra gospodara Kanine i Valone s primjerima iz teksta

Spajanje	Primjer	Pozicija primjera	Transliteracija primjera
gô		4. redak	<i>gôvore</i>
mc		1. redak	<i>m(ise)ca</i>

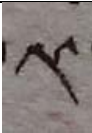

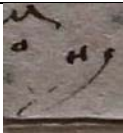
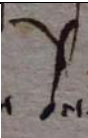

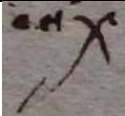

Stiliziranošću i morfologijom pismovnih oblika *Povelja kojom knez Đurađ Balšić potvrđuje Dubrovčanima povlastice o trgovini cara Stefana* pripada korpusu razvijene diplomatske minuskule XIV. st. Na kraju povelje potpisan je i pisar, logotet Vitko. On u pismu povelje upotrebljava sve karakteristične slovne oblike diplomatske minuskule, i to na takav način da se samo pismo ne razlikuje previše od standardnih minuskulnih slovnih oblika. I dalje je prisutna tipična zavijenost i produživanje slabijih slovnih dijelova preko pismovnih linija, ali za razliku od pisma prethodne *Povelje Aleksandra gospodara Kanine i Valone*, slabiji slovni dijelovi su u manjoj mjeri izvijeni i izduženi, odnosno vraćaju se u standardni uzus pisma diplomatske minuskule. Svojim specifičnim izduženim vertikalnim stablom koje obostrano probija linijski sustav, slovni oblik *a* upada u oči već pri letimičnom promatranju pisma povelje. Pojednostavljeno, izgledom kvadratično slovo *v* koje je karakteristika svakog pisma diplomatske minuskule, također se nalazi u slovnom inventaru Balšićeve povelje. Izduženo vertikalno stablo karakteristika je i slovnog oblika *g*, kod kojeg njegov donji kraj završava s ulijevo zavinutom kvačicom. Slovni oblik *d* je standardno zarotiran u lijevu stranu, s izduženim kracima trokuta koji i ovom prilikom obostrano probijaju linijski sustav. Ovakvo probijanje linijskog sustava prisutno je i kod vertikalnog stabla slova *ž*. Osim tog, naglašeno izduženog vertikalnog stabla, ovaj slovni oblik tvore još dva ukrštena kraka koja morfološki podsjećaju na standardno ćiriličko slovo *h*. Po azbučnom redu, sljedeći slovni oblik koji ima karakterističan izgled u poveljama srednjovjekovne diplomatske minuskule je *z*. U Balšićevoj povelji ovaj slovni oblik ima prepoznatljiv izgled kojeg smo već imali prilike vidjeti u prethodnim poveljama¹⁰⁴; na omanju kvačicu koja se nalazi u centralnom dijelu linijskog sustava nadovezuje se ulijevo zavijena vitica koja se spušta duboko ispod donje linije i završava s prema gore povučenom kukicom. Slovni oblik *i* piše se dvojako i u Balšićevoj povelji, a njegova druga verzija, s produženim vertikalnim stablima koja i u ovom slučaju obostrano probijaju linijski sustav, i u tekstu ovog dokumenta ima pretežno vezničku ulogu. Karakteristično pisanje slova *k*, kod kojeg se njegove dvije vertikalne linije ne spajaju, zabilježeno je i u ovoj povelji. Iako uobičajeno za sve minuskulne povelje, ovakvo slovo *k* javlja se i ranije, još u ustavu. Iako se u poveljama pisanim diplomatskom minuskulom može prepoznati nekoliko načina pisanja slovnog oblika *m*, u Balšićevoj povelji pojavljuje se, u dosad pregledanim poveljama već viđena verzija s centralnim krakom produženim ispod donje linije. Karakteristično je i pisanje slovnog oblika *u*. Na glavni slovni dio koji je morfološki identičan slovu *o*, postavljena je ižica koja je produžena visoko iznad gornje linije. Ovaj slovni oblik jedan je od rijetkih koji redovito probija

¹⁰⁴ Dovoljno je samo pogledati tablice karakterističnih slovnih oblika kod prethodne tri povelje

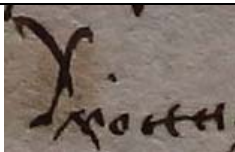
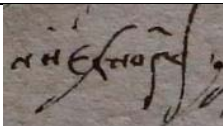
samo gornju liniju, a također je tipičan i za ustavna pisma. Probijanje linijskog sustava kao jedna od prepoznatljivih karakteristika slovnih oblika tipičnih za pismo diplomatske minuskule prisutno je i pri pisanju slovnog oblika *h*. Naime, njegov donji lijevi krak spušta se ispod linije, te završava s prepoznatljivom vijugom koja se izgledom može usporediti s onom kod slovnog oblika *z*. Slovni oblik *c* također prati ovaj trend, te je njegova desna vertikalna linija standardno spuštena ispod donje linije. Na kraju, slovni oblik *č* opet se pojavljuje u svom za pismo diplomatske minuskule standardnom obliku, koje uvelike podsjeća na latinično slovo *v*.

Govoreći o kategoriji spajanja slovnih oblika, može se konstatirati kako ona nije česta ni u ovoj povelji. Ipak, za razliku od većeg broja dosad obrađenih povelja i dokumenata, postoje dva primjera spajanja slovnih oblika u tekstu. U 7. retku povelje spajaju se slovni oblici *je* i *i* u posvojnoj zamjenici *mojei*. Na ovom primjeru može se lijepo vidjeti kako se centralna horizontalna linija slovnog oblika *je* produžava i spaja sa istom takvom linijom slovnog oblika *i*, pritom ubrzavajući sam proces pisanja. Drugi primjer spajanja je malo manje očit, a nalazi se u 11., odnosno zadnjem retku teksta povelje. U riječi *niednoga* spajaju se zadnja dva slovna oblika, tj. *g* i *a*.

Tab. XXX. Posebni slovni oblici *Povelje kojom knez Đurađ Balšić potvrđuje Dubrovčanima povlastice o trgovini cara Stefana* (30. 11. 1373. u Dubrovniku)

a..... 	ž 	m 	č
v 	z 	u 	
g 	i 	h 	
d 	k 	c 	

Tab XXXI Spajanja slovnih oblika u *Povelji kojom knez Đurađ Balšić potvrđuje Dubrovčanima povlastice o trgovini cara Stefana* (30.11.1373. u Dubrovniku)

Spajanje	Primjer	Pozicija primjera	Transliteracija primjera
<i>jei</i>		7. redak	<i>mojei</i>
<i>ga</i>		11. redak	<i>niednoga</i>

Kronološki sljedeća po redu je *Povelja kojom kralj Tvrtko potvrđuje odluke prijašnjih srpskih banova i kraljeva*. U dokumentu se spominje i ime autora, poznatog Tvrtkovog pisara – logoteta Vladoja. Nije zgorega spomenuti kako je ovo jedan od prvih dokumenata koji je nastao nakon što se Tvrtko okrunio za kralja.¹⁰⁵ Upravo je Vladojevo pismo školski primjer razvijenog pisma srednjovjekovne diplomatske minuskule, čak se slobodno može reći njezin reprezentativni/ogledni primjer. Već pri prvom pogledu na pismo povelje može se primjetiti mnogobrojnost izduženih slabijih slovnih dijelova, ali i uredno koordiniranje glavnih slovnih dijelova u središnjem dijelu linijskog sustava. Štoviše, Vladojevo pismo kroz čitav tekst ostavlja dojam kao da pisar uspješno balansira između dviju krajnosti; svečanog/liturgijskog ustavnog i poslovnog/diplomatskog ritma pisanja. Dakle, može se reći kako je Vladojevo pismo istovremeno dovoljno svečano za jedan kraljevski dokument, ali i dovoljno brzo zbog poslovne prirode samog dokumenta. Za minuskulno pismo karakteristična je i pisareva tendencija što naglašenijeg izduživanja slabijih slovnih dijelova, naravno koliko to sam prostor/površina za pisanje dopušta. Ova tendencija posebno je vidljiva u prvom retku povelje, gdje se slabiji slovni dijelovi koji probijaju gornju liniju protežu uvis koliko im god to pismovna površina dopušta.

Prvo karakteristično minuskulno slovo i u ovoj povelji je prepoznatljivo *a*. Ono i ovdje ima izduženo vertikalno stablo u tolikoj mjeri da obostrano probija linijski sustav. S lijeve strane ovog stabla vidljiv je i tipičan manji trbuščić. Sljedeći po redu je slovni oblik *v*, koji posjeduje za minuskulu standardan pojednostavljeni kvadratičan izgled, bez inače tipičnih

¹⁰⁵ Okrunjen je u listopadu 1377.g., o krunidbi i dolasku logoteta Vladoja vidi u (Čremošnik 1963: 130-131.)

trbuha pozicioniranih na njegovoj desnoj strani. Vertikalno stablo spušta se ispod donje linije i kod slovnog oblika *g*, čiji donji kraj pisar zna završiti s viticom, a nekad i ostaviti čisto ravnu liniju. Slovni oblik *d* standardno je zarotiran ulijevo, a njegove stranice obostrano probijaju linijski sustav. Krak koji se spušta ispod donje linije zna završavati viticom sličnoj kao kod slova *g*, te tim činom predstavlja svojevrsnu pisarevu inovaciju. Slovni oblik *ž* sastoji se od vertikalne linije i dva u križ ukrštena kraka. Za razliku od, primjerice prethodne Balšićeve povelje, u ovom slučaju vertikalno stablo striktno se drži centralnog dijela linijskog sustava, dok jedino probijanje, odnosno izduživanje slabijeg slovnog dijela imamo kod donjeg lijevog kraka slova kojeg pisar također zna završiti s viticom. Kod pisanja slovnog oblika *z* pisar u najvećoj mjeri koristi varijaciju na već prepoznatljiv oblik koji smo susretali u prethodno proučavanim poveljama ovog razdoblja. Manje vertikalno stablo iz centralnog dijela linijskog sustava pisar produžuje i zakrivljuje u lijevu stranu duboko ispod donje linije. Razlika u pisanju postoji kod duljine pisane krivulje, a pri pisanju ovog slovnog oblika s kraćom linijom, pisar zna vertikalnom stablu dodati kvačicu u centralnom dijelu linijskog sustava. Tim činom dobivamo zapravo dvije verzije ovog slovnog oblika s minimalnim razlikama u pisanju. U tekstu se, doduše jedino na kraju 35. retka, pojavljuje i treći način pisanja ovog slovnog oblika. U ovom slučaju slovo započinje s omanjom horizontalnom linijom u centralnom dijelu retka, koja se prvo spušta ulijevo, da bi u jednom trenutku skrenula oštro u desnu stranu, te završava s prilično izduženim krakom. Nejasno je zbog čega je pisar odjednom upotrijebio ovakav slovni oblik, ali da stvar bude još čudnija, iza ovog slovnog oblika pojavljuje se sasvim malo i za Vladojevu azbuku nekonvencionalno slovo *a*, koje kao da je ispalo iz azbuke ustavnog pisma (vertikalno stablo uopće nije produženo). Svojevrsan niz pismovnih iznimaka završava se na kraju sljedećeg retka, gdje se jasno može vidjeti slovo *i* koje je identično svom latiničkom pandanu, s dodanim dvotočjem na vrhu stabla. Ovaj slovni oblik može se objasniti kao drukčiji način pisanja slova *jeri*. Na ovaj način pisan slovni oblik pojavljuje se i u modernim svjetskim azbukama, primjerice u ukrajinskoj služi za bilježenje glasa *ji*. Ovakvo bilježenje možda se može dovesti i u vezu s crkvenom pismenošću. Nakon ove male digresije od standardnog azbučnog reda, pregled posebnih slovnih oblika nastavlja verzija slova *i* s izduženim nožicama. I u povelji logoteta Vladoja ovakav oblik služi uglavnom u vezničke svrhe, a za razliku od prethodne povelje, nožice slova izdužene su jedino ispod donje linije pismovnog sustava. Slovni oblik *k* ni ovom prilikom ne odskače od već definiranih karakteristika slovnih oblika specifičnih za diplomatsku minuskulu, te se njegove dvije vertikalne linije ne dodiruju ni u pismu Vladojeve povelje. Morfološki ustaljen je i slovni oblik *m*, čija jedina mikrorazlika u pisanju može biti stranica trokuta koja se spušta ispod donje linije pismovnog sustava, a izduženija je

nego kod prijašnjih azbuka. Standardiziranost oblika prisutna je i kod slovnog oblika *u*, gdje se nasadena ižica penje visoko iznad gornje linije. Pri pisanju ižice pisar prvo nastavlja vertikalnu ravnu liniju krenuvši od glavnog slovnog dijela prema gore, kojoj zatim s lijeve strane dodaje još jednu ukošenu crtu. Kod slovnog oblika *h* oba kraka su u jednakoj mjeri spuštена ispod donje linije, a razlike u pisanju ovih krakova su u tome što je lijevi pisan *zavijenije* od desnog kraka i njegov gornji dio završava s kvačicom. Naglašavanje slabijih slovnih dijelova kao pismovnu karakteristiku pisma diplomatske minuskule dosljedno prati i slovni oblik *c*, čija je desna vertikalna nožica produžena duboko ispod donje linije pismovnog sustava, kao što je to slučaj i kod većine povelja i dokumenata pisanih ovom vrstom pisma. Kod slova *č* situacija je ista kao i u prethodnim minuskulnim poveljama, njegov oblik nalikuje na onaj latiničkog slova *v*. Slovni oblik *ê* pisar dodatno naglašava izdužujući njegov križ iznad gornje linije, ali i horizontalnu liniju križa koliko mu god to prostor dopušta. S ovim slovnim oblikom završava opis posebnosti Vladojeve azbuke u tekstu ovog dokumenta. Kao određenu pismovnu specifičnost mogli bismo jedino pridodati još uporabu slovnog oblika *tite/thete*¹⁰⁶, što nije uobičajena praksa u poveljama i dokumentima pisanim diplomatskom minuskulom, a također povremeno pojavljuje se i slovni oblik *ĝ*, pogotovo na mjestu glasa *ć* (najčešće kod pisanja prezimena). Ovakvo pisanje može se dovesti u vezu sa specifičnim bosanskim ortografskim rješenjima (Đorđić 1971:164).

Kao i s većinom dosad proučavanih povelja, kategorija spajanja slovnih oblika izostaje i iz ove povelje bosanskog kralja Tvrtka. Iako postoji puno primjera gdje se slovni oblici, a pogotovo njihovi slabiji slovni dijelovi, dodiruju i sijeku, namjerno spajanje dvaju ili više slovnih oblika s ciljem ubrzanja pismovnog procesa izostaje.

¹⁰⁶ A definitivno upućuje na grčki utjecaj.

Tab. XXXII. Posebni slovni oblici u *Povelji kojom kralj Tvrtko potvrđuje povelje prijašnjih srpskih banova i kraljeva* (10. 4. 1378., Žrnovnica)

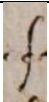
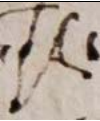
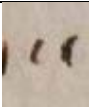

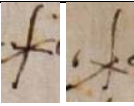
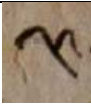
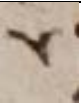

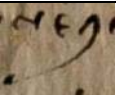
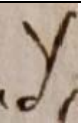

a 	ž 	k 	c 	th
v 	z 	m 	č 	
g 	i 	u 	ê 	
d 	ĝ 	h 	jery 	

Povelja kojom knez Lazar Dubrovniku potvrđuje povlastice cara Stefana datirana je datumom 9. 1. 1387., a kao mjesto nastanka spominje se Kruševac. Ime autora poznato nam je i za ovaj dokument, u ovom slučaju to je logotet Nenada. Već pri prvom pogledu na duktus i koordinaciju pisma, te letimično gledajući posebne slovne oblike, vidljivo je kako je i ova povelja pisana razvijenim pismom diplomatske minuskule. Tipične oblikovne karakteristike diplomatske minuskule vidljive su već pri pisanju slova *a*. Ono i u ovoj povelji ima izduženo vertikalno stablo koje obostrano probija linijski sustav, s pridodanim omanjim trbuščićem s lijeve strane. Za razliku od prethodne Vladojeve povelje, lagana rotacija slovnog oblika *b* povremeno se pojavljuje u pismu logoteta Nenade. Slovni oblik *v* također ne odstupa od svog, već ustaljenog, kvadratičnog izgleda koji ne prelazi granice centralnog dijela linijskog sustava, u kojima se uredno koordinira s glavnim slovnim dijelovima ostalih slova. Slovni oblik *g* ima produženu vertikalnu nožicu, koja probija donju liniju sustava i ponekad završava sa viticom, doduše puno sramežljivijom nego što je to slučaj *s*, primjerice, pismom logoteta Vladoja. Glavni slovni dio čini prepoznatljiva kvačica s izrazito ravnim linijama. Kod slovnog oblika *d* glavni dio je i ovdje zarotiran ulijevo, a sva tri njegova kraka su produžena i obostrano probijaju linijski sustav. Krakovi također znaju završavati s manje naglašenim viticama. Vertikalno stablo slova *ž* u azbuci logoteta Nenade obostrano probija linijski sustav, za razliku od Vladojeve povelje. Zanimljiva posebnost slova *ž* je ta što njegovi krakovi znaju biti pisani u različitim dimenzijama, tako da se ponekad čine gotovo kao da ne izlaze iz središnjeg dijela linijskog sustava, da bi se već na sljedećem primjeru spuštali duboko ispod donje linije, pogotovo lijevi krak. Slovni oblik *z* ima već karakterističan izgled za minuskulne povelje ovog razdoblja; glavni slovni dio u obliku kvačice spušta se oštro i duboko u lijevu stranu ispod donje linije te završava s omanjom viticom. Poseban oblik slova *i* koji se koristi u vezničke svrhe pojavljuje se i u ovoj povelji, te njegove vertikalne linije probijaju donju liniju sustava. Oblikom karakteristično za pismo diplomatske minuskule je i slovo *k*, čije se linije i u ovom slučaju ne spajaju. Kod slovnog oblika *m* lijevi krak njegovog centralnog dijela, odnosno trokuta spušta se ispod donje linije sustava. Ovaj detalj je viđen već u velikom broju povelja ovog razdoblja, te se slobodno može reći kako je i ovo karakterističan oblik diplomatske minuskule XIV. st. Oblikom karakteristično je i slovo *u*, koje i u ovoj povelji ima standardno izvedenu ižicu koja probija gornju liniju sustava. Slovni oblik *h* logotet Nenada piše donekle različito, te se u ovoj povelji oba njegova kraka spuštaju ispod donje linije (za razliku od standardizirane verzije gdje to čini samo lijevi krak). Kod slova *c* njegova desna nožica spušta se ispod donje linije sustava, a pritom se ne uvija već zadržava ravnu putanju. Grupi slovnih oblika s karakterističnim izgledom za pismo diplomatske minuskule pripada i slovo *č*, čiji se izgled i u ovoj povelji najbolje može

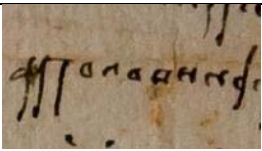
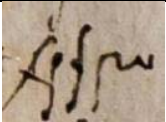
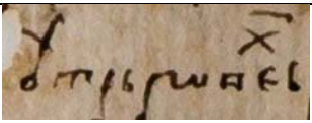
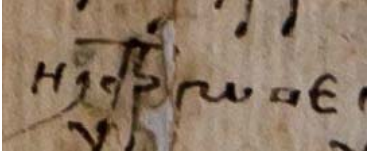
opisati kao onaj latiničnog slova *v*. Neke razlike u azbukama Vladojeve i Nenadine povelje i nisu vidljive; osim rotacije slovnog oblika *b* kod Nenade i pisanja *đerva* kod Vladoja, ostatak karakterističnih minuskulnih oblika pokazuje morfološki identične karakteristike.

Spajanja slovnih oblika pojavljuju se u manjoj mjeri u tekstu povelje logoteta Nenade. U 10. retku teksta pisar vrlo vješto spaja veznik *a* s velikim slovom *p* koji ma izdužene nožice, a nalazi se na početku riječi *polovina*. Spajanje postoji i kod slovnih oblika *g* i *ô*, i to na tri različita mjesta u tekstu; u 18. retku u riječi *dragô*, u 26. retku u riječi *trbgôve^hb*, te u 30. retku također u riječi *trgôve*. Na ovom mjestu se događa još jedno izuzetno zanimljivo spajanje. Naime, slovo *a* iz prethodne riječi *za* spaja se s vješto izvedenom ligaturom *tr*. Tim činom pisar spaja čak tri slova oblika, a kada ne bi bilo pauze između slova *r* i *g*, ta brojka bi se popela na čak pet spojenih slovnih oblika, što je jasan pokazatelj razvoja jedne od glavnih kurzivnih tendencija u pismu ove povelje.

Tab. XXXIII. Posebni slovni oblici u *Povelji kojom knez Lazar potvrđuje povlastice cara Stefana*
(9. 1. 1387., Kruševac)

a 	d 	k 	c
b 	ž 	m 	č
v 	z 	u 	
g 	i 	h 	

Tab. XXXIV. Spajanja slovnih oblika u *Povelji kojom knez Lazar potvrđuje povlastice cara Stefana*
(9. 1. 1387., Kruševac)

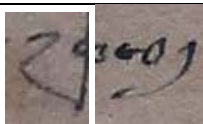
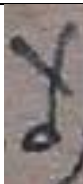

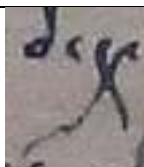
Spajanje	Primjer	Pozicija primjera	Transliteracija primjera
<i>ap</i>		10. redak	<i>a polovina</i>
<i>gô</i>		18. redak	<i>dragô</i>
<i>gô</i>		26. redak	<i>trbgôve^hb</i>
<i>atr, gô</i>		30. redak	<i>i za trgôve</i>

Povelja o trgovini Vuka Brankovića, njegove žene Mare i njihove djece Grgura, Đurđa i Lazara, datirana je datumom 20. 1. 1387., a kao mjesto nastanka navedena je Priština. Vrsta pisma koja je korištena u povelji Vuka Brankovića je razvijeni tip diplomatske minuskule, kakav prevladava u proučavanom korpusu XIV. st. Uz slovne oblike karakteristične za azbuku diplomatske minuskule, koje naglasak stavlja na standardno produživanje slabijih slovnih dijelova, tu su i neke sitne pisareve posebnosti pisma. Pregled karakterističnih slovnih oblika diplomatske minuskule kao i uvijek započinjemo sa slovom *a*. Ono i u povelji Vuka Brankovića ima svoj specifičan oblik; izduženo vertikalno stablo koje obostrano probija linijski sustav, a sa svoje lijeve strane posjeduje standardan trbuščić. Slovni oblik *b* nije često spominjan u dosad pregledanim poveljama pisanim diplomatskom minuskulom. U azbuci ove povelje valjalo bi ga proučiti iz razloga što ga pisar prilično rotira u desnu stranu, iako ne u tolikoj mjeri da bi ovo slovo bilo u potpunosti položeno na donju liniju. Upravo ovako pisano *b* karakteristično je za kasniju fazu diplomatske minuskule, pogotovo za XV. st. Slovni oblik *v* i u ovoj povelji ima svoj kvadratičan oblik, te ne odskaje od postavljenog standarda diplomatske minuskule. Pri pisanju slovnog oblika *g* njegovo vertikalno stablo spušta se ispod donje linije, ali u prilično ravnom pravcu. Glavni slovni dio, tj kvačicu, pisar zna lagano uviti. Standardno je i pisanje slovnog oblika *d*; karakterističan trokutasti oblik glavnog slovnog dijela

rotiran je u lijevu stranu, a njegova gornja stranica je produžena u tolikoj mjeri da obostrano probija linijski sustav. Drugi oblik slova *i* koji se većinom koristi kao veznik postoji i u azbuci Brankovićeve povelje, a njegove nožice toliko su produžene da obostrano probijaju linijski sustav. Vertikalno stablo obostrano probija linijski sustav i pri pisanju slovnog oblika *ž*, dok se njegov lijevi krak elegantno spušta ispod donje linije u zavijenoj putanji. Slovni oblik *z* pisar piše dvojako, pri čemu su oba oblika jednako zastupljena u tekstu povelje. Kod prvog oblika se glavni slovni dio, odnosno kvačica spušta ispod donje linije u luku koji se uvija ulijevo i završava s viticom. Kod drugog oblika lijevi, kraći dio kvačice poravnan je u urednu horizontalnu liniju od koje se vertikalna linija prvo spušta ulijevo, da bi odmah ispod donje linije sustava zaokrenula u desnu stranu. Sljedeći po redu je slovni oblik *k*, koji i u ovom slučaju ima sve morfološke posebnosti karakteristične za pismo diplomatske minuskule, dvije vertikalne i paralelne linije se uopće ne dodiruju, a desna njegova linija ima luk zavijen u lijevu stranu. Pisanje slovnog oblika *m* također pripada standardnom slovnom fondu povelja diplomatske minuskule ovog razdoblja. Glavna karakteristika tog slovnog oblika je produživanje lijeve stranice njegovog trokuta u desnu stranu ispod donje linije. Karakteristično se piše i slovni oblik *u*; ni na ovom mjestu ne izostaje poznata ižica koja je još jednom pisana ravnijim linijama. Kao što smo već imali prilike vidjeti, nekad takve linije znaju biti prilično zavijene. Kod slovnog oblika *h* oba se kraka spuštaju ispod donje linije, pri čemu je lijevi krak nešto duži, a njegov gornji dio posjeduje i malu kvačicu. Kod slovnog oblika *c* desna nožica je spuštena ispod donje linije, te završava zavijena u uredno pisanu viticu. Slovni oblik *č* standardno je pisan nalik na latinično slovo *v*.

Spajanje slovnih oblika izostaje i iz teksta ove povelje, te je i tim činom situacija slična kao i kod većine povelja ovog razdoblja.

Tab. XXXV. Posebni slovni oblici u *Povelji o trgovini Vuka Brankovića, njegove žene Mare i njihove djece Grgura, Đurđa i Lazara* (20. 1. 1387., Priština)

a 	d 	k 	c
b 	ž 	m 	č
v 	z 	u 	
g 	i 	h 	

Ugovor o međusobnom prijateljstvu i savezu Dubrovnika i kralja Tvrtka protiv svih osim ugarske kraljice Jelene, koncept je koji je nastao 9. 4. 1387. u Dubrovniku, a kao što je već prije spomenuto, po Čremoniku autor dokumenta je dubrovački slavenski kancelar Vidoš s otoka Korčule.¹⁰⁷ Govoreći o slovničkim oblicima koji diplomatsku minuskulu kao pismo razlikuju od ostalih azbukā, većinu njih možemo naći i u ovom konceptu. U prvom redu su to prepoznatljivi oblici slova *a*, *v*, *d*, *k*, *u*, *č* i sl. Naravno, kao i pismo svakog dokumenta, tako i ovo ima neke karakteristične specifične slovne oblike, ali i neke koji su već viđeni u drugim prethodno istraživanim poveljama. Slovni oblik *b* lagano je zarotiran ulijevo, baš kao i u azbuci prethodne Brankovićeve povelje. Kao posebnost slovničkih oblika ove povelje je postojanje druge verzije slova *d*. Ovaj oblik, koji najviše liči na veliko, tiskano ćiriličko *d* s produženim nožicama i zakrivljenim završecima horizontalne linije, ima i posebnu ulogu u tekstu dokumenta. Naime, ovako pisano slovo *d* upotrebljava se isključivo kao prvo slovo u imenu grada Dubrovnika, te

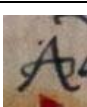
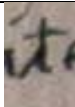

¹⁰⁷ Vidi str. 118.

u izvedenicama (prvenstveno pridjevima, primjerice *dubrovački* i sl.). Nije isključena mogućnost kako je pisar ovaj slovni oblik upotrebljavao kao veliki oblik slova, ali ga jednostavno nije imao prilike primjeniti igdje u tekstu osim u imenu grada Dubrovnika. Uz taj oblik, postoji i standardno minuskulno *d*, koje je rotirano ulijevo a sa svojim krakovima obostrano probija linijski sustav. Za razliku od nekih drugih pisara, autor ovog koncepta ne produžava središnje vertikalno stablo slova *ž*, već njegovu lijevu donju nožicu. Slovni oblik *z* postoji u samo jednom obliku, i to onom gdje se njegova vertikalna linija prvo spušta ulijevo, a zatim zaokreće u desnu stranu gdje i završava s elegantno izvedenom viticom. I u ovom konceptu koristi se poseban oblik slova *i* s izduženim nožicama koji se također većinom koristi kao veznik, a svojim nožicama obostrano probija linijski sustav. Slovnim obliku *m* produžena je lijeva nožica, a ne lijeva stranica trokuta, čime je napravljena mala promjena u odnosu na dosad proučavane posebnosti ovog slovnog oblika. Kod slovnog oblika *h* oba kraka produžena su duboko ispod donje linije. Slovni oblik *c* i u ovom konceptu ima karakteristično produženu desnu nožicu ispod donje linije. Još jedna od posebnosti slovnih oblika je i uporaba slovnog oblika *ġ* pri pisanju glasa *ć*, koji se ne upotrebljava pretjerano u poveljama i dokumentima ovog razdoblja. Ovakvo pisanje pojavljuje se i u Vladojevoj povelji kralja Tvrtka iz 1378. g., a kao što je već spomenuto, neki istraživači (Đorđić, Nakaš) ga dovode u vezu s bosanskom pismenom tradicijom.¹⁰⁸

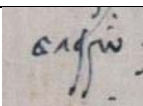
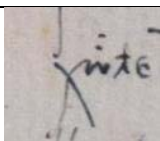
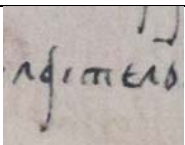
U konceptu postoje primjeri spajanja pojedinih slovnih oblika, koja nisu česta, ali se ipak češće pojavljuju nego u prethodno proučavanim dokumentima. Pritom nikad nisu spojena više od dva slova oblika. Čini se kako je pisar koncepta kralja Tvrtka posebno volio spojeve slova *hō* i *gō*, koji su najzastupljeniji u ovom dokumentu. Tako se spajanje između slovnih oblika *g* i *ō* pojavljuje sveukupno 7 puta u tekstu i to u 6., 9., 11., 16. (dva puta), 17. i 19. redu u riječima kao što su *negōvēm̃*, *blagō*. Slovni oblici *h* i *ō* spajaju se 6 puta; u 6., 7. (dva puta), 11., 12. i 17. retku teksta, svaki put u nekom obliku pomoćnog glagola *htjeti* (*hōġe*, *hōtēl̃* i sl.). U 17. retku imamo i jedini primjer spajanja slovnih oblika *e* i *l* u riječi *vlastel̃*. Iz priloženog možemo zaključiti kako je pisar spajao samo malu grupu određenih slovnih oblika, i to isključivo u specifičnim riječima. Također, dosta puta se ovakva spajanja pojavljuju dvaput u istom retku povelje, što je jako zanimljiv podatak. Naime, s obzirom na relativno malen broj ovakvih pojava (sveukupno, znači, 14 spajanja), može se zaključiti kako pisar svjesno ili nesvjesno ubrzava proces pisanja u pojedinim recima teksta spajajući slovne oblike, što je jedna od glavnih karakteristika kurzivnog pisma kao završnog stupnja minuskulizacije.

¹⁰⁸ Vidi str. 157.

Tab. XXXVI. Posebni slovni oblici u konceptu *Ugovora o međusobnom prijateljstvu i savezu Dubrovnika i kralja Tvrtka protiv svih osim ugarske kraljice Jelene* (9. 4. 1387., Dubrovnik)

a		d	 	ĝ		h	
b		ž		k		c	
v		z		m		č	
g		i		u		ê	

Tab XXXVII Spajanja slovni oblika u konceptu *Ugovora o međusobnom prijateljstvu i savezu Dubrovnika i kralja Tvrtka protiv svih osim ugarske kraljice Jelene*

Spajanje	Primjer	Pozicija primjera	Transliteracija primjera
<i>gô</i>		12. redak	<i>blagô</i>
<i>hô</i>		6. redak	<i>hôte</i>
<i>el</i>		17. redak	<i>vlastel</i>

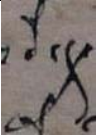

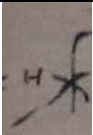

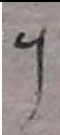

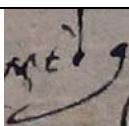
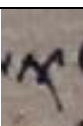

Sljedeći po redu je dokument kojim *Dubrovčani obećavaju kako će primiti Vuka Brankovića, gđu. Maru i sinove Grgura, Đurđa i Lazara u svoj grad ako dođu*, odnosno pružiti im utočište ako se za tim ukaže potreba. Sam ugovor je datiran datumom 9. 5. 1390., a Stojanović kaže kako je riječ o kopiji na papiru, bez pečata (Stojanović 1929: 142). Pismo ovog dokumenta je diplomatska minuskula koja je izgledom vrlo slična pismu prethodne Brankovićeve povelje¹⁰⁹, a odlikuje se određenom neurednošću, odnosno moglo bi se čak reći „ispisanošću“ pisma. Karakteristični slovni oblici diplomatske minuskule prisutni su i u pismu ove povelje. I dok slovni oblici kao što su *a*, *v*, *g*, *k*, *m*, *u* i *č* oblikom ne odskaču od već ustaljenog morfološkog uzusa ove pismovne vrste, kod ostalih su prisutne manje razlike. Slovni oblik *b* i ovdje je lagano zarotiran u desnu stranu, što je još jedna izravna paralela s pismom prethodne Brankovićeve povelje. Slovni oblik *d* ima svoj karakterističan oblik ulijevo rotiranog trokuta, ali za razliku od nekih drugih varijanti, u ovom slučaju pretjerano izduživanje slabijeg slovnog dijela prisutno je samo kod njegovog centralnog kraka. Može se reći kako i njegov gornji krak probija linijski sustav, ali u puno manjoj mjeri nego što je to slučaj kod nekih drugih varijanti ovog slovnog oblika. Vertikalno stablo slova *ž* i ovdje je toliko izduženo da obostrano probija linijski sustav. Osim njega, donju liniju probija i njegov lijevi krak. Glavna odlika slovnog oblika *z*, kao i dosta puta u dosad proučavanim poveljama, je dugačka, ulijevo zavijena linija koja se spušta ispod donje linije i završava s karakterističnom viticom. Verzija slovnog oblika *i* s izduženim nožicama, a koja se uglavnom piše na mjestu veznika, pojavljuje se i u pismu ovog dokumentu, također u istoj ulozi. Nožice ovako pisanog slova *i* obostrano probijaju linijski sustav, ali donji dijelovi su ipak produženiji od gornjih. Jedna od posebnosti ove povelje je uporaba slova *ġ* za pisanje glasa /ć/, jednako kao i u Tvrtkovoju povelji iz 1378. i Tvrtkovom konceptu iz 1387. g. Tim činom vidljivo je kako ovakvo bilježenje glasa /ć/, ako je i bila bosanska specifičnost, prelazi u kancelarije drugih pisama (dubrovačku, srpsku). Također, nameće se pitanje je li uistinu riječ o geografskoj specifičnosti ili je u pitanju multiregionalno rješenje bilježenja ovog glasa. Ipak, u tekstu ove povelje je zastupljenija standardna kombinacija slova *k* i jera za pisanje glasa *ć*, dok se *ġ* rijeđe pojavljuje, što pak pokazuje vezu s nekim drugim uzorima i uzusima. Sam oblik slovnog oblika *ġ* je prilično pojednostavljen; na manju vertikalnu liniju vezana je nožica, dok je standardan križić na vrhu slova izostavljen. Slovni oblik *h* pripada grupi koja svojim slabijim slovnim dijelovima probija donju liniju, a u ovoj povelji to čine oba njegova kraka. Kod slovnog oblika *c* vertikalna nožica je produžena ispod donje linije, lagano zavijajući u lijevu stranu pri samom svom kraju. Iako oblikovno

¹⁰⁹ Vidi str. 154 – 156.

prilično slična, ne može se sa sigurnošću reći kako obje Brankovićeve povelje potječu od iste pisarske ruke. Manje razlike ipak postoje u pisanju slovnih oblika *a*, *d*, *g*. Te razlike prvenstveno se odnose na izoštrenost odnosno zavijenost linija. Isto tako, u prethodnoj povelji postoji i dvostruko pisanje slova *z*, koje ovdje izostaje. Još jedna razlika je i uporaba slovnog oblika *ĝ* u ovoj povelji. Naravno, moguće je kako se nečiji rukopis s vremenom promijenio, ali u ovom slučaju vjerovatnije je kako je riječ o dva različita autora, s tim da bi ovaj posljednji trebao biti dubrovačke provincijencije, možda čak Maroje Niklić.

Spajanje slovnih oblika kao posebna kategorija u pismu izostaje iz teksta ove povelje, te se tim činom ovaj dokument pridružuje tendencijama izbjegavanja spajanja koje su prisutne u većini proučavanih povelja ovog razdoblja.

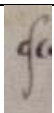
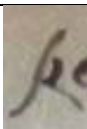

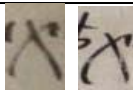
Tab. XXXVIII. Posebni slovni oblici u dokumentu kojim *Dubrovnici obećavaju kako će pružiti utočište Vuka Brankoviću, gđi. Mari i sinovima Grguru, Đurđu i Lazaru ako se za tim ukaže potreba* (9. 5. 1390.)

a 	d 	ĝ 	h
b 	ž 	k 	c
v 	z 	m 	č
g 	i 	u 	

Povelja kojom župan Beljak i vojvoda Radič Sanković ustupaju Dubrovčanima Konavle i Vitaljinu pisana je nešto drukčijim pismom koje, doduše, posjeduje standardne slovne oblike diplomatske minuskule ali se u puno stvari ipak ponešto razlikuje od njenih pismovnih oblika i uzusa. Cjelokupan izgled pisma povelje odiše urednošću, što se prvenstveno očituje pravilnom koordinacijom glavnih slovnih dijelova unutar središnjeg dijela linijskog sustava. Također, usporedbom s većinom povelja pisanih diplomatskom minuskulom vidljivo je kako je u ovoj povelji produživanje i probijanje slabijih slovnih dijelova ipak prilično rjeđe. Opisujući posebne slovne oblike pisma ove povelje, manje razlike mogu se vidjeti već kod slova *a*. Iako posjeduje sve bitne karakteristike minuskulnog oblika – vertikalno stablo koje obostrano probija linijski sustav i standardan trbuščić s lijeve strane, pisar inzistira na izvijanju vertikalnog stabla, pritom završavajući oba njegova kraja s viticama. Ponegdje u tekstu pisareva ruka se malo više opusti, pa vertikalno stablo gdje god dobija ravniji izgled, ali obično pisar inzistira na izvijanju ovog slovnog dijela. Posebnosti pisma Hlapčičeve povelje vidljive su i kod pisanja slovnog oblika *b*. Oblikom je ovo slovo nalik svom ustavno pisanom paru, a u oči upada gornji dio čija je karakteristična kvačica pretvorena u vijugu, te s njom ovaj slovni oblik probija gornju liniju sustava (pojava koja je inače iznimno rijetka za ovaj slovni oblik). Kod slovnog oblika *d* prisutna su sva tri produžena kraka, a zanimljivo je kako je i linija koja zatvara kut između njih zaobljenija nego inače. Slovni oblici *v*, *g*, *m*, *k*, *u* i *č* morfologijom se uklapaju u standardan izgled pisma diplomatske minuskule, te se ne ističu nekom bitnijom karakteristikom. Možda su jedino linije slovnog oblika *g* nešto ravnije, što je zanimljivo uzevši u obzir kako je pisar inače sklon zavijenijem pisanju izduženih slovnih dijelova. Ovaj dokument je jedan od rijetkih u kojem slovni oblik *ž* ne izlazi iz središnjeg dijela retka svojim vertikalnim stablom, a također ni kracima. Istina, postoji par primjera u tekstu gdje je vertikalno stablo ipak produženo, ali prevladava ovaj njegov „skraćeni“ oblik. Slovni oblik *z*, uz standardnu kvačicu kao glavni slovni dio, posjeduje i ulijevo zavijenu crtu koja se spušta ispod donje linije sustava. I u pismu ove povelje pojavljuje se slovni oblik *ĝ*, koji se koristi kao jedini oblik bilježenja glasa *ć*. Izgledom se prilično razlikuje od dosad viđenih verzija ovog slovnog oblika; na kvadratično postolje dolazi standardan križ koji u ovom slučaju ima dvije horizontalne linije – jednu koja siječe vertikalnu križa i drugu koja se nalazi na samom vrhu slova. Pritom su obje ove linije izdužene u tolikoj mjeri da prelaze granice samog postolja. Kod slovnog oblika *h* oba kraka se spuštaju ispod donje linije, a gornji dio ulijevo postavljenog kraka završava s prepoznatljivom kvačicom. Ovaj lijevi krak zna često biti zavijen, ali u tekstu imamo i dosta primjera gdje su obje linije slova *h* prilično ravne. Kod slovnog oblika *c* nožica se spušta ispod donje linije, ali je pritom ponekad ukošena udesno. Od ostalih zanimljivosti, vrijedno je još spomenuti kako

slovni oblik *i* s produženim nožicama izostaje iz pisma ove povelje. Također, ne postoji spajanje slovnih oblika, što ukazuje na činjenicu kako se ova kurzivna tendencija još uvijek nije počela ozbiljnije razvijati u pismu diplomatske minuskule. Uzevši u obzir pisarev nadimak koji upućuje na kraj koji gravitira zapadu, smanjeno probijanje linijskog sustava, pisanje *đerva* na mjestu glasa *ć* i prepoznatljive vijuge na stablima slova možda se mogu prikazati kao posebnosti korpusa zapadnih tekstova. Za potvrdu te hipoteze potrebno je ovaj uzorak identificirati na većem broju povelja, inače su ove karakteristike samo pisareva individualna specifičnost (osim uporabe slovnog oblika *ĝ* za glas *ć*).

Tab. XXXIX. Posebni slovni oblici u *Povelji kojom župan Beljak i vojvoda Radič Sanković ustupaju Dubrovčanima Konavle i Vitaljinu*, (15. 4. 1391

a 	d 	k 	c
b 	ž 	m 	č
v 	z 	u 	
g 	ĝ 	h 	

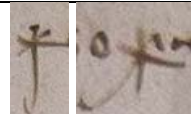

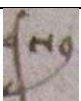
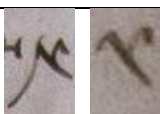

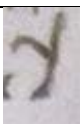
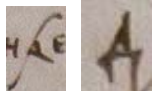

Još jedan od dokumenata koji po diplomatskoj važnosti spada u sam vrh je *Povelja kojom bosanski kralj Stjepan Dabiša potvrđuje povelje o trgovini svojih prethodnika*, napisana 7. 7. 1392. u Lušcima (Donji Krajevi). Na dnu ovog pergamena imamo i ime autora, a to je poznati logotet Tomaš, za kojeg Čremošnik govori kako je po izgledu pisma „vjeran Vladojev učenik“ (Čremošnik 1949 – 1950: 138.). Po svim karakteristikama pismo povelje kralja Stjepana Dabiše pripada razvijenoj fazi diplomatske minuskule; uz standardnu minuskulnu koordinaciju tu su i pripadajući slovni oblici, a također i učestala probijanja linijskog sustava slabijim slovnim dijelovima koja u Tomaševom pismu odišu urednošću, te dodatno jačaju

ionako visoku estetiku pisma. Pri morfološkom opisu slovnih oblika prvu stvar koju treba spomenuti je kako vertikalno stablo slova *a* i u ovom slučaju ima zavijene krajeve slično kao i u pismu prethodne povelje. Nadalje, jedna od posebnosti je i uporaba dvaju verzija slovnog oblika *d*. Uz klasični minuskulni oblik ulijevo rotiranog trokuta s krakovima koji obostrano probijaju linijski sustav, logotet Tomaš koristi i verziju u kojoj slovo *d* ima ustavni oblik, ali s nožicama produženim ispod donje linije. Slična verzija slovnog oblika *d* može se naći u konceptu Tvrtkovog ugovora s Dubrovnikom čiji je autor pisar Vidoš.¹¹⁰ Dvije varijacije, ali s puno manjim razlikama, postoje i pri pisanju slovnog oblika *ž*. Te varijacije razlikuju se po dužini krakova, koji u jednoj verziji probijaju donju liniju, dok u drugoj ostaju unutar granica. Izgledom je zajedničko vertikalno stablo slova, koje u oba slučaja obostrano probija linijski sustav. Slovni oblik *i* s produženim nožicama, pojavljuje se i u ovom dokumentu. On se i u tekstu ove povelje piše uglavnom na mjestu veznika. Potrebno je spomenuti i uporabu slovnog oblika *ġ*, koje se kao i u dosta prethodnih povelja koristi za bilježenje glasa *ć*. Njegov izgled u Tomaševom pismu ne odudara od standardnog oblika, na glavni slovni dio koji ima oblik trokuta nasaden je križić koji probija gornju liniju sustava. Dvije varijacije u pisanju pojavljuju se i kod slovnog oblika *m*. Razlika kod njih je u lijevoj nožici koja je u jednoj varijanti produžena. Osim toga, slovni oblik *m* ima svoj karakterističan izgled s jednom linijom trokuta koja se spušta ispod donje linije sustava. Kod slovnog oblika *h* oba kraka se spuštaju ispod donje linije, što je karakteristika koja je dosad već dosta puta viđena u pismu diplomatske minuskule. Također, tu je i pripadajuća kvačica na vrhu ulijevo postavljenog kraka. Osim ovih slovnih oblika, postoji još cijela grupa koja se svojim izgledom uklapa u već definirani standard diplomatske minuskule: *v*, *g*, *z*, *k*, *u*, *c*, *č*.

Kategorija spajanja slovnih oblika u potpunosti izostaje iz pisma Tomaševe povelje, te se može zaključiti kako i tim činom pisar prati trend dokumenata XIV. st. pisanih diplomatskom minuskulom i zbog odsutnosti novih naznaka razvoja minuskulnog procesa iskazuje svoju konzervativnost.

¹¹⁰ Vidi str. 156 – 158.

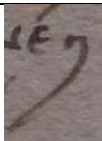

Tab. XL. Posebni slovni oblici u *Povelji kojom Stjepan Dabiša potvrđuje povelje o trgovini svojih prethodnika* (7. 7. 1392. u Lušcima/Donji Krajevi)

a 	ž 	k 	c
v 	z 	m 	č
g 	i 	u 	
d 	ĝ 	h 	

U usporedbi s prethodnom, *Povelja kojom Dabišina udovica kraljica Jelena šalje poslanike po dohotke* puno je kraća i diplomatski manje važna. To se najbolje očituje u samoj duljini teksta, ali i ukupnim izgledom pisma koje ima puno brži ritam u usporedbi s prethodnom poveljom. Autor ovog dokumenta koji je datiran datumom 22. 5. 1397. nije naveden. Čremošnik smatra kako autor nije mogao biti logotet Tomaš Lužac, jer je ova diplomatska minuskula slabije kvalitete, ali kako i autor ovog pisma potječe iz Vladojeve pisarske škole (Čremošnik 1949 – 1950: 145). Posebne slovne oblike predvodi slovo *a*, koje i ovdje zna imati zavijene krajeve vertikalnog stabla, doduše ne uvijek. Slovni oblik *b* opet je lagano zarotiran udesno, pokazujući tendenciju potpunog spuštanja na donju liniju. Kod slovnog oblika *d* zanimljivo je kako se piše isključivo u svom majuskulnom obliku, s nožicama spuštenim ispod donje linije, ali i vrhom trokuta koji probija gornju liniju sustava (Ibidem: 146). Slovni oblik *ž* ne prelazi središnji dio linijskog sustava u pismu ove povelje, a izgledom je identičan obliku iz *Povelje kojom župan Beljak i vojvoda Radič Sanković ustupaju Dubrovčanima Konavle i Vitaljinu*

*autora Grubanca Hlapčića Imočanina.*¹¹¹ Kod slovnog oblika prisutna je vertikalna linija koja je produžena prema dolje, ali ona u ovom slučaju nije toliko zavijena koliko jednostavno ukošena u lijevu stranu. Nije zgorega spomenuti kako Čremošnik ovakav oblik smatra prijelaznim između majuskulnog i minuskulnog (Ibidem: 146). I u pismu ove povelje pojavljuje se oblik slova *i* s produženim nožicama, te slovo *ĝ* koje ima svoj standardni oblik, a redovito se koristi za bilježenje glasa *ć*. Od ostalih slovnih oblika karakterističnih za pismo diplomatske minuskule pojavljuju se *v*, *g*, *k*, *m*, *u*, *h* i *č*. Spajanje slovnih oblika izostaje i u ovom kratkom pismu kraljice Jelene.

Tab XLI. Posebni slovni oblici u *Povelji kraljice Jelene kojom šalje poslanike po dohotke* (22. 5. 1397.)

a		d		ĝ		h	
b		ž		k		č	
v		z		m			
g		i		u			

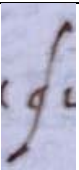
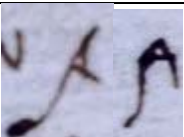

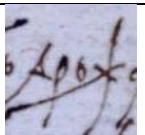

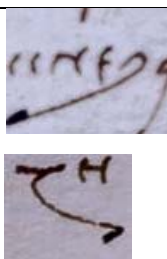

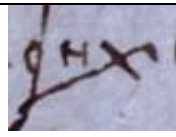
¹¹¹ Vidi str. 161 – 162.

Zapis, odnosno koncept kojim *Dubrovčani mole kneginju Milicu, despota Stefana i Vuka da se zauzmu za njihove trgovce koje su Turci nevine zarobili* dokument je nastao iz pera poznatog dubrovačkog notara Ruska Hristoforovića. Iako njegova diplomatska minuskula bez premca spada u sam vrh po reprezentativnosti i estetici slovnih oblika, očito je kako je zbog manje važnosti ovog koncepta prisutan jedan poslovni i manje svečani ritam pisanja teksta, koji povećava brzinu pisanja, pritom gubeći svečanost koja je primjerice karakteristična za kraljevsku povelju logoteta Tomaša također pisanu diplomatskom minuskulom. Promatrajući posebnosti slovnih oblika karakterističnih za pismo diplomatske minuskule, na prvom mjestu u oči upada slovo *b*. Ono je i u Ruskovoj azbuci rotirano udesno, ali sada već u tolikoj mjeri da se uredno koordinira s ostalim slovima i glavnim slovnim dijelovima ne prelazeći linije centralnog dijela linijskog sustava. Uz, za diplomatsku minuskulu karakteristični slovni oblik *d*, Hristoforović koristi i drugi oblik koji postoji i u poveljama bosanskog kralja Stjepana Dabiše. Taj oblik koji najviše podsjeća na tipično majuskulno *d*, redovito ima nožice produžene ispod donje linije. Kod slovnog oblika *ž* vertikalno stablo obostrano probija linijski sustav, a od ostalih slabijih slovnih dijelova produžen je jedino donji lijevi krak. Hristoforović piše dvojako i slovni oblik *z*. Prva verzija slova ima karakterističan izgled kao u većini povelja diplomatske minuskule; kvačica koja se nalazi u centralnom dijelu linijskog sustava spušta se oštro ulijevo. U drugoj verziji kvačica je pretvorena u kraću horizontalnu liniju, koja se spušta vertikalno prvo ulijevo, ali onda skreće u desnu stranu i završava s manjom kvačicom. Čak i slovni oblik *u* se piše dvojako; uz klasičnu verziju gdje je ižica nasadena na glavni slovni dio, autor koristi i drugu verziju slova koju vješto izvodi iz jednog poteza pišući pritom petlju izgledom vrlo sličnu prvoj verziji slova, a samim tim prilično ubrzavajući proces pisanja. Pri pisanju slovnog oblika *h* pisar produžuje samo lijevi krak ispod donje linije, a crte samog slova su dosta pravilne, što kod velikog broja drugih pisara nije tako. Posebnosti postoje i pri pisanju slovnog oblika *c*; njegov glavni dio kao da se pretvorio u obrnuti trokut, te skupa s produženom nožicom podsjeća na grčko slovo *γ*. Od ostalih slovnih oblika karakterističnih za pismo diplomatske minuskule pojavljuju se *a*, *v*, *g*, *i* s produženim nožicama, *k*, *m* i *č*.

Za razliku od većine minuskulnih povelja XIV. st., u Ruskovom pismu spajanja slovnih oblika pojavljuju se u većoj mjeri. Ovakva praksa u povelji dubrovačke provenijencije može upućivati na latinični utjecaj, ukoliko se identificira na većem uzorku. Treba napomenuti kako u tekstu nema primjera spajanja više od dva slova oblika, a po učestalosti najzastupljeniji je spoj slovnih oblika *g* i *ô*. Ovaj spoj prisutan je ukupno 15 puta u tekstu, i to u najvećem broju slučajeva u riječi *tr̃gôvci* (3., 5., 7., 11., 12., 23., 24., 28. redak), zatim u riječima kao što su *vladučagô* (2.redak), *tr̃gôvati* (25.redak), *gôdê* (12 i 18. redak), *vsegô* (20. redak), *pogôše* (21.

redak) i *drugôga* (28. redak). Uz ovaj najzastupljeniji spoj, u tekstu se na dva mjesta pojavljuje i spoj slovnih oblika *h* i *ô*; u glagolima *hôdi^t* (12. redak) i *hôtel* (24. redak). Po jedanput se u tekstu pojavljuju spojevi slovnih oblika *b* i *r* u samom nazivu *dubrovni^k* (14. redak)¹¹², te *m* i *ô* u 1. licu množine prezenta pomoćnog glagola *biti-smô* (28. redak teksta). Na kraju možemo zaključiti kako se spajanje slovnih oblika pojavljuje u tekstu ovog dokumenta u tolikoj mjeri da, kombinirano s velikim brojem ligatura¹¹³, uvelike pridonosi ubrzanju ritma pisanja, što je jedna od glavnih *kurzivnih tendencija*, te samim tim bitna pismovna razlika u usporedbi s ostalim istovremenim poveljama, kod kojih su spajanja slovnih oblika slabo ili nikako zastupljena.

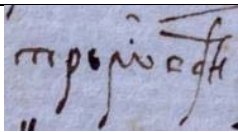
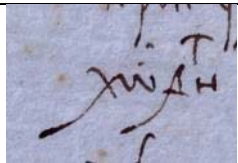
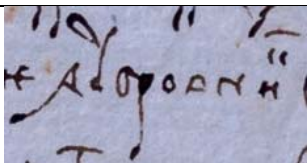
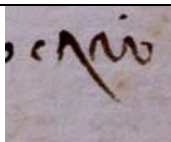
Tab. XLII. Posebni slovni oblici u *Konceptu kojim Dubrovčani mole kneginju Milicu, despota Stefana i Vuka da se zauzmu za njihove trgovce koje su Turci nevine zarobili* (1. 10. 1397.)

a		d		k		c	
b		ž		m		č	
v		z		u			
g		i		h			

¹¹² Iako ovdje postoji velika vjerojatnost kako se radi o slučajnom spoju nastalom zbog pisarske greške!

¹¹³ O kojima će se više govoriti u posebnom poglavlju

Tab. XLIII. Spajanja slovnih oblika u *Konceptu kojim Dubrovčani mole kneginju Milicu, despota Stefana i Vuka da se zauzmu za njihove trgovce koje su Turci nevine zarobili* (1. 10. 1397.)

Spajanje	Primjer	Pozicija primjera	Transliteracija primjera
gô		12. redak	tr̥gôvati
hō		12. redak	hōdi'
br		14. redak	dubrovni ^k
mô		28. redak	smô

Povelju kojom knez Pavle Radenović daje Dubrovčanima slobodu trgovanja u svojoj zemlji napisao je dijak Radoslav Milosalić. Za njegovo se pismo može reći kako pripada diplomatskoj minuskuli, ali s bitnijim morfološkim promjenama kod određenih slovnih oblika. Jedna takva promjena dogodila se pri pisanju slovnog oblika *d*. Naime, ono je u Milosalićevom pismu u potpunosti pojednostavljeno; sastoji se od vertikalnog stabla na koje je s desne strane dodana mala zavijena kvačica. Ovakvo slovo *d* sličí slovu *g* u tolikoj mjeri da je ponekad potrebna veća doza koncentracije pri čitanju kako ih se ne bi miješalo.¹¹⁴ Središnju horizontalnu liniju slovnog oblika *e* pisar toliko izdužuje da ona vrlo često dodiruje sljedeći slovni oblik. Pri pisanju slovnog oblika *ž* vidljiva je namjera uporabe klasičnog izduženog vertikalnog stabla i njegova kombinacija s križem kraćih krakova. Taj križ je u pismu povelje u tolikoj mjeri izmijenjen da više liči na trokut položen s lijeve strane vertikalnog stabla, odnosno kao da pisar „promaši“ točku ukrštavanja vertikalnom linijom. Slovni oblik *ġ* koristi se i u ovoj azbuci za pisanje glasa *ć*. Njegov standardni oblik trokuta s nasađenim križićem na vrhu u tolikoj je mjeri izmijenjen (moglo bi se čak reći i degeneriran) da izgledom vrlo često podsjeća na zvjezdicu (asteriks) ili, primjerice, na slovni oblik *ž* kakav susrećemo u pismu kraljice Jelene. Kod

¹¹⁴ Pojedini autori ovako pisano *d* smatraju jednom od glavnih karakteristika bosanske redakcije diplomatske minuskule (Nakaš 2010:27)

slovnog oblika *m* liniju središnjeg trokuta pisar ponekad produžuje ispod donje linije, a vrlo često ovaj oblik piše i kao tipično ustavno *m*, ostavljajući slovo u potpunosti unutar centralnog linijskog sustava. Slovni oblik *u* ponekad ima izicu odvojenu od glavnog slovnog dijela, a obično je pisan u svom standardnom obliku sa spojenim slovnim dijelovima. Nedosljednosti u pisanju pojavljuju se i kod slovnog oblika *h*, gdje je nekad samo lijevi krak produžen ispod donje linije, a u nekim drugim primjerima u tekstu produžena su oba kraka slova. Slovni oblik *c* ne odudara toliko nekom morfološkom posebnosti, koliko čitavim načinom pisanja. Naime, linije glavnog slovnog dijela su pisane izuzetno ostrim potezima, te tim činom sam glavni slovni dio podsjeća na ustavni oblik slova, a i nožica slova je produžena na zanimljiv način. Za razliku od standardnog produživanja, gdje se vertikalna linija jednostavno spušta prema dolje, u ovom slučaju prvo se udesno produžuje donja horizontalna linija slova, koja se zatim vertikalno spušta zavijena u lijevu stranu ispod donje linije sustava. Prilikom pisanja slovnog oblika *ê* njegov trbuh zna biti napisan krajnje nemarno, ponekad umjesto trbuha pisar koristi nožicu, a u nekim drugim slučajevima ovaj dio u potpunosti izostaje, te se tim činom slovni oblik pretvara u neku vrstu križića. Naravno da je ovakvim razlikama u pisanju otežano samo čitanje, te se ovaj slovni oblik u velikom broju slučajeva može prepoznati tek iz konteksta. Osim navedenih slovnih oblika, u pismu se pojavljuju još i klasični minuskulni oblici *a*, *v*, *g*, *z*, *k* i *č*.

S obzirom na čitav izgled pisma dijaka Radoslava Milosalića, koje odiše određenom *ispisanošću* i žurbom, postojanje spajanja slovnih oblika u tekstu nije veliko iznenađenje. U mnogim slučajevima je takvo spajanje sasvim slučajno, pogotovo prilikom pisanja slovnog oblika *e*, no ipak postoji nekolicina primjera gdje je vidljivo namjerno spajanje slovnih oblika. Što je još bitnije, u tekstu postoje i primjeri spajanja tri slova oblika, što je rijedak slučaj za povelje XIV. st.

Već u prvom retku prilikom pisanja riječi *pospêšeñiemъ* pisar spaja slovne oblike *ê*, *e* i *š*. Trostruko spajanje pojavljuje se i u 3. retku, gdje su prilikom pisanja riječi *vêdomo* spojeni slovni oblici *ê*, *d* i *o*. Nadalje, u 4. retku spojeni su slovni oblici *e* i *l* u riječi *povelomъ*. Još jedno trostruko spajanje nalazi se u 5. retku, gdje su u riječi *vlaste(l)ô(mъ)* spojeni slovni oblici *t*, *e* i *ô*. Spajanje slovnih oblika *d* i *a* u riječi *grada* pojavljuje se dva puta; u 6. i 7. retku. Također, ovi slovni oblici spajaju se nekoliko puta i pri pisanje veznika *da* u 13. i 14. retku teksta. U tekstu se pojavljuje i spajanje slovnih oblika *b* i *r* u riječi *dubrovnika*, i to također u 13. retku. Iz svih ovih slovnih posebnosti, a i količine spajanja slovnih oblika, može se zaključiti kako azbuka pisara Radoslava Milosalića, slično kao i Ruskovo pismo, pokazuje velik broj *kurzivnih tendencija*. Te kurzivne tendencije prisutne su u tolikoj mjeri, da primjerice i sam Stojanović smatra ovo pismo kurzivom (1929: 245).

Tab. XLIV. Posebni slovni oblici u *Povelji kojom knez Pavle Radenović daje Dubrovčanima slobodu trgovanja u svojoj zemlji* (25. 3. 1397. na Ljutoj u Konavlima)

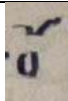

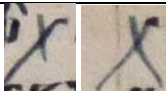
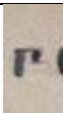

a		e		k		c	
v		ž		m		č	
g		z		u		ê	
d		ĝ		h			

Tab. XLV. Spajanja slovni oblika u *Povelji kojom knez Pavle Radenović daje Dubrovčanima slobodu trgovanja u svojoj zemlji* (25. 3. 1397. na Ljutoj u Konavlima)

Spajanje	Primjer	Pozicija primjera	Transliteracija primjera
ê, eiš		1. redak	<i>pospêešeniemy</i>
ê, dio		3. redak	<i>vêdomo</i>
eil		4. redak	<i>povelomy</i>
t, eiô		5. redak	<i>vlaste(l)ô(mby)</i>
dia		6. i 7. redak	<i>grada</i>
bir		13. redak	<i>dubrovnika</i>
dia		13. i 14. redak	<i>da</i>

Dokument kojim kronološki završava ovo razdoblje je *Povelja kojom bosanski kralj Stjepan Ostoja ustupa Dubrovčanima sela od Kurila do Stona* autora dijaka Stipana Dobrenovića. Velika razlika od ostatka proučavanog znanstvenog korpusa XIV. st. je činjenica kako je ova povelja pisana klasičnim ustavnim pismom. Razlog tome vjerojatno leži u Ostojinom nasilnom dolasku na vlast, te slično kako je Tvrtko napravio rez uvođenjem diplomatske minuskule, Ostoja čini isto s ponovnim uvođenjem ustava. Treba napomenuti i kako istovremeno u Srbiji dolazi do reakcije protiv diplomatske minuskule, te ponovno uvođenje ustava u povelje Lazarevića i Brankovića, ali korijen te pojave u Srbiji je drukčiji, a leži u reformističkom pokretu Konstantina filozofa, koji u svemu pa i u pismu teži starim opробanim uzorima (Čremošnik 1949 – 1950: 148). S vraćanjem na ustav, prisutan je i manji broj probijanja linijskog sustava slabijim slovima. Od svih slovnih oblika u tekstu to čine jedino *z* koji probija donju liniju, *u* i *ê* koji probijaju gornju liniju, *h* koji probija donju liniju nekad s jednim, a često i s oba kraka, te slovni oblik *c* koji probija donju liniju sa svojom nožicom. Nekih većih posebnosti u pisanju samih slovnih oblika nema, autor se striktno drži ustavnih uzora, te pismo odiše urednošću, liturgijskim tipom svečanosti, te skladnim i mirnijim ritmom pisanja. Naravno, spajanje slovnih oblika u tekstu izostaje, a s obzirom na tip pisma izostanak ove pojave nije iznenađujući. U nastavku možemo vidjeti tablicu slovnih oblika iz Dobrinovićeve povelje koji su inače svojim izgledom najupadljiviji u pismu diplomatske minuskule. Usporedbom slovnih oblika najbolje se može vidjeti koliko su drastične promjene koje su se dogodile u pismu u vrlo kratkom vremenskom razdoblju.

Tab XLVI. Posebni slovni oblici u *Povelji kojom kralj Stjepan Ostoja ustupa Dubrovčanima sela od Kurila do Stona* (15. 1. 1399., Lišnica na Usori)

a		ž		u		ê	
v		z		h			
g		k		c			
d		m		č			

Paleografsko istraživanje posebnosti slovni oblika u poveljama XIV. st. pokazuje kako su se morfološke karakteristike slovni oblika pisma ćirilčke diplomatske minuskule u ovom razdoblju usustavile i definirale. Naravno, pojedini slovni oblici nastaviti će svoj morfološki razvoj kroz sljedeće razdoblje (primjerice rotacija slova *b* još uvijek nije do kraja provedena) a uvijek će postojati i određene „personalizirane“ karakteristike pojedinih pisarskih ruka, ali promatrajući glavne slovne oblike čija morfologija definira azbuku diplomatske minuskule (*a, v, d, g, ž, z, k, m, n, r, u, h, c, č...*) vidimo kako je njihovo formiranje završeno. Pregledavajući azbučne posebnosti po kancelarijama, upadljiva je uporaba slovni oblika *ġ* za pisanje glasa *ć* u poveljama bosanskih vladara i plemića, ali također i u nekim dokumentima čije mjesto postanka treba tražiti u dubrovačkoj kancelariji.¹¹⁵ Česta je pojava dubleta, dvostrukog načina bilježenja pojedinog glasa. Pritom prednjače slovni oblici *d, ž, z, i, m, h, u, t*. Izduživanje slabijih slovni dijelova i dalje je glavna morfološka karakteristika slovni oblika, a to prenaplaćavanje ponekad zna poprimiti jako velike razmjere.¹¹⁶ Ovako izduženi slovni oblici ne moraju nužno značiti i samu *neurednost* pisma¹¹⁷, to ipak ne znači kako se diplomatska minuskula, isto kao i ustav, ne može koristiti pri pisanju najsvečanijih kraljevskih povelja.¹¹⁸ Istodobno, to izduživanje slabijih slovni dijelova, kako smo vidjeli u opisu kurzivni osobina u uvodnom dijelu ovog rada, upravo je jedna odlika kurziva. Dakle ovdje je upravo na tom planu očigledan iskorak.

Uz koordinaciju i slovne oblike karakteristične za pismo diplomatske minuskule, u pojedinim poveljama pojavljuje se i spajanje slovni oblika, što je također jedna od glavnih karakteristika kurzivnog pisma, odnosno već spominjanih *kurzivni tendencija*. Ova pojava prisutnija je u dokumentima dubrovačke slavenske kancelarije, pogotovo kod pisara Ruska Hristoforovića, ali se također pojavljuje i kod drugih pisara, kao što je to Radenovićev dijak Radoslav Miloslavić

¹¹⁵ Primjerice koncept *Ugovora kralja Tvrtka* ili *Povelja kojom Dubrovčani obećavaju kako će pružiti utočište Vuka Brankoviću, gđi. Mari i sinovima Grguru, Đurđu i Lazaru ako se za tim ukaže potreba*.

¹¹⁶ Dovoljno je samo baciti oko na izdužena stabla azbuke u Povelji Aleksandra, gospodara Kanine i Valone.

¹¹⁷ Iako pojedine povelje znaju poprimiti upravo to obilježje.

¹¹⁸ Odličan takav primjer je povelja bosanskog kralja Stjepana Dabiše, vidi str. 162 – 164.

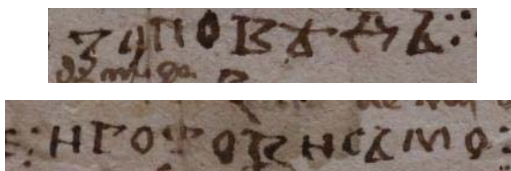
3.2.4. Razgodni znakovi: uspostavljanje rastavljenog pisanja, interpunkcija i velika slova

Grafijske pojave istraživane u ovoj kategoriji esencijalne su za razumijevanje teksta prilikom čitanja, a njihova sistematizacija ujedno je i jedna od relevantnijih odrednica pravopisa općenito. Pisanje razgodnih znakova i velikih slova prisutno je u velikom broju srednjovjekovnih povelja i dokumenata, iako u XIV. st. još uvijek teško možemo govoriti o nekom sustavu pravila koji se dosljedno provodi. Razgodni znaci – točke i dvotočja uglavnom služe za razdvajanje pojedinih riječi, nekad rečenica ili određenih cjelina u tekstu (pa time iskazuju svoju grafematičku razinu uporabe), a njihova primjena razlikuje se ovisno o pisarskoj ruci. Jedino mjesto gdje se točkice¹¹⁹ većinom dosljedno upotrebljavaju (ali u morfološki različitim oblicima) jest pri pisanju brojeva u dokumentima, jer se u ovom periodu brojevi još uvijek bilježe slovima, te je potrebno naglasiti distinkciju između broja i glasa. Praznine su još jedan od temeljnih sredstava razgođivanja teksta, a njihova sistematizacija (kao što ćemo vidjeti) također nije provedena. Ovoj kategoriji pripada i rastavljanje riječi na kraju retka, a isto tako i spojeno pisanje pojedinih nepromjenjivih vrsta riječi (prijedlozi, veznici) s drugim riječima u rečenici/rečeničnim dijelovima.

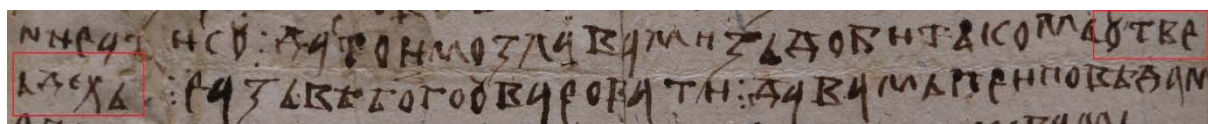
U *Pismu kojim dubrovački trgovci iz Brskova mole kneza da im se produži rok za iseljenje* (8. 5. 1302.) vidljivo je kako je pisar štedio prostor u tolikoj mjeri da je čitav tekst izuzetno zbijen. Ne samo veznici, već i riječi pišu se bez razmaka, što naravno pravi velike probleme prilikom čitanja. Autor ipak upotrebljava dvije kombinacije za rastavljanje riječi na određenim mjestima u tekstu; kombinaciju tri vertikalno postavljene točke, koje su u nekim slučajevima posložene u oblik trokuta. Čitajući tekst pisma vidljivo je kako pisar ove kombinacije koristi za odvajanje pojedinih rečenica u tekstu, odnosno rečeničnih dijelova. Te rečenice strukturno se (kao i u prethodnim slučajevima) jako razlikuju od suvremenih rečenica u hrvatskom standardnom jeziku, te nam se puno puta s pravom može učiniti kao da su krnje. U nastavku možete vidjeti dva primjera iz teksta. U prvom primjeru pisar postavlja trokutastu formaciju iza riječi *zapovêdb* u 2. retku teksta. Budući da je ovo prvi slučaj pisanja interpunkcijskih znakova u tekstu, autor ovim činom zapravo završava uvodnu invokaciju, odnosno prvu cjelinu (može se reći rečenicu) u tekstu, što je vidljivo i iz konteksta. Drugi primjer, *igotovis̃mo* (3. redak), pisar s obje strane odvaja vertikalnim trotočjem, te tako zapravo u potpunosti odjeljuje jedan rečenični dio koji u pravilu ne može stajati sam. Jedno od

¹¹⁹ Prilikom obilježavanja brojeva točkice više nisu razgodni znaci, dakle nemaju funkciju razgođivanja, već grafetičku –signaliziranja da je riječ o broju (nejezičnu, nesintaktičku)

objašnjenja može biti kako se želi naglasiti *spremnost* za napraviti nešto, u ovom slučaju ta spremnost se može odnositi na selidbu iz dogovorene lokacije. Također, u ovom primjeru odlično se vidi kako pisar spaja veznike i glagole u samom pismu. Pisanje velikog slova izostaje u tekstu, što i nije iznenađujuće uzevši u obzir kako je ipak riječ o tekstualno malom dokumentu koji uz to nije ni diplomatički bitan. Rastavljanje riječi na kraju retka, koje se pojavljuje i u ovom dokumentu na nekoliko mjesta, još jednom se provodi bez uporabe ikakve grafijske oznake, a također i bez pravila rastavljanja po slogovima i sl.

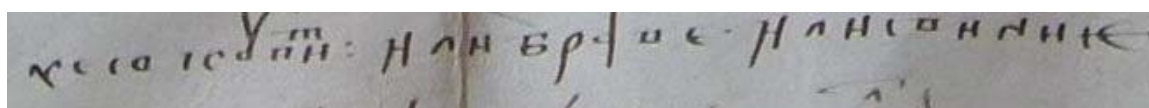
Slika 51. Primjeri interpunkcijskih znakova u *Pismu kojim dubrovački trgovci iz Brskova mole kneza da im se produži rok za iseljenje* (8. 5. 1302. u Brskovu)

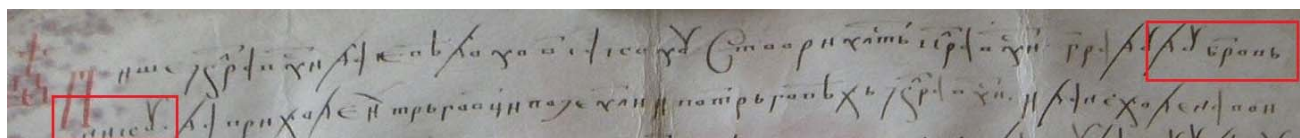
Slika 52. Primjer rastavljanja glagola *utvr-* (*bdexb*), 4. redak teksta istog dokumenta.

U *Povelji kojom srpski kralj Stefan Uroš (Milutin II) potvrđuje prijašnje povelje o trgovini* (Vrhlab, 14. 9. 1302.) situacija je izrazito drukčija. Kako po diplomatskoj važnosti ova povelja spada u sam vrh korpusa istraživanja, vidljiv je pisarev trud oko dosljednog provođenja određenih pravila pisanja. To konkretno znači kako se dosljedno koristi kombinacija točke i praznine za odvajanje pojedinih rečenica u tekstu. Osim točke, u tekstu se pojavljuje i dvotočje i to na mjestima gdje autor nabroja određene stvari. Dobar primjer ove prakse je *meso kupit: ili brave ili svinije*. Ovo je samo dio veće rečenice u kojoj se govori o zabrani nametanja kupovine mesa dubrovačkim trgovcima, a nalazi se u 9. retku teksta. Iako pisar uredno naglašava kraj između rečenica, isto se ne događa kod pojedinih riječi u tekstu, koje su i u ovoj svečanoj povelji zbijene i pisane bez uporabe praznina, tako da je samim tim čitanje teksta prilično otežano. Za razliku od prethodnog dokumenta, u *Povelji kralja Milutina II.* postoje primjeri uporabe velikog slova. Tako već na početku u oči upada stilizirano izveden križ, te veliko pisano slovo *p*, sve pisano crvenom bojom kako bi sam početak povelje bio što jače naglašen. Osim toga, pisar ponekad upotrebljava veliko slovo *k* prilikom pisanja riječi *kra^l(e)v^s(tva)mi* (1. i 2. redak), a isto slovo koristi i pri pisanju priloga mjesta *k^bdi* (*gdje*, 6. i 26. redak). Potrebno je napomenuti kako ove riječi pritom ne dolaze nakon točke u tekstu, tako da veliko slovo u ovom slučaju ne može

označavati početak nove rečenice. Pisanje velikog slova *k* u riječi *Kra^l(e)v^s(tva)mi* moglo bi se objasniti naglašavanjem titule, ali u riječi *k^bdi* uloga velikog slova nije do kraja jasna. Nešto je drukčija situacija u 1. retku teksta gdje veliko slovo *s* u glagolu *Stvori* dolazi na početku nove rečenice. Jedino što nedostaje kako bi ovo bio savršen primjer kombinacije točka i praznina kraj jedne – veliko slovo početak nove rečenice, je sama točka koja u ovom slučaju izostaje. Situacija je zato drukčija u 25. i 27. retku teksta. U 25. retku teksta iza točke i razmaka počinje nova rečenica s kombinacijom riječi *ISijum(i)^l(o)stb*. Veznik *i* u ovom je slučaju pisan s produženim nožicama¹²⁰, a iako ovako pisano slovo *i* možemo smatrati kao veliko pisano, čini se kako je autor dodatno htio pojačati početak nove rečenice pišući iza njega i veliko slovo *S*. Ista stvar događa se i u 27. retku, samo što je na tom mjestu prisutna kombinacija riječi *ISijepisanije*. Velikim slovom pisana su prezimena *Krusik^b* i *Foskovik^b* u 27. retku, a interesantno je kako su osobna imena koja se nalaze odmah uz njih pisana malim slovom. Osim ovih, postoje i primjeri pisanja velikog slova izvan ikakvog vidljivog konteksta, kao što je to slučaj u riječi *vlaStel^b* u 9. retku teksta. Uporaba velikog slova, interpunkcijskih znakova i praznina na kraju rečenice u ovoj svečanoj *Povelji kralja Milutina II.* predstavlja korak naprijed pri uvođenju određenih pravila pisanja u samo pismo, no kako bismo mogli govoriti o sustavu (pravo)pisanja u ovoj povelji trebali bismo imati doslovno provođenje pisanja velikog slova na početku rečenice, te odvajanje pojedinih riječi u tekstu prazninama, što u ovoj povelji nije slučaj. Rastavljanje riječi na kraju retka još se dakako provodi bez uporabe crtice, te tim činom ova povelja nastavlja trendove prethodnih dokumenata.

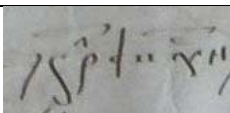
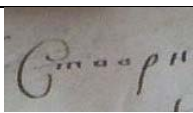
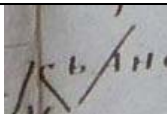
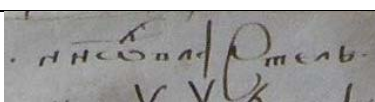
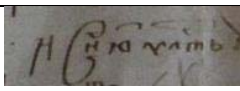

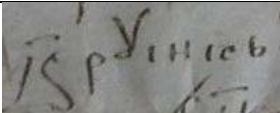
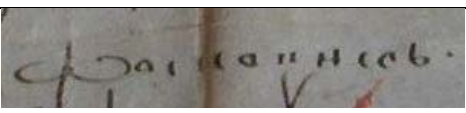
Slika 53. Primjer pisanja dvotočja u 9. retku povelje

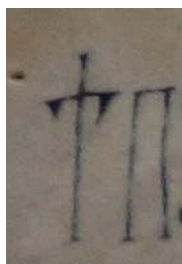
Slika 54. Primjer rastavljanja riječi *dubrov – (niku)* na kraju 1. retka povelje

¹²⁰ Poznata druga verzija slovno oblika *i* koja se u pismima diplomatske minuskule piše s produženim nožicama, dolazi u ulozi veznika i gotovo uvijek se piše zajedno sa sljedećom riječi

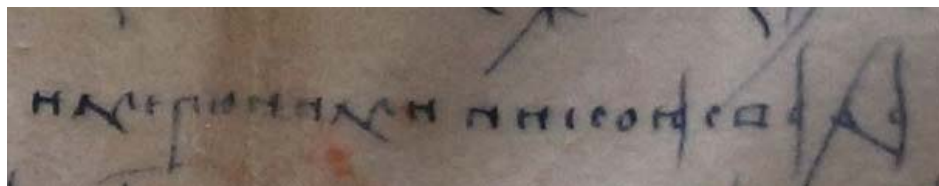
Tab XLVII Primjeri pisanja velikog slova u *Povelji kralja Stefana Uroša (Milutina II.)*
(14. 9. 1302. u Vrhlabu)

Primjer	Pozicija	Transliteracija
	1. redak	<i>P</i>
	1. redak, 2. redak	<i>Kra^l(e)v^s(tva)mi</i>
	1. redak	<i>Stvori</i>
	6. i 26. redak	<i>K^bdi</i>
	9. redak	<i>ni^ovlaStel^b</i>
	25. redak	<i>ISijum(i^l(o)stb</i>
	27. redak	<i>ISijepisanije</i>
	27. redak	<i>Krusik^b</i>
	27. redak	<i>Foskovik^b</i>

Interpunkcija i pisanje velikog slova izostaju iz *Povelje cara Stefana Dušana* kojom potvrđuje ustupanje Rata iz 1334. g., iako je i ovaj dokument od najveće diplomatske vrijednosti kao i prethodna povelja. Autor, doduše, započinje povelju s velikim inicijalom *P* i stilistički izvedenim križem, ali to je ujedno i jedino veliko slovo u čitavom tekstu. Za razdvajanje pojedinih cjelina pisar se koristi isključivo prazninama. Također, kao i u prethodnim poveljama, veznici, prijedlozi i druge vrste riječi kao glagoli i imenice pisane su zajedno, dok su prazninama označene jedino rečenice ili veći rečenični dijelovi na mjestima koje pisar želi posebno naglasiti. Riječi na kraju redaka i u ovom se dokumentu rastavljaju bez uporabe crtice ili ikakvog drugog grafijskog pomagala.

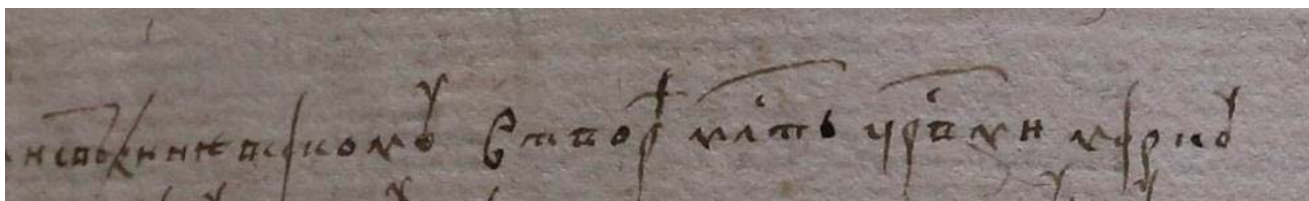

Slika 55. Inicijal *Povelje cara Stefana Dušana*

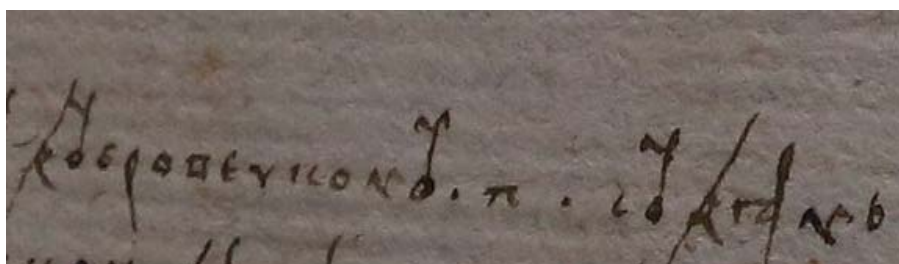
Slika 56. Primjer pisanja riječi i razgraničavanja rečeničnih cjelina iz 5. retka teksta:
imegjunimi nikojasvada

U prijepisima Dušanovih dokumenata, *Razrješnice računa Marka Vasiljevića i drugih te pismo knezu o istome* (12. 10. 1348.), dubrovačkog notara Điva Parmezana veliko slovo se pojavljuje jedino u 1. retku prvog dokumenta (ST 63) u riječi *Stvorê*. Zašto je isključivo ova riječ napisana velikim slovom, dok primjerice osobna imena nisu, nije jasno. Moguće je i kako je Parmezan jednostavno prepisao ovu riječ kakva se nalazila u originalnom dokumentu. Što se tiče interpunkcijskih znakova, oni izostaju, a pisar se koristi prazninama kojima vrlo često odvaja i same riječi a ne samo rečenice ili rečenične djelove. Veznici i zamjenice su vrlo često spojeni s imenicama ili glagolima, ali općenito ostaje veći dojam preglednosti teksta, te je samim tim i čitanje ovih dokumenata uvelike olakšano. Jedna zanimljivost pojavljuje se i u 1. retku druge povelje (ST 64), gdje je pisar iz nekog razloga okružio slovo *p* s dvije točke. U Stojanovićevim transliteracijama ove točke se ne pojavljuju, a slovo *p* je transliterirano kao veznik *i*. (1929: 58). Stojanović spominje i postojanje originala ove druge povelje, gdje na ovom mjestu stoji osobno ime *Filipa Oreja* (Ibidem). Možda iz nekog razloga Parmezan nije želio prepisati ovo ime, ili ga nije mogao pročitati, te je to ovim činom htio naglasiti. Još jedan odgovor je i mogućnost kako je ovo zapravo broj, kojim se označava broj sudaca kojima se adresar obraća (80). Rastavljanje riječi na kraju redaka izostaje iz ova dva prijepisa, što je dosad nezabilježen slučaj u proučavanom korpusu povelja i dokumenata. Naravno, jednom kad imate tekst pred sobom kojeg treba prepisati (kao što je ovdje slučaj), puno je lakše odrediti granice pojedinih redaka, a samim tim i reducirati/minimalizirati rastavljanje riječi na kraju redaka.

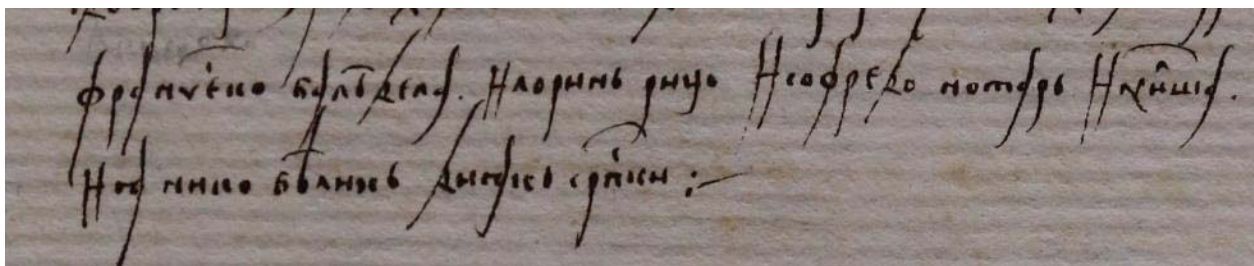
Slika 57. Prvi redak teksta prijepisa s primjerima razgraničenja praznimama i velikim slovom S:

isvêdinije vsakomu Stvorê m(i)l(o)^stъ c(a)r^s(t)v(a)mi marku

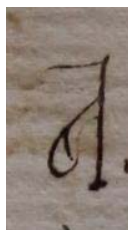

Slika 58. Prvi redak druge povelje s točkicama oko slova p

Prijepis manjeg dokumenta kojim župan *Sanko prima svoj dohodak od mogoriša* (25. 8. 1364. u Dubrovniku) napisao je dubrovački notar Niko Bijelić. U ovom kratkom zapisu od svega nekoliko redaka teksta nastavlja se uporaba praznina kao glavnog sredstva razdvajanja riječi i rečeničnih dijelova. Praznine se ovdje upotrebljavaju pravilno, te su pojedine riječi njima uredno razdvojene. Zanimljivo je i kako je u samom tekstu ostavljena veća praznina (2. redak) u koju je naknadno trebalo nadopisati ime poslanika kojeg je dubrovački knez poslao županu Sanku sa njegovim dohotkom. Također, veznici i zamjenice se i u ovom dokumentu znaju pisati skupa s imenicama ili glagolima. Interpunkcijski oblici ipak se pojavljuju, i to točke u 4. i 5. retku teksta na mjestima gdje pisar nabraja imena svjedoka. Izgleda kako interpunkcijski znak točke u ovom slučaju služi kao pomoć pri nabranju, odnosno preuzima ulogu zareza kojeg ćirilčko pismo još niti ne pozna (Žagar 2007: 367). Također, sam tekst i nabranje pisar završava s dvotočjem, koje je ujedno i jedino dvotočje u tekstu. Što se tiče pisanja velikog slova, pojavljuje se veliko inicijalno *A*, dok u samom tekstu kao velika slova možemo protumačiti jedino vezničko *i* s produženim nožicama koje se pojavljuje pri nabranju gore spomenutih imena svjedoka. Rastavljanje riječi na kraju retka izostaje i iz ovog kraćeg zapisa.

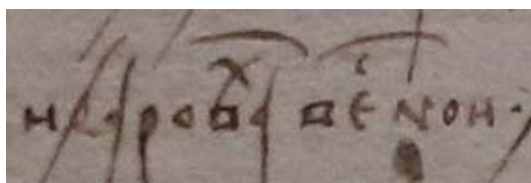

Slika 59. 4. i 5. redak teksta s interpunkcijskim znakovima i vezničkim slovom *i* :
francěsko bal'dela. Ilorinъ rico Isofredo notarъ Im(i)l'iša. Ija niko bēlikъ dijakъ srp'ski:

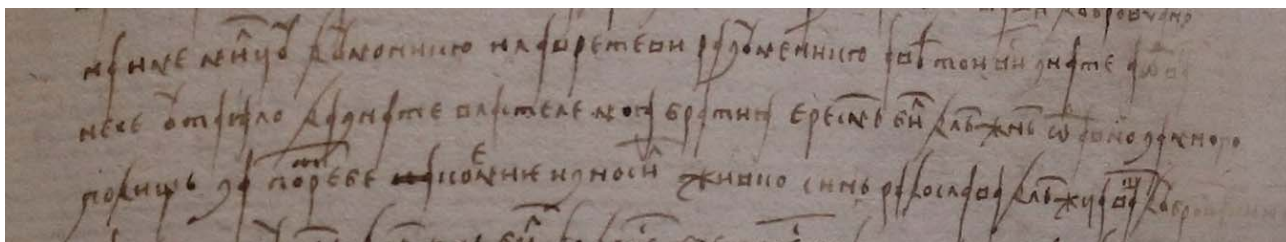
Slika 60. Inicijal *A* na početku teksta *Dokumenta kojim župan Sanko prima svoj dohodak od mogoriša*

Zapis kojim logotet Đurađ javlja knezu da je prodao svoje imanje vlastitom rođaku (27. 2. 1367.) još je jedan u nizu prijepisa, čiji je autor najvjerojatnije dubrovački notar Niko Bijelić. Slično kao u prethodnoj, i u ovoj povelji izostaje uporaba punktuacija i interpunkcija, a razgraničavanje riječi, rečeničnih dijelova i rečenica vrši se isključivo upotrebom praznina u tekstu. Također, u tekstu izostaje pisanje velikog slova, te je čak i inicijal napisan malim slovom. Digresiju od ove prakse pisar čini u 9. retku teksta, gdje se iza posvojne zamjenice *moi* po sredini reda sramežljivo pojavljuje jedna točka. Moguće je kako je pisar ovim činom htio napraviti određenu pauzu u tekstu. Treba napomenuti kako i u velikom broju proučavanih povelja pisar vrlo često piše riječi zajedno bez prekida (pravilo *scripta continua*), pogotovo veznike, prijedloge i zamjenice s imenicama i glagolima, iako postoje i druge kombinacije spajanja riječi u tekstu. Rastavljanje riječi na kraju retka pisar izbjegava i u ovom dokumentu. Štoviše, neki reci su namjerno produženi preko desne margine samo kako bi se izbjegla ova pojava.

Slika 61. Primjer razgraničavanja riječi s jedinom točkom u tekstu zapisa:

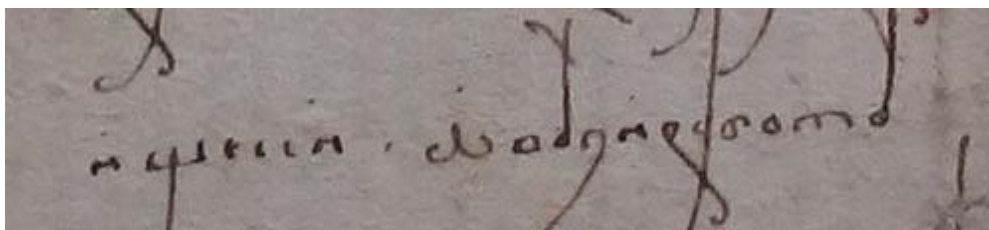
idarova^h v'semoi

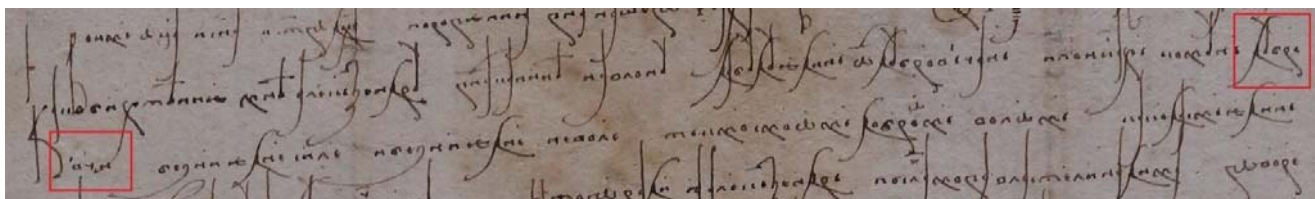
Slika 62. Primjer pisanja riječi preko zamišljenje margine teksta na kraju retka (6. i 7. redak)

Povelja kojom se Aleksandar gospodar Kanine i Valone kune se kako će biti prijatelj Dubrovniku po posebnostima se dosad isticala u svim kategorijama, a tako to čini i u ovoj. Pisanje velikog slova prisutno je u ovoj povelji, iako ga je ponekad u tekstu malo teže identificirati zbog mnogobrojnih prenaplašenih slabijih slovnih dijelova. Osim inicijala, već u 1. retku teksta postoje još dva slučaja pisanja velikog slova; u riječima *Vlêto* i pri pisanju imena mjeseca-*Sektebra*. Čest je slučaj pisanja veznika *i* s produženim nožicama koje su u ovoj povelji toliko izdužene da se slobodno može reći kako se radi o veliko pisanom slovu. Ovakav veznik *i* uvijek se piše zajedno sa sljedećom riječi u tekstu. Zanimljiv je primjer iz 9. reda, *Itogô*, gdje pisar na nožice veznika *i* dodaje još četiri manje horizontalne linije, za svaki krak po jednu. Moguće je kako je ovo slovo svojevrsni inicijal kojim se naglašava nova cjelina u tekstu, jer mu prethodi i veća praznina. U tekstu se pojavljuje i veliko slovo *K*, prvenstveno u prilogu *kako* (2. redak teksta u *kako* i 9. redak teksta u *kakobi*). U ovom dokumentu pisar se koristi prazninama pri razgođivanju teksta. One se upotrebljavaju sustavno, razdvajajući svaku pojedinu riječ u tekstu. Osim toga, pojavljuju se punktuacije iznad samih slovnih oblika (čija svrha nije do kraja jasna, možda je riječ o čisto orijentalnom utjecaju, ornamentizaciji)¹²¹, ali također postoje i primjere pisanja točke u prazninama između riječi (što je refleks staroga grafetičkog običaja ispunjavanja praznina). U tim rjeđim slučajevima točka se piše otprilike na sredini retka. Kao i u većini srednjovjekovnih povelja, pisar i na ovom mjestu određene riječi zna pisati zajedno, a u tu kategoriju prvenstveno spadaju veznici, prijedlozi, zamjenice te pomoćni glagol *biti*, iako postoje drugi primjeri kao što je spajanje glagola i imenice. Rastavljanje riječi na kraju retka pojavljuje se u tekstu povelje, a kao i u prijašnjim slučajevima, uporaba crtice ili bilo kojeg drugog grafijskog pomagala izostaje.

¹²¹ U grafijama krajiških pisama točke i dvotočja iznad slova imaju svoju ulogu pri označavanju pojedinih glasova, ali ona ovdje nije jasno definirana (usp. Nakaš 2010:48 – 49.)

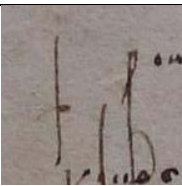
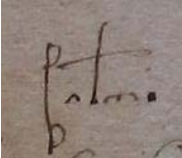
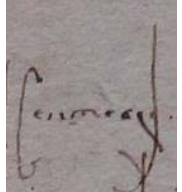
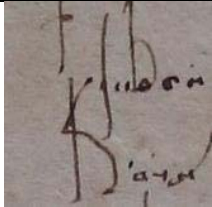
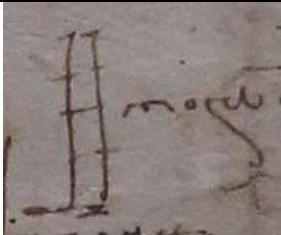

Slika 63. Primjer razgođivanja s punktuacijama iz 5. retka *Povelje Aleksandra gospodara Kanine i Valone: ičekī òvugirabotu*

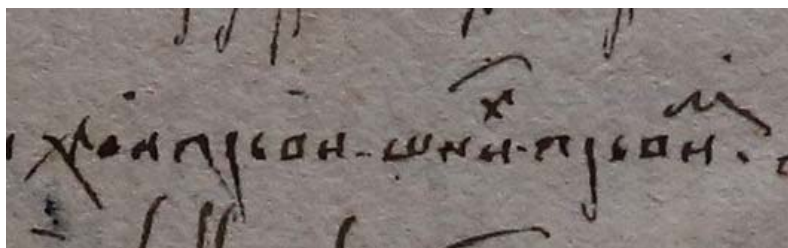

Slika 64. Primjer rastavljanja riječi *dubrŭ – (vči)* na kraju 2. retka

Tab. XLVIII. Primjeri veliko pisanih slova u *Povelji Aleksandra gospodara Kanine i Valone*

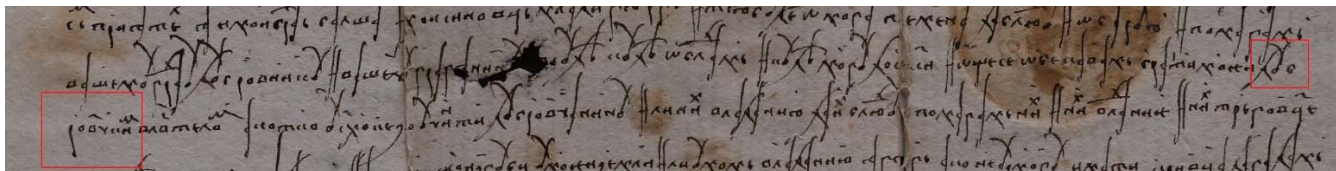
Primjer	Pozicija	Transliteracija
	1. redak	<i>V</i>
	1. redak,	<i>Vlêto</i>
	1. redak	<i>Sektebra</i>
	2. redak	<i>Kakobi</i>
	8. redak	<i>Itoĝô</i>

U *Povelji* kojom vladar Zete Đurađ Balšić potvrđuje povlastice o trgovini cara Stefana (30. 11. 1373. u Dubrovniku) situacija je izrazito drukčija nego u prethodnoj povelji. Kao prvo, pisanje velikih slova (izuzev veznika *i* s produženim nožicama, ali ono se i ne može tretirati kao veliko slovo) izostaje iz teksta povelje. Pri razgođivanju teksta pisar se koristi kombinacijom praznina i točaka, pritom ne vodeći previše brige o nekom usustavljivanju prilikom pisanja – nekad su pravilno razgraničeni rečenični dijelovi, a nekad i pojedine riječi. Pisanje riječi bez nekog vidljivog razmaka često je i u ovoj povelji, pritom se zajedno pišu riječi gotovo svih vrsta; u prvom redu veznici, prijedlozi i zamjenice ali stvarno su moguće sve kombinacije pisanja riječi zajedno.¹²² Kako su praznine u ovoj povelji puno uže nego u prethodnoj, a i pisar češće piše riječi zajedno, dobiven je puno *neuredniji* izgled čitavog dokumenta u odnosu na prethodnu *Povelju* gospodara Aleksandra. Rastavljanje riječi na kraju retka

Slika 65. Primjer razgođivanja iz 2. retka povelje Đurđa Balšića:

moiprvi šni^h prvī^m

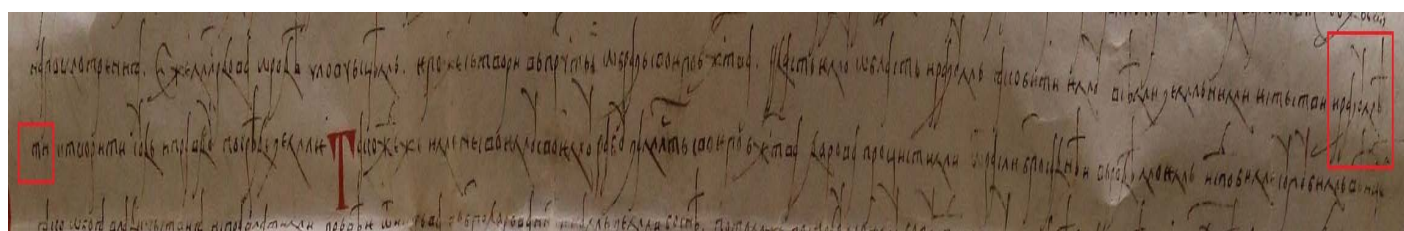

Slika 66. Rastavljanje riječi na kraju 5.retka: *dub – (rovčki^m)*

Jedna od najreprezentativnijih povelja iz kancelarije poznatog Tvrtkovog logoteta Vladoja, kojom novookrunjeni bosanski kralj potvrđuje povelje prijašnjih srpskih banova i kraljeva, nastala 10. 4. 1378., prvi je dokument u kojem je moguće detektirati veliki broj dosljednosti, moglo bi se čak reći sistematizacije prilikom razgođivanja, uporabe interpunkcijskih znakova i pisanja velikog slova. Početni inicijal *B* napisan je crvenom bojom, a osim njega, u tekstu su također crvenom bojom pisana slova *T* u 3. retku, *I* u 8., 13., 19. i 26. retku, *P* u 16. retku. Također, slova *A* u 29. retku i *I* u 37. retku su pisani u većim dimenzijama,

¹²² Tim činom je situacija slična kao i kod ostalih srednjovjekovnih povelja kojima ova praksa nije strana

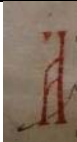

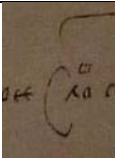
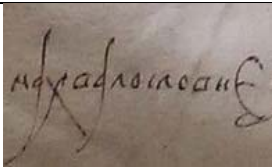
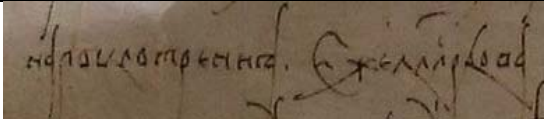
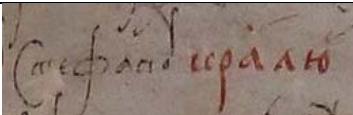
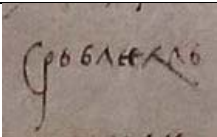
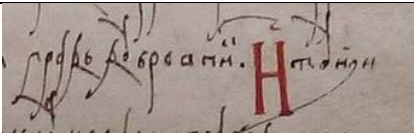
kao da je riječ o inicijalima.¹²³ Uz ove, tekst obiluje primjerima pisanja velikih slova, pogotovo *V*, *E* i *S*. U tekstu također postoje primjeri pisanja imena velikim slovom (*Stefan*), a i imena naroda (*Sr̃bljem̃*), ali ova praksa nije ustaljena te je ovakvo pisanje više iznimka nego pravilo. Također, veliko slovo se ponekad pojavljuje bez obzira na sva ova pravila, kao što je to primjer u 1. retku teksta u riječi *Slovo*. Jedno od mogućih objašnjenja u ovom slučaju možda leži u davanju na važnosti slova/riječi koje kralj šalje, te je pisar zbog pijeteta upotrijebio veliko slovo na ovom mjestu. Ipak, u tekstu se pojavljuju primjeri pisanja velikog slova koji se ne mogu tako lako objasniti. Nastavimo li čitati 1. redak, doći ćemo do riječi *hvaloslovijE*, u čijem je slučaju veliko slovo na kraju same riječi jako teško objasniti. Ovakvih primjera je u tekstu, naravno, više. Govoreći o spominjanoj sistematizaciji, u prvom redu se to odnosi na pisanje velikog slova iza znaka točke u tekstu, koje je toliko često da se može slobodno reći kako je riječ o pravopisnom pravilu. Postoje i slučajevi gdje iza točke dolazi malo/minuskulno slovo, što ne bi trebalo biti iznenađenje uzevši u obzir kako pisar točku koristi i kao pomoć pri nabranjanju. To je pogotovo vidljivo pri nabranjanju osobnih imena (u tablici možemo vidjeti primjer iz 10. retka teksta), gdje je takva uporaba točke i više nego očita. Za razliku od prethodno istraživanih povelja, u ovom Vladojevom dokumentu točke se uredno piše na samoj donjoj liniji sustava. I u ovoj kraljevskoj povelji postoje primjeri pisanja riječi zajedno, bez razgođivanja. U prvom redu se to odnosi na kombinacije veznika i prijedloga s imenicama ili glagolima, ali Vladoju nisu strane ni druge kombinacije. Rastavljanje riječi na kraju retka i u ovoj svečanoj kraljevskoj povelji provodi se bez pomoći ikakvih grafijskih sredstava (crtica).

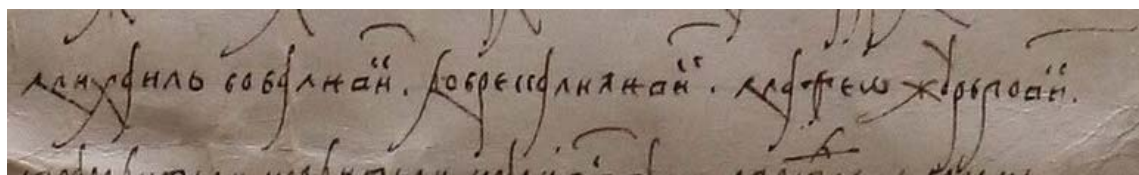

Slika 67. Primjer rastavljanja na kraju 2. retka u Povelji kralja tvrtka: *razumê – (ti)*

¹²³ Usp. podatke u Čremošnik 1949 – 1950:120

Tab. XLIX. Primjeri pisanja velikog slova i razgođivanja u *Povelji kojom bosanski kralj Tvrtko potvrđuje povelje prijašnjih srpskih banova i kraljeva* (Žrnovnica, 10. 4. 1378.)

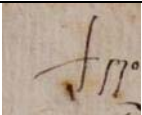
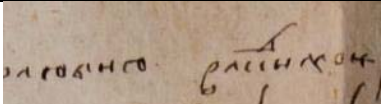
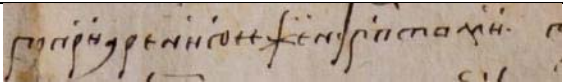
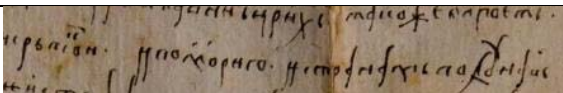
Primjer	Pozicija		Transliteracija
	1. redak		<i>B</i>
	29. redak		<i>A</i>
	37. redak		<i>I</i>
	1. redak		<i>Slo^v(o)</i>
	1. redak		<i>nahvalosloviE</i>
	2. redak		<i>nagosmotrenija. Ežem(i)l(o)^srdova</i>
	7. redak		<i>Stefanu kralju</i>
	7. redak		<i>Srъbljеть</i>
	8. redak		<i>gradъ dubrovnik. Ituizi</i>

Slika 68. Primjer korištenja točke prilikom nabiranja osobnih imena iz *Povelje kralja Tvrtka*, 10. redak:
mihailъ bobalivi^k. dobreklićjevi^k. matheô žurъgovi^k.

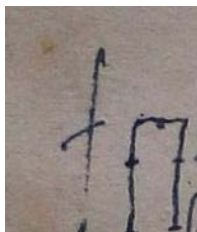
Situacija s pisanjem velikog slova, te razgođivanjem i pisanjem interpunkcijskih znakova zanimljiva je i u *Povelji kojom knez Lazar potvrđuje povlastice cara Stefana*, (9. 1. 1387. u Kruševcu) autora logoteta Nenade. Pisanje velikog slova nije toliko često kao u prethodnoj *Povelji kralja Tvrtka*, iako i tu ima primjera pisanja velikog slova nakon interpunkcije. Specifičnost ove povelje, međutim, leži u načinu razgođivanja teksta. Naime, ovdje pisar uvijek kombinira uporabu praznine s interpunkcijom po sredini retka, te ne postoji primjer u tekstu gdje bi praznina bila ostavljena bez znaka točke. Na taj način je donekle otežano raspoznavanje kraja rečenice ili odjeljka teksta, ali je bar samo čitanje s obzirom na čestu uporabu ove kombinacije prilično olakšano, iako i ovdje postoje primjeri pisanja riječi zajedno. Također, interpunkciju Nenada piše i na kraju svakog retka, te je zbog toga teško reći koristi li ih pisar kao pomoć pri rastavljanju riječi na kraju retka ili ne. Posebno zanimljive su i mnogobrojne točke, pa čak i dvotočja koja se nalaze iznad slovnih oblika – slično kao u povelji Aleksandra gospodara Kanine i Valone.¹²⁴ Jesu li te interpunkcije posljedica kakvog orijentalnog utjecaja ili imaju neku pravopisnu ulogu u tekstu nije moguće do kraja objasniti zbog premalog uzorka i nepodudaranja, zasad je izglednije ovo prvo objašnjenje.

Tab. L. Primjeri razgođivanja i pisanja velikog slova u *Povelji kojom knez Lazar potvrđuje povlastice cara Stefana*, (9. 1. 1387. u Kruševcu)

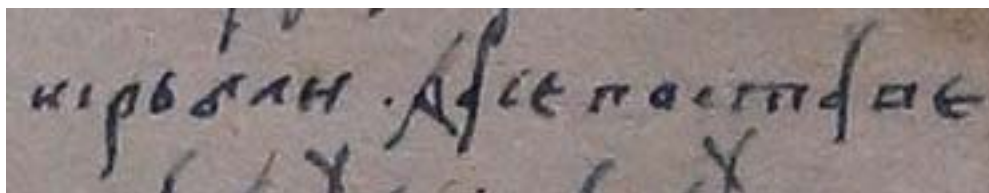
Primjer	Pozicija	Transliteracija
	1. redak	P
	1. redak	-ljobijo. Vl(a) ^d (i)kimoje-
	2. redak	goprizrenijužeženag(o)sp(o)tv(a)mi
	3. redak	ipomorijo. istranamyrodunavъ

¹²⁴ Vidi str.181 – 182.

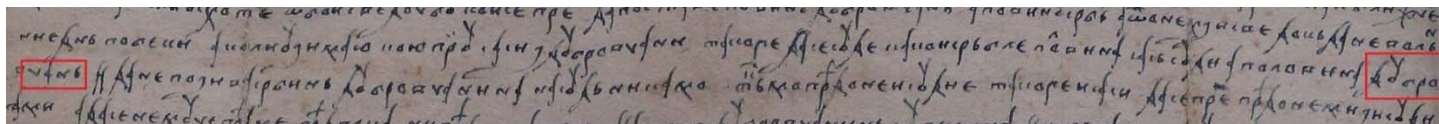
Osim inicijala, pisanje velikog slova u potpunosti izostaje iz *Povelje o trgovini srpskog plemića Vuka Brankovića i njegove obitelji – gđe. Mare i sinova Grgura, Đurđa i Lazara*. Situacija s razgođivanjem teksta slična je kao i kod prethodno proučavanih povelja ovog razdoblja; pisar se koristi kombinacijom praznina i puntuacija, koje postavlja iza određenih rečeničnih cjelina – ne nužno rečenica. Također, kao i kod velikog broja proučavanih povelja, veliki broj riječi napisan je zajedno bez nekog vidljivog razmaka, odnosno razgraničenja. Taj fenomen obuhvaća sve kombinacije riječi, iako se najčešće zajedno pišu veznici, zamjenice i prilozi u kombinaciji s glagolima i imenicama. Rastavljanje riječi na kraju redaka još jednom se provodi bez uporabe ikakvih grafijskih znakova.

Slika 69. Inicijal iz *Povelje o trgovini Vuka Brankovića, gđe. Mare i njihova djece s Dubrovnikom* (20. 1. 1387. u Prištini)

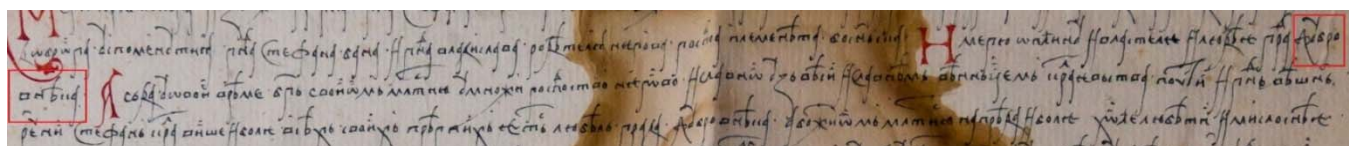

Slika 70. Primjer razgođivanja iz 5. retka teksta *Povelje o trgovini Vuka Brankovića, gđe. Mare i njihove djece s Dubrovnikom*:
krsrbli .dasepostave

Slika 71. Rastavljanje riječi *dubro* – (včanb), kraj 8. retka teksta

Za razliku od prethodne povelje, pisanje velikog slova česta je pojava u konceptu *Ugovora o međusobnom prijateljstvu kralja Tvrtka i Dubrovnika i savezu protiv svih osim ugarske kraljice Jelene* (Dubrovnik 9. 4. 1387.). Uz početni inicijal *S*, koji pokazuje znakove laganog kićenja, pisar na nekoliko mjesta u tekstu koristi inicijale pisane crvenom bojom: *M* (2. redak), *I* (3., 11. 13., 15., i 28. redak), *A* (4., 8. i 25. redak), *T* (7. redak), *Ô* (20. redak). Pisanje velikog slova često je u ovom konceptu, tako da gotovo i ne postoji redak u tekstu bez njega. Uz pisanje velikog slova, koncept obiluje prazninama i punktuacijama koje razgođuju tekst, a povremeno se pojavljuje i dvotočje. Prilikom korištenja svih ovih grafijskih sredstava prirodno je kako će se povremeno javljati slučajevi pisanja velikog slova nakon punktuacije, ali ipak se ne može govoriti o usustavljivanju pisanja jer postoje mnogobrojni primjeri gdje se veliko slovo ne piše iza znaka točke, a isto tako i riječi pisane velikim slovom izvan bilo kakvog opipljivog konteksta. Dosljednosti ipak postoje, i to prvenstveno pri pisanju kraljevog imena *Stefan* velikim slovom, kao i imena ugarske kraljice Marije. Također, iz teksta je vidljivo kako pisar preferira veliko slovo *S* više nego druga slova, iako je i slovo *I* u svom vezničkom obliku česta pojava. Njega ipak ne možemo uvijek računati kao veliko pisano slovo, jer je ovaj izduženi veznički oblik u principu posebna varijanta slovnog oblika *i*. Osim već spomenutih praznina i točaka koje se koriste pri razgođivanju teksta, specifično je i pisanje vertikalno postavljenog dvotočja iznad određenih slovnih oblika. Ovo dvotočje najčešće je pozicionirano iznad slova *i* i *ô*, iako u tekstu postoje i druge kombinacije (primjerice iznad slova *s*). Osim dvotočja, iznad slovnih oblika znaju se pojavljivati i točke, i to u potpunosti na neodređenim mjestima. Kako ove punktuacije nemaju nekog gramatičkog ili pravopisnog značenja, moguće je kako je riječ o čistoj estetici pisma u kojem su vidljivi određeni utjecaji s Orijenta.¹²⁵ Kao i kod ostalih povelja ovog razdoblja, pisanje određenih riječi bez vidljivog prekida često je i u ovom konceptu ugovora, pritom su prisutne kombinacije svih riječi ali najčešće i na ovom mjestu se spajaju veznici, prijedlozi, prilozi i zamjenice s glagolima odnosno imenicama. Rastavljanje riječi na kraju redaka još jednom je popraćeno bez uporabe grafijskih znakova (crtica, punktuacija i sl.).

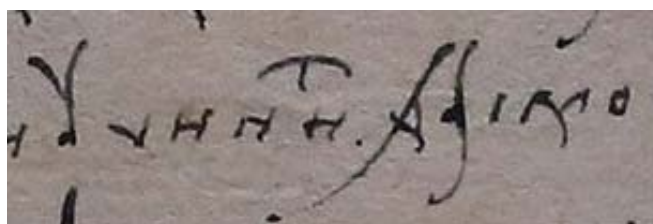
Slika 72. Primjer rastavljanja riječi dubro – (vnêka) na kraju 3. retka

¹²⁵ Situacija je slična u *Povelji Aleksandra gospodara Kanine i Valone* i u *Povelji kneza Lazara*

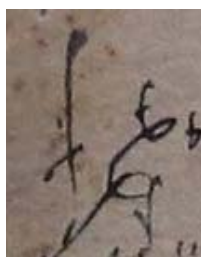
Tab. LI. Primjeri razgođivanja, pisanja velikog slova i puntuacija u konceptu *Ugovora kralja Tvrtka s Dubrovnikom* (9. 4. 1387. u Dubrovniku)

Primjer	Pozicija	Transliteracija
	1. redak	<i>S</i>
	2. redak	<i>Stefana tvr̃tka</i>
	4. redak	-vněka: <i>Asъda uōvoi</i>
	5. redak	<i>hōgelibēti</i>
	9. redak	<i>kra'. iōp̃gina. igradъ dubrovněku</i>
	18. redak	<i>dubrovněku. Svobodnobe</i>
	32. redak	<i>Marēje</i>

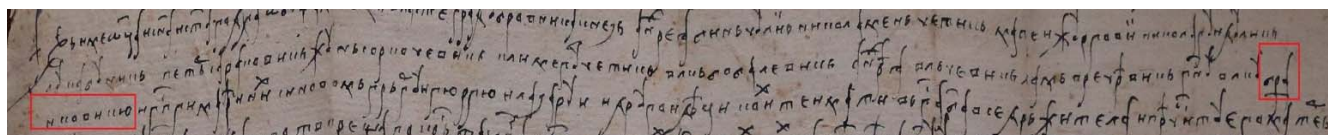
Pisanje velikog slova izostaje i u *Povelji kojom Dubrovčani obećavaju kako će primiti Vuka Brankovića, gđu. Maru i njihove sinove u svoj grad u slučaju potrebe* (9. 5. 1390.). Jedini primjer pisanja velikog slova u tekstu je inicijal na samom početku dokumenta. U razgođivanju teksta pisar se koristi prazninama, dok interpunkcije izostaju. Iznimka je 14. redak teksta, gdje se interpunkcija pojavljuje iza glagola *učiniť*. Razmaci/praznine koje pisar koristi za razgođivanje teksta pišu se puno rjeđe nego u nekim svečanim poveljama, a i sami razmaci su prilično uži nego inače tako da čitav tekst ostavlja prilično zgusnut dojam. Tim činom je povećano i spajanje, odnosno pisanje bez razmaka svih mogućih vrsta riječi. Rastavljanje riječi na kraju redaka i u ovom se slučaju provodi bez ikakve uporabe grafijskih znakova.

Slika 73. Interpunkcija u 14. retku *Povelje kojom Dubrovčani obećavaju kako će primiti Vuka Brankovića, gđu. Maru i njihove sinove u svoj grad u slučaju potrebe* (9. 5. 1390.):
učiniť. dasmo

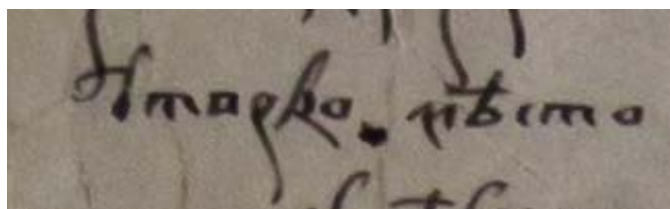

Slika 74. Inicijal na početku retka *Povelje kojom Dubrovčani obećavaju kako će primiti Vuka Brankovića, gđu. Maru i njihove sinove u svoj grad u slučaju potrebe* (9. 5. 1390.)

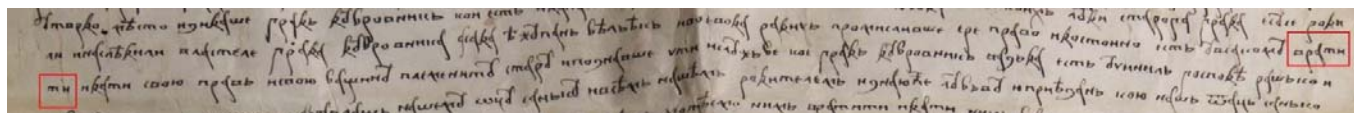

Slika 75. Rastavljanje prezimena *bra* – (*nkovikju*) na kraju 3. retka povelje

Povelja kojom župan Beljak i vojvoda Radič Sanković ustupaju Dubrovčanima Konavle i Vitaljinu (15. 4. 1391.) nema čak niti inicijal napisan velikim slovom, a izostaje i inače uobičajen križ na početku dokumenta. Kroz čitav tekst dokumenta ne pojavljuju se interpunkcije niti veliko pisana slova, a tekst je uredno razgođen uporabom praznina u većoj mjeri nego što je to slučaj kod prethodne povelje. U ovoj povelji prazninama su razdvojene gotovo sve riječi, a pisar zna zajedno pisati veznike s drugim riječima (poglavito veznik *i*). Govoreći o interpunkcijama, jedini potencijalni slučaj uporabe iste pojavljuje se u 7. retku teksta iza riječi *utvrdo*, ali čini se kako se u ovom slučaju ipak radi o pisarskoj grešci, odnosno mrlji nastaloj prilikom pauze pri pisanju. Kao i prije, rastavljanje riječi na kraju redaka pojavljuje se i u tekstu ove povelje, a još jednom je popraćeno bez uporabe grafijskih znakova.

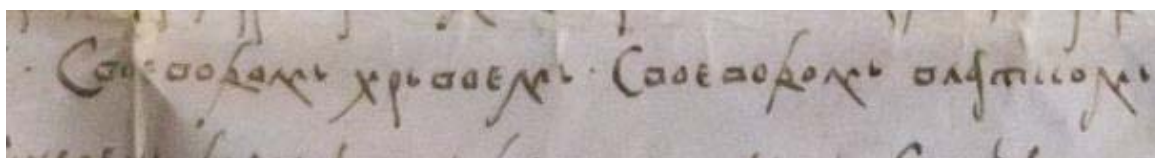

Slika 75. „Interpunkcija“ u 7. retku teksta *Povelje kojom župan Beljak i vojvoda Radič Sanković ustupaju Dubrovčanima Konavle i Vitaljinu* (15. 4. 1391.)
utvrdo. mēsto

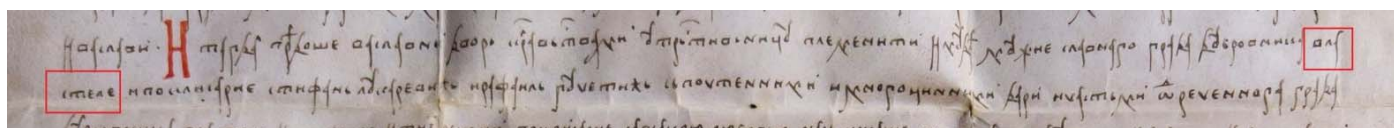
Slika 76. Primjer rastavljanja glagola *vrati* – (*ti*) na kraju 8. retka povelje

Kraljevska *Povelja* kojom *Stjepan Dabiša* potvrđuje povelje o trgovini svojih prethodnika (7. 7. 1392. u Lušcima/Donji Krajevi), pokazuje puno karakteristika sistematizacije u razgođivanju teksta te pisanja velikog slova i interpunkcijskih znakova. Kao i u velikom broju dosad proučavanih kraljevskih povelja, i ovdje se kroz čitav tekst pojavljuju inicijali pisani crvenom bojom, čije su dimenzije namjerno preuveličane zbog ostavljanja svečanijeg dojma. Ti inicijali su redom sljedeći: *I* (1., 8., 13., 20., 22. i 27. redak), *TH* (3., 4. i 5. redak), *K* (5. redak), *V* (1. redak i početni inicijal), *S* (14. redak). Već prije spomenuta sistematizacija vidljiva je u činjenici kako se prije ovih inicijala uvijek piše točka. Osim toga, velika slova su u tekstu općenito dosta rijetka, te osim ovih inicijala ima jako malo primjera njihove uporabe. Jedan takav primjer je pisanje titule i imena kraljice Jelene velikim slovom- *Kralêcômъ Kyr Elenô^m*, koje se pojavljuje u 14. i 23. retku teksta. Još jedan primjer je i pisanje riječi *Evanġelġje* velikim slovom u 23. retku. Zanimljivo je kako pisanje velikim slovom izostaje kod drugih osobnih imena u tekstu. Osim toga, određeno usustavljivanje pojedinih pravila pisanja ocrtava se u uporabi točke i velikog slova prilikom nabiranja svjedoka pri kraju povelje. Ovo nabiranje počinje u 24. retku teksta povelje, a pritom interpunkcijski znak točke dolazi prije veznika *s* koji je uvijek pisan velikim slovom i zajedno s imenom svjedoka: . *Svoevodomъ hrъvoetъ. Svoevodom vlatkomъ*. Pisanje dvotočja iznad određenih slovnih oblika nalik na priјeglas (Umlaut) prisutno je i u pismu ovog dokumenta. Takva dvotočja najčešće se pojavljuju iznad slovnih oblika *v*, *h*, *n* i *e*. Nejasna je i situacija s pisanjem točke na gornjem kutu pojedinih slovnih oblika. Ovakva točka javlja se na kraju riječi, najčešće iznad slovnog oblika *i*, a njezina uloga u tekstu mogla bi također imati veze s nabiranjem, iako je to samo pretpostavka koja se ne može do kraja potvrditi na primjerima iz teksta povelje. Rastavljanje riječi na kraju redaka provodi se bez uporabe grafijskih znakova.

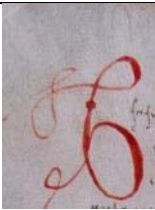
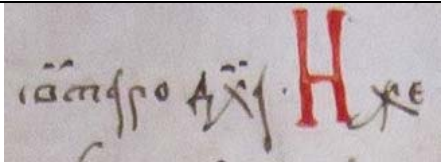
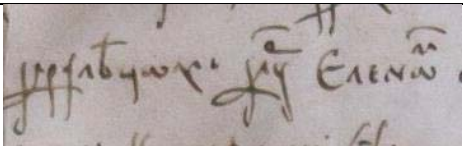
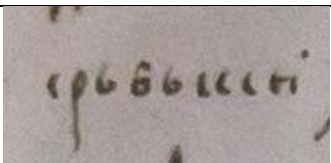
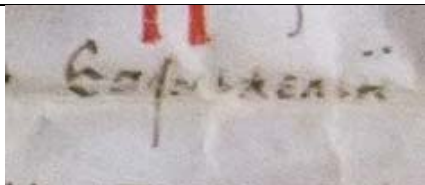
Slika 77. Primjer nabiranja iz 24. retka *Povelje* kralja *Stjepana Dabiše*:

. *Svoevodomъ hrъvoetъ. Svoevodom vlatkomъ*.

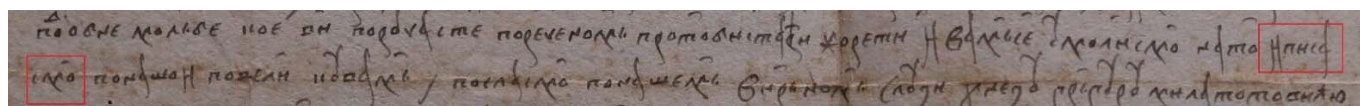

Slika 78. Primjer rastavljanja riječi *vla* – (*stele*) na kraju 8. retka teksta

Tab. LII. Primjeri pisanja velikog slova i interpunkcijskih znakova u *Povelji kralja Stjepana Dabiše*

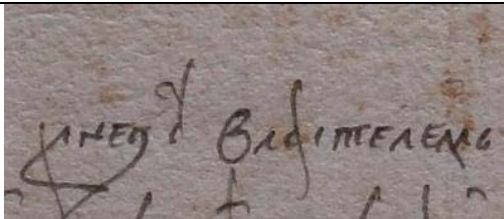
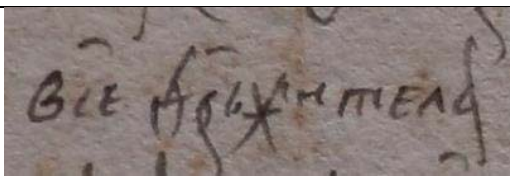
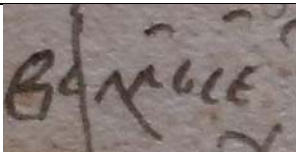
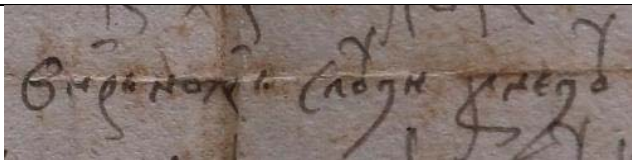
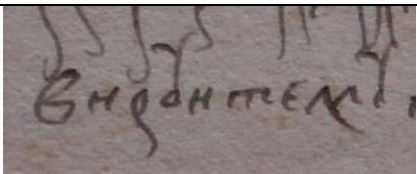
Primjer	Pozicija	Transliteracija
	1. redak	<i>V</i>
	1. redak	<i>sv(e)tago d(u)ha. Iže</i>
	14. redak	<i>Kralêcômъ Kyr Elenô^m</i>
	21. redak	<i>srъbъski</i>
	23. redak	<i>Evanĝelĭje</i>

U kratkom pismu kojim kraljica Jelena šalje svoje poslanike po dohotke (22. 5. 1397.) tekst je razgođen prazninama, ali interpunkcijski znakovi izostaju. Pritom se praznine upotrebljavaju u tolikoj mjeri da je većina riječi elegantno odvojena, te je čitanje teksta prilično olakšano. Pojedini veznici (prvenstveno *i* i *s*) pišu se, doduše, zajedno sa sljedećom riječi, ali općenito se praznine pojavljuju puno češće nego i kod nekih tekstualno većih povelja. Pojavljuje se i mjestimično pisanje velikog slova; osim inicijala velikim slovom znaju se pisati određene titule (knez, vlastela), a nekad se veliko slovo koristi i pri označavanju početka nove rečenice ili dijela u tekstu. Dobar primjer ovakvog pisanja nalazi se u zadnjem retku povelje gdje je velikim slovom naznačena završna rečenica povelje *Viruitemu naše su rêci*. Osim toga, osobna imena koja se naravno javljaju u dokumentu i u ovom slučaju su pisana malim slovom. Rastavljanje riječi na kraju retka još jednom se provodi bez grafijskih pomagala kao što su to crtica, puntuacija i sl.

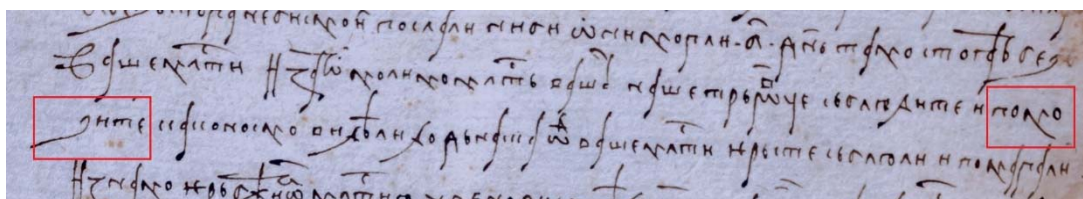

Slika 79. Rastavljanje riječi *pisa* – (*smo*) na kraju 5. retka dokumenta

Tab. LIII. Primjeri pisanja velikog slova u *Pismu kojim kraljica Jelena šalje svoje poslanike po dohotke*,
(22. 5. 1397.)

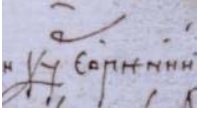
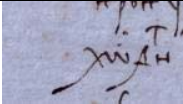
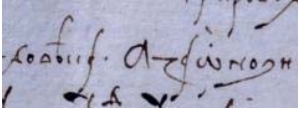
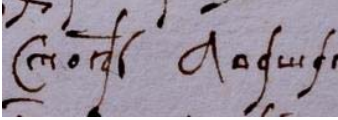
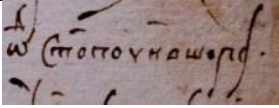
Primjer	Pozicija	Transliteracija
	1. redak	<i>K</i>
	1. redak	<i>Knezu Vlaselemb</i>
	2. redak	<i>Vsedržitelja</i>
	5. redak	<i>Vamъse</i>
	6. redak	<i>Virъnotъ Sluzi Knezu</i>
	12. redak	<i>Viruitemu</i>

Ruskov koncept kojim *Dubrovčani mole kneginju Milicu, despota Stefana i Vuka da se zauzmu za njihove trgovce koje su Turci nevine zarobili* (1. 10. 1397.) još je jedan od proučavanih dokumenata koji pokazuje određen stupanj razvoja i usustavljivanja pravila razgođivanja teksta. Pisar Rusko Hristoforović služi se danas uobičajenom kombinacijom praznina, interpunkcijskih znakova i pisanja velikog slova. Njima prilično pravilno razgođuje tekst, iako ne svaku riječ zasebno. Također, kako su same praznine manjih dimenzija, tekst ostavlja *zbijeniji* dojam, što naravno šteti samoj čitljivosti. Uz inicijal, veliko slovo se u tekstu pojavljuje kod pisanja osobnih imena (*Kyr Evgenia* 1. r., *Stefan* 2. r.), ponekad prilikom titulacija (*Vaša milost* 7. i 29. r.), te puno puta u kombinaciji s interpunkcijskim znakom točke (11., 12., 14. i 15. r.). U ovim slučajevima posebno je zanimljiv majuskulni oblik slova *a*, koji se uredno piše bez svog izduženog vertikalnog stabla. Ponekad se pisanje velikog slova pojavljuje i izvan nekog jasnog koncepta. Takav primjer pojavljuje se u 25. retku teksta (*Stojatb Avaša*). Jedno od objašnjenja u ovom slučaju bilo bi kako je pisar zaboravio postaviti interpunkcijski znak točke, ali u tom slučaju nejasno je zašto je i riječ *Stojatb* pisana velikim slovom. Na kraju istog retka pojavljuje se još jedna riječ pisana velikim slovom (*Stopočivšoga*) za koju ne postoji jasna analogija pisanja velikog slova. Govoreći o punktuacijama i interpunkcijskim znakovima, osim već spomenutog pisanja točke, pisar u ovom dokumentu vrlo često postavlja točku na krajevima retka. Ova punktuacija može se dovesti u vezu s rastavljanjem riječi na kraju retka na način da punktuacija izostaje kad se riječ rastavlja. Također, i u ovom konceptu se pojavljuje još jedan od već viđenih fenomena, a to je pisanje vertikalno postavljenog dvotočja iznad slovnih oblika, prvenstveno iznad slova *o* i *i*. Kao i u prethodnim slučajevima, niti ovdje se ova pojava ne može jasno objasniti. Na kraju, potrebno je napomenuti kako se određene riječi i u ovom dokumentu pišu zajedno. Prvenstveno su to razne kombinacije veznika, zamjenica i prijedloga s glagolima i imenicama. S obzirom kako je ovaj dokument koncept, te je samim tim i manje važnosti, ne iznenađuje pisareva štednja pismovnog prostora na ovaj način.

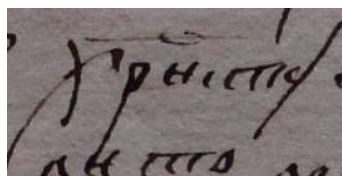

Slika 80. Primjer rastavljanja riječi *pomo* – (*zite*) na kraju 7. retka teksta Ruskovog koncepta

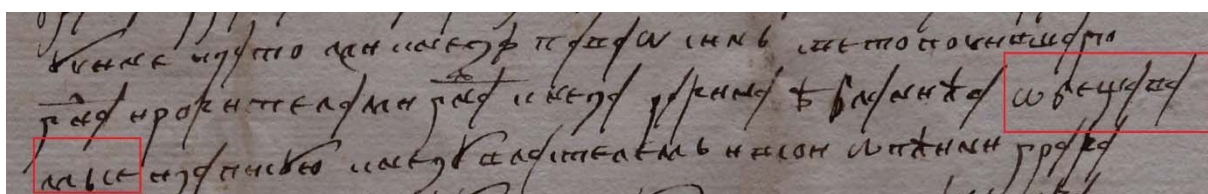
Tab LIV. Primjeri pisanja velikog slova, interpunkcijskih znakova i puntuacija u *Konceptu kojem Dubrovčani mole kneginju Milicu, despota Stefana i Vuka da se zauzmu za njihove trgovce koje su Turci nevine zarobili* (1. 10. 1397.)

Primjer	Pozicija	Transliteracija
	1. redak	<i>Ky' Evgenii</i>
	2. redak	<i>Stefanu</i>
	7. redak	<i>Vaše m(i)l(o)^sti</i>
	11. redak	<i>hōdi'</i>
	11. redak	<i>zemli. Iōni</i>
	14. redak	<i>dovēka. Azaōnozi</i>
	25. redak	<i>Stojat' Avaša</i>
	25. redak	<i>Stopočivšoga</i>

Za razliku od Ruskovog koncepta, situacija je bitno drugačija u *Povelji kojem knez Pavle Radenović daje Dubrovčanima slobodu trgovanja u svojoj zemlji* (25. 3. 1397. na Ljutoj u Konavlima). U ovoj povelji pisar u potpunosti izostavlja uporabu interpunkcijskih znakova i pisanje velikog slova. Jedino potencijalno veliko slovo u tekstu nalazi se u 22. retku u imenu *Hrista* (nomina sacra) iako je i na ovom mjestu upitno radi li se stvarno o velikom slovu. Pisar razgođuje tekst korištenjem praznina kojima uredno razdvaja riječi u tekstu, tim činom olakšavajući sam proces čitanja. Od riječi koje autor zna pisati bez razmaka ističu se jedino veznici, poglavito veznik *i*. Rastavljanje riječi na kraju redaka nije često u ovoj tekstualno kratkoj povelji, a kad se i pojavljuje provodi se kao i u većini proučavanih povelja – bez pomoći grafijskih sredstava.

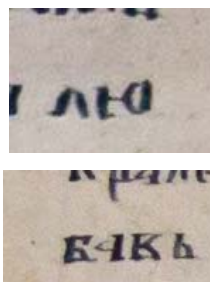

Slika 81. Potencijalno veliko slovo u imenu *Hrista*, 22. redak *Povelje* kojom knez Pavle Radenović daje Dubrovčanima slobodu trgovanja u svojoj zemlji (25. 3. 1397. na Ljutoj u Konavlima)

Slika 82. Primjer rastavljanja riječi *oběćava* – *мѣ* na kraju 11. retka *Povelje*

Pisanje interpunkcijskih znakova izostaje i u posljednjem dokumentu ovog perioda, ustavom pisanoj povelji kojom bosanski kralj Stjepan Ostoja ustupa Dubrovčanima sela od Kurila do Stona (15. 1. 1399. u Lišnici na Usori). Ovaj dokument najviše diplomatske vrijednosti razgođivan je prazninama koje se uredno postavljaju između riječi, pravilno ih razdvajajući. Pojedine riječi pisar zna spajati, najčešće se tu radi o kombinacijama koje sadrže veznike ili prijedloge. Nadalje, u ovoj kraljevskoj povelji pojavljuje se i pisanje velikog slova. Osim inicijala, veliko slovo zna dolaziti kod nekih titulacija, a u jednom slučaju i u osobnom imenu samog kralja Stjepana Ostoje (11. redak). Vrlo često pisar koristi veliko slovo jednostavno kako bi započeo novu rečeničnu cjelinu, pritom izostavljajući pisanje interpunkcijskog znaka točke. Jedini primjer pisanja interpunkcije i velikog slova nalazi se u 8. retku teksta – *nelicemirьnoju. Itui*. Interesantan je i podatak kako od svih slovničkih oblika pisar najviše voli koristiti veliko slovo *V*. Također, na nekim mjestima pisar zna toliko produžiti gornje slabije dijelove pojedinih slovničkih oblika (*t*, *ê*), da se vrlo lako može steći pogrešan dojam kako se radi o velikom slovu. Ova pojava pogotovo je popularna u 1. retku teksta gdje se pojavljuje dovoljno pismovnog prostora za realizaciju takvog pisanja slabijih slovničkih dijelova. Rastavljanje riječi na kraju redaka i ovdje se odvija bez uporabe grafijskih znakova.

Slika 83. Primjer rastavljanja riječi *lju* – (*bavъ*) na kraju 6. retka teksta *Povelje*

Tab LV Primjeri pisanja velikog slova i interpunkcijskih znakova u *Povelji* *kojom kralj Stjepan Ostoja ustupa Dubrovčanima sela od Kurila do Stona* (15. 1. 1399. u Lišnici na Usori)

Primjer	Pozicija	Transliteracija
	1. redak	<i>Slava Tebē</i>
	1. redak	<i>Va Troici</i>
	5. redak	<i>Virnomu</i>
	8. redak	<i>nelicemirnoju. Itui</i>
	11. redak	<i>Stepanъ Ōstoē</i>
	12. redak	<i>Daхъ ubačinu</i>
	14. redak	<i>Anaime</i>

Razgođivanje pisma, uporaba interpunkcijskih znakova i pisanje velikog slova funkcionalne su pismovne kategorije za koje je prirodno da prate ukupan razvoj jednog pismovnog sustava, kao što je to slučaj i s pismom srednjovjekovne ćiriličke diplomatske minuskule. Kroz ovaj raznolik uzorak srednjovjekovnih ćiriličkih povelja XIV. st. moguće je identificirati raznovrsne procese povezane s razgođivanjem teksta. Od manje reprezentativnih ustavnih povelja koje su pisane gotovo kao *scripta continua* (povelja dubrovačkih trgovaca iz Brskova, iako i u njenom slučaju dvotočja razgođivaju sam tekst) do kraljevskih povelja najveće diplomatske vrijednosti (Tvrtkove, Ostojine i Dabišine povelje, dokumenti dubrovačke kancelarije) u kojima su smjerovi razvoja jasno zacrtani čestom uporabom interpunkcijskog znaka točke i velikog slova. Samo razgođivanje se zna razlikovati ovisno o dokumentima; iako se u nekim poveljama prazninama dosljedno razdvaja svaka pojedina riječ, u većini korpusa razdvojene su veće rečenične cjeline. Određene skupine riječi (veznici i pojedini prijedlozi, ali i zamjenice) pišu se skupa s drugim riječima u tekstu, te na taj način narušavaju pravilo razdvajanja svake pojedine riječi u tekstu. Također, tu je i povremeno pojavljivanje dvotočja, a kao posebna kategorijska posebnost javljaju se dvotočja pisana iznad samih slovničkih oblika, čija uloga nije objašnjena. Kako interpunkcijski znak zareza još uvijek nije poznat ćiriličkim pismima, neki pisari koriste se točkom kako bi olakšali nabranje u tekstu.¹²⁶ Rastavljanje riječi na kraju redaka nije popraćeno uporabom grafijskih znakova kao što su to crtice, interpunkcije i sl. Također, u većini slučajeva riječi se rastavljaju bez nekih određenih pravila, kao što je to pravilo rastavljanja na slogove.¹²⁷ Sve ove karakteristike i njihova uporaba u poveljama upućuju na činjenicu kako su pisari XIV. st. prepoznali potrebu standardiziranja pravila razgođivanja teksta i pisanja velikog slova zbog što jednostavnijeg i lakšeg čitanja i sporazumijevanja. Ipak, oscilacije koje se pojavljuju u korpusu proučavanih povelja i dokumenata pokazuju kako je jedna općenita sistematizacija još uvijek daleko od konkretne provedbe u djelo. Također, nisu prepoznati ni utjecaji drugih pisama (latinice ili glagoljice) u ovim procesima, iako pouzdano znamo kako je rastavljanje riječi u latinici počelo prije nego u ćiriličkim pismima, a zbog interferencije ovih dvaju pisama¹²⁸ takve pojave su i više nego očekivane.

¹²⁶ Vidi povelje kralja Tvrtka i kralja Stjepana Dabiše, povelju kneza Lazara te dokumente dubrovačke kancelarije. U XIV. st. postoji čitav niz reprezentativnih primjera uporabe točke prilikom nabranja, poglavito osobnih imena ili toponima.

¹²⁷ Iako se rastavljanje na slogove pojavljuje, ali više slučajno nego kao pravilo.

¹²⁸ Dobar primjer je dubrovačka srednjovjekovna kancelarija u kojoj su se koristila oba pisma.

3.2.5. Ligature i kraćenja

Tijekom stoljeća razvoja pismovnog sustava srednjovjekovne diplomatske ćirilice minuskule načini kraćenja riječi nisu se mijenjali. Kroz čitavo ovo vrijeme postoje četiri glavna načina kraćenja koji su već prije definirani¹²⁹: kontrakcije, suspenzije, natpisivanje (suprapozicije) i ligature. Ono što se mijenja kroz vremenska razdoblja i na čemu leži fokus istraživanja ove pismovne kategorije su same riječi koje se krate i način provođenja samog kraćenja, učestalost kratica u tekstu te identifikacija mogućih gramatičkih, pravopisnih ili nekih drugih pravila odnosno dosljednosti povezanih s uporabom pojedinih kratica.¹³⁰ Prilikom istraživanja ligaturnih oblika pažnja će biti usmjerena na identifikaciju uporabe istih ligatura kod većeg broja pisara¹³¹, a također i na individualne pisarske inovacije koje su česte u korpusu povelja XIV. st.

Manje pismo kojim *dubrovački trgovci iz Brskova mole kneza da im se produži rok za iseljenje* (8. 5. 1302. u Brskovu) jedan je od rijetkih dokumenata u kojem se ne pojavljuje niti jedan primjer kraćenja riječi. Ova skoro pa jedinstvena pojava može se objasniti činjenicom kako se ovdje radi o sadržajno vrlo kratkom dokumentu, a isto tako izostaje uporaba riječi koje se inače krate.

U sljedećem dokumentu, *Povelji kojom kralj Stefan Uroš (Milutin II.) potvrđuje povelje o trgovini i davanjima* (14. 9. 1302. u Vrhlabu) situacija je u potpunosti drugačija. Ova kraljevska povelja obiluje svim vrstama kraćenja, a pojavljuju se i neka prilično originalna ligaturna rješenja. Od kraćenja, vrlo popularna su natpisivanja, koje se često događa prilikom pisanja prijedloga *o^d* ili *o^t*, te *po^d*. U tekstu se vrlo često krati imenica *kralj*, kao i njezine razne izvedenice – *kr(a)^l(e)v^s(tva)mi* (1., 2., 10., 14., 15., 18., 20., 22., 23. redak), *kr(a)^la* (9. redak), *kr(a)^l(e)vo* (5., 6., 7. redak). U svim ovim primjerima imamo kombinaciju kontrahiranja i natpisivanja, koja je najviše zastupljena u tekstu povelje, a i inače je jedna od omiljenih kombinacija kraćenja u razdoblju srednjeg vijeka. Jedan primjer takve kombinacije je i vrlo česta, a i danas zastupljena kraćenica – *g(ospo)^d(i)na* (24. redak). Ligaturni oblici neizostavni su dio inventara Milutinove povelje. Ligatura za koju se može reći kako je najzastupljenija kronološki od samog početka ovog paleografskog istraživanja, *rê*, pojavljuje se i ovdje. Osim nje, pisar donosi i par originalnih ligaturnih rješenja. Jedan takav primjer je ligatura *ru* koja se pojavljuje u 6. retku teksta povelje. Nasativši prepoznatljivu ižicu na vrh slovnog oblika *r*, pisar

¹²⁹ Vidi str 78 – 79.

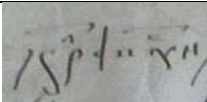

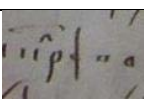
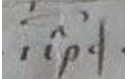
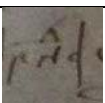
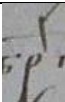

¹³⁰ Odličan primjer su načini kraćenja riječi skupine *Nomina Sacra* ili uporaba kratica *gđin.* i *gđa.*

¹³¹ Primjerice ligature *rê* koja je jako česta

je uspješno iskombinirao dva slova koja koriste identičan zajednički glavni slovni dio – prepoznatljivi kružić. Još jedno zanimljivo ligaturno rješenje nalazi se u 17. retku teksta. Kod ligature *ôm* ova dva slovna oblika dijele zajednički krak, odnosno desni krak slova *ô* iskorišten je i kao početak slova *m*.

Nabrojani su neki od reprezentativnijih i češćih primjera kraćenja u *Povelji kralja Milutina II*. Njih naravno ima puno više, a njihova učestalost u tekstu povelje reflektira određene pisarske tendencije uštede pismovnog prostora kroz uspješnu realizaciju gotovo svih vrsta kraćenja.¹³²

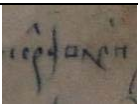
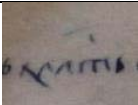

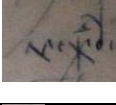

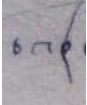
Tab LVI Kraćenja i ligature u *Povelji kojom kralj Stefan Uroš (Milutin II.) potvrđuje povelje o trgovini i davanjima (14. 9. 1302. u Vrhlabu)*

Primjer i pozicija u tekstu	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 1., 2., 10., 14., 15., 18., 20., 22., 23. redak	<i>kra^l(e)^s(tva)mi</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 4. redak	<i>po^d</i>	Natpisivanje
 9. redak	<i>o^d</i>	Natpisivanje
 9. redak	<i>o^t</i>	Natpisivanje
 5., 6., 7. redak	<i>kra^l(e)vo</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 9. redak	<i>kr(a)^la</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 24. redak	<i>g(ospo)^d(i)na</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 11. redak	<i>rê</i>	Ligatura
 6. redak	<i>ru</i>	Ligatura
 17. redak	<i>ôm</i>	Ligatura

¹³² Od svih vrsta kraćenja koja postoje nedostaju samo suspenzije, koje su i inače vrlo rijetke.

Sve vrste kraćenja navedene u prethodnoj povelji pojavljuju se i u sljedećem proučavanom dokumentu, odnosno *Povelji kojom car Stefan Dušan potvrđuje ustupanje Rata Dubrovčanima* (19. 5. 1334., Dobruština). U ovoj fazi istraživanja može se zaključiti kako je riječ, odnosno kombinacija imenice i zamjenice *krlevstvami* bila poprilično omiljena kratica kroz čitavo razdoblje srednjeg vijeka. Ova kombinacija kontrakcije i natpisivanja pojavljuje se u Dušanovoj povelji u obliku *kra^l(e)v(stva)mi*, te je toliko česta da se u nekim recima pojavljuje i do četiri puta (4. redak). Od kombinacija kontrakcije i natpisivanja u tekstu povelje ističe se i imenica *m(i)l(o)^stb*, koja se pojavljuje češće u tekstu (3. i 4. redak, ali i drugdje). Natpisivanje slova *d* često je i u ovoj povelji, a slični su i primjeri natpisivanja; imenica *gra^d* (9. redak) i veznik *ô^d* (5. redak), a postoje i neki novi primjeri natpisivanja ovog slovnog oblika kao što je to prijedlog *me^džu* (5. redak). Naravno, u tekstu povelje natpisivaju se i drugi slovni oblici, primjerice slovo *č* u imenici *re^č* (10. redak), te se može reći kako je ova vrsta kraćenja ujedno i najzastupljenija u tekstu povelje. Ligaturni oblici u ovom dokumentu gotovo pa izostaju; zabilježen je samo jedan slučaj uporabe ligature *rê*, i to na samom kraju povelje u njezinom zadnjem retku.

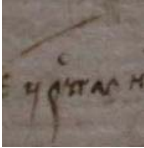
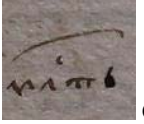
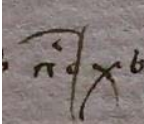
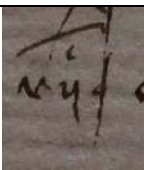
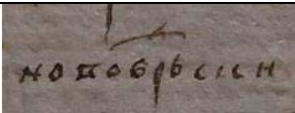
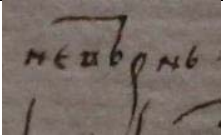

Tab. LVII. Kraćenja i ligature u *Povelji kojom car Stefan Dušan potvrđuje ustupanje Rata Dubrovčanima* (19. 5. 1334., Dobruština)

Primjer i pozicija u tekstu	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 Svaki redak	<i>kra^l(e)v(stva)mi</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 3., 4. redak i dr.	<i>m(i)l(o)^stb</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 9. redak	<i>gra^d</i>	Natpisivanje
 5. redak	<i>ô^d</i>	Natpisivanje
 5. redak	<i>me^džu</i>	Natpisivanje
 10. redak	<i>re^č</i>	Natpisivanje
 Zadnji redak	<i>rê</i>	Ligatura

Iako su dva prijepisa dubrovačkog kancelara Điva Parmezana kojima car Stefan Dušan razrješuje računa Marka Vasiljevića i druge, te pismo knezu o istome (12. 10. 1348., Dubrovnik) sadržajno relativno kratka, u njima je ipak vidljiv čitav spektar kratice koji posjeduje mnoge dodirne točke s prethodno proučavanim poveljama. Čini se kako je kraćenje titula jako često u ovom razdoblju; u oba ova zapisa kratice Dušanove titule *car^s(t)v(a)mi* pojavljuje se u gotovo svakom retku teksta. Osim ove kombinacije kontrakcije i natpisivanja, evidentirana je još jedna već viđena kratica¹³³, a to je imenica *m(i)l(o)^stb* koja se također često pojavljuje u oba zapisa (1., 5., 7., 9. redak prvog i 6. redak drugog zapisa). Kombinacija natpisivanja i kontrakcije pojavljuje se i u 5. retku prvog zapisa u glagolu *p(i)^sah*, a isti glagol se pojavljuje i u 6. retku drugog zapisa u obliku *p(i)^sa*. Još jedna kombinacija kontrakcije i natpisivanja koja se vrlo često javlja i kod drugih pisara je i imenica *m(i)^s(e)ca*. Ovaj primjer pojavljuje se na samom kraju obaju zapisa. Naravno, natpisivanje se pojavljuje i samo, bez kombiniranja s kontrakcijama. Jedan takav primjer je i pridjev *novobr^dski* (3. redak prvog i 3. redak drugog zapisa). Usporedno, pojavljuju se i primjeri same kontrakcije, kao što se to događa u pridjevu *nevêr(a)n^b* (8. redak prvog zapisa). Od ligaturnih oblika pojavljuje se već standardna ligatura *rê*, i to prilično često u ovim kratkim zapisima.

¹³³ Vidi prethodnu *Povelju cara Stefana Dušana*

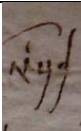
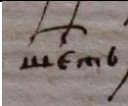
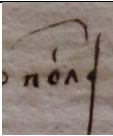
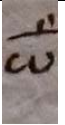
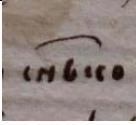
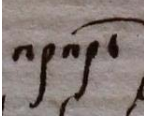
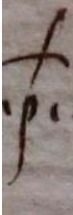
Tab. LVIII. Kraćenja i ligature u *Zapisima kojima car Stefan Dušan razrješuje računa Marka Vasiljevića i druge, te pismo knezu o istome* (12. 10. 1348., Dubrovnik)

Primjer i pozicija u tekstu	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 Često	<i>car^s(t)v(a)mi</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 Često	<i>m(i)l(o)^stb</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 5. redak 1. zapisa	<i>p(i)^sah</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 9. redak 1. zapisa	<i>m(i)^s(e)ca</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 3. redak 1. zapisa	<i>novobr^dski</i>	Natpisivanje
 8. redak 1. zapisa	<i>nevêr(a)nъ</i>	Kontrakcija
 Često	<i>rê</i>	Ligatura

Sadržajno kratak je i *Zapis kojim župan Sanko prima svoj dohodak od mogoriša* (25. 8. 1364., Dubrovnik). Ipak, kao što je to bio slučaj kod prethodna dva zapisa, i na ovom primjeru može se vidjeti kako nije potrebna velika količina teksta za kvalitetnu prezentaciju raznovrsnosti načina kraćenja u srednjovjekovnim ćiriličkim poveljama i dokumentima. Još jednom je kombiniranje kontrakcije i natpisivanja omiljen način kraćenja. Tako se već u samom nadnevku datuma koji stoji iznad samog teksta pojavljuje već uobičajen način kraćenja riječi *m(i)^s(e)ca*. Ovo je ujedno i jedina kombinacija u tekstu, a ostaju primjeri natpisivanja i kontrakcije zasebno. Vrlo često se natpisuje slovo *s*, kao kod broja *še^stb* (nadnevak datuma, 3.

redak), ali postoje i drugi primjeri natpisivanja ovog slova kao što je to slučaj kod glagola *po^sla* (1. redak), i još par drugih riječi u tekstu. Osim toga, i u ovom kratkom zapisu natpisuje se slovo *d* pri pisanju prijedloga *ô^d* (1. redak) kao što je to slučaj i kod prethodnih povelja. Kao što je već spomenuto, u tekstu se pojavljuju i kontrakcije, koje su u Bijelićevom zapisu skladno naglašene pripadajućom titlom. Primjeri ovakvog načina kraćenja su samo županovo osobno ime *s(an)ьko* (1. redak), imenice *d(a)nb* (nadnevak datuma) i *p(e)rp(e)rb* (3. redak). Na kraju, više puta u tekstu pojavljuje se ligatura *rê* koja je ujedno i jedina.

Tab. LIX. Kraćenja i ligature u *Zapisu kojim župan Sanko prima svoj dohodak od mogoriša*
(25. 8. 1364., Dubrovnik)

Primjer i pozicija u tekstu	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 Nadnevak datuma	<i>m(i)^s(e)ca</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 Nadnevak datuma, 3. redak	<i>še'tb</i>	Natpisivanje
 1. redak	<i>po'sla</i>	Natpisivanje
 1. redak	<i>ô^d</i>	Natpisivanje
 1. redak	<i>s(an)ьko</i>	Kontrakcija
 3. redak	<i>p(e)rp(e)rb</i>	Kontrakcija
 Često	<i>rê</i>	Ligatura

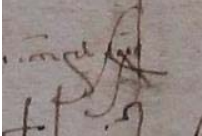
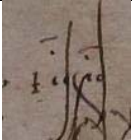
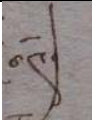
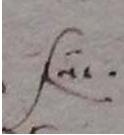
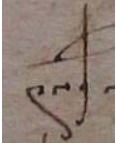
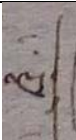
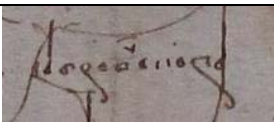
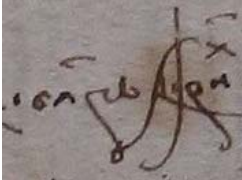
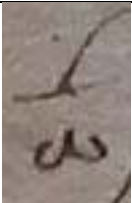

U još jednom u nizu zapisa, kojim *logotet Đurađ javlja dubrovačkom knezu kako je prodao imanje svome rođaku* (27. 2. 1367., Solun), situacija s kraćenjima prati trendove iz prethodnih povelja i dokumenata. Kombinacije kontrakcije i natpisivanja pojavljuju se i u ovom zapisu, a neki od reprezentativnih primjera su pridjev *dubro^v(a)^ekim* (2. redak), te već poznata imenica *m(i)s(e)^ea* (15. redak). Česta su natpisivanja slovnih oblika *m*, što je vidljivo iz prethodnog primjera, i slovnog oblika *s* kao što je to slučaj kod riječi *pr^sanje* (3. redak). Ovaj slovni oblik uvijek se natpisuje i kod imenice *vla^stele*, koja se pojavljuje na više mjesta u tekstu. Ne izostaje ni natpisivanje slovnog oblika *d* prilikom pisanja prijedloga *ô^d*, te se sad već sa sigurnošću može reći kako je ovakvo pisanje ustaljeno tijekom razdoblja XIV st., a možda i kroz čitav srednji vijek. Naravno, pojavljuju se i kontrakcije, jedan takav primjer je riječ koju smo već imali prilike vidjeti – *d(a)nъ* (14. redak), a dobar primjer nalazi se i odmah na početku teksta u 1. retku kod pisanja pridjeva *srъd(a)čъnimъ*. Osim standardne ligature *rê*, na kraju povelje pojavljuje se i interesantna pisareva inovacija u vidu ligature *at*. Ovaj ligaturni oblik vrlo je jednostavno izveden; na vrh standardnog slova *a* dodana je horizontalna linija karakteristična za slovo *t*.

Tab. LX. Kraćenja i ligature u *Zapisu kojim logotet Đurađ javlja dubrovačkom knezu kako je prodao imanje svome rođaku* (27. 2. 1367., Solun)

Primjer i pozicija u tekstu	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 2. redak	<i>dubro^v(a)^čkim</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 15. redak	<i>m(i)s(e)^a</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 3. redak	<i>pr'anje</i>	Natpisivanje
 Često	<i>vla'tele</i>	Natpisivanje
 2. redak	<i>ô^d</i>	Natpisivanje
 14. redak	<i>d(a)nъ</i>	Kontrakcija
 1. redak	<i>srъd(a)čъnitъ</i>	Kontrakcija
	<i>rê</i>	Ligatura
	<i>at</i>	Ligatura

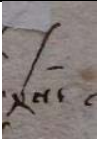
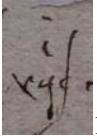
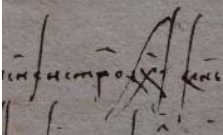
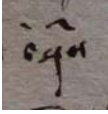
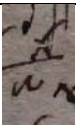
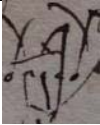
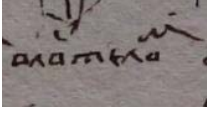
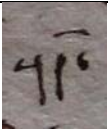
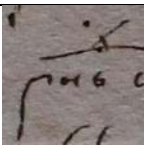
Kontrakcije i natpisivanja standardan su inventar načina kraćenja i u *Povelji kojom se Aleksandar, gospodar Kanine i Valone kune kako će biti prijatelj Dubrovniku* (2. 9. 1368.). Za razliku od prethodnih povelja, u ovoj postoje primjeri kraćenja, preciznije rečeno kontrahiranja riječi iz skupine *nomina sacra* – *s(ve)t(a)gô d(u)ha* (1. redak), *Is(us)aH(rist)a* (1. redak), *b(o)ga* (7. redak). Osim ovih, kontrakcije se pojavljuju i pri kraćenju profanih riječi, a poveznica s ostalim poveljama je i imenica *d(a)nъ* (1. redak), koja se identično kontrahira kao i kod prethodnih dokumenata. Što se tiče kombinacije kontrakcije i natpisivanja, opet nam se pojavljuju poznati primjeri – *g(ospo)^d(i)na* (1. redak), *m(i)^s(e)ca* (1. redak), *dubrov(a)^čkoga* (4. redak). Postoje i neke nove kombinacije poput glagola *bl(a)godari^h* (7. redak). Česta su natpisivanja slovnih oblika *d*, *h*, *m* i *s*, ali naravno postoje i drugi primjeri. Također, kao i kod prijašnjih povelja, slovo *d* se natpisuje pri pisanju prijedloga *ô^d* (2. redak). Postoje i primjeri natpisivanja dvaju slova u istoj riječi, kao što je to slučaj kod imenice *pe^čatiômъ*. Ovakav slučaj je ipak izoliran, a ukazuje na mogući pisarev pokušaj da ovu riječ napiše u jednom retku, što mu na kraju nije uspjelo te je riječ prelomljena između kraja 6. i početka 7. retka. Na kraju, zanimljivo je kako ligaturni oblici izostaju iz ove povelje, što je prilično neobično za razvijeno pismo diplomatske minuskule.

Tab LXI. Kontrakcije u *Povelji kojom se Aleksandar, gospodar Kanine i Valone kune kako će biti prijatelj Dubrovniku* (2. 9. 1368.)

Primjer i pozicija u tekstu	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 1. redak	<i>s(ve)t(a)gô d(u)ha</i>	Kontrakcija
 1. redak	<i>Is(us)aH(rist)a</i>	Kontrakcija
 7. redak	<i>b(o)ga</i>	Kontrakcija
 1. redak	<i>d(a)nъ</i>	Kontrakcija
 1. redak	<i>g(ospo)^d(i)na</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 1. redak	<i>m(i)^s(e)ca</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 4. redak	<i>dubrov(a)^čkoga</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 7. redak	<i>bl(a)godari^h</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 2. redak	<i>ô^d</i>	Natpisivanje
 6. i 7. redak	<i>pe^ča ti - ômъ</i>	Natpisivanje

Povelja kojom Đurađ Balšić potvrđuje povlastice o trgovini cara Stefana (30. 11. 1373., Dubrovnik) sadrži sličan inventar što se tiče kraćenja i kratica kao i prethodno proučavani dokumenti. Kontrahiranje riječi skupine *nomina sacra* pojavljuje se i ovdje, već na samom početku, u prvom retku u obliku invokacije-*s(i)na is(ve)tago d(uha) am(ê)nъ* (naravno prethodi i riječ *oca* koja nije skraćena). Osim u invokaciji, na početku 3. retka pojavljuje se još jedna kontrakcija iz ove skupine, riječ *b(ogorodi)ci*. Od ostalih kontrakcija profanijeg podrijetla imamo odličan primjer u riječi *d(ê)nъ* (također u 1. retku), poznate i iz prethodnih dokumenata. Također, tu je i kontrakcija same titule *c(a)rъ* u 9. retku teksta. Ukupno gledajući, u tekstu Balšićeve povelje natpisivanje je najčešći oblik kraćenja, dok su kontrakcije u drugom planu. Neki, otprije poznati primjeri natpisivanja su prijedlog *ô^d* (4. redak), te riječi *gra^du* (5. redak) i *vla^stelo^m* (6. redak). Naravno, ovo su samo neki primjeri, jer je natpisivanje u ovoj povelji jako često te gotovo i nema retka bez primjera ovog načina kraćenja. Kombinacije kontrakcije i natpisivanja pojavljuju se i u ovoj povelji, također u obliku već viđenih primjera kao što su to riječi *m(i)s(e)^ca* (1. redak) i *g(ospo)^d(i)nъ* (9. redak). Na kraju, potrebno je spomenuti kako je ova povelja jedna od rijetkih u kojoj u potpunosti izostaju ligaturni oblici. Ligature kao oblik kraćenja su izuzetno popularne u čitavom srednjem vijeku, u svim pismima, tako da je njihov izostanak u ovoj minuskulno pisanoj povelji prilično zanimljiv.

Tab. LXII. Primjeri kraćenja u *Povelji kojom Đurađ Balšić potvrđuje povlastice o trgovini cara Stefana*
(30. 11. 1373., Dubrovnik)

Primjer i pozicija u tekstu	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 1. redak	<i>d(ê)ñ</i>	Kontrakcija
 1. redak	<i>m(i)s(e)^ca</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 1. redak	<i>s(i)na is(ve)tago d(uha) am(ê)ñ</i>	Kontrakcija
	<i>b(ogorodi)ci</i>	Kontrakcija
	<i>ô^d</i>	Natpisivanje
	<i>gra^du</i>	Natpisivanje
	<i>vla^stelo^m</i>	Natpisivanje
	<i>c(a)r̃</i>	Kontrakcija
	<i>g(ospo)^d(i)ñ</i>	Kontrakcija i natpisivanje

Jedna od povelja koja obiluje svim vrstama kraćenja je ona kojom bosanski kralj Tvrtko potvrđuje ugovore s Dubrovnikom prijašnjih banova i kraljeva (10. 4. 1378. u Žrnovici). Od svih vrsta kraćenica, u tekstu Tvrtkove povelje daleko su najzastupljenije kombinacije kontrakcije i natpisivanja, te natpisivanja zasebno. Kod kombinacija se pojavljuju neke već poznate kraćenice kao što je to *m(i)l(o)^stb* (3. redak), *c(a)r^stvê* (5. redak) ili riječ *g(o)^s(podi)nômb* (12. redak) koja se ipak krati na prilično drukčiji način nego što je to slučaj kod prethodno istraživanih dokumenata.¹³⁴ Naravno, tu su i primjeri iz skupine riječi *nomina sacra*, kao što je to slučaj kod kratice *b(o)ž(an)^stva* (2. redak). Postoji i slučaj kombinacije suspenzije i natpisivanja. Pri kraćenju riječi *slo^v(o)* odmah u 1. retku teksta jasno se vidi kako je zadnje slovo *o* „ispalo“, dok je slovo *v* natpisano. Prilikom sljedeće vrste kraćenja, natpisivanja, slovni oblici koji se najčešće pišu iznad riječi su *v*, *d*, *k*, *m*, *s* i *h* (primjerice zamjenica *moi^h* u 5. retku). Ovakvih kraćenja je stvarno puno u tekstu povelje, te gotovo ne postoji redak bez barem jednog primjera natpisivanja. Kao zaseban način kraćenja u povelji se pojavljuju i kontrakcije. Neki od primjera kontrahiranja u tekstu su riječ *bl(a)gočb(a)stivo* na samom početku povelje, te riječ *b(o)godarovani* u 4. retku, čiji se korijen *b(o)gb¹³⁵* kontrahira na već ustaljen način. U ovom dokumentu se pojavljuju i ligaturni oblici. Osim ligature *rê*, koja je svojom pojavom daleko najzastupljenija u proučavanom znanstvenom korpusu, u 1. retku teksta pojavljuje se i ligatura *tv*. Prilikom tvorbe ove ligature pisar je iskoristio vertikalno stablo veliko pisanog slova *t* kao oslonac za prepoznatljive trbuščiće slova *v*. Iako u tekstu koristi za minuskulu klasično kvadratičan oblik slova *v*, na ovom mjestu pisar se poslužio arhaičnijim oblikom s očitom namjerom olakšanja prepoznavanja i čitanja ove njegove inovacije.

¹³⁴ Ova riječ se obično krati na način da je slovo *d* natpisano, dakle *g(ospo)^d(i)na*, kao što je to slučaj primjerice kod *Povelje Aleksandra gospodara Kanine i Valone* (v. tablicu na str. 209.)

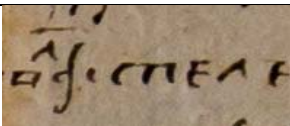
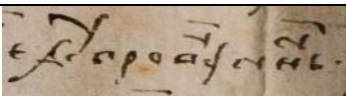
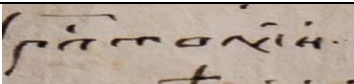
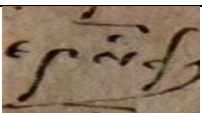
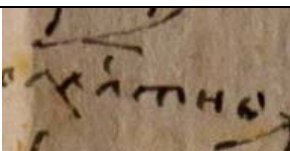
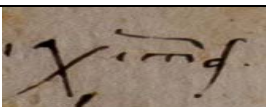
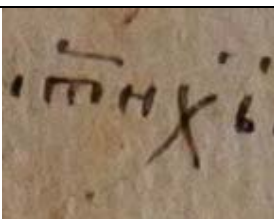
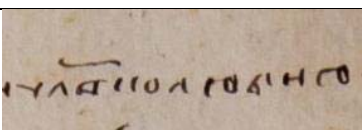

¹³⁵ Također imenica iz grupe *Nomina Sacra*

Tab. LXIII. Primjeri kraćenja u *Povelji kojom bosanski kralj Tvrtko potvrđuje ugovore s Dubrovnikom prijašnjih banova i kraljeva* (10. 4. 1378., Žrnovica)

Primjer i pozicija u tekstu	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 3. redak	<i>m(i)l(o)^stb</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 5. redak	<i>c(a)r^stvē</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 12. redak	<i>g(o)^s(podi)nōmъ</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 2. redak	<i>b(o)ž(an)^stva</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 1. redak	<i>slo^v(o)</i>	Suspenzija i natpisivanje
 5. redak	<i>moi^h</i>	Natpisivanje
 1. redak	<i>bl(a)gočъ(a)stivo</i>	Kontrakcija
 4. redak	<i>b(o)godarovani</i>	Kontrakcija
	<i>-rê-</i>	Ligatura
 1. redak	<i>-tv-</i>	Ligatura

U *Povelji kojom knez Lazar potvrđuje Dubrovčanima povlastice cara Stefana* (9. 1. 1387., Kruševac) najzastupljenija kategorija kraćenja, kao što je to često slučaj, je natpisivanje. Zanimljivo je kako je u ovoj povelji jako popularno natpisivanje slovnih oblika *l* (*vlaste^{le}e*, 5. redak) i *n* (*dubrov^čaniⁿb*, 17. redak). Osim ovih, vrlo česta su i natpisivanja slovnih oblika *d*, *ž*, *k*, *m*, *s* i *č*. Kombinacije kontrakcije i natpisivanja dobro su zastupljene i u ovom dokumentu autora logoteta Nenade. Pogotovo je česta kratica *g(o)^sp(od)s^ttv(a)mi* (3. redak), jer se ista koristi za titulaciju kneza Lazara. Pojavljuju se i neke kratice koje si poznate iz prethodno proučavanih povelja; *g(o)^s(podi)na* (3. redak) i *m(i)l(o)^stio* (4. redak). Pri kraćenju riječi *gospodin*, pisar se kao i kod prethodne povelje odlučio za natpisivanje slovnog oblika *s* (za razliku od rasprostranjenog natpisivanja slova *d*), dok je slovni oblik *d* izostavljen, odnosno kontrahiran). Osim u kombinaciji s natpisivanjem, kontrakcija se vrlo često pojavljuje i kao samostalan način kraćenja riječi u tekstu, a neizostavne su i kontrakcije riječi iz skupine *nomina sacra*. Neki od primjera kontrakcija izdvojenih ovom prilikom su riječi *h(ri)sta* (1. redak), *s(ve)ti^hb* (2. redak), *čl(o)v(e)koljobiju* (1. redak). Kao način kraćenja, kontrakcije se često pojavljuju u ovoj povelji, te se može zaključiti kako svojom učestalošću dobrano odskaču od prosjeka prethodno proučavanih povelja. Četvrti i posljednji način kraćenja u ovoj kategoriji su ligature. U ovoj povelji pojavljuje se samo jedna, najčešća ligatura-*rê*. Njeno pojavljivanje u tekstu je frekventno, te se pojavljuje na svim mjestima gdje je njezino pisanje, s obzirom na slovni postav, moguće.

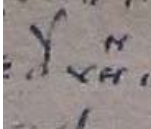
Tab LXIV. Primjeri kraćenja u *Povelji kojom knez Lazar potvrđuje Dubrovčanima povlastice cara Stefana* (9. 1. 1387., Kruševac)

Primjer i pozicija u tekstu	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 5. redak	<i>vlaste'e</i>	Natpisivanje
 17. redak	<i>dubrovčani^čь</i>	Natpisivanje
 3. redak	<i>g(o)^sp(od)s tv(a)mi</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 3. redak	<i>g(o)^s(pod)ina</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 4. redak	<i>m(i)l(o)^stio</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 1. redak	<i>h(ri)sta</i>	Kontrakcija
 2. redak	<i>s(ve)ti^hь</i>	Kontrakcija
 1. redak	<i>čl(o)v(e)koljobjo</i>	Kontrakcija
	<i>-rê-</i>	Ligatura

Kombinacija kontrakcije i natpisivanja, te samo natpisivanje najzastupljeniji su načini kraćenja u *Povelji o trgovini između Dubrovnika i Vuka Brankovića i njegove obitelji, gdje Mare i sinova Grgura, Đurđa i Lazara* (20. 1. 1387., Priština). Prilikom kombiniranja kontrakcije i natpisivanja autor povelje pokazuje određene nedosljednosti kod pojedinih riječi. Dobar primjer je već više puta viđena kratica riječi *gospodin*, koja se u tekstu ove povelje pojavljuje s natpisanim slovom *s* – *g(o)^s(podi)nu* (2. redak), ili pak s natpisanim slovom *d* – *g(ospo)^d(i)na* (također 2. redak). Jedna od kratica iz ove kategorije koja se pojavljuje i u prethodno istraživanim poveljama i dokumentima je riječ *m(i)^s(ê)cb*, koja se nalazi u 33. retku teksta. Zanimljiv primjer je i kraćenje riječi *p(o)^lovina* (8. redak), koje se po prvi puta pojavljuje u ovoj povelji, gdje uz natpisivanje slovnog oblika *l* pisar izostavlja jedno slovo *o*. Također, pri kraćenju glagola *uč(i)ⁿi* (5. redak), nije do kraja jasno radi li se o kombinaciji kontrakcije ili suspenzije s natpisivanjem. Budući da u povelji ne postoji nijedan primjer suspenzije bilo same ili u kombinaciji s natpisivanjem, a kako je ta vrsta kraćenja inače jako rijetka u dosad proučavanom korpusu povelja, vjerojatnija je mogućnost kako se u ovom slučaju ipak radi o kombinaciji kontrakcije i natpisivanja.

U kategoriji natpisivanja, slovni oblici koji najčešće završavaju iznad gornje linije su *d*, *l*, *n*, *t*, *h*, *c* i *č*. Neki od primjera kojih ima stvarno puno su *re^c* (11. redak), *s^bmr^db* (30. redak), te veznik *ô^d* (7. redak) koji se nekad piše i u obliku *ô'* (11. redak). Za razliku od prethodne *Povelje kneza Lazara*, čiste kontrakcije su vrlo rijetke. Imenice iz skupine *nomina sacra* izostaju, a jedina prava kontrakcija koja se često pojavljuje u tekstu je titula *c(a)r*. Slična situacija je i s ligaturama, gdje je jedina zabilježena, ujedno i najzastupljenija ligatura *rê*.

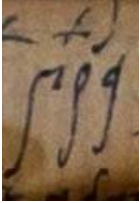
Tab LXV Primjeri kraćenja u *Povelji o trgovini između Dubrovnika i Vuka Brankovića i njegove obitelji, gđe. Mare i sinova Grgura, Đurđa i Lazara* (20. 1. 1387., Priština)

Primjer i pozicija u tekstu	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 2. redak	<i>g(o)^s(podī)nu, g(ospo)^d(i)na</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 33. redak	<i>m(i)^s(ē)cb</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 8. redak	<i>p(o)^lovina</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 5. redak	<i>uč(i)ⁿi</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 11. redak	<i>re^e</i>	Natpisivanje
 30. redak	<i>s^bmr^tb</i>	Natpisivanje
 7. i 11. redak	<i>ô^d, ô^t</i>	Natpisivanje
 2. redak	<i>c(a)ra</i>	Kontrakcija
	<i>-rê-</i>	Ligatura

Kraćenja u *Ugovoru između bosanskog kralja Tvrtka i grada Dubrovnika o međusobnom prijateljstvu i savezu protiv svih osim ugarske kraljice Jelene* (9. 4. 1387., Dubrovnik) većinom se uklapaju u već razrađenu shemu vidljivu u prethodno obrađenim poveljama ovog razdoblja. Kao najpopularnije vrste kraćenja i ovdje se ističu natpisivanje, te kombinacija kontrakcije i natpisivanja. Najčešće natpisivani slovni oblici su *d*, *l*, *m*, *n*, *k*, *s*, *c*, *č* i *t*. Iz velikog broja primjera natpisivanja, izdvojeni su neki, već otprije poznati; prijedlog $\delta^d b$ (1. redak), te imenice *rodêtelje^m* (6. redak) i *gra^d* (12. redak). Prilikom kombinacije kontrakcije i natpisivanja, još jednom su izdvojeni neki od primjera koji se nalaze u prethodno istraživanim poveljama, iz razloga kako bi se njihovom usporedbom lakše identificirale razlike, odnosno pravila kod kraćenja; *g(ospo)^d(i)na* (2. redak), *m(i)l(o)^s tiju* (2. redak), *g(o)^s p(o)gja* (22. redak). Sva tri navedena primjera mogu se pronaći na više mjesta u tekstu, a prilikom usporedbe s istim kraticama iz prethodnih povelja¹³⁶, može se vidjeti kako je način kraćenja identičan kao i kod prethodno proučavanih povelja. Iznimka je kratica *g(o)^s p(o)gja*, čija uporaba ipak nije toliko rasprostranjena. Kontrakcije kao samostalan način kraćenja su prilično rijetke u ovom dokumentu, ali ipak postoje. Neki od primjera kontrakcija su riječi *ljob(a)vb* (1. redak), te imenica iz skupine *nomina sacra* – *b(o)gb* (4. redak). Rijetke kontrakcije u tekstu lako je prepoznati po uredno natpisanoj titli. Preostala dva načina kraćenja, suspenzija i ligature, izostaju iz teksta ugovora. I dok su suspenzije ionako rijetke u proučavanom korpusu povelja, isto se ne može reći za ligature, čiji je izostanak zasigurno posebnost ovog dokumenta. Dovoljno je samo pogledati velik broj situacija u tekstu gdje se obično koristi ligatura *rê*, a na čijem mjestu u ovom dokumentu stoje normalno pisani standardni slovni oblici *r* i *ê*.

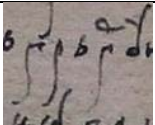

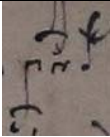
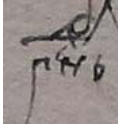
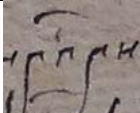
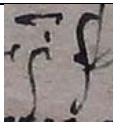
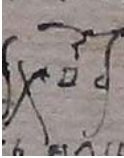
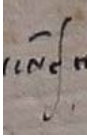
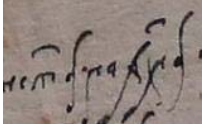

¹³⁶ Vidi tab. LXII., LXIV., LXV.

Tab LXVI Kraćenja u Ugovoru između bosanskog kralja Tvrtka i grada Dubrovnika o međusobnom prijateljstvu i savezu protiv svih osim ugarske kraljice Jelene (9. 4. 1387., Dubrovnik)

Primjer i pozicija u tekstu	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 1. redak	<i>ô^db</i>	Natpisivanje
 6. redak	<i>rodêtelje^m</i>	Natpisivanje
 12. redak	<i>gra^d</i>	Natpisivanje
 2. redak	<i>g(ospo)^d(i)na</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 2. redak	<i>m(i)l(o)^stiju</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 22. redak	<i>g(o)^sp(o)gja</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 1. redak	<i>ljob(a)vъ</i>	Kontrakcija
 4. redak	<i>b(o)gъ</i>	Kontrakcija

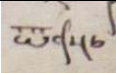
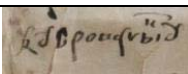
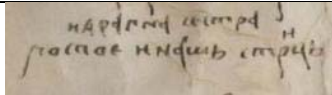

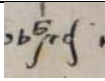
U *Povelji kojom Dubrovčani obećavaju kako će primiti Vuka Brankovića, gđu. Maru i sinove Grgura, Đurđa i Lazara u svoj grad ako odluče doći* (9. 5. 1390.) načini kraćenja i distribucija kratica u tekstu prati već ustaljene forme XIV. st. Još jednom su natpisivanja te kombinacija kontrakcije i natpisivanja najpopularniji načini kraćenja riječi u tekstu. Sličnost s prethodno proučavanim poveljama vidljiva je i iz samih slovničkih oblika koji se natpisuju, a to su redom *v, d, k, l, r, s, h*, što se može vidjeti i u navedenim primjerima u tablici. Kod kombinacije kontrakcije i natpisivanja i ovdje treba spomenuti načine pisanja titula *gospodin* i *gospođa*, koje pisar krati dvojako – *g(o)^s(pod)inu* (2. redak), odnosno *g(ospo)^d(i)nb* (5. redak), te *g(o)^sp(o)gi* (3. redak) odnosno *g(o)^s(pođ)a* (5. redak). Također, specifično je i kraćenje jedne od riječi iz skupine *nomina sacra*, *h(ri)^s(to)va* (4. redak). Budući da se riječi iz ove skupine redovito kontrahiraju bez natpisivanja, ovakav način kraćenja predstavlja svojevrstan odmak od tradicije. Ovaj primjer je ipak izoliran, te se u samom tekstu riječi iz ove skupine normalno kontrahiraju kao i kod drugih povelja; *s(i)na* (1. redak), *s(ve)taga d(u)ha* (1. redak), *b(og)a* (3. redak). Na kraju ovog pregleda načina i primjera kraćenja u spomenutoj povelji, može se samo kazati kako od ligaturnih oblika još jednom imamo, već dobro nam znanu, ligaturu *rê* koja se često pojavljuje u tekstu povelje.

Tab. LXVII. Kraćenja u *Povelji kojom Dubrovčani obećavaju kako će primiti Vuka Brankovića, gđu. Maru i sinove Grgura, Đurđa i Lazara u svoj grad ako odluče doći* (9. 5. 1390.)

Primjer i pozicija u tekstu	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 3. redak	<i>grbg^ru</i>	Natpisivanje
 6. redak	<i>o^d</i>	Natpisivanje
 2. redak	<i>g(o)^s(podi)nu</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 5. redak	<i>g(ospo)^d(i)nb</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 3. redak	<i>g(o)^sp(o)gi</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 5. redak	<i>g(o)^s(pod)a</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 4. redak	<i>h(ri)^s(to)va</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 1. redak	<i>s(i)na</i>	Kontrakcija
 1. redak	<i>s(ve)taga d(u)ha</i>	Kontrakcija
 3. redak	<i>b(og)a</i>	Kontrakcija
	<i>rê</i>	Ligatura

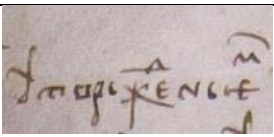

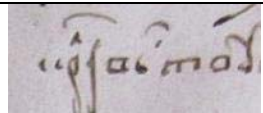
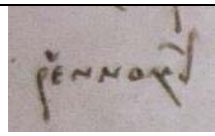
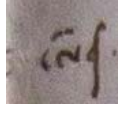
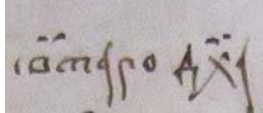
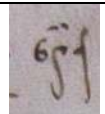
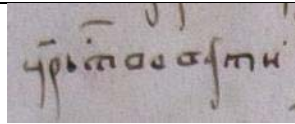
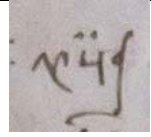

Povelja kojom župan Beljak i vojvoda Radič Sanković ustupaju Dubrovčanima Konavle i Vitaljinu (15. 4. 1391.) jedan je od rijetkih dokumenata ovog razdoblja u kojem su kraćenja prilično rijetka pojava. Osim natpisivanja, do pred sam kraj povelje ne pojavljuje se nijedan drugi način kraćenja. Pred kraj povelje, vjerojatno zbog pisarevog straha kako će ostati bez pismovnog prostora, pojavljuju se i neke kontrakcije, te kombinacije kontrakcije i natpisivanja, ali uspoređujući tekst povelje s ostalim dokumentima njihov broj je stvarno minimalan. Kod natpisivanja još jednom je popularan prijedlog δ^d (primjer iz 3. retka, ali pojavljuje se na više mjesta u tekstu), natpisivanje slova *t* kod pisanja riječi *o'acъ* (10. redak), a na par mjesta pojavljuje se i natpisivanje slovnog oblika *k* – *dubrovač^kъ* (26. redak teksta). Na pisarev strah o mogućem nedostatku pismovnog prostora potencijalno može uputiti i primjer iz 33. retka teksta gdje je natpisano par riječi, *i drag(a)na sestra*, iako je isto tako moguće kako je pisar omaškom ispustio ovaj dio teksta te ga naknadno natpisao iznad retka. Riječ *d(u)ha* (1. redak) jedini je primjer čiste kontrakcije iz grupe *nomina sacra*, a također i kontrakcije u tekstu općenito. Kod kombinacije kontrakcije i natpisivanja više puta u tekstu se pojavljuje riječ *gospodin* – primjer *g(ospo)^d(i)na* iz 28. retka, a zabilježena je i riječ *^b(o)ga* (42. redak) koja nominalno također pripada skupini *nomina sacra*. Za kraj ovog pregleda treba još naglasiti kako ligaturni oblici izostaju iz teksta povelje.

Tab. LXVIII. Kraćenja u *Povelji kojom župan Beljak i vojvoda Radič Sanković ustupaju Dubrovčanima Konavle i Vitaljinu* (15. 4. 1391.)

Primjer i pozicija u tekstu	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 3. redak	δ^d	Natpisivanje
 10. redak	<i>o'acъ</i>	Natpisivanje
 26. redak	<i>dubrovač^kъ</i>	Natpisivanje
 33. redak	<i>i drag(a)na sestra</i>	Natpisivanje
 1. redak	<i>d(u)ha</i>	Kontrakcija
 28. redak	<i>g(ospo)^d(i)na</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 42. redak	<i>^b(o)ga</i>	Kontrakcija i natpisivanje

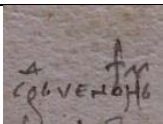
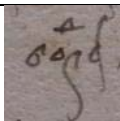

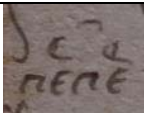
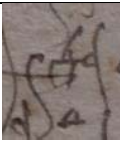
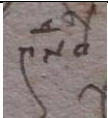
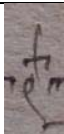
Situacija s kraćenjem riječi u tekstu dijametralno je suprotna u *Povelji kojom bosanski kralj Stjepan Dabiša potvrđuje ugovore o trgovini svojih prethodnika* (7. 7. 1392. u Lušcima /Donji Krajevi). U tekstu povelje zastupljeni su svi načini kraćenja osim suspenzija, a još jednom su najzastupljenija natpisivanja te kombinacije kontrakcije i natpisivanja. Najčešće se natpisuju slovni oblici *d, k, l, m, r, t, h, č*. Neki od izdvojenih primjera natpisivanja su riječi *utvr^bž^den^bje^m* (1. redak), prijedlog *ô^d* (9. redak) koji se često pojavljuje u tekstu ili pak grecizam koji označava titulu *gospođe – ky^r* (14. redak). Od svih kombinacija kontrakcije i natpisivanja izdvojene su neke koje se pojavljuju u većini prethodnih povelja, kao što je to titulacija *g(ospo)^d(i)na* (primjer iz 16. retka, ali pojavljuje se često u tekstu), imenica *kra^l(e)v^bs^tvu* (7. redak, također se pojavljuje češće u tekstu pogotovo u kombinaciji sa zamjenicom *mi*), ili pak pridjev *re^č(e)nnomu* (15. redak) čije kraćenje nije uobičajeno u prethodno proučavanim poveljama. Kod kontrakcija još jednom je prisutno puno primjera riječi iz skupine *nomina sacra* – *s(i)na* (1. redak), *sv(e)tago d(u)ha* (1. redak), *b(o)ga* (5. redak). Uz ove, postoji i čitav niz primjera kraćenja riječi „profanog“ karaktera. Neke od njih su još jedna titulacija – *c(a)r^bs^tvovati* (6. redak), ili pak već dobro nam poznata kratica *m(ise)ca* (17. redak). Od ligaturnih oblika i u povelji autora logoteta Tomaša pojavljuje se samo jedan, već standardni oblik, ligatura *rê*. Ova ligatura pojavljuje se na puno mjesta u tekstu, odnosno u svim situacijama gdje ovi slovni oblici dolaze jedan kraj drugog.

Tab LXIX. Primjeri kraćenja u *Povelji kojom bosanski kralj Stjepan Dabiša potvrđuje ugovore o trgovini svojih prethodnika* (7. 7. 1392. u Lušcima /Donji Krajevi)

Primjer i pozicija u tekstu	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 1. redak	<i>utvrz^denbje^m</i>	Natpisivanje
 9. redak	<i>o^d</i>	Natpisivanje
 14. redak	<i>ky^r</i>	Natpisivanje
 16. redak	<i>g(ospo)^d(i)na</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 7. redak	<i>kra^l(e)vb^stvu</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 15. redak	<i>re^e(e)nnomu</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 1. redak	<i>s(i)na</i>	Kontrakcija
 1. redak	<i>sv(e)tago d(u)ha</i>	Kontrakcija
 5. redak	<i>b(o)ga</i>	Kontrakcija
 6. redak	<i>c(a)rb^stvovati</i>	Kontrakcija
 17. redak	<i>m(ise)ca</i>	Kontrakcija
	<i>rê</i>	Ligatura

Iako sadržajno kratak, dokument kojim kraljica Jelena, udovica kralja Stjepana Dabiše, šalje svoje poslanike po dohotke (22. 5. 1397.) slijedi sve uzuse pisanja kratice kao i većina povelja XIV. st. Najčešći oblik kraćenja i u ovom slučaju je natpisivanje slovnih oblika, s primjerima kao što su to *sr^bdčenê^mb* (1. redak), *bog^da* (2. redak), *ô^d* (4. redak), *pe^rpe^r* (9. redak). Kao što se može vidjeti i iz ovih primjera, posebno je rasprostranjeno natpisivanje slovnog oblika *d*. Zbog kratkoće samog teksta (samo 12 redaka), ne pojavljuje se puno primjera kombinacije kontrakcije i natpisivanja, te same kontrakcije. Ipak, zanimljiva je situacija s kraćenjem titule *gospodin*. Ona se u 2. retku teksta piše kao kontrakcija – *g(ospo)d(in)a*, a u 4. retku teksta pojavljuje se u klasičnoj kombinaciji kontrakcije i natpisivanja – *g(ospo)^d(i)nu*. Neustaljenost, odnosno više načina pisanja ove kratice u istom dokumentu, već je višestruko evidentirana pojava u ovom razdoblju. Unatoč tome, ovo je rijedak slučaj gdje se razlikuju i sami načini kraćenja (kontrakcija, odnosno kombinacija kontrakcije i natpisivanja). Od ligaturnih oblika pojavljuje se samo standardni oblik *rê*.

Tab. LXX. Primjeri kraćenja u *Povelji kojom kraljica Jelena, udovica kralja Stjepana Dabiše, šalje svoje poslanike po dohotke* (22. 5. 1397.)

Primjer i pozicija u tekstu	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 1. redak	<i>sr^bdčenê^mb</i>	Natpisivanje
 2. redak	<i>bog^da</i>	Natpisivanje
 4. redak	<i>ô^d</i>	Natpisivanje
 9. redak	<i>pe^rpe^r</i>	Natpisivanje
 2. redak	<i>g(ospo)d(in)a</i>	Kontrakcija
 4. redak	<i>g(ospo)^d(i)nu</i>	Kontrakcija i natpisivanje
	<i>rê</i>	Ligatura

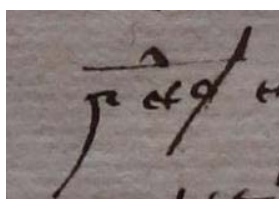
Brojna kraćenja pojavljuju se i u konceptu slavnog dubrovačkog pisara Ruska Hristoforovića, kojim *Dubrovčani mole kneginju Milicu, despota Stefana i Vuka da se zauzmu za njihove trgovce koje su Turci nevine zarobili* (1. 10. 1397.). U ovom dokumentu daleko najzastupljeniji načini kraćenja su natpisivanja, te kombinacija kontrakcije i natpisivanja. Same kontrakcije pojavljuju se tek sporadično, dok suspenzije izostaju i iz teksta ovog dokumenta, potvrđujući time činjenicu kako je njihova uporaba skoro pa nepostojeća u razdoblju XIV. st. Slovni oblici koji se najčešće natpisuju su *v, g, d, k, l, m, r, s, t, h*. Neki od primjeri natpisivanja su titulacija *ky^r* (1. redak), prijedlog *ô^d* (2. redak) ili pak imenica *tr̃bgô^vcem̃b* (3. redak). Naravno, ovo su tek neki od primjera natpisivanja, koja se frekventno pojavljuju u tekstu, te gotovo da i nema retka bez barem jednog primjera ove vrste kraćenja. Slična je i situacija kod kombinacije kontrakcije i natpisivanja. Neki od primjera iz teksta, od kojih se dobar dio pojavljuje i u prethodnim poveljama, su *g(o)^sp(o)gi* (1. redak), *g(o)^sp(ods)tvo* (3. redak), *m(i)l(o)^sti* (7. redak). Naravno, gotovo sve ove riječi pojavljuju se višestruko u tekstu (pogotovo riječi *gospodstvo* i *milost*). Kombinacija kontrakcije i natpisivanja pojavljuje se i u pridjevu *b(o)žiô^m* (9. redak). Jedna specifičnost u kraticama ovog teksta pojavljuje se u pridjevima *mno^g(o)počtenom^u* (1. redak) i *mno^g(o)ljubimo* (2. redak). Naime, na prvi pogled čini se kako je riječ o još jednoj kombinaciji kontrakcije i natpisivanja. Ali, pogledamo li pažljivije natpisano slovo *g*, može se vidjeti maleni trokutić koji je vezan na njegovu kvačicu, gotovo kao da je pisar htio dodati još jedno slovo. U tom slučaju, najvjerojatnije rješenje predstavlja natpisivanje jednog ligaturnog oblika slova *g* i *ô*, čime bi način pisanja natpisanog slovnog oblika *g* bio objašnjen. Kontrakcije u tekstu se gotovo pa i ne pojavljuju. Osim titule *c(a)rem̃b* (9. redak, ali pojavljuje se na više mjesta u tekstu), zabilježen je još primjer riječi iz skupine *nomina sacra*, *b(o)g̃b*, koja se pojavljuje u posljednjem retku teksta. Na kraju, situacija s ligaturnim oblicima¹³⁷ identična je kao i u većini povelja XIV. st., odnosno jedina zabilježena ligatura je kombinacija slovnih oblika *r* i *ê*, koja se dosljedno pojavljuje gdje god joj to tekst povelje dopušta.

¹³⁷ Ne računajući prijašnju dilemu s pridjevima *mno^g(o)počtenom^u* i *mno^g(o)ljubimo*

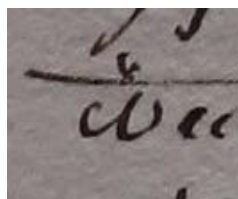
Tab LXXI Primjeri kraćenja u konceptu kojim *Dubrovčani mole kneginju Milicu, despota Stefana i Vuka da se zauzmu za njihove trgovce koje su Turci nevine zarobili* (1. 10. 1397.)

Primjer i pozicija u tekstu	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 1. redak	ky^r	Natpisivanje
 2. redak	\hat{o}^d	Natpisivanje
 3. redak	$tr\hat{b}g\hat{o}^vcem$	Natpisivanje
 1. redak	$g(o)^sp(o)gi$	Kontrakcija i natpisivanje
 3. redak	$g(o)^sp(ods)tvo$	Kontrakcija i natpisivanje
 7. redak	$m(i)l(o)^sti$	Kontrakcija i natpisivanje
 9. redak	$b(o)zi\hat{o}^m$	Kontrakcija i natpisivanje
 1. redak	$mno^s(o)po\hat{c}tenom^u$ $mno^{g\hat{o}}po\hat{c}tenom^u$	Kontrakcija i natpisivanje/ Natpisivanje
 2. redak	$mno^s(o)ljubimo$ $mno^{g\hat{o}}ljubimo$	Kontrakcija i natpisivanje/ Natpisivanje
 9. redak	$c(a)r\hat{b}^stvovati$	Kontrakcija
 Posljednji redak	$m(ise)ca$	Kontrakcija
	$r\hat{e}$	Ligatura

Općenito, kraćenja riječi u *Povelji kojom bosanski knez Pavle Radenović daje Dubrovčanima slobodu trgovanja u svojoj zemlji* (25. 3. 1397. na Ljutoj u Konavlima) izrazito je slabo zastupljeno, a u usporedbi s većinom povelja XIV. st. može se zaključiti kako se kratice u ovom dokumentu pojavljuju sporadično. Naime, jedine kratice koje se pojavljuju u ovoj povelji su natpisivanje slovnog oblika *d* u prijedlogu \hat{o}^d (primjer iz 5. retka, ali pojavljuje se još par puta u tekstu), te kraćenje riječi $g(ospo)^d(i)na$ (11. redak) standardnom kombinacijom kontrakcije i natpisivanja. Svi drugi oblici kraćenja (kontrakcije, ligature, suspenzije), odnosno primjeri izostaju.

$g(ospo)^d(i)na$ (11. redak)

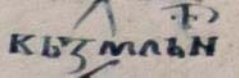
\hat{o}^d (5. redak)

Slika 84. Primjeri kraćenja u *Povelji kojom bosanski knez Pavle Radenović daje Dubrovčanima slobodu trgovanja u svojoj zemlji* (25. 3. 1397. na Ljutoj u Konavlima)

Kraćenja su nešto zastupljenija u *Povelji kojom bosanski kralj Stjepan Ostoja ustupa Dubrovčanima sela od Kurila do Stona* (15. 1. 1399. u Lišnici na Usori), ali i ovdje se kratice općenito puno slabije koriste u odnosu na prethodno proučavane povelje ovog razdoblja. Govoreći o vrstama kraćenja, najzastupljenija su natpisivanja slovnih oblika. Najčešći primjer ovakvog načina kraćenja i u ovom slučaju je prijedlog \hat{o}^db (3. redak). Još neki od primjera natpisivanja su riječ *krale^vstvumi* (9. redak), a postoje i primjeri natpisivanja slovnog oblika \hat{e} – *zgrv^emem^b* (13. redak). Također, u 1. retku teksta postoji i primjer natpisivanja u riječima iz skupine *nomina sacra* – kod imenice *b^ože*, što i nije tako česta pojava jer se imenice ove skupine najčešće kontrahiraju. Drugi načini kraćenja, kombinacije kontrakcije i natpisivanja, te kontrakcije općenito pojavljuju se dosta rijetko u tekstu, te se uglavnom radi o riječima koje smo već imali prilike vidjeti u prethodno proučavanim poveljama. Konkretno, kod kombinacije kontrakcije i natpisivanja pojavljuju se primjeri kraćenja riječi $g(ospo)^d(i)nu$ (5. redak), $m(i)^s(e)ca$ (posljednji redak). Zanimljiv je slučaj s kraćenjem riječi *k^bzm^bl^ei*. Naime, u ovakvom obliku moglo bi se zaključiti kako se radi o još jednoj kombinaciji kontrakcije i natpisivanja, jer je očito kako izostaje slovo *e*, koje pisar uvijek piše iza slovnog oblika *z*. U tom slučaju, pravilna transliteracija bi izgledala *k^bz(e)m^bl^ei*. Interesantno je kako se imenica *zemla* pojavljuje

češće u tekstu, te nijednom nije kraćena osim u ovom primjeru iz 2. retka povelje. Kod kontrakcija prevladavaju primjeri iz skupine *nomina sacra*; *d(u)ha* (1. redak) i *b(o)ga* (4. redak). Na kraju, od ligaturnih oblika pojavljuje se standardna ligatura *rê*, koju pisar koristi gdje god mu tekst to dopušta.

Tab LXXII Primjeri kraćenja u *Povelji kojom bosanski kralj Stjepan Ostoja ustupa Dubrovčanima sela od Kurila do Stona* (15. 1. 1399. u Lišnici na Usori)

Primjer i pozicija u tekstu	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 3. redak	<i>ô^db</i>	Natpisivanje
 9. redak	<i>krale^vstvumi</i>	Natpisivanje
 13. redak	<i>zgrb^eme'</i>	Natpisivanje
 1. redak	<i>b^ože</i>	Natpisivanje
 5. redak	<i>g(ospo)^d(i)nu</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 Posljednji redak	<i>m(i)^s(e)ca</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 2. redak	<i>b(o)žiō^m</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 1. redak	<i>d(u)ha</i>	Kontrakcija
 4. redak	<i>b(o)ga</i>	Kontrakcija
	<i>rê</i>	Ligatura

Kraljevska *Povelja bosanskog vladara Stjepana Ostoje* ujedno i završava pregled poglavlja o uporabi kratica i načinima kraćenja u znanstvenom korpusu povelja XIV. st. Neke od stvari koje treba naglasiti je, kao prvo, izuzetno povećana uporaba pisanja kratica svih vrsta pri usporedbi sa znanstvenim korpusom povelja kraja XII. i XIII. st. Ovako značajno povećanje pisanja kratica može se objasniti intenzivnim razvojem diplomatske minuskule, poslovnog pisma koje zahtijeva brži duktus pisanja, čijem ubrzanju pisanje kratica itekako pomaže. Treba naravno spomenuti i najzastupljenije načine kraćenja; natpisivanje te kombinaciju kontrakcije i natpisivanja. Potonja kombinacija je zanimljiva usporedimo li ju sa crkvenoslavenskim tekstovima u kojima je prevladavala kombinacija natpisivanja i suspenzije. Također, u korpusu povelja imamo i primjera kratica riječi iz skupine *nomina sacra* koje nisu kontrahirane, već također kraćene navedenom kombinacijom kontrakcije i natpisivanja.¹³⁸ Popularnost ovih načina kraćenja leži u činjenici kako su prilično jednostavni za pisanje, ali što je jako bitno i za čitanje teksta, a uz to značajno doprinose uštedi pismovnog prostora. Osim načina kraćenja, pojavljuju se i preferirane riječi koje se krata; titule *gospodin* i *gospođa*, ali i *car* i *kralj*, kratice koje se koriste prilikom pisanja datuma kao što je to riječ *mjesec*, kraćenje riječi *milost*, nadalje kraćenje riječi iz skupine *nomina sacra*. Kao i u prošlom razdoblju, riječi iz ove skupine i dalje su dobro zastupljene, iako ih sada kratice „profanih“ riječi svojom brojnošću prestižu. Neke od ovih kratica, kao što su titulacije *gospodin* i *gospođa*, koriste se u hrvatskom standardnom jeziku i danas u više - manje istom obliku, što pokazuje kako su ove kratice preživjele dugo razdoblje, a također i kako ih možemo naći u različitim pismima. Poveznice postoje i kod samog natpisivanja, pogotovo pri pisanju prijedloga *od*, koji se sa natpisanim slovom *d* pojavljuje u gotovo svim poveljama XIV. st. Također, vidljiva je i slabija uporaba ligaturnih oblika, a poveznice postoje i u ovoj kategoriji kraćenja, jer se ligatura slovnih oblika *r* i *ê* koristi u skoro svim proučavanim poveljama, a u većini njih je ujedno i jedina ligatura koja se pojavljuje u pismu dokumenta/povelje. Prilikom tvorbi ligatura pisari se uglavnom drže dosad isprobanih uzusa, odnosno ligature se tvore na način da je brzina pisanja i ušteda pismovnog prostora optimalna. Na kraju ovog kratkog pregleda najbitnijih karakteristika kategorije kraćenja tijekom XIV. st., može se zaključiti kako se usporedno s razvojem pisma diplomatske minuskule povećala i uporaba kratica u poveljama ovog razdoblja, jer kategorija kraćenja riječi u tekstu postaje standardno metodološko pomagalo izuzetne važnosti pri ubrzanju pismovnog procesa i uštede pismovnog prostora. Uspoređujući ligature s drugim oblicima kraćenja, vidljivo je kako su ligature prilično slabo zastupljene.

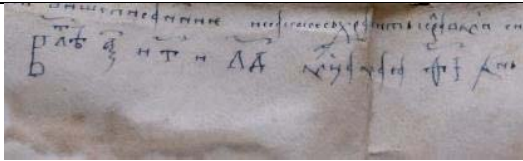
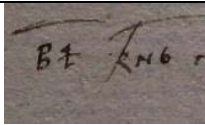
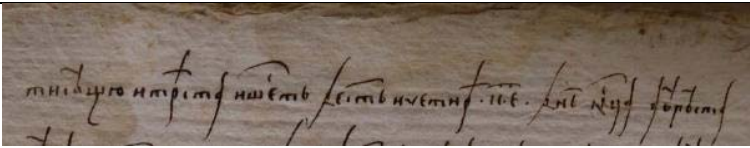
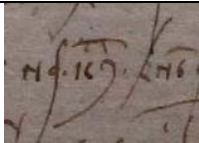
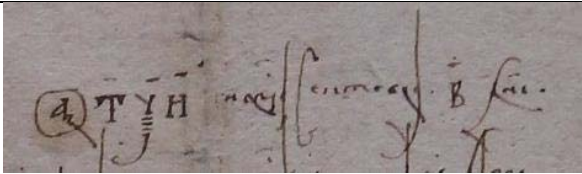
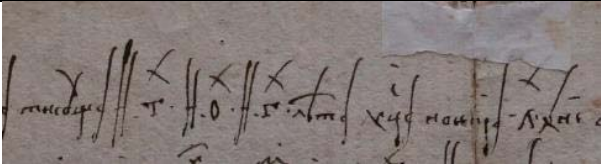
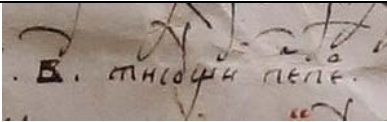
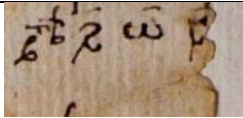

¹³⁸ Vidi tablicu LXXI (str. 227.) u kojoj Hristoforović koristi ovakav način kraćenja riječi iz skupine *nomina sacra*.

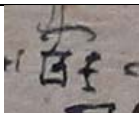
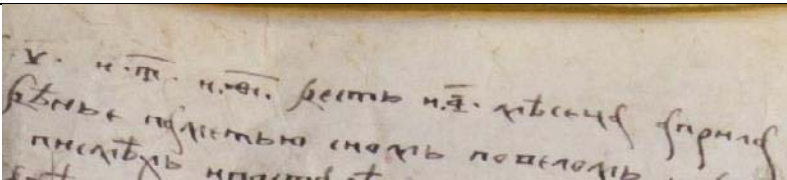
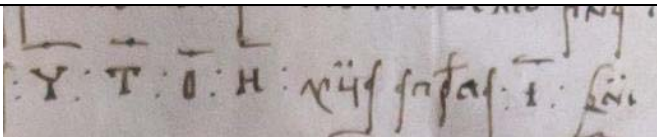
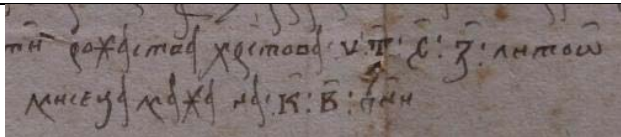
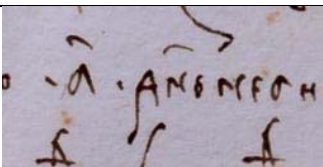
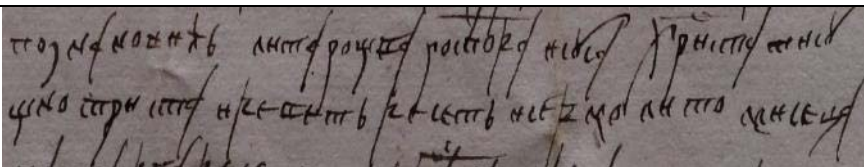
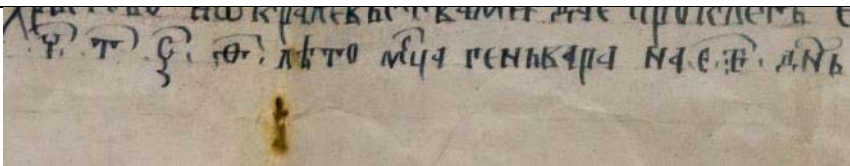
3.2.6. Pisanje brojeva

Kategorija pisanja brojeva nije doživjela gotovo nikakve promjene u odnosu na XIII. st., te još uvijek nije započeto nikakvo usustavljivanje u načinu pisanja brojeva. Dva osnovna načina pisanja brojeva i u ovom razdoblju su pisanje slovnih oblika sa zadanom brojevnom vrijednosti i pisanje brojeva riječima, a u znatnom broju povelja obuhvaćenih ovim razdobljem brojevi se i ne pojavljuju. Klasično pisanje datuma pojavljuje se u *Povelji kojom Car Stefan Dušan Dubrovčanima potvrđuje ustupanje Rata* (19. 5. 1334., Dobruština). U ovom slučaju brojevi, odnosno slovni oblici koji ih predstavljaju, naglašeni su s titlama iznad njih, a neki su razdvojeni i pisanjem veznika *i*. Slična je i situacija u prijepisu Điva Parmezana *Razrješnice cara Stefana Dušana računa Marka Vasiljevića i drugih, te pismo knezu o istome* iz 1348.g. Na fotografiji se jasno može vidjeti kako je pisar uredno izdvojio broj 12 od ostatka teksta jednostavno ga natpisavši uobičajenom titlom. Kombinacija dvaju načina pisanja brojeva pojavljuje se u *Povelji kojom župan Sanko prima svoj dohodak od mogoriša* (25. 8. 1364 u Dubrovniku). Datum natpisan iznad samog teksta sastoji se od godine pisane riječima, te datuma (25.) koji je pisan slovnim oblicima odijeljenima od teksta titlom i točkama koje su smještene u centralnom dijelu retka. Na sličan način odijeljen je i datum u *Povelji kojom logotet Đurađ javlja dubrovačkom knezu da je prodao svoje imanje rođaku* (27. 2. 1367. u Solunu). Pri pisanju datuma godina nije spomenuta, već se datacija godine vuče iz knjige u kojoj se dokument nalazi (*Div. Canc.* 1366-1368.). Zanimljiva je i identično izvedena titla kao u prethodnom dokumentu župana Sanka, s dvije male vertikalne nožice koje se spuštaju prema dolje s horizontalne linije. Slovnim oblicima obilježen je i datum u *Povelji kojom se Aleksandar gospodar Kanine i Valone kune kako će biti prijatelj Dubrovniku* (2. 9. 1368.), a slovni oblici su odvojeni titlama, s iznimkom slovnog oblika *a* koji je umjesto natpisane title zaokružen. U ovoj povelji, kao i u povelji kojom car Dušan ustupa Rat, broj 1000 „glumi“ slovni oblik *a* s naglašenom zavijenom spuštenom nožicom. Budući da je brojevnost ovog slovnog oblika inače 1, ovakvo pisanje je zacijelo služilo kako bi se uklonila svaka moguća zablude. Za razliku od njih, u *Povelji kojom Đurađ Balšić potvrđuje povlastice o trgovini cara Stefana* (30. 11. 1373. u Dubrovniku) broj 1000 je napisan riječju, dok su ostali brojevi u datumu pisani slovnim oblicima, koje umjesto standardne title obilježava križić sličan slovnom obliku *h* i interpunkcijski znakovi. Slovnim oblicima obilježenim titlama i interpunkcijskim znakovima pisan je i datum u *Povelji kojom Kralj Tvrtko potvrđuje povelje prijašnjih srpskih banova i kraljeva* (10. 4. 1378. u Žrnovici). Kao i u prethodnoj povelji, broj 1000 se i ovdje piše riječju – *tisuću*. Ova riječ ne pojavljuje se prilikom pisanja godine, već pri pisanju svote od 2000

perpera, koja je izvedena tako da je broj 2 pisan slovniim oblikom *v* (dakle standardno), a riječ *tisuću* dolazi iza. U prilično oštećenoj *Povelji kojom knez Lazar potvrđuje povlastice cara Stefana* (9. 1. 1387. u Kruševcu) ipak je zabilježeno pisanje brojeva slovniim oblicima obilježenima jednostavno izvedenom titlom. Na isti način brojevi su pisani i u *Povelji o trgovini Vuka Brankovića, gdje. Mare i njihove djece Grgura, Đurđa i Lazara s Dubrovnikom* (20. 1. 1387. u Prištini). Sam morfološki oblik pisanih brojeva, štoviše, upućuje i na istog autora povelje što bi bilo sasvim normalno budući kako se radi o istoj obitelji i kronološki bliskim dokumentima. U *Povelji kojom Dubrovčani obećavaju kako će istu tu obitelj Vuka Brankovića primiti u svoj grad, ukoliko bi htjeli doći* (9. 5. 1390.) pojavljuje se jedino broj 12, pri spominjanju 12. apostola. I u ovom slučaju broj je zabilježen slovniim oblicima, koje dodatno u tekstu obilježava natpisana titla. U *Povelji kojom župan Beljak i vojvoda Radič Sanković ustupaju Dubrovčanima Konavle i Vitaljinu* (15. 4. 1391.) brojevi se pišu slovniim oblicima označenim titlama i interpunkcijskim znakovima, s iznimkom broja 90, koji je kombinacija slovnog oblika *θ* i riječi *deset*. U *Povelji kojom bosanski kralj Stjepan Dabiša potvrđuje povelje o trgovini svojih prethodnika* (7. 7. 1392. u Lušcima/Donji Krajevi), brojevi su pisani standardno slovniim oblicima označenim titlama i dvotočjem, a ista je situacija i u *Povelji kojom kraljica Jelena, udovica Dabišina, šalje poslanike po dohotke* (22. 5. 1397.). U dokumentu kojim *Dubrovčani mole kneginju Milicu, despota Stefana i Vuka da se zauzmu za njihove trgovce koje su Turci nevine zarobili* (1. 10. 1397.) brojevi se previše ne pojavljuju, osim u dva slučaja gdje je broj 1 standardno pisan slovniim oblikom *a*, označenim titlom i interpunkcijskim znakovima. Krajnje nepraktično pisanje brojeva riječima ponavlja se i kod pisanja datuma u *Povelji kojom knez Pavle Radenović daje Dubrovčanima slobodu trgovanja u svojoj zemlji* (25. 3. 1397. na Ljutoj u Konavlima), te se samo pisanje datuma nastanka povelje tim činom proteže kroz čitava dva retka povelje. U zadnjoj povelji ovog vremenskog razdoblja, kojom bosanski kralj *Stjepan Ostoja ustupa Dubrovčanima sela od Kurila do Stona* (15. 1. 1399. u Lišnici na Usori) koristi se standardno pisanje slovnih oblika s odgovarajućom brojevnom vrijednosti, koji su u tekstu naglašeni pisanjem titli iznad i interpunkcijskih znakova pored samih slovnih oblika.

Tab. LXXIII. Primjeri pisanja brojeva i datuma u poveljama i dokumentima XIV. st.

Povelja	Primjer
Car Stefan Dušan Dubrovčanima potvrđuje ustupanje Rata (19. 5. 1334., Dobruština)	
Razrješnica cara Stefana Dušana računa Marka Vasiljevića i drugih, te pismo knezu o istome, 1348.g	
Župan Sanko prima svoj dohodak od mogoriša (25. 8. 1364, Dubrovnik)	
Logotet Đurađ javlja dubrovačkom knezu da je prodao svoje imanje rođaku (27. 2. 1367. Solun)	
Aleksandar gospodar Kanine i Valone kune se kako će biti prijatelj Dubrovniku (2. 9. 1368.)	
Đurađ Balšić potvrđuje povlastice o trgovini cara Stefana (30. 11. 1373. Dubrovnik)	
Kralj Tvrtko potvrđuje povelje prijašnjih srpskih banova i kraljeva (10. 4. 1378. Žrnovnica)	
Knez Lazar potvrđuje povlastice cara Stefana (9. 1. 1387. Kruševac)	
Povelja o trgovini Vuka Brankovića, gđe. Mare i njihove djece s Dubrovnikom (20. 1. 1387. Priština)	

Dubrovčani obećavaju kako će obitelj Vuka Brankovića primiti u svoj grad, ukoliko bi htjeli doći (9. 5. 1390)	
Župan Beljak i vojvoda Radič Sanković ustupaju Dubrovčanima Konavle i Vitaljinu (15. 4. 1391.)	
Kralj Stjepan Dabiša potvrđuje povelje o trgovini svojih prethodnika (7. 7. 1392. u Lušcima - Donji Krajevi)	
Kraljica Jelena, udovica Dabišina, šalje poslanike po dohotke (22. 5. 1397.)	
Dubrovčani mole kneginju Milicu, despota Stefana i Vuka da se zauzmu za njihove trgovce koje su Turci nevine zarobili (1. 10. 1397.)	
Knez Pavle Radenović daje Dubrovčanima slobodu trgovanja u svojoj zemlji (25. 3. 1397. na Ljutoj u Konavlima)	
Kralj Stjepan Ostoja ustupa Dubrovčanima sela od Kurila do Stona (15. 1. 1399. u Lišnici na Usori)	

3.3. XV. stoljeće

3.3.1. Uvod

U kolektivnoj povijesti Europe XV. st. zapamćeno je kao doba velikih promjena, inovacija i otkrića, te se može reći kako je upravo ono jednim jako velikim dijelom zacrtalo daljnji razvoj čitave Zapadne civilizacije. Geopolitičke promjene kao što su otkriće Novog Svijeta i pad Konstantinopola, razvoj renesanse i humanizma, izum tiskarskog stroja, te daljnji razvoj manufaktura i gradova samo su neki od mnogobrojnih događaja koji su obilježili ovo turbulentno razdoblje. Sukladno tome, nastavlja se daljnji razvoj pisama i pismovnih inačica, pa tako i ćiriličke diplomatske minuskule. Osim što se ovo pismo nastavlja upotrebljavati u Dubrovniku i susjednim kancelarijama, konsolidira se i velik broj kategorijskih karakteristika definiranih tijekom XIV. st., a sve češće se pojavljuju već prije spominjane *kurzivne tendencije*. Pisari koji obilježavaju dubrovačku slavensku kancelariju ovog razdoblja ujedno su i njezini najplodniji djelatnici, Rusko Hristoforović i Nikša Zvijezdić, a osim njih autorstvom se ističe i Marinko Cvjetković.¹³⁹ Tijekom ovog razdoblja intenzivira se dubrovačka diplomatska prepiska s Turcima, a zanimljiva je i uporaba ćiriličkog pisma na dvoru ugarskog kralja Matijaša Korvina. Osim diplomatske minuskule, pojavljuju se i povelje pisane ustavnim pismom u kancelariji bosanskog kralja Stjepana Ostoje. Za vrijeme njegove vladavine u Bosni se vraća uporaba ustavnog pisma, koje se isključivo koristi u Ostojinoj kancelariji, a ćirilička diplomatska minuskula, iako u nešto rudimentarnijem obliku, vraća tek s dolaskom kralja Stjepana Tomaša (1444 – 1461.) i njegovog pisara protovistijara (protovestijara)¹⁴⁰ Restoja (Čremošnik 1963: 131), iako postoje primjeri i iz ranijih kancelarija, od kojih su neki obuhvaćeni i ovim paleografskim istraživanjem.¹⁴¹ Čremošnikovu tvrdnju da se minuskula u bosanskoj kancelariji ne upotrebljava sve do Restoja opovrgava i povelja Tvrtka II. iz 1420., koja u potpunosti predstavlja razvijeni stupanj ove vrste pisma. Znanstveni korpus obuhvaćen ovim razdobljem počinje dokumentom kojim Ljubiša Bogdančić javlja dubrovačkom knezu da su njihovi ljudi tukli njegova čovjeka (ožujak 1412. u Trebinju), a završava poveljom kojom Sultan Bajazit II potvrđuje trgovačke povlastice i smanjuje harač na 12,500 dukata (22. 11. 1481. u Drinopolju). U našem znanstvenom korpusu izostaju dokumenti iz srpske kancelarije,

¹³⁹ Za točne godine koje su navedeni pisari proveli u notarskoj službi vidi str. 19 – 20.

¹⁴⁰ U srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni ova titula se odnosi na važnu i skoro najodgovorniju funkciju dvorskog službenika zaduženog za upravljanje financijama (Jurčević 2016: 54).

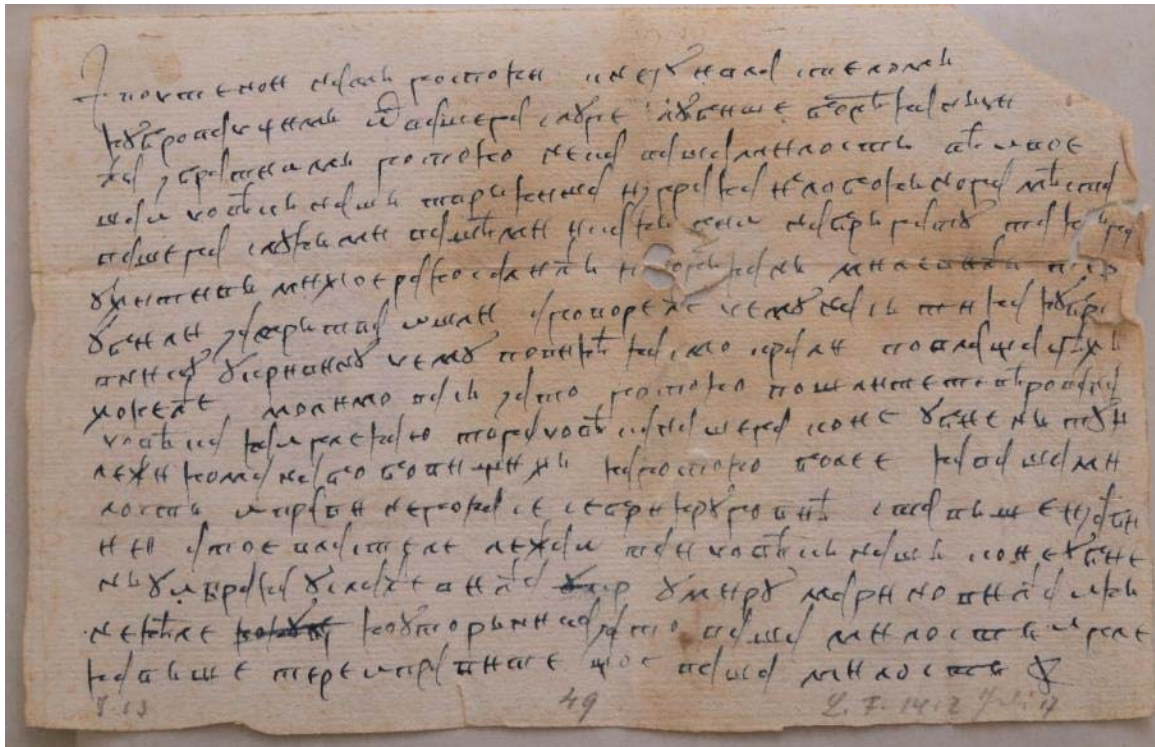
¹⁴¹ Povelja kojom bosanski vojvoda Sandalj Hranić Kosača s braćom ustupa Dubrovčanima pola Župe Konavoske s gradom Sokolom (30. 5. 1420. na Sokolu) samo je jedna od takvih primjera.

jer je diplomatska minuskula početkom XV. st. potisnuta iz državnih kancelarija despota Stefana Lazarevića i Đurđa Brankovića, a vraća se za vrijeme Đurđevog nasljednika Lazara (1456 – 1458. g.) (Ibidem: 128). Kao još jedan od faktora koji su mogli utjecati na već prije spomenutu naglašenost kurzivnih tendencija u poveljama ovog razdoblja može se navesti bigrafičnost, koja je u Dubrovniku u XV. st. bila još izraženija. Nije isključeno kako i ova pojava utječe na proces minuskulizacije u ćirilčkim poveljama u smislu da se one sve više „približavaju“ kurzivnom pismu.

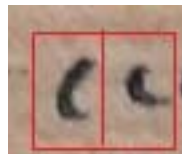
3.2.2. Koordinacija u linijskom sustavu i posebnosti pisma

Odnosi ustanovljeni još u grčkom pismu IX. – XII. st. (Žagar 2007: 282 – 284), minuskula – četverolinijski ustroj/jednostupnjeviti centralni dio retka, ustav – dvolinijski ustroj/dvostupnjevita centralnog retka, nastavljaju se ponavljati i u dokumentima dubrovačke i susjednih slavenskih kancelarija XV. st.

U *Povelji kojom Ljubiša Bogdančić javlja dubrovačkom knezu kako su njihovi ljudi tukli njegovog čovjeka* (ožujak 1412. u Trebinju) odlično se vidi sva *ispisanost* jednog poslovnog pisma, koje zbog svog karaktera stremlje bržem ritmu pisanja, samim tim i čestom izbacivanju slabijih slovnih dijelova, što posljedično povlači sa sobom i uporabu već spomenutog četverolinijskog sustava. Naravno, već na prvi letimični pogled vidljivo je kako linije teksta nisu pravilne, već se konstantno pomiču prema gore, što je jasan indikator kako tekst nije bio prethodno liniran. Samim tim, svaki pokušaj rekonstrukcije linijskog sustava morao bi biti ukošen. Ovakav linijski sustav prati slovni modul karakterističan za minuskulu, koji ima oblik kvadrata vertikalno podijeljenog na dva jednaka dijela. Broj slovnih oblika koji svojim slabijim slovnim dijelovima probijaju linijski sustav nešto je manji nego što je to bio slučaj u minuskulnim poveljama XIV. st., sveukupno njih 11 – *b, ġ, u, ê* (gornja linija); *g, d, z, r, h* (donja linija); *a, ž* (obje linije).

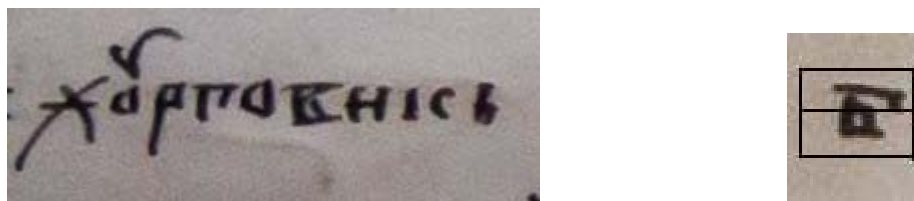
Slika 85. Povelja kojom Ljubiša Bogdančić javlja knezu kako su njihovi ljudi tukli njegovog čovjeka, (ožujak 1412. u Trebinju)

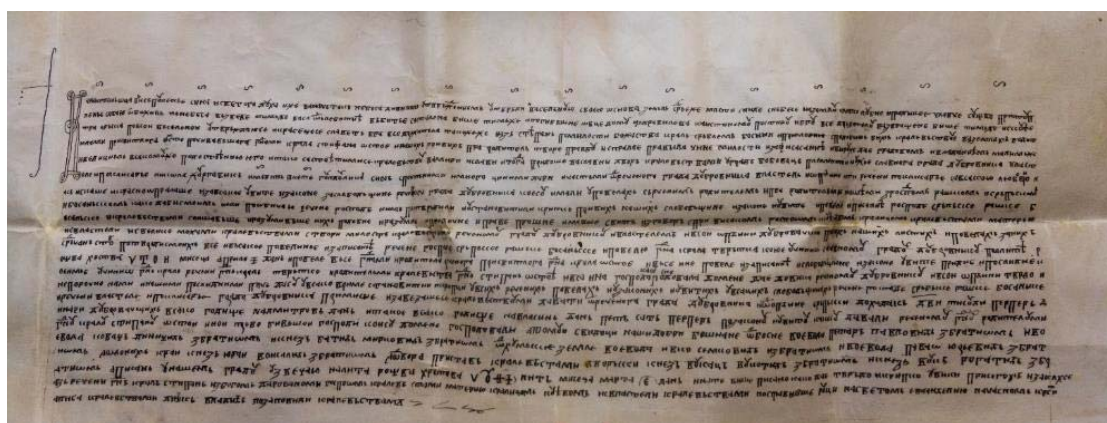
Slika 86. Primjer slovnog minuskulnog slovnog modula (1. redak teksta)

Povelja kojom kralj Stjepan Ostojić potvrđuje povelje svojih prethodnika (5. 3. 1419. u Zvečaju) autora dijaka Vladića pisana je ustavnim pismom koje je njegov otac i prethodnik kralj Stjepan Ostoja revitalizirao u bosanskoj kraljevskoj kancelariji za svoga vladanja. Posebnost pisma ove povelje su izrazito sitne dimenzije slova (1 – 1,5 mm), zbog kojih pismo, iako je pisano pravilnim potezima, ostavlja utisak zbijenosti, što dodatno pojačava i malo odstojanje između redaka. Liturgijski dojam donekle pojačava jednostavno iscrtan križ na samim marginama povelje, te stilski izvedeno i izduženo inicijalno slovo *V*. Kao i u svim ustavnim poveljama, pojavljuje se dvolinijski sustav kojeg prati i odgovarajući slovni modul pravokutnog oblika horizontalno podijeljenog na dva jednaka dijela. Liniranje u povelji je uredno, jer je pisar pergament iscrtao prije samog procesa pisanja, i naknadno sve linije obrisao tako dobro da se tragovi uopće ne vide (Čremošnik 1949 – 1950:168). Iako pisana ustavnim pismom, azbuka povelje ima prilično velik broj slovnih oblika koji svojim slabim slovnim dijelovima probijaju linijski sustav, ukupno njih 9: *ž, z, p, r, f, h, ĉ* (donja linija); *u, ê* (gornja

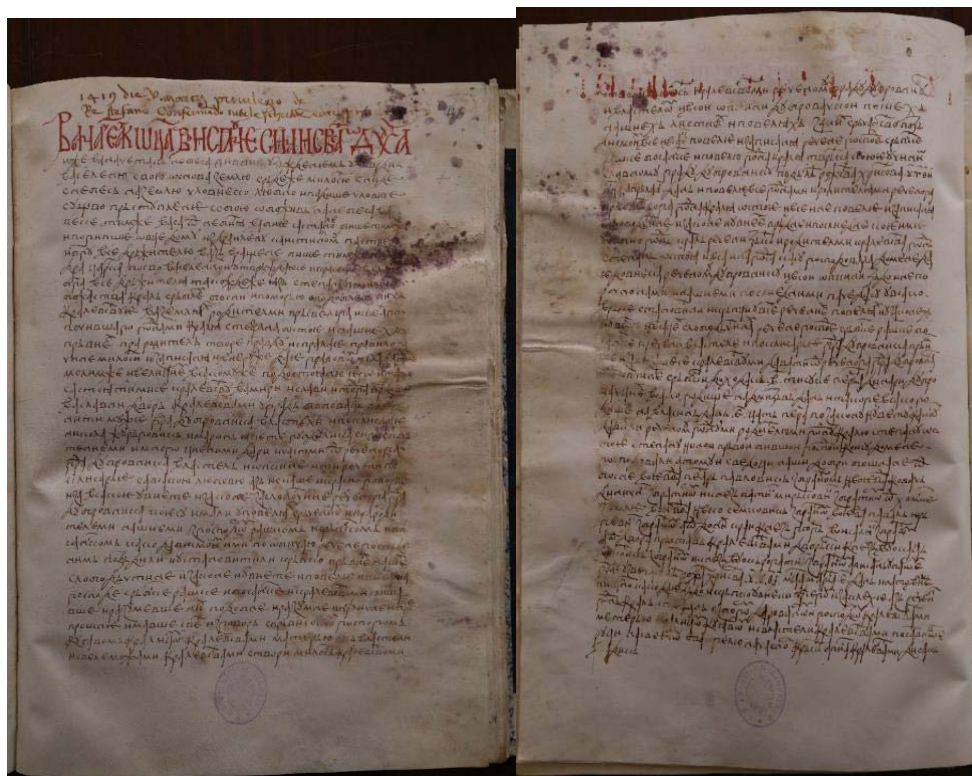
linija). Zanimljiv slučaj pojavljuje se u 6. retku teksta gdje je slovo *d* u imenu *dubrovnik* napisano po uzoru na minuskulni oblik, te se svojim kracima spušta ispod donje linije sustava.

Slika 87. Primjer probijanja donje linije iz 6. retka i slovni modul na primjeru slovnog oblika *b* (1. redak)

Slika 88. Povelja kojom kralj Stjepan Ostojić potvrđuje povelje svojih prethodnika (5. 3. 1419. u Zvečaju)

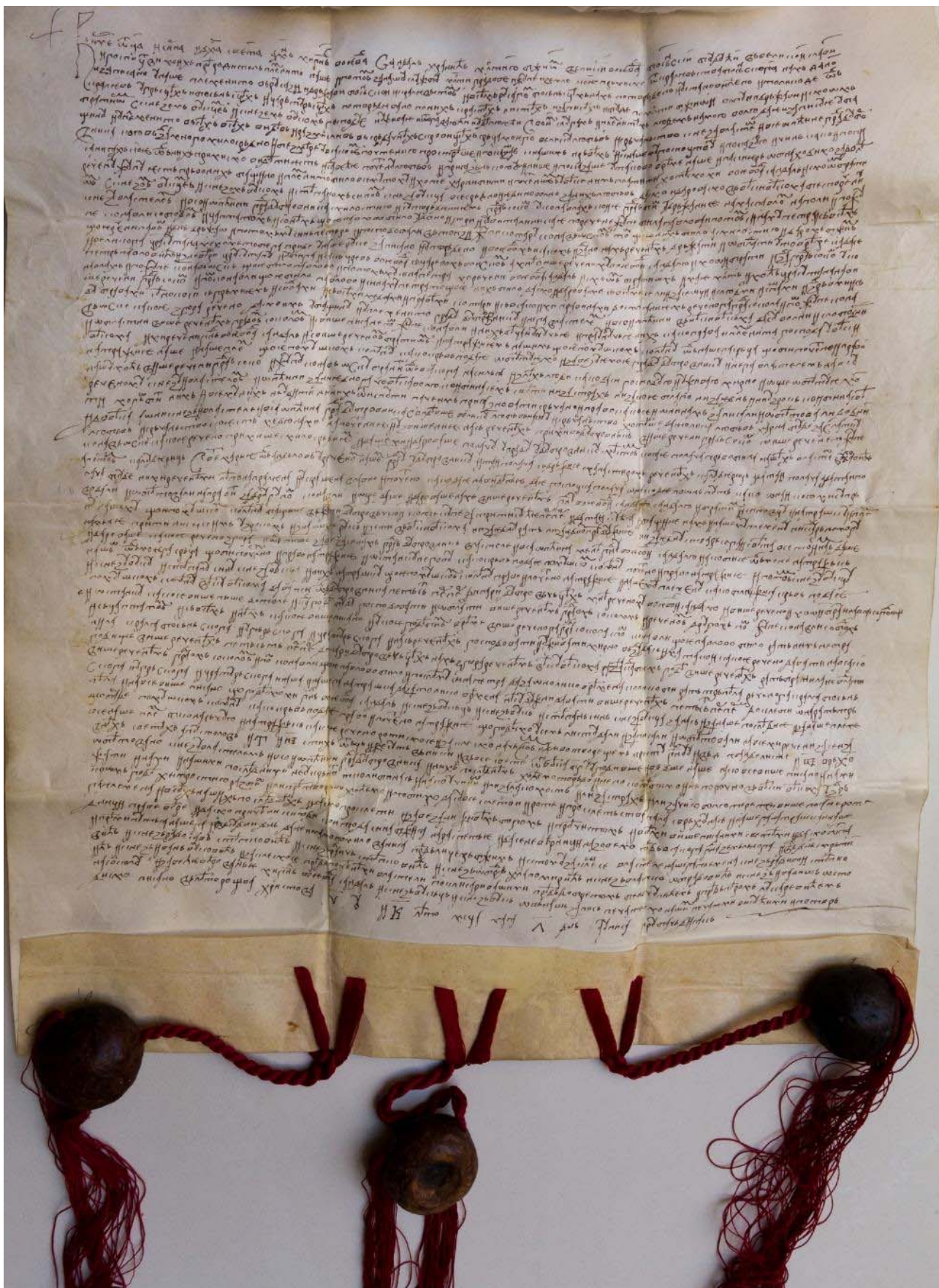

Slika 89. Kopija Povelje kralja Stjepana Ostojića (5. 3. 1419. u Zvečaju) u knjizi *Codex Ragusinus*

Kopija Ostojićeve kraljevske povelje nalazi se u knjizi *Codex Ragusinus*, a njen autor (kao i većine prijepisa u toj knjizi) čuveni je dubrovački pisar Nikša Zvijezdić. On koristi razvijenu verziju diplomatske ćiriličke minuskule, koja u sebi sadrži i velik broj *kurzivnih tendencija* (spajanje slovnih oblika kao samo jedna od najizraženijih). Ove karakteristike Zvijezdićeva pisma primjetio je i sam Čremošnik, koji njegovo pismo naziva „brzom minuskulom“, naglašavajući izraženu opuštenost pisanja (Čremošnik 1963: 130). Kao što je to slučaj i kod ostalih minuskulnih pisama, i u prijepisu Ostojićeve povelje četverolinijski sustav prati odgovarajući slovni modul koji izgleda kao kvadrat vertikalno podijeljen na dva jednaka dijela. Ukupno 13 slovnih oblika svojim slabijim slovnim dijelovima probija linijski sustav: *g, r, h, c, ĉ* (donja linija); *u, ê* (gornja linija); *a*, drugi oblik slova *v, d, ž, z, ja* (obje linije). Osim njih, linijski sustav probijaju i velika slova te ligature.¹⁴²

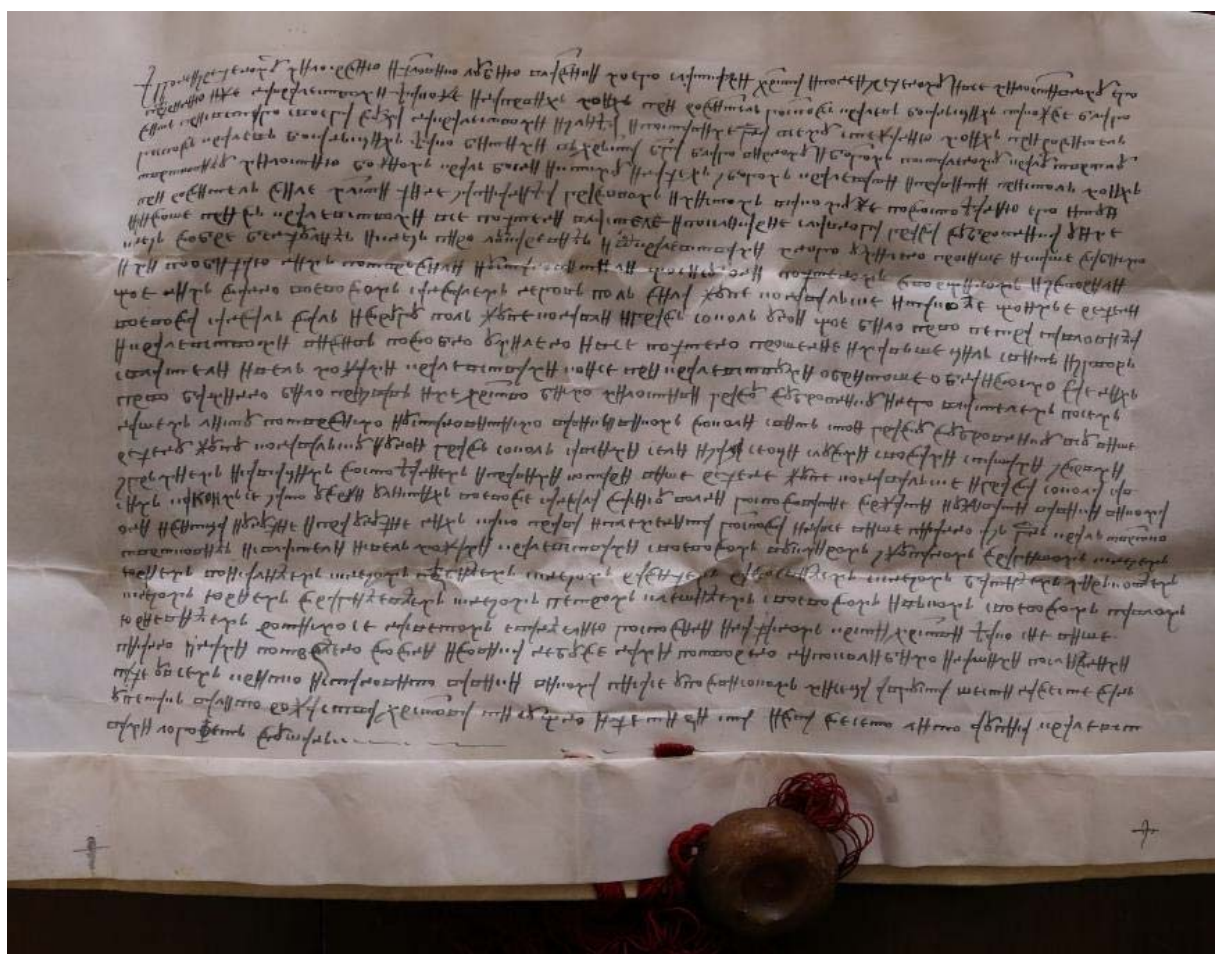
Povelja kojom bosanski vojvoda Sandalj Hranić Kosača s braćom ustupa Dubrovčanima pola Župe Konavoske s gradom Sokolom (30. 5. 1420. na Sokolu), autora dijaka Grubača, pisana je jednom razvijenom i izuzetno urednom verzijom diplomatske minuskule koju i sam Stojanović naziva *kurzivom* (Stojanović 1929: 313), iako zbog svog ritma pisanja i koordinacije glavnih slovnih dijelova ostavlja i određeni *ustavni* dojam, još više pojačan već spomenutom urednošću pisma. Standardni četverolinijski sustav koji je jednostupnjeviti u svom centralnom dijelu i pripadajući slovni modul kvadratičnog oblika vertikalno podijeljenog na dva jednaka dijela nezaobilazni su i u ovoj minuskulom pisanoj povelji. Također, brojem slovnih oblika koji slabijim slovnim dijelovima probijaju linijski sustav (15) pismo dokumenta vojvode Sandalja ulazi u prosjek standardan za diplomatsku minuskulu. Ti slovni oblici su sljedeći: *g, d, z*, drugi oblik slova *i, m, r, h, c, ĉ* (donja linija); *ĝ, u, ê* (gornja linija); *ž, ja* (obje linije). Posebno je zanimljiva situacija sa slovnim oblikom *a*. Naime, pisar nije ustalio pisanje vertikalne linije slova, tako da ovaj slovni oblik zna probijati obje, gornju ili donju liniju, a nekad i ne izlazi iz linijskog sustava. Velika slova koja probijaju linijski sustav, a pojavljuju se u ovoj povelji, nisu uračunate u ovaj broj jer pripadaju drugoj kategoriji.

¹⁴² Primjerice veliko slovo *k* i ligatura *tv*, ali o njima će se više govoriti u zasebnim poglavljima.

Slika 90. Povelja kojom bosanski vojvoda Sandalj Hranić Kosača s braćom ustupa Dubrovčanima pola Župe Konavoske s gradom Sokolom (30. 5. 1420. na Sokolu)

Povelja kojom bosanski kralj Tvrtko II. potvrđuje Sandaljevo ustupanje Dubrovčanima polovice Konavoske župe s gradom Sokolom (16. 8. 1420. u Podvisokom) djelo je autora dijaka Dušana. Nakon ustavnog pisma Ostojine kraljevske kancelarije, ispred nas se opet nalazi povelja koja posjeduje slovne oblike karakteristične za pismo diplomatske minuskule, ali kao i u slučaju prethodne *Povelje vojvode Sandalja Hranića*, vidljiva je jedna određena *mirnoća* pisanja koja neodoljivo podsjeća na ustavno pismo. Četverolinijski sustav unutar kojeg se glavni slovni dijelovi jednostupnjevitom koordiniraju unutar centralnog dijela, prisutan je i u pismu Tvrtkove povelje, isto kao i odgovarajući slovni modul kvadratičnog oblika vertikalno podijeljenog na dva jednaka dijela. Karakteristično probijanje linijskog sustava slabijim slovima u velikoj mjeri je prisutno i u ovoj kraljevskoj povelji. Slovni oblici kod kojih je ova pojava zabilježena su *a, d, ž, i, f* (obje linije); *g, z, m, r, h, c, č, ĉ* (donja linija); *ĝ, u, ê* (gornja linija sustava). S ukupno 16 slovničkih oblika, ovaj dokument pripada grupi s gornjom granicom (svojevrsnim maksimumom) prosječnog broja slovničkih oblika koji probijaju linijski sustav u pismima diplomatske ćiriliske minuskule.

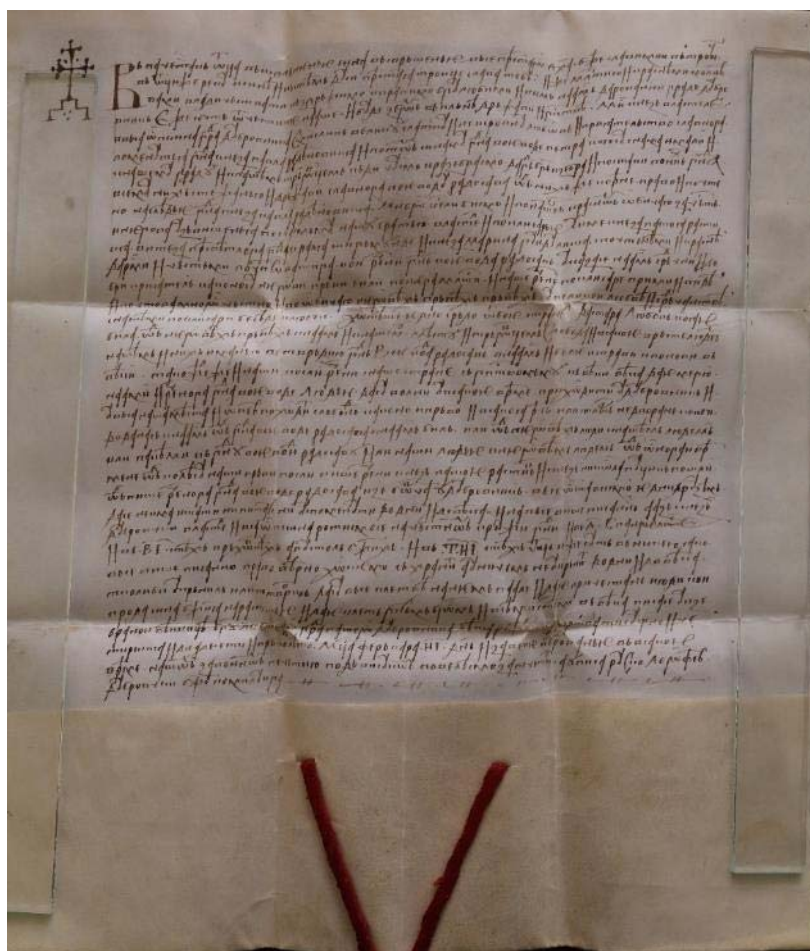

Slika 91. *Povelja kojom bosanski kralj Tvrtko II. potvrđuje Sandaljevo ustupanje Dubrovčanima polovice Konavoske župe s gradom Sokolom* (16. 8. 1420. u Podvisokom)

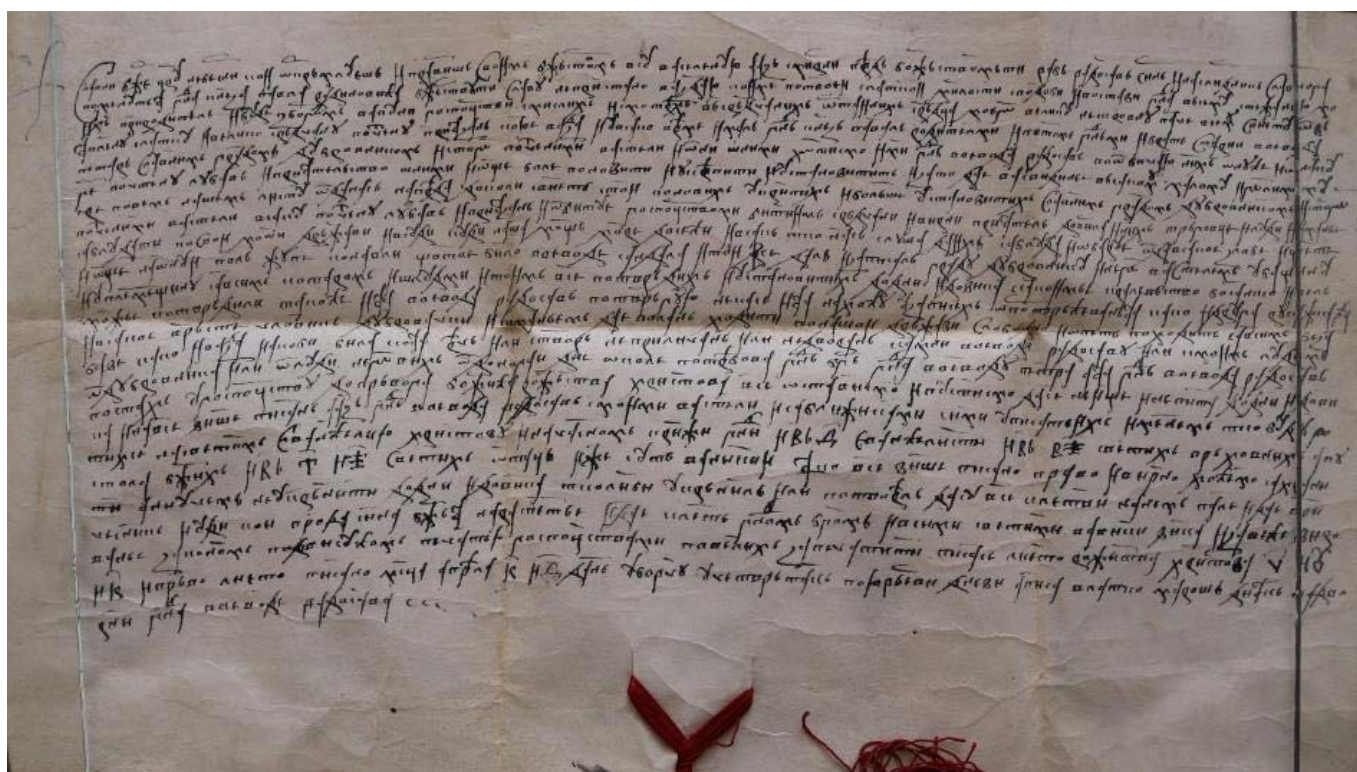
Slika 92. Slovni modul diplomatske minuskule na primjeru iz *Povelje kralja Tvrtka II* (16. 8. 1420. u Podvisokom)

Povelja kojom Dubrovčani utvrđuju prijateljstvo s bosanskim vojvodom Radoslavom Pavlovićem (18. 2. 1421.) djelo je čuvenog dubrovačkog pisara Ruska Hristoforovića, te je kao takva pisana prepoznatljivom razvijenom verzijom Ruskove ćiriličke diplomatske minuskule. Za razliku od prethodne dvije povelje, u ovom dokumentu se već na prvi pogled može vidjeti sva *razigranost*, odnosno *ubrzanost* jednog poslovnog pisma. Naravno, osim bržeg duktusa pisma, minuskulnost povelje u smislu koordinacije definiraju pripadajući četverolinijski sustav te slovni modul koji i ovdje ima karakterističan kvadratični oblik vertikalno podijeljen na dva jednaka dijela. Probijanje linijskog sustava slabijim slovnim dijelovima i ovdje dolazi do izražaja, te je takva praksa zabilježena kod ukupno 15 slovnih oblika: *g, d, z, m, r, h, c* (donja linija), *u, ê* (gornja linija); *a, d, ž*, drugi oblik slova *i, f, ja* (obje linije).

Slika 93. *Povelja kojom Dubrovčani utvrđuju prijateljstvo s bosanskim vojvodom Radoslavom Pavlovićem* (18. 2. 1421.)

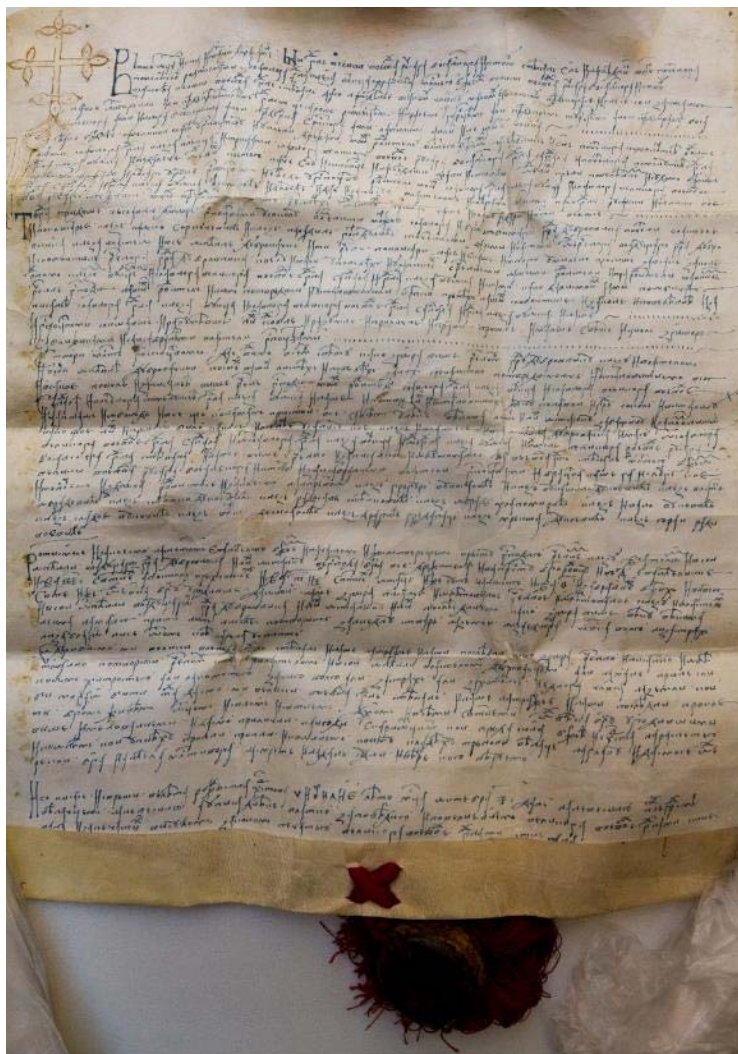
Povelja kojom vojvoda Radoslav Pavlović potvrđuje Sandaljevo ustupanje polovice Konavala i zaboravlja svađe s Dubrovčanima (24. 4. 1421. u Borču)¹⁴³ svojevrsan je odgovor na prethodni dubrovački dokument. Autor ove povelje, izvjesni dijak Vlatko Maroš, služi se jednom neurednijom verzijom razvijene diplomatske minuskule, koja očituje pisarevu želju što većeg ubrzanja duktusa pisma. Četverolinijski sustav s kvadratičnim vertikalno podijeljenim slovnim modulom nezaobilazan je i u ovoj povelji, isto kao i probijanja linijskog sustava slabijim slovnim dijelovima. Slovni oblici kod kojih je ova pojava zabilježena su više – manje isti kao i u drugim minuskulnim poveljama ovog razdoblja: *g, z, m, r, h, c, ĉ* (donja linija); *ĝ, u* (gornja linija); *a, d, ž*, drugi oblik slova *i, ju, ja* (obje linije). S brojkom od 15 slovnih oblika kod kojih su zabilježena probijanja linijskog sustava, i ovaj dokument se savršeno uklapa u prosjek minuskulnih povelja.

Slika 94. *Povelja* kojom vojvoda Radoslav Pavlović potvrđuje Sandaljevo ustupanje polovice Konavala i zaboravlja svađe s Dubrovčanima (24. 4. 1421. u Borču)

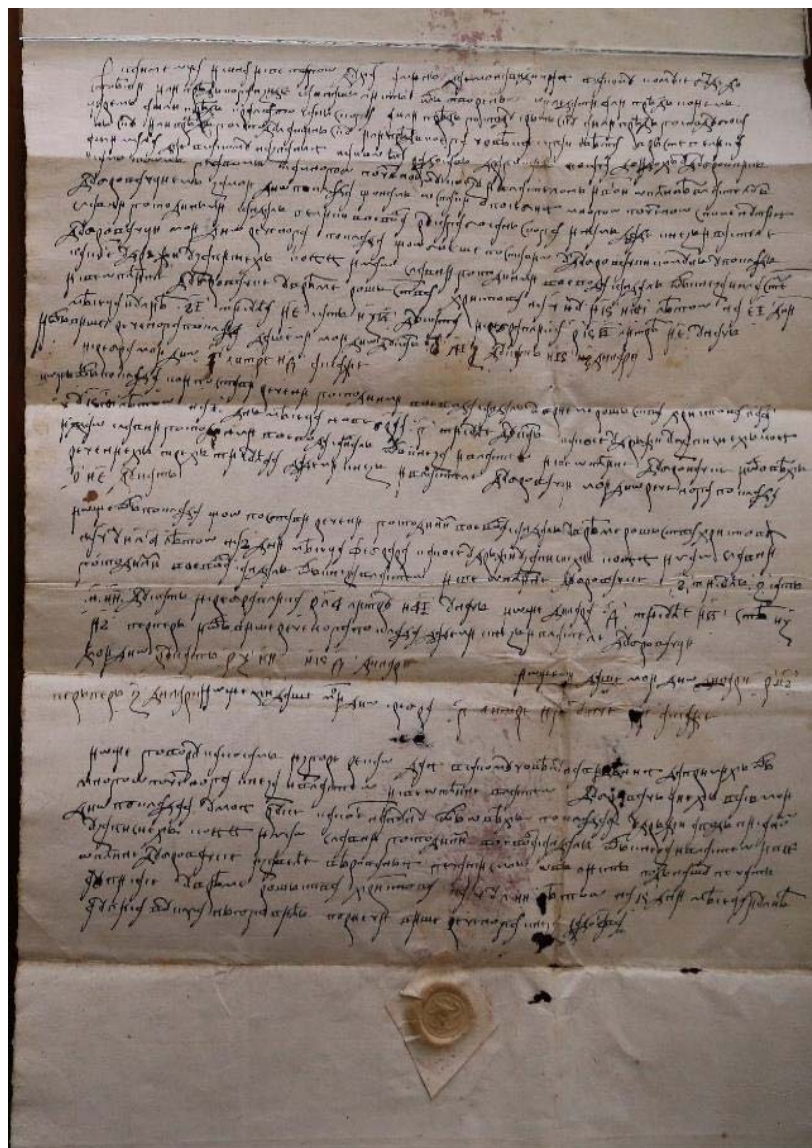
¹⁴³ Borač je utvrđeni srednjovjekovni grad kojim su Pavlovići upravljali, te je ujedno bio i njihova rezidencija (Jurčević 2016: 52). Nalazi se u općini Rogatica, iznad lijeve obale rijeke Prače (30 km istočno od Sarajeva).

U korpus dokumenata korespondencije Dubrovnika s bosanskim velikašima pripada i *Povelja vojvode Stjepana Vukčića Kosače kojom potvrđuje Dubrovčanima ranije zapise, Konavle i Vitaljinu* (10. 10. 1435. na Nevesinju). Autor povelje je dijak Vlatko, koji se kao i većina pisara bosanskih velikaša ovog razdoblja služi razvijenom verzijom pisma diplomatske minuskule. Samim tim i u slučaju ove povelje pojavljuje se četverolinijski sustav koji je jednostupnjevit podijeljen unutar centralnog dijela retka. Unutar njega, glavni slovni dijelovi se pravilno koordiniraju dajući pismu brži duktus pisanja karakterističan za ovo poslovno pismo, te tvoreći standardan slovni modul kvadrata vertikalno podijeljenog na dva jednaka dijela. Probijanje linijskog sustava slabijim slovničkim dijelovima prisutno je i u ovoj, kao i u doslovno svim minuskulnim poveljama. Ukupan broj od 14 slovničkih oblika kod kojih je ova pojava zabilježena uklapa se u prosjek pisama ćiriliske diplomatske minuskule: *g, z, r, h, c, ĉ* (donja linija); *ĝ, u, ê* (gornja linija); *a, d, ž, i* s produženim nožicama, *ja* (obje linije).

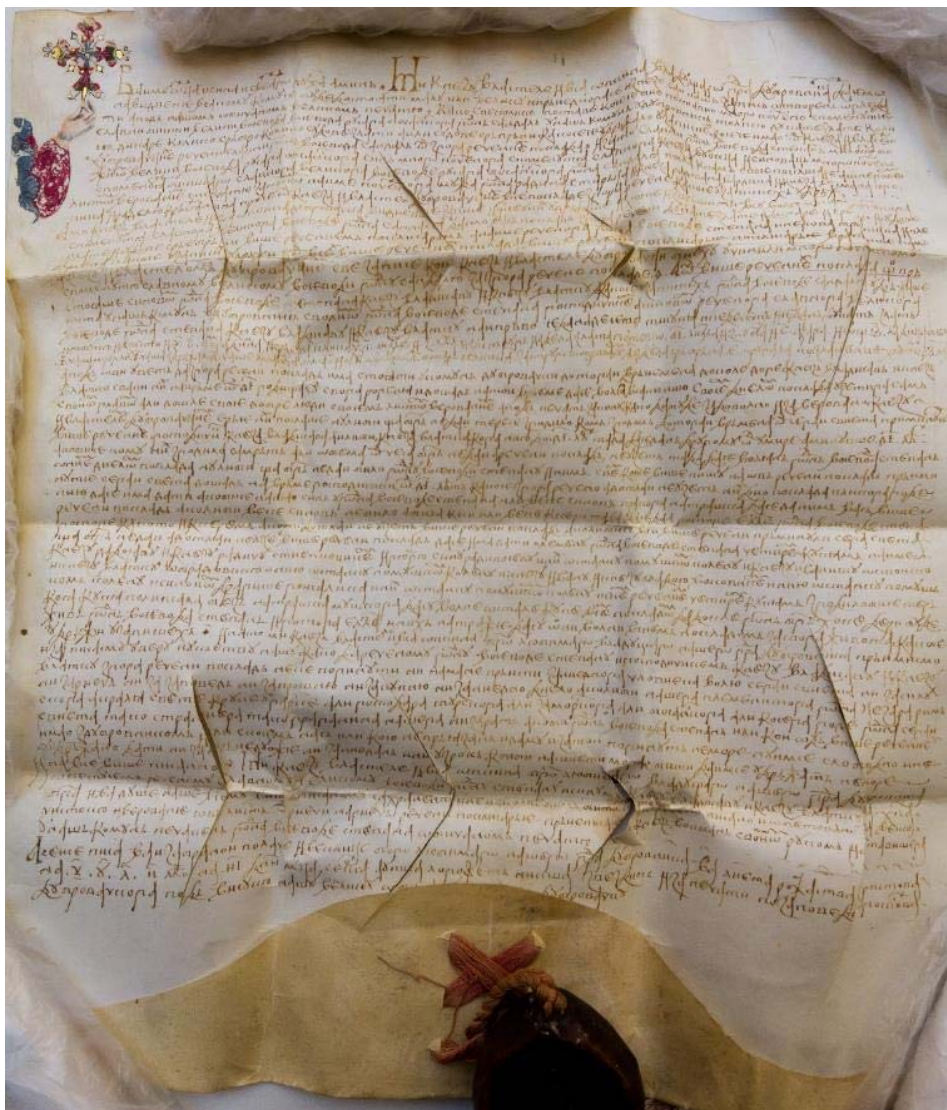
Slika 95. *Povelja vojvode Stjepana Vukčića Kosače kojom potvrđuje Dubrovčanima ranije zapise, Konavle i Vitaljinu* (10. 10. 1435. na Nevesinju)

Papirnata *Listina* kojom Radoslav Dragišić Kosača potvrđuje kako je primio svoj dio *Sandaljevog nasljeđa*, (20. 7. 1438. u Dubrovniku) djelo je dijaka Vukmana Jugovića. Ovaj pisar koristi se nešto neurednijom verzijom pisma razvijene faze diplomatske minuskule, bržeg ritma pisanja karakterističnog za poslovna pisma, a pritom zanemarujući ikakav trag svečanosti ustavnih pisama. Glavni slovni dijelovi jednostupnjevito se koordiniraju unutar centralnog dijela četverolinijskog sustava, a kvadratični slovni modul vertikalno podijeljen na dva jednaka dijela prisutan je i u njegovom pismu. Neizostavno je i probijanje linijskog sustava slabijim slovima: *g*, *d*, *z*, *i* s produženim nožicama, *r*, *h*, *c*, *ê* (donja linija); *ĝ*, *u*, *ê* (gornja linija); *a*, *ž*, *f*, *ja* (obje linije). Ukupno 15 slovničkih oblika kod kojih je ova pojava zabilježena pripadaju prosjeku pisma diplomatske minuskule.

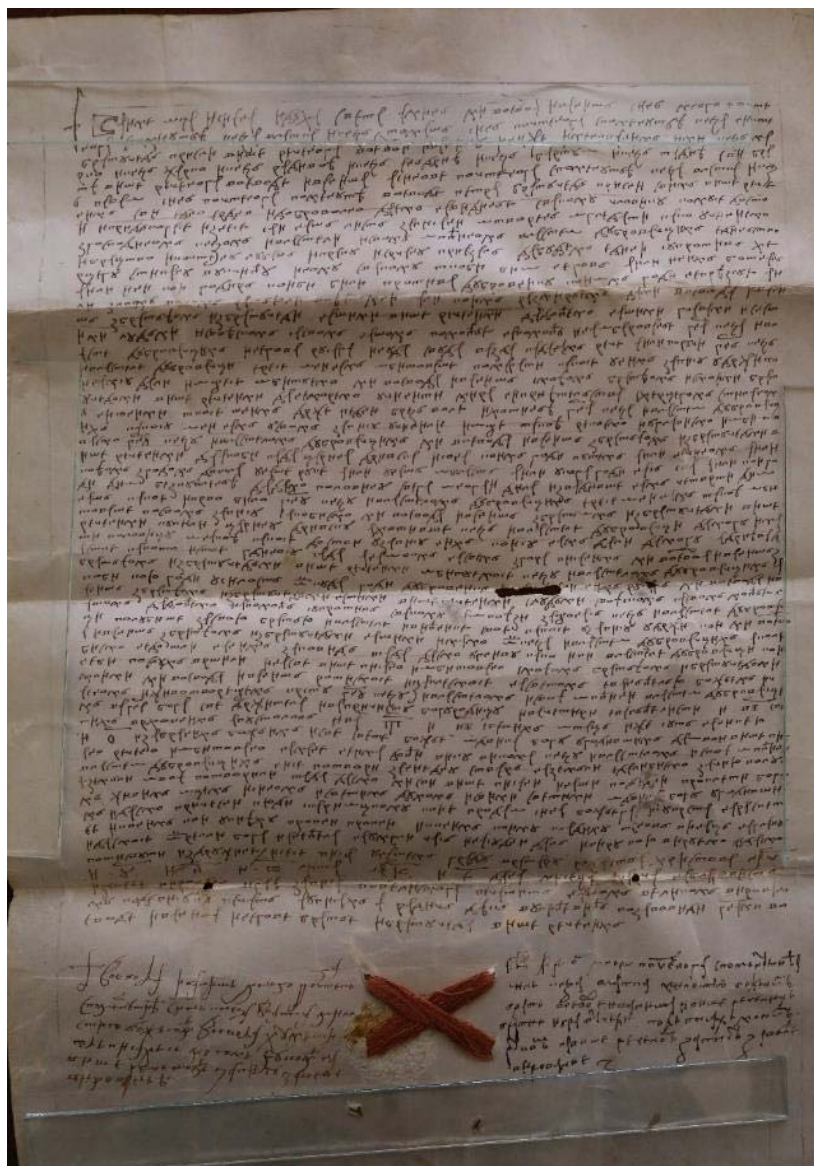
Slika 96. *Povelja* kojom Radoslav Dragišić Kosača potvrđuje kako je primio svoj dio *Sandaljevog nasljeđa* (20. 7. 1438. u Dubrovniku)

Već više puta spominjani dubrovački pisar Nikša Zvizdčić, u domeni svog ćiriličkog autorstva najpoznatiji je po prijepisima u knjizi *Codex Ragusinus*. Kako njegova djelatnost nije ograničena samo na prepisivanje raznih dokumenata, najbolje svjedoči ova povelja kojom Dubrovčani izdaju vojvodi Stjepanu Kosači njegov dio Sandaljeve ostave (18. 9. 1438.). Prepoznatljiva Zvizdčićeva minuskula bržeg duktusa pisanja ovoj povelji ne ostavlja baš najsvečaniji izgled pisma, iako ukupan dojam donekle izvlači šarena minijatura ruke i križa na samom početku teksta. Sustav je klasičan četverolinijski, s pripadajućim slovnim modulom. Probijanja linijskog sustava slabijim slovnim dijelovima zabilježena su kod slovnih oblika *g*, *i* s produženim nožicama, *r*, *h*, *c*, *č* (donja linija); *u* (gornja linija); *a*, *d*, *ž*, *f*, *ja* (obje linije). Linijski sustav probija još i slovni oblik *z*, koji zna probijati donju, ali i obje linije sustava. S 13 slovnih oblika kod kojih je zabilježeno probijanje linijskog sustava Zvizdčićeva azbuka ovog dokumenta uklapa se u definirani minuskulni prosjek.

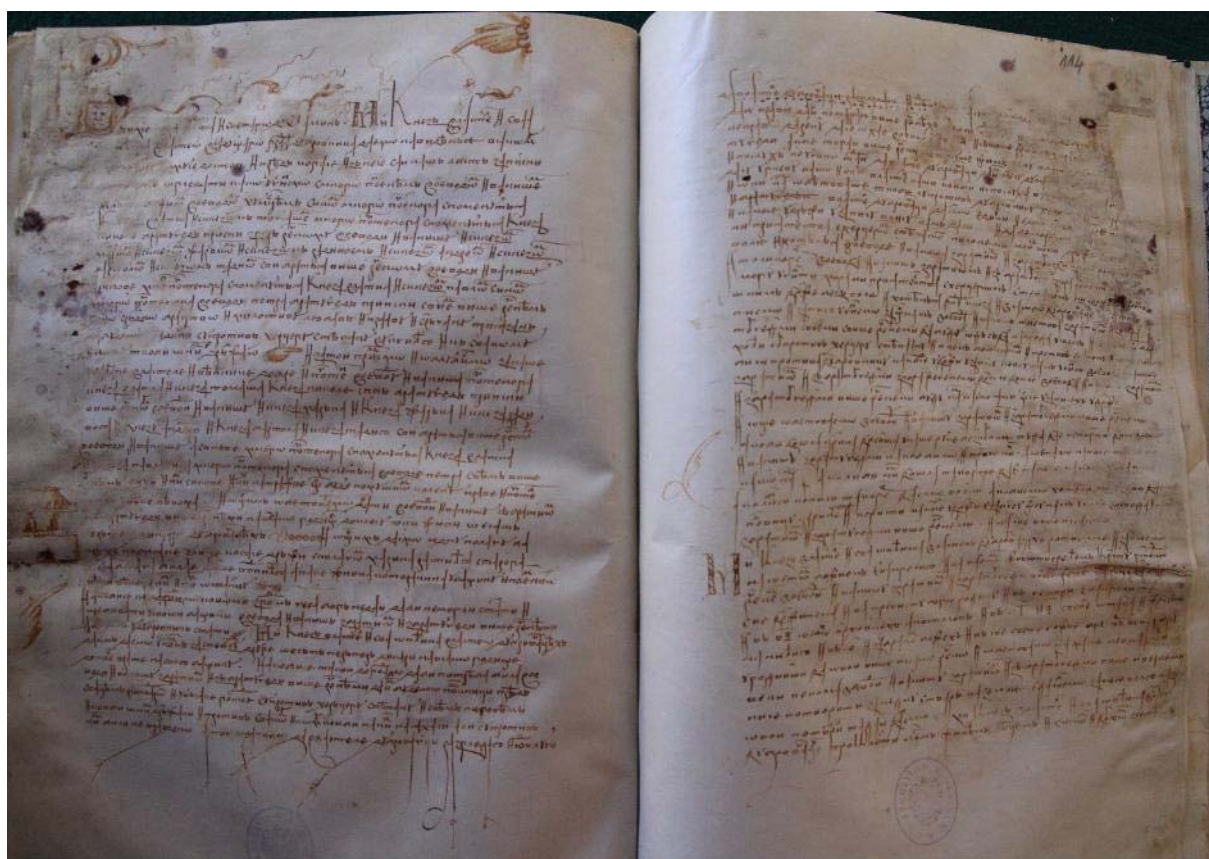
Slika 97. Povelja kojom Dubrovčani izdaju vojvodi Stjepanu Kosači njegov dio Sandaljeve ostave (18. 9. 1438.)

U Povelji kojom humski vojvoda Ivaniš Vlatković i njegova braća sklapaju savez s Dubrovčanima u borbi protiv hercega Stjepana Kosače (25. 3. 1452. u Vrataru), autora dijaka Radića Vukičevića, zabilježeno je jedno prilično rudimentarnije pismo diplomatske minuskule, ali osnovne karakteristike u smislu koordinacije glavnih slovnih dijelova unutar centralnog retka linijskog sustava ostaju iste kao i kod svih pisama ove kategorije. Duktus pisanja je brži kao i kod ostalih minuskulnih/poslovnih pisama, centralni redak je jednostupnjevit podijeljen, a sustav je četverolinijski s pripadajućim slovnim modulom. Probijanje linijskog sustava slabijim slovnim dijelovima zabilježeno je kod sljedećih slovnih oblika: *g, z, i, m, r, h, c, ê* (donja linija); *ĝ, u, ê* (gornja linija); *a, d, ž, ju* (obje linije). S ukupno 15 slovnih oblika kod kojih je ova povelja zabilježena, i ovaj dokument pripada prosjeku karakterističnom za ćiriličku diplomatsku minuskulu.

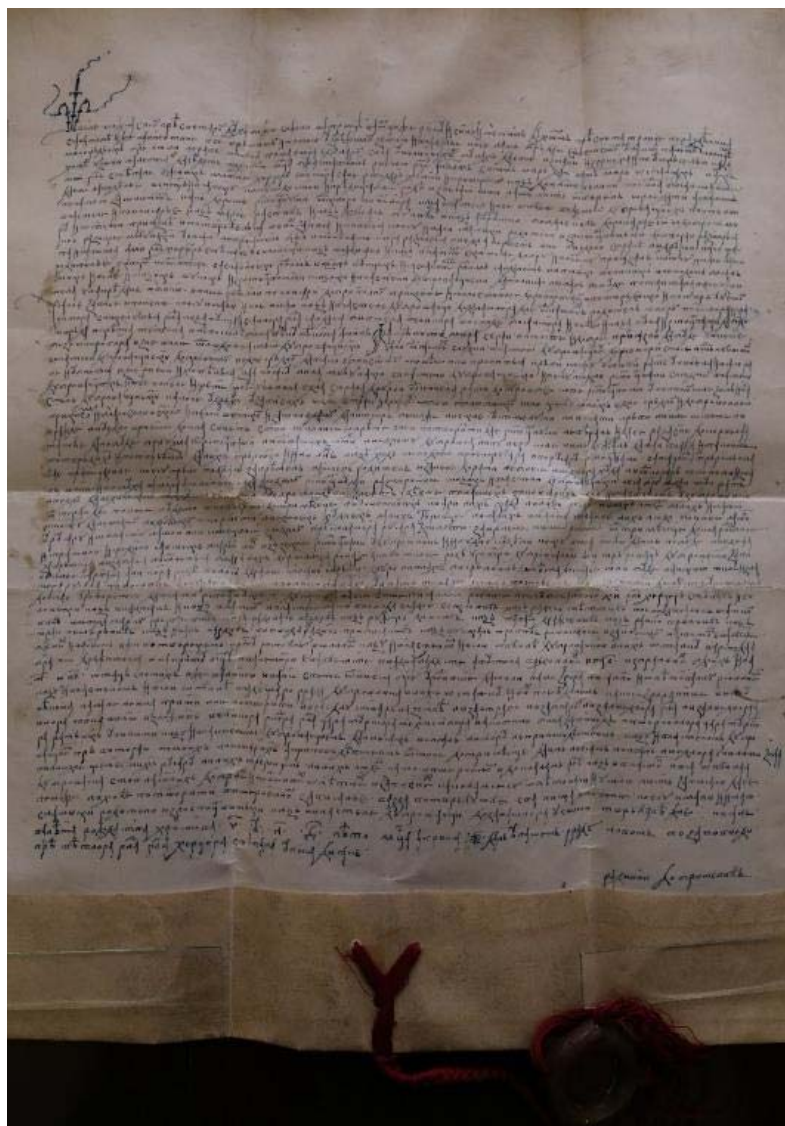
Slika 98. Povelja kojom humski vojvoda Ivaniš Vlatković i njegova braća sklapaju savez s Dubrovčanima u borbi protiv hercega Stjepana Kosače (25. 3. 1452. u Vrataru)

Ugovor kojim Dubrovčani sklapaju savez s humskim vojvodom Ivanišem Vlatkovićem i njegovom braćom protiv hercega Stjepana Kosače i obećavaju novčanu pomoć (25. 3. 1452. u Dubrovniku), ustvari je prijepis dubrovačkog notara Marinka Cvjetkovića u knjizi *Codex Ragusinus* (l 113 b), dok je autor originala Nikša Zvijezdić. Marinkova verzija ćiriliske diplomatske minuskule po svim svojim karakteristikama pripada razvijenoj kategoriji ovog pisma, a po urednosti slovnih oblika i njihovoj koordiniranosti unutar centralnog dijela linijskog sustava, čak i nadmašuje ruku svog prethodnika. Ovaj dojam dodatno pojačava i duktus pisanja, koji je prilično staloženiji od Zvijezdićevog, ali i od većine pisara iz bosanskih velikaških kancelarija ovog razdoblja. Ipak, čini se kako sama brzina pisma nije puno izgubila zbog svih ovih karakteristika. Četverolinijski sustav s pripadajućim slovnim modulom standardni su i u Cvjetkovićevom pismu, a ne izostaju niti probijanja linijskog sustava slabijim slovnim dijelovima, koje je zabilježeno kod ukupno 15 slovnih oblika: *g, d, z, m, r, h, c, ê* (donja linija); *ĝ, u, ê* (gornja linija); *a, ž, i* s produženim nožicama, *ja* (obje linije).

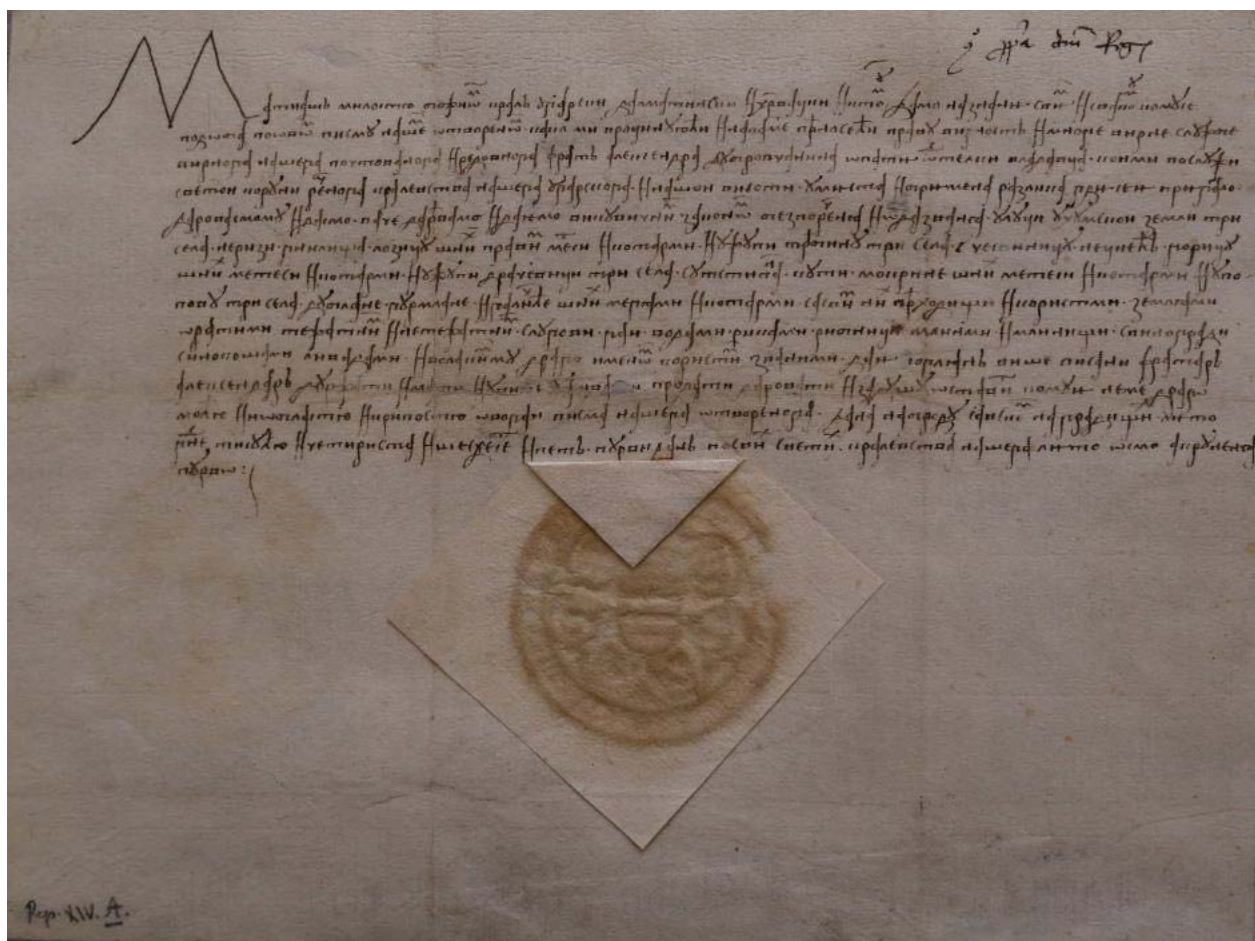
Slika 99. *Dubrovčani sklapaju savez s humskim vojvodom Ivanišem Vlatkovićem i njegovom braćom protiv hercega Stjepana Kosače i obećavaju novčanu pomoć* (25. 3. 1452. u Dubrovniku)

Povelja kojom se vojvoda Stjepan Kosača miri s Dubrovčanima i potvrđuje im stare povlastice (11. 4. 1454. u Novom) djelo je još jedne dosad neviđene ruke – dijaka Radivoja Dobriševića. Diplomatička minuskula ovog pisara svojim izgledom i uzusima uvelike nalikuje prethodno proučavanom dokumentu dubrovačkog pisara Marinka Cvjetkovića. Glavni slovni dijelovi pravilno se koordiniraju u centralnom retku linijskog sustava nešto sporijim ritmom, koji doprinosi boljoj preglednosti, a samim tim i čitljivosti ove povelje. Nezaobilazan četverolinijski sustav s pripadajućim slovnim modulom standardan je inventar i pisma ove povelje, a prisutna su i uobičajena probijanja linijskog sustava slabijim slovnim dijelovima kod slovnih oblika *g, z, m, r, h, c, č* (donja linija); *ĝ, u, ê* (gornja linija); *a, d, ž, i* s produženim nožicama, *ja* (obje linije). Sa ukupno 15 slovnih oblika kod kojih je ova pojava zabilježena, pismo povelje se uklapa u prosjek diplomatske minuskule.

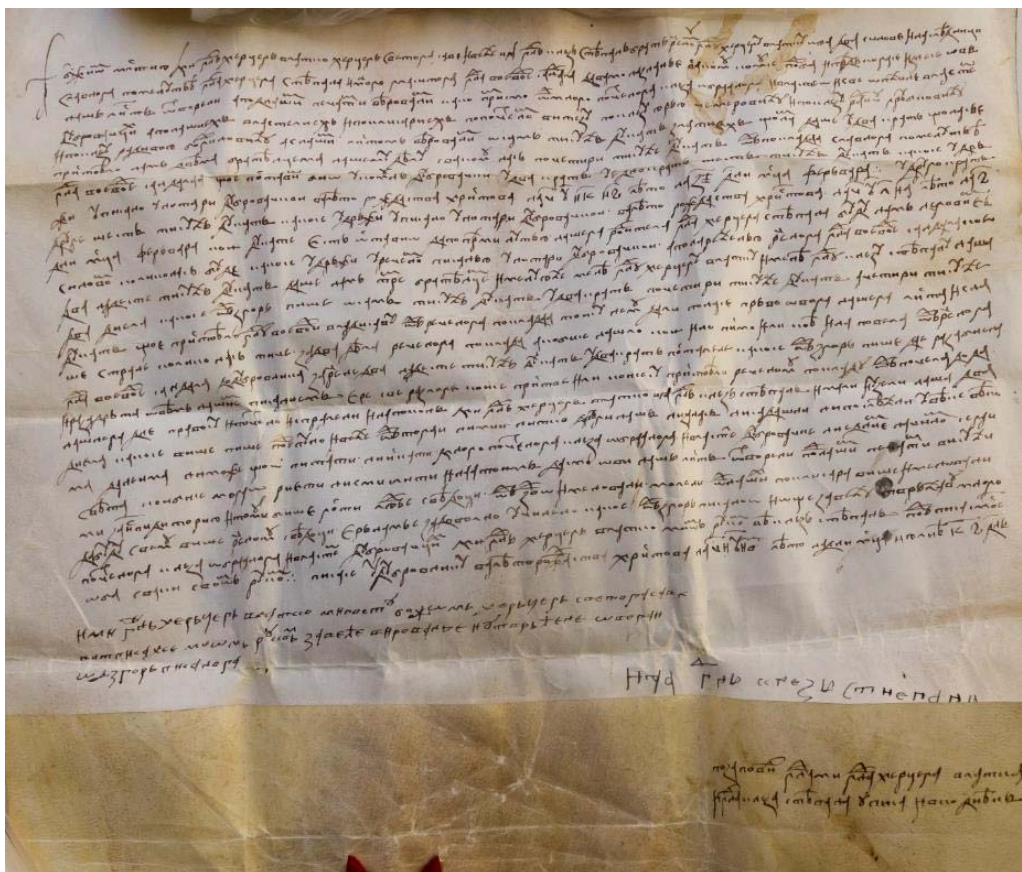
Slika 100. *Povelja kojom se vojvoda Stjepan Kosača miri s Dubrovčanima i potvrđuje im stare povlastice* (11. 4. 1454. u Novom)

Sadržajno manja *Povelja kojom ugarski kralj Matijaš Korvin daje neka sela fra Aleksandru Dubrovčaninu* (2. 11. 1465. na Savskom Brodu) pisana je razvijenom verzijom ćiriličke diplomatske minuskule, koja posjeduje isti sporiji i svečaniji duktus pisanja kojeg smo imali prilike vidjeti u Cvjetkovićevom rukopisu, Grubačevoj ili pak Hristoforovićevoj povelji. Za minuskulu standardan četverolinijski sustav jednostupnjevito podijeljen unutar centralnog retka pojavljuje se i u ovoj povelji, a skupa s njim i pripadajući slovni modul. Naravno, kao i kod svih minuskulnih povelja, nezaobilazna su i probijanja linijskog sustava slabijim slovničkim dijelovima i to kod slovničkih oblika *g, z r, h, c, č* (donja linija); *ĝ, u* (gornja linija); *a, d, ž, i s* produženim nožicama, *f, ja* (obje linije). Sa 14 slovničkih oblika koji probijaju linijski sustav slabijim slovničkim dijelovima, i ova povelja pripada prosjeku diplomatske minuskule.

Slika 101. *Povelja kojom ugarski kralj Matijaš Korvin daje neka sela fra Aleksandru Dubrovčaninu* (2. 11. 1465. na Savskom Brodu)

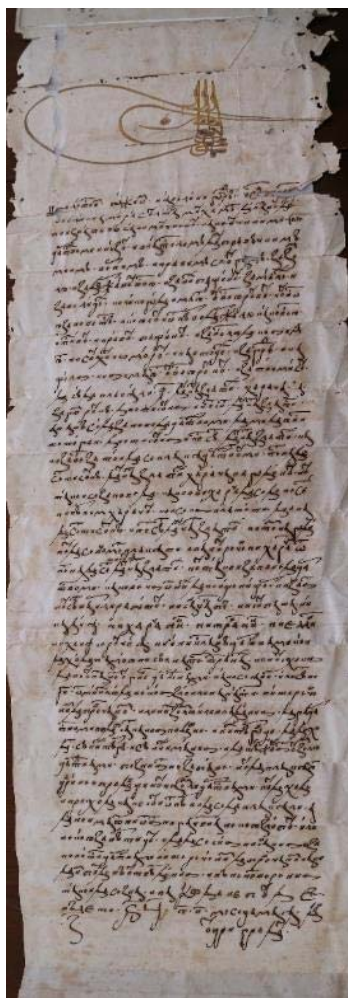
U sljedećem dokumentu, *Povelji kojom herceg Vlatko i knez Stjepan potvrđuju kako su primili svo nasljedstvo koje im je ostavio vojvoda Sandalj Hranić-Kosača* (26. 7. 1470 u Dubrovniku), autor dijak Ivko koristi razvijenu verziju diplomatske minuskule. Njegova ruka je prilično opuštena, te je posljedično duktus pisma brži, iako ne toliko nepregledan kao kod nekih prethodnih povelja¹⁴⁴, što značajno pridonosi samoj čitljivosti pisma. Glavni slovni dijelovi i u ovoj se povelji skladno koordiniraju unutar centralnog retka četverolinijskog sustava. Probijanje linijskog sustava slabijim slovničkim dijelovima zabilježeno je kod slovničkih oblika *g, z, m, r, h, c, ê* (donja linija); *ĝ, u, ê* (gornja linija); *a, d, ž, i* s produženim nožicama, *f* (obje linije). Ukupno 15 slovničkih oblika probija linijski sustav slabijim slovničkim dijelovima, što je brojka koja se savršeno uklapa u prosjek pisma diplomatske minuskule. Slovni modul i u ovoj povelji ima oblik kvadrata vertikalno podijeljenog na dva dijela, što je prepoznatljivo za pismo diplomatske minuskule. Općenito, može se zaključiti kako se proces minuskulizacije preselio na druge planove; zaobljenost slova, veličina izbačenih slabijih slovničkih dijelova, smanjenje slovničkog modula i sl.

Slika 102. Povelja kojom herceg Vlatko i knez Stjepan potvrđuju kako su primili svo nasljedstvo koje im je ostavio vojvoda Sandalj Hranić-Kosača (26. 7. 1470 u Dubrovniku)

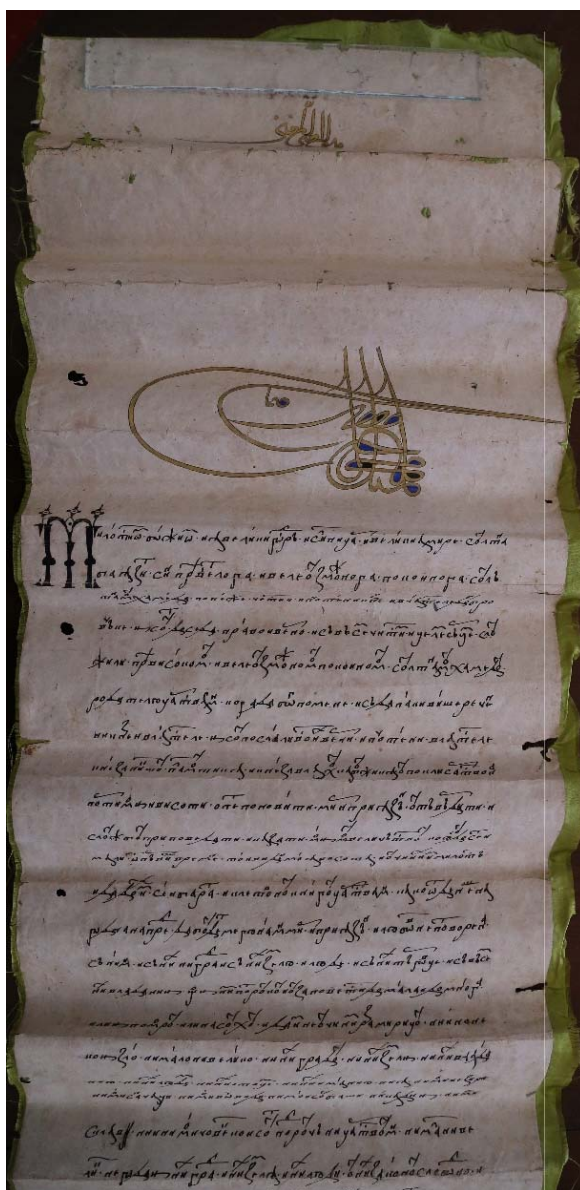
¹⁴⁴ Primjerice, *Povelja dijaka Vukmana Jugovića* (str. 245.) također posjeduje brži duktus pisanja, ali s prilično nečitljivijim ishodom nego što je to slučaj u ovom dokumentu.

Povelja kojom Sultan Mehmed II potvrđuje trgovačke povlastice i određuje harač od 15 000 dukata (7. 5. 1480. u Carigradu) odličan je primjer dopisivanja dubrovačke i osmanske srednjovjekovne kancelarije pismom ćiriličke diplomatske minuskule. Osim nekih morfoloških razlika u pismu, koje su logične zbog mjesta nastanka samog dokumenta, prisutne su sve karakteristike ove vrste pisma. U slučaju koordinacije unutar linijskog sustava to znači kako još jednom imamo četverolinijski sustav koji je jednostupnjevit unutar svog centralnog dijela s pripadajućim slovnim modulom. Glavni slovni oblici koji se tu koordiniraju ostvaruju jedan usporeniji ritam, iako ga remete slabiji slovni dijelovi koji svojim hipernaglašenim probijanjima unose određeni *nemir* u sam duktus pisanja. Slovni oblici kod kojih su zabilježena probijanja linijskog sustava slabijim slovnim dijelovima su *g, r, h, c, ê* (donja linija); *u* (gornja linija); *a, d, ž, z, ja* (obje linije). S 11 slovnih oblika kod kojih je ova pojava zabilježena, *Povelja sultana Mehmeda II* izlazi iz okvira diplomatske minuskule, ali učestalost probijanja, pa makar i s manjim brojem slovnih oblika, ipak na kraju ostavlja prepoznatljiv izgled pisma diplomatske minuskule.

Slika 103. *Povelja kojom Sultan Mehmed II potvrđuje trgovačke povlastice i određuje harač od 15 000 dukata* (7. 5. 1480. u Carigradu)

Zadnji dokument obuhvaćen ovim korpusom je *Povelja kojom sultan Bajazit II potvrđuje Dubrovčanima trgovačke povlastice i smanjuje harač na 12 500 dukata* (22. 11. 1481. u Drinopolju). U koordinacijskom smislu, vidljive su sličnosti s prethodnom poveljom koja je također osmanske provencijencije. I ovdje je vidljiv prepoznatljiv sporiji duktus pisanja kojeg remeti, te posljedično i ubrzava probijanje linijskog sustava slabijim slovnim dijelovima. Ipak, zbog većeg razmaka između redaka teksta, ritam pisanja je nešto sporiji, a samim tim je i čitava povelja preglednija nego ova prethodna. Četverolinijski sustav s jednostupnjevitom podjelom unutar centralnog retka neizostavan je dio inventara i u ovoj povelji (skupa s pripadajućim slovnim modulom), a identični su i slovni oblici koji probijaju linijski sustav svojim slabijim slovnim dijelovima: *g, r, h, c, ĉ* (donja linija); *u* (gornja linija); *a, d, ž, z, ja* (obje linije).

Slika 104. Ulomak *Povelje kojom sultan Bajazit II potvrđuje Dubrovčanima trgovačke povlastice i smanjuje harač na 12 500 dukata* (22. 11. 1481. u Drinopolju)

Kao što se može vidjeti iz priloženog materijala, situacija unutar kategorije koordinacije u linijskom sustavu ostaje nepromijenjena u odnosu na prijašnja razdoblja. Podjela ustav – dvolinijski/minuskula – četverolinijski sustav i dalje je važeća, a s njom se nastavljaju pojavljivati i pripadajući slovni moduli koji su također identični kao u XIV. st. Probijanja linijskog sustava slabijim slovnim dijelovima pojavljuje se u svim ćiriličkim pismima XV. st. Kod pisma diplomatske minuskule ti slovni oblici se ustaljuju, s nekim manjim odstupanjima: *g, z, m, r, h, c, ĉ* (donja linija); *ĝ, u, ê* (gornja linija); *a, d, ž, i* s produženim nožicama, *f* (obje linije). Naravno, odstupanja u smislu probijanja jedne ili dvije linije u različitim poveljama kod određenih slovnih oblika¹⁴⁵, te neke sitne razlike kod izostanka probijanja linijskog sustava od strane određenih slovnih oblika¹⁴⁶, a također i izostanak pojedinih slovnih oblika¹⁴⁷ u nekim dokumentima je uvijek prisutno, ali generalno gledajući, gore navedeni poredak slovnih oblika koji probijaju linijski sustav pojavljuje se toliko često, da se slobodno može nazvati i pravilom. Posebnosti pojedinih pisama uglavnom se očrtavaju u promjenama kod duktusa i ritma pisanja, te frekvencijom probijanja linijskog sustava slabijim slovnim dijelovima. Svi ovi faktori utječu i na preglednost i čitljivost, samog pisma koje zna prilično oscilirati od povelje do povelje, kao što se može i vidjeti iz priloženog materijala. Jednostavnom usporedbom, primjerice, povelje bosanskog kralja Stjepana Ostojića (dijak Vladić) i bilo koje povelje dubrovačkog notara Nikše Zvijezdića, najbolje se može vidjeti razlika između ustavnog i minuskulnog duktusa pisma u ćiriličkim poveljama XV. st. dubrovačke i bosanske provenijencije. Za razliku od prošlog stoljeća, početkom ovoga ustavno pismo se za vrijeme kralja Stjepana Ostoje vraća u bosansku kraljevsku kancelariju, ali samo do vladavine kralja Tvrtka II. Ipak, u odnosu na XIV. st. vidljivo je povećanje postotka ustavom pisanih dokumenata, iako ih ukupno gledajući minuskulom pisani dokumenti brojčano znatno nadmašuju.

¹⁴⁵ Odličan primjer ovakvog lutanja je slovni oblik *d*!

¹⁴⁶ Primjerice slovni oblik *m*

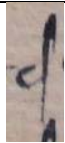

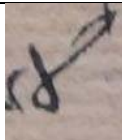
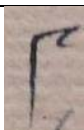

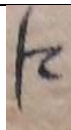
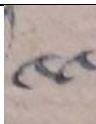

¹⁴⁷ Primjerice slovni oblik *f*

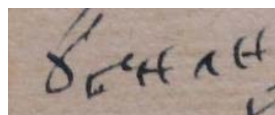
3.3.3. Posebni slovni oblici i spajanja slovnih oblika u tekstu

Morfologija specifičnih slovnih oblika diplomatske minuskule standardizirana tijekom XIV. st. uglavnom je identična i kroz ovaj posljednji period paleografskog istraživanja. Kod raznih autora naravno postoje određeni karakteristični slovni oblici i pisarske inovacije, ali ukupno gledajući situacija je slična prethodnom razdoblju. Jedna od bitnijih razlika u odnosu na prošli period je potpuna rotacija slovnog oblika *b* kod nekih pisara (Zvijezdić kao najbolji primjer), koja nastaje koordiniranjem slovnih oblika unutar centralnog dijela retka, zbog što efikasnijeg ubrzanja samog procesa pisanja. Drugi dio ove kategorije, spajanje slovnih oblika u tekstu, pojavljuje se češće u odnosu na prijašnji period, a ovakav razvoj situacije ukazuje na jačanje tzv. *kurzivnih tendencija* uslijed moguće tranzicije pisma ćiriličke diplomatske minuskule k jednoj vrsti kurziva.

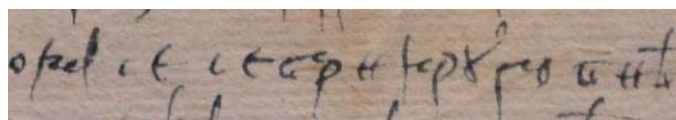
U *Povelji kojom Ljubiša Bogdančić javlja dubrovačkom knezu kako su njihovi ljudi tukli njegovog čovjeka* (ožujak 1412. u Trebinju) pojavljuje se velik broj karakterističnih slovnih oblika pisma ćiriličke diplomatske minuskule: *a, v, g, z, k, n, r, u, h, c*. Kod slovnog oblika *d* izostaje klasični izgled ulijevo rotiranog trokuta. Umjesto toga, *d* izgleda više kao slovo *g*, samo sa vijugavom kvačicom koja se nalazi na polovici, a ne na vrhu vertikalnog stabla. Slovni oblik *ž* sastoji se od klasičnog križića kroz koji prolazi vertikalno povučena linija. Ova linija zna biti prilično nemarno povučena, tako da vrlo često ne prolazi kroz samu sredinu križića već po njegovom desnom dijelu. Morfološke posebnosti postoje i kod slovnog oblika *z*. Njegova kvačica, a i sama vertikalna linija prilično su minimalizirane, tako da ovako izvedeno *z* ostavlja dojam ulijevo povučene linije, čija se uvijenost jedva može primjetiti. Ostali slovni oblici ne odskakuju svojim morfološkim karakteristikama od standardnog pisma diplomatske minuskule. Spajanja slovnih oblika pojavljuju se u manjoj mjeri u tekstu povelje, a spajaju se uvijek maksimalno dva slova oblika. U 7. retku teksta spajaju se slovni oblici *b* i *i* u riječi *ubili*, a identično spajanje zabilježeno je u 10. retku u riječi *ubienъ*. U 12. retku pojavljuje se nekolicina spajanja u riječima *da se sebri drugoviê* (spajaju se *d* i *a*, *b* i *r*, *g* i *o*). Posljednji primjeri spajanja nalaze se u 14. retku u prezimenu *marinovića*, gdje se spajaju slovni oblici *m* i *a*, te *v* i *i*. Broj spajanja slovnih oblika u tekstu je prilično velik, uzme li se u obzir koliko je sadržajno ova povelja zapravo mala, čime se prati trend povećanja spajanja slovnih oblika u tekstu, a samim tim i smjer razvoja prema kurzivnom pismu.

Tab. LXXIV. Posebni slovni oblici u *Povelji kojom Ljubiša Bogdančić javlja dubrovačkom knezu kako su njihovi ljudi tukli njegovog čovjeka* (ožujak 1412. u Trebinju)

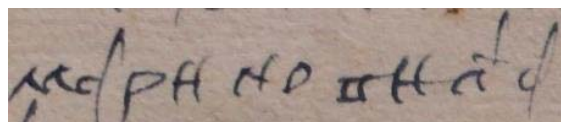
a		ž		n	
b		z		r	
v		ĝ		u	
g		k		h	
d		m		c	

ubili, 7. red

da se sebri drugoviê, 12. red

marinovića, 14. red

Slika 105. Primjeri spajanja slovni oblika u *Povelji Ljubiše Bogdančića*

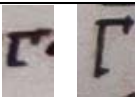
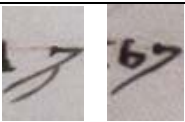

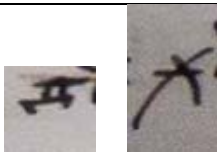
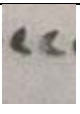

Povelja kojom bosanski kralj Stjepan Ostojić potvrđuje Dubrovniku povelje svojih prethodnika (5. 3. 1419. u Zvečaju) pisana je ustavnim pismom koji je u vrijeme Ostojića i njegovog oca prevladavao u bosanskoj kraljevskoj kancelariji. Iako je većina slovnih oblika tipična za ovakvu vrstu pisma, neki od njih pokazuju grafijske veze s pismom diplomatske minuskule. Jedna od takvih veza može se vidjeti pri pisanju slovnog oblika *g*, koje osim svog standardnog ustavnog oblika ima i verziju u kojoj se vertikalno stablo spušta ispod donje linije sustava, baš kao i kod minuskulnog primjera ovog slovnog oblika. Dvojako pisanje pojavljuje se i kod slovnog oblika *d*, čija druga verzija s izduženim krakovima slova asocira na minuskulni oblik. Eventualne paralele mogu se povući i kod slovnog oblika *ž*, koji u pismu Ostojićeve povelje glavnim slovnim dijelom nalikuje na zvjezdicu (asteriks), dok jedna njegova crta ulijevo probija donju liniju sustava. Također, slovo *z* posjeduje morfološke sličnosti sa svojim minuskulnim pandanom, a s minuskulnom verzijom povezuje ga i probijanje linijskog sustava, konkretnije njegove donje linije. Zanimljivo je kako i kod ovog slovnog oblika postoje dvije verzije, a razlikuje ih pisanje vertikalne linije koja je kod druge verzije oblika prilično pojednostavljena i piše se bez karakterističnog uvijanja. Slovni oblik *k* morfološki se u potpunosti podudara sa minuskulnom verzijom, odnosno njegove dvije linije se ne dodiruju prilikom pisanja. Kod slovnog oblika *p* oba njegova vertikalna stabla spuštaju se duboko ispod donje linije, što je karakteristika koja nije evidentirana u niti jednoj od azbuka proučavanih povelja. Spuštanje vertikalnog stabla ispod donje linije sustava pojavljuje se i kod slovnog oblika *r*, kao i kod slovnog oblika *h*. Dvostruko pisanje zabilježeno je i kod slovnog oblika *č*, kod kojeg je jedna od verzija identična minuskulnoj, odnosno nalik je latiničnom slovu *v*.

S obzirom kako se radi o povelji pisanoj ustavnim pismom, spajanje slovnih oblika je, neočekivano, jako često u tekstu. Posebno česta su spajanja suglasnika sa samoglasnikom *o*: *sučvo* (1. redak), *gradovomь* (4. redak), *podobne* (9. redak). Naravno, spajanje slovnih oblika u odnosu suglasnik – samoglasnik zabilježeno je i u drukčijim primjerima, kao što je to spoj slovnih oblika *v* i *a* u riječi *vaselenujo* (1. redak). Osim toga, česta su i spajanja kod samih suglasnika; *d* i *r* u *vsedržitelu* (2. redak), *p* i *r* u riječi *pravdu* (4. redak)¹⁴⁸, *d* i *v* u riječi *dvorь* (5. redak), *g* i *r* u riječi *grada* koja je prilično česta u tekstu (6., 7., 10., 11. redak). Također, postoje i primjeri spajanja više od dva slova oblika, kao što je to slučaj u riječi *gospo^d(o)mь* (7. redak), gdje se spajaju slovni oblici *s*, *p* i *o*. Ovakvo spajanje slovnih oblika u ustavnom pismu potvrđuje tezu kako minuskulne karakteristike (kurzivne tendencije) prelaze i u ustavna pisma. Navedene karakteristike vezane uz morfologiju slovnih oblika i njihova spajanja u

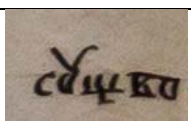
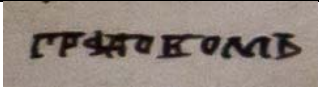
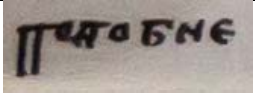
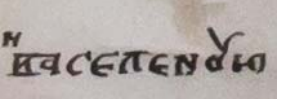
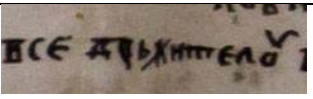
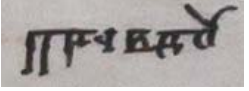
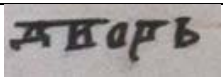
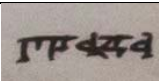
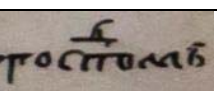
¹⁴⁸ U ovoj riječi se također spajaju i slovni oblici *v* i *u*

samom tekstu, ukazuju na veću povezanost ovih dvaju vrsta pisama (ustav i minuskula) u odnosu na prijašnja razdoblja.

Tab. LXXV. Posebni slovni oblici u *Povelji kojom bosanski kralj Stjepan Ostojić potvrđuje Dubrovniku povelje svojih prethodnika* (5. 3. 1419. u Zvečaju)

g		z		p		h	
d		k		r		č	
ž							

Tab. LXXVI. Primjeri spajanja slovni oblika *Povelji kojom bosanski kralj Stjepan Ostojić potvrđuje Dubrovniku povelje svojih prethodnika* (5. 3. 1419. u Zvečaju)

Primjer	Transliteracija	Pozicija u tekstu
	<i>sućvo</i>	1. redak
	<i>gradovomъ</i>	4. redak
	<i>podobne</i>	9. redak
	<i>vaselenujo</i>	1. redak
	<i>vsedržitelu</i>	2. redak
	<i>pravdu</i>	4. redak
	<i>dvorъ</i>	5. redak
	<i>grada</i>	6., 7., 10., 11. redak
	<i>gospo^d(o)mъ</i>	7. redak

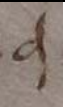
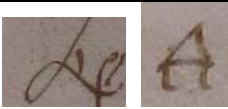

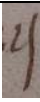

Kopija prethodne *Povelje kralja Stjepana Ostojića* nalazi se u knjizi *Codex Ragusinus*, a autor joj je poznati dubrovački notar Nikša Zvijezdić. Ova kopija je mlađa od originala, uzme li se u obzir vrijeme u kojem je Zvijezdić djelovao kao pisar dubrovačke kancelarije (1430 – 1455.). Kao jedan od najplodnijih notara dubrovačke slavenske kancelarije, Zvijezdić se koristio pismom razvijene diplomatske minuskule, koje obiluje uvijanjem slabijih slovnih dijelova i čestim spajanjem slovnih oblika. Govoreći o samoj azbuci Zvijezdićeva pisma, uz sve bitnije slovne oblike karakteristične za ovu vrstu pisma, prisutne su i određene pisarske inovacije. Prva od tih inovacija je potpuna rotacija slovnog oblika *b* ulijevo, koje je tim činom u potpunosti položeno na donju crtu linijskog sustava. Slovni oblik *v* Zvijezdić piše dvojako. Osim uobičajene minuskulne verzije nalik kvadratu, pisar se koristi i oblikom s trbusima, te je tim činom ovako pisano slovo *v* nalik svojoj ustavnoj inačici. Potrebno je naglasiti kako tu drugu verziju autor koristi i u slučajevima gdje se ne može uspostaviti veza s pisanjem velikog slova,¹⁴⁹ a ono što se može ustanoviti je kako se takva trbušasta verzija slova gotovo uvijek piše na početku riječi. Donekle je slična situacija i s pisanjem slovnog oblika *d*, čija druga verzija također uvelike podsjeća na ustavnu inačicu slova. Ova druga verzija slovnog oblika *d* nema neka određena pravila pisanja, a pisar ju u tekstu rijeđe koristi. Za razliku od drugih Zvijezdićevih dokumenata¹⁵⁰, u ovom prijepisu iz nekog razloga izostaje uporaba inačice slovnog oblika *i* s produženim nožicama. Jedan od razloga ovog izostanka leži u mogućnosti lakšeg koordiniranja slovnih oblika s obzirom na manji razmak između redaka teksta. Sljedeća posebnost pisma povelje je pisanje slovnog oblika *l*, čiji je desni krak trukuta produžen prema gore, te tako pisana varijanta slova izgleda identično kao grčka *lambda* (λ). Kod slovnog oblika *m* slabiji slovni dijelovi ne izlaze iz centralnog dijela linijskog sustava, unutar kojeg se ovaj slovni oblik idealno koordinira s ostalim glavnim slovnim dijelovima i oblicima. Ovo je ujedno i posljednja posebnost Zvijezdićeve azbuke ovog prijepisa, a ostali slovni oblici svojim karakteristikama ne odskakuju od uzusa pisma razvijene diplomatske minuskule. Spajanja slovnih oblika uobičajena su pojava u tekstu, a najčešće se spajaju samo dva slovna oblika. Najzastupljenije su kombinacije spajanja između suglasnika i samoglasnika kao što se može vidjeti iz sljedećih primjera; slovni oblici *b* i *e* u *nebesa* (1. str. 4. redak), *p* i *o* u *pogipšje* (1. str. 6. redak), *t* i *e* u *roditelemi* (1. str., kraj 24. – početak 25. retka), *b* i *o* u *slobodčtine* (1. str. 28. redak), *g* i *o* u *izgovor* (1. str. 31. redak), *g* i *a* u *rečenoga* (2. str. 7. redak), *p* i *a* u *stepanu*

¹⁴⁹ Odličan primjer može se vidjeti već u 1. retku na 1. stranici prijepisa gdje Zvijezdić koristi trbušasto pisano *v* u prijedlogu *va* koji se ne nalazi na početku rečenice.

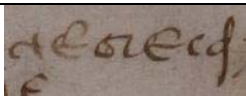
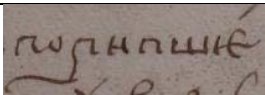
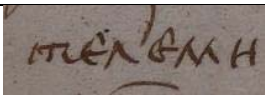
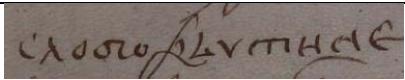
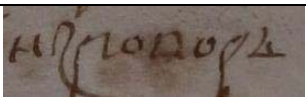
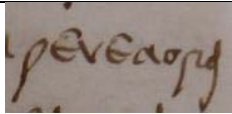
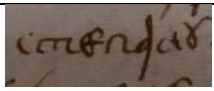
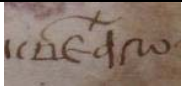
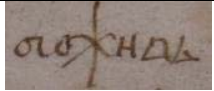
¹⁵⁰ Jedan takav vidjet ćemo i u nastavku istraživanja, dokument kojim Dubrovčani izdaju Stjepanu Kosači njegov dio Sandaljeve ostave (St. 652)

(2. str. 21. redak). Jako često je spajanje slovnih oblika *g* i *ô*. Jedan od primjera takvog spajanja može se vidjeti u 11. retku 1. stranice u pridjevu *sve'agô*. Jedini primjer spajanja triju slovnih oblika nalazi se u 4. retku 1. stranice teksta, gdje se slovni oblici *b*, *o* i *ž* spajaju u riječi *boživъ*.

Tab. LXXVII. Posebni slovni oblici u Zvijezdićevom prijepisu *Povelje kralja Stjepana Ostojića*

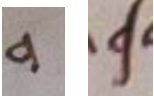
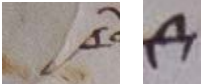

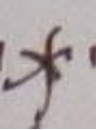
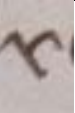

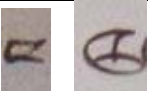

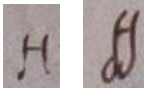
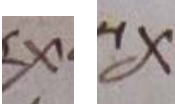
a		d		k		u	
b		ž		l		h	
v		z		m		c	
g		i		n		č	

Tab. LXXVIII. Spajanja slovnih oblika u Zvijezdićevom prijepisu *Povelje kralja Stjepana Ostojića*

Primjer	Transliteracija	Pozicija
	<i>nebesa</i>	1. str. 4. redak
	<i>pogipšje</i>	1. str. 6. redak
	<i>(rodi)telemi</i>	1. str. 25. redak
	<i>slobodъčtine</i>	1. str. 28. redak
	<i>izgovorъ</i>	1. str. 31. redak
	<i>rečenoga</i>	2. str. 7. redak
	<i>stepanu</i>	2. str. 21. redak
	<i>sve'agô</i>	1. str. 11. redak
	<i>boživъ</i>	1. str. 4. redak

Povelju kojom bosanski ban Sandalj s braćom ustupa Dubrovčanima pola Župe Konavoske s gradom Sokolom (30. 5. 1420. na Sokolu) već sam paleografski obradio i publicirao (Paskojević 2015), a u ovom pregledu morfoloških posebnosti slovnih oblika spomenut ću najvažnije detalje vezane za razvoj pisma diplomatske minuskule. Azbuka ove povelje sa zapadnog pola minuskulne ćiriličke pismenosti posjeduje velik broj slovnih oblika karakterističnih za diplomatsku minuskulu: *a, v, g, d, ž, z, k, m, u, h, c, č*. Uz njih, za diplomatsku minuskulu karakterističan je i slovni oblik *b*, koji se u pismu dijaka Grubača skoro u potpunosti rotirao u horizontalni položaj. Jedna od posebnosti ove povelje definitivno je i velik broj slovnih oblika koji se pišu dvojako: *a, v, d, i, h* (Ibidem: 43). Drugi oblik slova *i*, onaj s produženim nožicama, susreće se u velikom broju minuskulnih povelja, a trbušasti oblik slova *v* može se dovesti u vezu s, primjerice, Zvijezdićevim pismom u kojem se ovaj oblik često koristi. Vezano uz drugi dio ove kategorije, spajanje slovnih oblika, može se samo konstatirati kako ta kurzivna tendencija izostaje iz teksta ove Sandaljeve povelje.

Tab LXXIX. Posebni slovni oblici *Povelje kojom bosanski ban Sandalj s braćom ustupa Dubrovčanima pola Župe Konavoske s gradom Sokolom* (30. 5. 1420. na Sokolu)

a 	d 	k 	c
b 	ž 	m 	č
v 	z 	u 	
g 	i 	h 	

Povelja kojom kralj Tvrtko II. potvrđuje Sandaljevo ustupanje Dubrovčanima polovice Konavoske župe s gradom Sokolom (16. 8. 1420. u Podvisokom) djelo je ruke određenog dijaka Dušana, koji se u ovom dokumentu koristi zapravo jednom posebnom verzijom pisma diplomatske minuskule. Nju karakteriziraju ravne, oštre linije pera koje nerijetko spajaju slovne oblike u tekstu, a svaka zavijenost slabijih slovnih oblika (koja je karakteristika gotovo svih pisarskih ruku pisma diplomatske minuskule) izostaje. Osim prepoznatljivih minuskulnih slovnih oblika (*a, b, v, g, ž, z, k, m, u, h, c*), Dušanovo pismo posjeduje još neke posebnosti. Prva od njih svakako je pisanje slovnog oblika *d*, koji se najbolje može opisati kao tipično ustavno *d* kojem je njegova lijeva strana produžena u polukružan luk koji probija obje linije sustava.¹⁵¹ Slovni oblik *ž* piše se poput zvjezdice (asteriksa), koja svojim linijama probija crtovlje, ali nekad se zna nalaziti i unutar centralnog dijela retka. Slovni oblik *z* karakterizira ulijevo potegnuta ravna linija, čije standardno uvijanje izostaje. Kao i kod mnogih drugih pisara, i u azbuci ove povelje postoje dva oblika slova *i*, kod kojeg su u drugoj verziji nožice produžene preko obje linije sustava. Slovni oblik *n*, iako nalik latiničnoj verziji, ostavlja dojam kao da ga pisar namjerno „podize“ s donje linije, tvoreći tako određenu kvačicu.¹⁵² Jedan od rijetkih zavijenih slabijih slovnih dijelova pojavljuje se pri pisanju slovnog oblika *r*, čija je prepoznatljiva linija u ovom slučaju zaokrenuta u desnu stranu. Zadnji specifičan slovni oblik ove povelje je *č*, kod kojeg umjesto standardnog minuskulnog oblika bliskog latiničnom slovu *v*, imamo produženu desnu liniju slova duboko ispod donje crte, te je tim činom ovaj slovni oblik više nalik grčkom ipsilonu (*y*). Već spomenutu posebnost pisma manifestiranu u vidu ravnih i oštih linija slovnih oblika, pisar vješto iskorištava pri njihovu spajanju.

Spajanja slovnih oblika su česta u ovom tekstu, a autoru nije strano ni spajanje triju ili više slova. U ovom pregledu bit će navedeni samo neki od reprezentativnijih primjera, jer je korpus spajanja slovnih oblika uistinu velik. Riječ *človikolubiju* (1. redak) razlomljena je na dva dijela, od kojih se u prvom dijelu, *človiko*, spajaju tri slovna oblika: *v, i, k*. Slučaj u pridjevu *milostivnomu* još je zanimljiviji. Ovdje se osim početnog *i* i *l* spaja čak još šest slovnih oblika, odnosno čitav dio riječi *-stivnom-* je pisan spojeno. Višestruka spajanja pojavljuju se u još jednom primjeru iz 1. retka, gdje pisar u principu spaja nekoliko riječi zajedno. U primjeru *i po neizrečenomu* spojena su prva tri slovna oblika, *ipo-*, a nakon pauze između slovnih oblika *o* i *n*, spajaju se sljedeća četiri slova: *-neiz-*. Nakon njih, u istoj riječi spajaju se još slovni oblici *e* i *č*, te *e* i *n* (dakle, spojena je gotovo čitava riječ). Spajanje veznika s riječi ispred događa se i kod primjera *i na prvi h* (2. redak), gdje se spajaju slovni oblici *ina-*, a iza njih još *p* i *r*, te *v* i

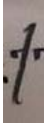
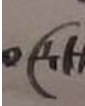

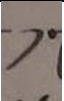
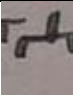

¹⁵¹ Slično kao i u Zvijezdićevom prijepisu povelje kralja Stjepana Ostojića. Vidi prethodnu povelju

¹⁵² Ovako pisano *n* smatra se i posebnosti bosanične minuskule (Nakaš 2010:27).

h. Višestruka spajanja vidljiva su još i kod primjera *i praviti* (5. redak), gdje se u principu spajaju sva slova s pauzom na slovu *a*. Još dva vrlo dobra primjera sa višestrukim spajanjima su *zapisaniêa* (6. redak, spajaju se *p* i *i*, te *-niê-*) i *negovъ* (10. redak, spajaju se *n* i *e*, *g* i *o*, *v* i *o*).

Pobrojani slovni oblici, a i stil pisanja uporabom ravnih linija predstavljaju određene sličnosti s ustavnom *Poveljom kralja Stjepana Ostojića* autora dijaka Vladića.¹⁵³ Najveću razliku predstavlja upravo vrsta pisma, a i način na koji je dijak Dušan iskoristio slovne linije za njihovo spajanje, a samim tim i ubrzanje ritma pisanja. Očito je kako se autor ove povelje u nekim aspektima pisma ugledao na svog prethodnika, ali inovacijama u smislu vraćanja diplomatske minuskule i spajanja slovni oblika unosi poboljšanja u sam pisarski proces.

Tab. LXXX. Posebni slovni oblici u *Povelji kojom kralj Tvrtko II potvrđuje Sandaljevo ustupanje Dubrovčanima polovice Konavoske župe s gradom Sokolom* (16. 8. 1420. u Podvisokom

a		d		k		u	
b		ž		m		h	
v		z		n		c	
g		i	 	r		č	

)

¹⁵³ Vidi str. 257 – 258.

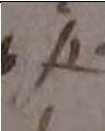

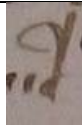

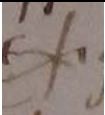
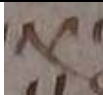

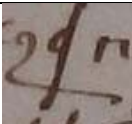

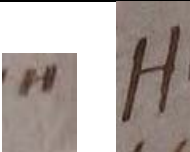
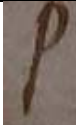

Tab. LXXXI. Primjeri spajanja slovnih oblika u *Povelji kojom kralj Tvrtko II potvrđuje Sandaljevo ustupanje Dubrovčanima polovice Konavoske župe s gradom Sokolom* (16. 8. 1420. u Podvisokom)

Primjer	Transliteracija	Pozicija u tekstu
	<i>človikolubijo</i>	1. redak
	<i>milostivnomu</i>	1. redak
	<i>i po neizrečenomu</i>	1. redak
	<i>i na prvih</i>	2. redak
	<i>i praviti</i>	5. redak
	<i>zapisaniêa</i>	6. redak
	<i>negov</i>	10. redak

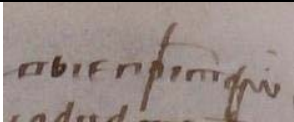
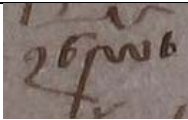
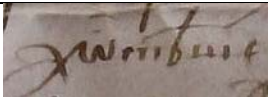
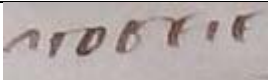
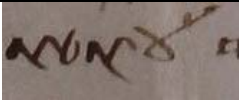
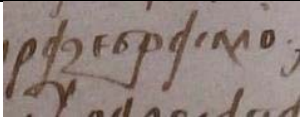
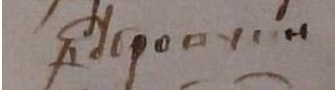
Sljedeća po redu je *Povelja kojom Dubrovčani utvrđuju prijateljstvo s vojvodom Radoslavom Pavlovićem* (18. 2. 1421.), čiji je autor pisar Rusko Hristoforović. Minuskula koju Hristoforović koristi jedna je od najreprezentativnijih primjera razvijene faze ove vrste pisma, sa svim karakterističnim slovni oblicima koji joj pripadaju. Kad se bolje pogleda azbuka Hristoforovićevog pisma, može se vidjeti kako slovni oblici morfološki ne odstupaju previše od pisma diplomatske minuskule, te su neke specifične karakteristike minimalne. Slovni oblik *b* nije rotiran horizontalno kao kod nekih drugih pisara (primjerice Zvijezdić), ali prilikom njegova pisanja vidljiva je tendencija prema tome. Pri pisanju slovnog oblika *z* vertikalna linija skreće najprije ulijevo, a zatim naglo udesno, tvoreći oblik kojeg se najbolje može opisati kao jako sličan broju 2, a također najviše liči svom latinskom pandanu. Ovako pisano *z* kao posebnost Ruskovog pisma u završnom stadiju njegovog pisarskog djelovanja spominje i Đorđić (1971:149). Verzija slovnog oblika *i* s produženim nožicama standardan je postav i pisma ove povelje, te se time poklapa s većinom minuskulnih povelja. Kod slovnog oblika *m* lijevi krak trokuta spušta se duboko ispod donje linije, što je karakteristika koja se ponavlja kod većeg broja pisara (prethodne dvije povelje dijaka Dušana i Vladića kao samo neki od primjera). Slovni oblik *h* također standardno probija donju liniju sustava, a karakteristično je i slovo *č* koje i u ovoj povelji sliči latiničnom slovu *v*.

Spajanja slovnih oblika zabilježena su i u Ruskovom dokumentu, ali ne u tolikoj mjeri, a u tekstu nije zabilježeno spajanje više od dvaju slovnih oblika. Posebno popularna su spajanja slovnih oblika *g* i *ô*, što se može vidjeti na primjerima *ṽsepr̃ês(ve)tagô* (1. redak) i *z b(o)gô^mb* (4. redak). Još jedan primjer spajanja suglasnika i samoglasnika *ô* nalazi se u glagolu *hôtêše* (15. redak). Spajanja suglasnika sa samoglasnikom nalaze se i u primjerima *ljubeje* (15. redak) i *momu* (18. redak). Naravno, postoje i kombinacije spajanja suglasnika, a kao najpopularnija ističe se ona u kojoj se spajaju slovni oblici *b* i *r*: *razebrasmo* (7. redak), *dubrov(a)čki* (26. redak).

Tab. LXXXII. Posebni slovni oblici u *Povelji kojom Dubrovčani utvrđuju prijateljstvo s vojvodom Radoslavom Pavlovićem* (18. 2. 1421.)

a		d		k		u	
b		ž		m		h	
v		z		n		c	
g		i		r		č	

Tab LXXXIII Primjeri spajanja slovnih oblika u *Povelji kojom Dubrovčani utvrđuju prijateljstvo s vojvodom Radoslavom Pavlovićem* (18. 2. 1421.)

Primjer	Transliteracija	Pozicija
	<i>v̋sepr̋s(ve)tagō</i>	1. redak
	<i>z b(o)gō^mb</i>	4. redak
	<i>hōtēše</i>	15. redak
	<i>ljubeje</i>	15. redak
	<i>momu</i>	18. redak
	<i>razebrasmo</i>	7. redak
	<i>dubrov(a)čki</i>	26. redak

Svojevrsan odgovor, odnosno nastavak dopisivanja i suradnje predstavlja *Povelja kojom vojvoda Radoslav Pavlović potvrđuje Sandaljevo ustupanje polovice Konavala i zaboravlja svađe s Dubrovčanima* (24. 4. 1421. u Borču) autora dijaka Vlatka Maroša. Pismo ovog autora po svim svojim morfološkim karakteristikama pribraja se grupi razvijene diplomatske minuskule, s velikim brojem pripadajućih slovnih oblika; *a, b, v, g, d, ž, k, r, u, h, c, č*. Jedna od posebnosti pisma koja se pojavljuje i u drugim minuskulnim azbukama (poglavito kod Zvijezdića) dvostruki je način pisanja slovnog oblika *v*, kod kojeg njegova druga verzija posjeduje trbuhe karakteristične za ustavni oblik ovog slova. Nadalje, od specifičnih slovnih oblika pojavljuje se poveznica s Ruskovim pismom prilikom pisanja slova *z*. Ono i u ovoj povelji ima specifičan „labuđi“ oblik jako sličan broju 2. Slovni oblik *m* piše se sa spušenom lijevom crtom centralnog trokuta ispod donje linije, koja se ponekad uvija u prepoznatljivu viticu. Od ostalih posebnosti pisma treba ističe se slovni oblik *ju*, čije je vertikalno stablo izduženo u tolikoj mjeri da obostrano probija linijski sustav.¹⁵⁴

Trend spajanja slovnih oblika naglašen je i u tekstu ove povelje, u kojoj uz češće spajanje dvaju slova postoje i slučajevi spajanja više od dva slova oblika. Spajanje slovnih oblika *g* i *h* sa samoglasnikom *ô* popularno je i u ovoj povelji – *moegô* (3. redak), *hôtismo* (5. redak). Osim ovih, česte su i kombinacije sa samoglasnikom *e*, a jedan dobar takav primjer nalazi se u 1. retku teksta gdje se spajaju slovni oblici *e* i *b* u riječi *nebesni*. Odličan primjer spajanja triju slovnih oblika (*t, e* i *l*) nalazi se u riječi *roditelmi* (4. redak). Ista kombinacija pojavljuje se i u 6. retku u riječi *prijatelbstvo*, gdje se osim navedenih slovnih oblika spajaju još slova *t* i *v*. Još jedan dobar primjer spajanja triju slovnih oblika nalazi se u riječi *gospocstvomi* (8. redak) u kojoj se spajaju slovni oblici *t, v* i *o*. Čak četiri slova oblika spojena su u osobnom imenu *petra* (15. redak) u kojem je jedino odvojeno slovo ujedno i posljednje, odnosno samoglasnik *a*.

¹⁵⁴ Po Nakaš, još jedna karakteristika bosaničke pismenosti (Nakaš 2010:27).

Tab. LXXXIV. Posebni slovni oblici u *Povelji kojom vojvoda Radoslav Pavlović potvrđuje Sandaljevo ustupanje polovice Konavala i zaboravlja svađe s Dubrovčanima* (24. 4. 1421. u Borču)

a		d		k		h	
b		ž		m		c	
v		z		r		č	
g		i		u		ju	

Tab. LXXXV. Primjeri spajanja slovni oblika u *Povelji kojom vojvoda Radoslav Pavlović potvrđuje Sandaljevo ustupanje polovice Konavala i zaboravlja svađe s Dubrovčanima* (24. 4. 1421. u Borču)

Primjer	Transliteracija	Pozicija
	<i>moegô</i>	3. redak
	<i>hôtismo</i>	5. redak
	<i>nebesni</i>	1. redak
	<i>roditelmi</i>	4. redak
	<i>prijateljstvo</i>	6. redak
	<i>gospocstvomi</i>	8. redak
	<i>petra</i>	15. redak

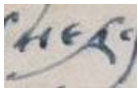

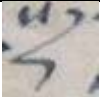

U kronološki sljedećoj *Povelji kojom herceg Stjepan Vukčić Kosača potvrđuje Dubrovčanima ranije zapise, Konavle i Vitaljinu* (10. 10. 1435. na Nevesinju) autor dijak Vlatko koristi se razvijenom verzijom pisma diplomatske minuskule, za koju i sam Stojanović govori kako se radi o kurzivu (Stojanović 1934: 41). Rukopis ovog autora prilično je različitiji od onoga njegovog imenjaka Vlatka Maroša iz prethodne povelje, a uzevši u obzir i vremensku razliku od 15 godina, izgleda kako se u ovom slučaju ipak radi o dva različita autora. Uz slovne oblike karakteristične za pismo diplomatske minuskule, i pismo ove povelje pokazuje neke svoje posebnosti. Prva od njih odnosi se na slovni oblik *b*, kojeg pisar zna rotirati ulijevo pod različitim kutevima od 45° ili 30° u odnosu na donju liniju sustava. Slovni oblik *d* piše se u dva oblika identična onima u povelji dijaka Grubača¹⁵⁵, tj. uz standardni minuskulni oblik slova postoji i manje korištena verzija koja izgleda identično onoj u ustavnom pismu. Specifično je pisanje i slovnog oblika *z*, koji se najlakše može opisati kao već viđeno *z* oblikovno slično broju 2, s razlikom što je u ovom slučaju horizontalna linija skraćena i na nju se veže još jedna kraća i oštra vertikalna linija. Kao i kod velikog broja minuskulnih povelja, i u ovoj se pojavljuje verzija slovnog oblika *i* s izduženim nožicama, čija je funkcija primarno veznička. Slovni oblik *m* u potpunosti se koordinira unutar centralnog dijela retka, čije linije ne prelaze ni njegovi slabiji slovni dijelovi.¹⁵⁶ Zanimljiv detalj nalazi se u 12. retku teksta, gdje se pri pisanju riječi *dvôri* pisar prvi i jedini put u tekstu koristi varijantom slovnog oblika *i* koja je identična latiničnoj varijanti. Ovaj primjer navodi na zaključak kako je pisar poznao i latinično pismo, što i nije neki rijedak slučaj uzevši u obzir geopolitičko – kulturološki krug u kojem je ova povelja nastala.

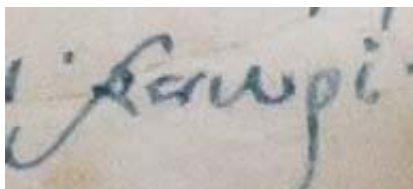
Spajanje slovnih oblika pojavljuje se nešto rjeđe, te nije zabilježen nijedan slučaj spajanja više od dvaju slovnih oblika. Kombinacija spoja slovnih oblika *g* i *ô* česta je i u tekstu ove povelje, s primjerima kao što su *sv(e)'agô* (1. redak), *zgôra* (21., 37., 38., 40. redak), *vladuĉagô* (38. redak). U 1. retku pojavljuje se i primjer spajanja slovnih oblika *p* i *a* pri pisanju osobnog imena *stêpanъ*. Pisaru nisu strane ni kombinacije s dva suglasnika, što dokazuju primjeri u riječima *dubrovačke* (14. redak spajaju se slovni oblici *b* i *r*) i *prilični* (45. redak, spajaju se slovni oblici *p* i *r*).

¹⁵⁵ Vidi str. 261.

¹⁵⁶ Što je prilično netipično za pismo ćirilice diplomatske minuskule

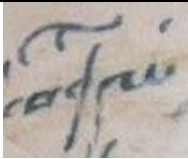
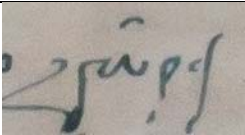
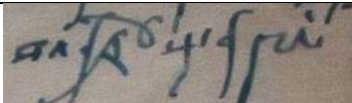
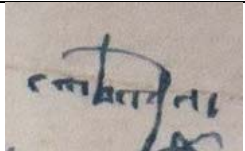
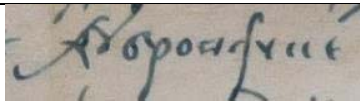
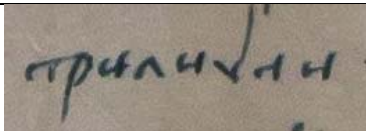
Tab. LXXXVI. Posebni slovni oblici u *Povelji kojom herceg Stjepan Vukčić Kosača potvrđuje Dubrovčanima ranije zapise, Konavle i Vitaljinu* (10. 10. 1435. na Nevesinju)

a 	d 	k 	h
b 	ž 	m 	c
v 	z 	r 	č
g 	i 	u 	

Slika 106. Primjer pisanja „latinične verzije“ slovnog oblika *i* u *Povelji hercega Stjepana Kosače* iz 12. retka teksta

Tab. LXXXVII. Primjeri spajanja slovnih oblika u *Povelji kojom herceg Stjepan Vukčić Kosača potvrđuje Dubrovčanima ranije zapise, Konavle i Vitaljinu* (10. 10. 1435. na Nevesinju)

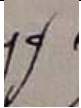

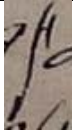

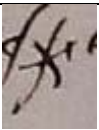

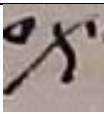

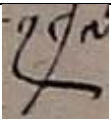

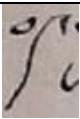
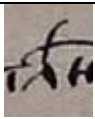

Primjer	Transliteracija	Pozicija
	<i>sv(e)agô</i>	1. redak
	<i>zgôra</i>	21., 37., 38., 40. redak
	<i>vladučagô</i>	38. redak
	<i>stêpanъ</i>	1. redak
	<i>dubrovačke</i>	14. redak
	<i>prilični</i>	45. redak

Sljedeća po redu je *Povelja kojom Radoslav Dragišić Kosača potvrđuje kako je primio svoj dio Sandaljevog nasljeđa* (20. 7. 1438. u Dubrovniku). Autor ovog dokumenta, dijak Vukman Jugović, koristi se razvijenom verzijom pisma diplomatske ćiriličke minuskule, koje je prisutno i u većini proučavanih spisa ovog razdoblja. Jugovićeva minuskula posjeduje sve karakteristične oblike ove vrste pisma, a pisareve invencije, odnosno posebnosti su u ovom slučaju u potpunosti minimalizirane. Neke od posebnosti koje nisu isključivo karakteristične za pismo Jugovićeve minuskule je pisanje slovnog oblika *z* s donjim krakom zavijenim udesno (koje je, kao što je već par puta spomenuto, nalik broju 2), ili pisanje slovnog oblika *ž* s produženim vertikalnim stablom. Jedna od istinskih posebnosti ove povelje je pisanje druge verzije slovnog oblika *i* kod kojeg je izdužena samo lijeva vertikalna nožica. Treba napomenuti

kako se ova druga verzija koristi ne samo kao veznik, već zna i normalno dolaziti u riječima. U ovoj povelji pojavljuje se prepoznatljivo slovo *đerv*, koje je karakteristično i za glagoljička pisma, a u ovoj povelji koristi se za označavanje glasa *ć* i često se piše s jerom iza njega. Dvojako pisanje postoji i kod slovnog oblika *m*. U ovom slučaju, osim verzije slične ustavnom obliku slova, pojavljuje se i oblikom za minuskulu karakterističnije slovo *m*, koje svojim krakom centralnog trokuta probija donju crtu linijskog sustava. Na kraju ovog pregleda morfoloških posebnosti slovnih oblika može se još spomenuti pisanje slovnog oblika *h*, kod kojeg su oba kraka spuštена ispod donje crte linijskog sustava.

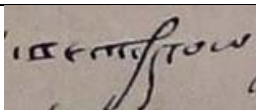

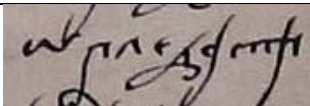
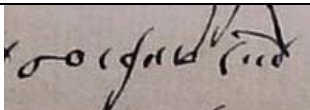
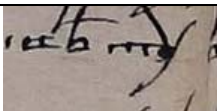
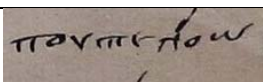
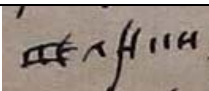
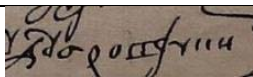
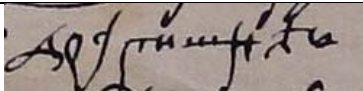
Spajanje slovnih oblika u velikoj mjeri je prisutno i u ovoj povelji, pri čemu se maksimalno spajaju dva slova oblika. Pritom autor povelje iskorištava ravne linije slovnih oblika kao pomoć pri spajanju na vrlo sličan način kako to radi i dijak Vlatko Maroš u povelji Radoslava Pavlovića.¹⁵⁷ Kao i obično, najčešće su kombinacije u kojima se spajaju suglasnik i samoglasnik: *t i a* u *svetagoô* (1. redak), *g i a* u *koga* (2. redak), *t i i* u *ôgledati* (3. redak), *b i o* u *bosanьsku* (3. redak), *t i a* u *svêta* (4. redak), *p i o* u *počtenoô* (7. redak), *v i e* u *veliki* (8. redak), *v i a* u *dubrovački* (9. redak). Primjer koji je najbliži višestrukome spajanju slovnih oblika nalazi se u 5. retku povelje, gdje se u prezimenu *dragišićb*, s pauzama između svakog, spajaju slovnici *g i i*, *š i i*, te *ć i b*.

Tab. LXXXVIII. Posebni slovnici oblici u *Povelji kojom Radoslav Dragišić Kosača potvrđuje kako je primio svoj dio Sandaljevog nasljeđa* (20. 7. 1438. u Dubrovniku)

a		d		i	 	u	
b		ž		k		h	
v		z		m	 	c	
g		ĝ		r		č	

¹⁵⁷ Vidi str. 267 – 268.

Tab LXXXIX Primjeri spajanja slovni oblika u *Povelji kojom Radoslav Dragišić Kosača potvrđuje kako je primio svoj dio Sandaljevog nasljeđa* (20. 7. 1438. u Dubrovniku)

Primjer	Transliteracija	Pozicija
	<i>svetagoô</i>	1. redak
	<i>koga</i>	2. redak
	<i>ôgledati</i>	3. redak
	<i>bosanьsku</i>	3. redak
	<i>svêta</i>	4. redak
	<i>počtenoô</i>	7. redak
	<i>veliki</i>	8. redak
	<i>dubrovački</i>	9. redak
	<i>dragišić</i>	5. redak

Još jedan dokument iz pera dubrovačkog pisara Nikše Zvijezdića je *Povelja kojom Dubrovčani izdaju Stjepanu Kosači njegov dio Sandaljeve ostave* (18. 9. 1438.). Kao i u prijašnjem Zvijezdićevu dokumentu¹⁵⁸, i ovdje je moguće vidjeti sve morfološki karakteristične slovne oblike ćiriličke diplomatičke minuskule, uz određen udio specifičnih pisarskih inovacija, koje su mahom iste kao i u prethodnom dokumentu. Razlog zbog kojeg je proučavan još jedan dokument iz Zvijezdićeva opusa leži u želji za dodatnom provjerom i utvrđivanjem specifičnih slovni oblika za rukopis ovog izuzetno važnog pisara dubrovačke srednjovjekovne slavenske kancelarije. Jedna od prvih, a ujedno i najvažnijih posebnosti, manifestira se u načinu pisanja slovnog oblika *b*, koji je kod Zvijezdića rotiran ulijevo za 45 stupnjeva, te tim činom čitavim

¹⁵⁸ Vidi str. 259 – 260., prijepis *Povelje kralja Stjepana Ostojića*

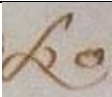

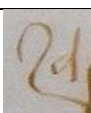

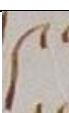

svojim tijelom „leži“ na donjoj crti linijskog sustava, uredno se koordinirajući s ostalim slovima i glavnim slovnim dijelovima u centralnom dijelu retka. Dvojako pisanje određenih slovnih oblika karakteristično je i za ovog dubrovačkog notara, a prvi u nizu takvih slučajeva dolazi sa slovnim oblikom *v*, koje osim varijante karakteristične za pismo diplomatske minuskule¹⁵⁹, posjeduje i oblik nalik ustavnom, s karakterističnim trbusima od kojih ovaj gornji zna prelaziti gornju crtu linijskog sustava. Situacija je identična i kod slovnog oblika *d*, gdje je druga verzija slova također nalik ustavnoj, a jezičci/crte istog probijaju donju crtu linijskog sustava. Slovni oblik *z* i ovdje se piše s donjom linijom zavijenom u desnu stranu, tvoreći time oblik nalik broju 2. Dvojako pisanje slovnog oblika *i*, karakteristično za većinu minuskulnih povelja, pojavljuje se i u Zvijezdićevu rukopisu, a i ovdje se druga verzija slova piše s izduženim nožicama i u većini slučajeva se upotrebljava u ulozi veznika. Kao i kod nekih povelja bosanske provincijencije¹⁶⁰, slovni oblik *m* piše se bez ijedne linije izvan centralnog dijela retka, unutar kojeg se ovaj slovni oblik savršeno koordinira s ostatkom teksta. Posljednja specifičnost Zvijezdićevog pisma zasvjedočena je kod pisanja slovnog oblika *h*, koji u ovom slučaju probija donju crtu linijskog sustava s oba svoja kraka.

Spajanje slovnih oblika, taj neizostavan pokazatelj veze s kurzivnim pismima, zabilježeno je u Zvijezdićevom pismu, iako ne u tolikoj količini kao kod nekih prethodno proučavanih povelja. Čini se kako je spoj slovnih oblika *g* i *o* bio jako čest u periodu XV. st., jer je i u Zvijezdićevoj povelji definitivno najzastupljeniji. Naveden je primjer iz 1. retka teksta gdje se ova dva slova oblika spajaju u riječi *sve'agô*, ali kao što je već spomenuto, ovo spajanje pojavljuje se dosta često u tekstu povelje. Spajanje suglasnika i samoglasnika može se vidjeti još i na primjerima iz 7. i 28. retka teksta gdje se u riječima *počtenoga* i *poklada* spajaju slovni oblici *g* i *a*, odnosno *l* i *a*. Primjer spajanja triju slovnih oblika zabilježen je na samo jednom mjestu u tekstu, i to u zamjenici *sega* (29. redak), gdje se spajaju slovni oblici *e*, *g* i *a*. Još jedan zanimljiv primjer spajanja slovnih oblika nalazi se pri samom kraju teksta. U riječi *ôbetovano* (49. redak) spajaju se slovni oblici *b* i *e*, te *t* i *o*, s prekidom između ova dva spoja. Kao i u dosta drugih povelja XV. st., i u ovoj Zvijezdićevoj najčešća su spajanja dvaju slovnih oblika, s tim da je u Zvijezdićevom slučaju vidljivo i određeno „siromaštvo“ u varijantama spajanja istih.

¹⁵⁹ Dakle, kvadrat uredno smješten unutar centralnog dijela retka.

¹⁶⁰ Vidi dokumente Radoslava Dragišića Kosače i hercega Stjepana Vukčića Kosače

Tab. XC. Posebni slovni oblici u *Povelji kojom Dubrovčani izdaju Stjepanu Kosači njegov dio Sandaljeve ostave* (18. 9. 1438.)

a		d	 	k		h	
b		ž		m		c	
v	 	z		r		č	
g		i	 	u			

Tab. XCI. Primjeri spajanja slovni oblika u *Povelji kojom Dubrovčani izdaju Stjepanu Kosači njegov dio Sandaljeve ostave* (18. 9. 1438.)

Primjer	Transliteracija	Pozicija
	<i>sve'agô</i>	1. redak
	<i>poštenoga</i>	7. redak
	<i>poklada</i>	28. redak
	<i>sega</i>	29. redak
	<i>ôbetovano</i>	49. redak

Azbuka dijaka Radića Vukičevića u *Povelji kojom humski vojvoda Ivaniš i njegova braća sklapaju savez s Dubrovčanima protiv hercega Stjepana* (25. 3. 1452. u Vrataru) posjeduje znatan broj morfoloških posebnosti slovnih oblika koje ju izdvajaju od ostalih povelja ovog razdoblja. Već na prvi pogled vidljiva je oštrina poteza Vukičevićevih slovnih oblika, sličnu onoj koju smo imali prilike vidjeti u azbuci *Povelje kralja Tvrtka II.* (autora dijaka Dušana).¹⁶¹ Govoreći o slovnim posebnostima, one počinju s pisanjem slovnog oblika *a*. Kod njega izostaje klasičan trbuščić na sredini vertikalnog stabla, a umjesto njega pisar se koristi viticom koja počinje na vrhu vertikale te zavija u lijevu stranu.¹⁶² Na taj način pisanje ovog slovnog oblika je još više pojednostavljeno, što naravno i ubrzava čitav proces pisanja. Slovni oblik *e*, koji u prethodnim poveljama ima donekle standardan oblik, u pismu dijaka Radića doživljava određene modifikacije. Njegov glavni eliptoidni dio je uvećan i gotovo pa u potpunosti izravan u vertikalnu liniju, te tim činom često probija linijski sustav. U ovoj povelji ne pojavljuje se dvojako pisanje slovnog oblika *i*. Njegov oblik doduše nije standardan, jer mu se lijeva vertikalna nožica produžava, a i same dimenzije slova nekad znaju oscilirati. Slovni oblik *ž* piše se u prilično standardnom obliku kojeg čini križić kroz kojeg prolazi izduženo vertikalno stablo. Specifičnost ovog oblika u Dušanovom pismu leži u tome što to vertikalno stablo često zna „promašiti“ križić slova. Sljedeća posebnost zabilježena je kod pisanja slovnog oblika *m*, kod kojeg se uz stranicu samog kraka također produžava lijeva nožica. Sličnost s Dušanovim pismom vidljiva je i prilikom pisanja slovnog oblika *n*, koje i u ovom slučaju ima tendenciju „odljepljivanja“ od donje crte linijskog sustava. Modifikacije pisma postoje i u pisanju slovnog oblika *r*, kod kojeg je vertikalno stablo prilično ukošeno u desnu stranu, a ono pritom gubi svoju standardnu zavijenost i viticu kojom inače završava. Da je dijak Radić pisar koji voli mijenjati izgled i najjednostavnijih slovnih oblika potvrđuje i pisanje slova *s*. Ono je također doživjelo svojevrsno ispravljanje (svoje jedine) linije, zbog kojeg je ovaj slovni oblik u tekstu u nekim slučajevima teže prepoznati. Zadnja posebnost pisma, koja nije karakteristična isključivo za dijaka Radića¹⁶³, je produžavanje obaju krakova slova *h* ispod donje crte linijskog sustava.

Spajanje slovnih oblika u manjoj mjeri se pojavljuje u tekstu ove povelje, a i u ovom slučaju zabilježena su spajanja samo dvaju slovnih oblika. Prilikom spajanja, najzastupljenije su kombinacije slovnog oblika *e* i suglasnika: *e* i *v* u riječi *voevo^da* (1. redak), *e* i *t* u imenu *petra*

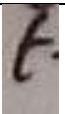
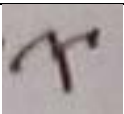

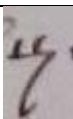

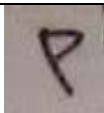

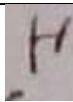

¹⁶¹ Vidi str. 262 – 264.

¹⁶² Ovakvo pisano *a* možda bi se moglo smatrati i posebnošću humske redakcije minuskule (za tu pretpostavku je ipak potrebna potvrda na većem uzorku)

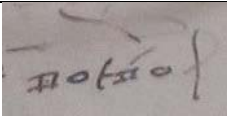
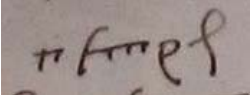
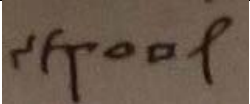
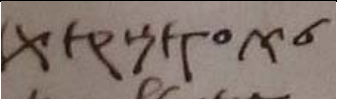
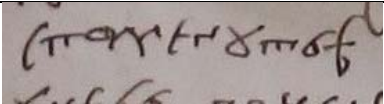
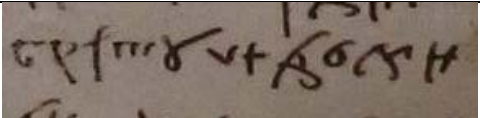
¹⁶³ Vidi primjerice prethodnu Zvijezdićevu povelju

(6. redak), *e* i *g* u riječi *negova* (16. redak), *e* i *r* u riječi *hercegomъ* (19. redak). Osim ovih, zabilježeno je još spajanje slovni oblika *p* i *o* u riječi *spomenutъê* (5. redak), a zabilježeno je i spajanje suglasnika *b* i *r* u riječi *bratučedomi* (31. redak). Ovo nisu jedini primjeri spajanja slovni oblika u tekstu, ali su prikazani primjeri svih mogućih kombinacija spajanja.

Tab. XCII. Posebni slovni oblici u *Povelji kojom humski vojvoda Ivaniš i njegova braća sklapaju savez s Dubrovčanima protiv hercega Stjepana* (25. 3. 1452. u Vrataru)

a		e		m		h	
b		ž		n		c	
v		z		r		č	
g		i		s			
d		k		u			

Tab. XCIII. Primjeri spajanja slovnih oblika u *Povelji kojom humski vojvoda Ivaniš i njegova braća sklapaju savez s Dubrovčanima protiv hercega Stjepana* (25. 3. 1452. u Vrataru)

Primjer	Transliteracija	Pozicija
	voevod ^a	1. redak
	petra	6. redak
	negova	16. redak
	hercegom ^b	19. redak
	spomenut ^b	5. redak
	bratuchdomi	31. redak

Sljedeći dokument je prijepis Zvijezdićeve *Povelje kojom Dubrovčani sklapaju savez s vojvodom Ivanišem i njegovom braćom protiv hercega Stjepana, te obećavaju novčanu pomoć* (25. 3. 1452. u Dubrovniku) čiji je autor dubrovački notar Marinko Cvjetković. Ova povelja je svojevrsan nastavak prethodnog dokumenta, a prijepis se nalazi u već nekoliko puta spominjanoj knjizi *Codex Ragusinus*. Budući da je Marinko Zvijezdićev nasljednik, za pretpostaviti je kako je ovaj prijepis mlađi od navedenog datuma originala. Nesretna okolnost je što su listovi dokumenta, na kojima se nalaze i neki jako zanimljivi Cvjetkovićevi crteži, prilično oštećeni što mjestimično uzrokuje nemogućnost iščitavanja teksta. Cvjetkovićeva diplomatska minuskula još je jedan tipičan predstavnik razvijene faze ovog pisma, s razlikom što je duktus pisanja donekle usporeniji, a samim tim uredniji i svečaniji. U azbuci pisma vidljivi su svi morfološki karakteristični oblici pisma diplomatske minuskule, uz neke varijacije koje smo već imali prilike vidjeti u prethodno proučavanim dokumentima i poveljama. Te varijacije u prvom planu se odnose na dvojako pisanje određenih slovnih oblika. Baš kao i njegov prehodnik Zvijezdić, autor piše dvojako slovne oblike *v* i *d*, pri čemu druge

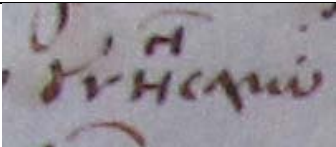
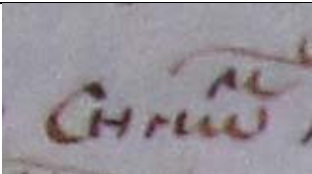
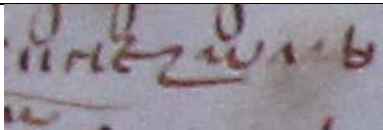
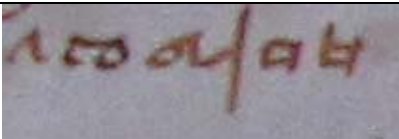
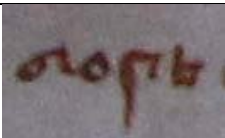
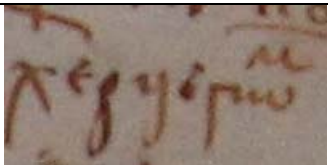
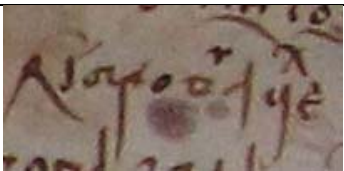
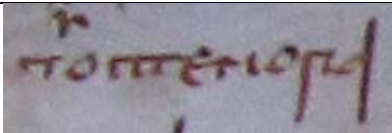

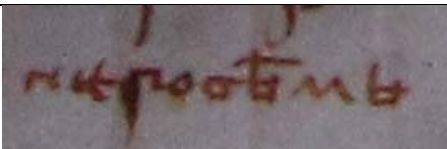
verzije slova jako slične svojim ustavnim verzijama. Pritom se kod druge verzije slovnog oblika *v* donji trbuh spušta ispod linije retka, dok su kod slovnog oblika *d* vertikalni jezičci produženi u nožice koje se također spuštaju ispod linije. Dvojako pisanje pojavljuje se još kod slovnih oblika *i*, gdje se verzija s produženim vertikalnim nožicama već standardno uglavnom koristi za označavanje veznika, te kod slovnog oblika *m*, koji osim verzije s produženim krakom trokuta posjeduje i onu koja ne izlazi iz okvira centralnog retka linijskog sustava. Dvojako pisanje pojavljuje se i kod jednog slovnog oblika kojem ta pojava inače nije karakteristična, a riječ je o slovu *ġ*. U Cvjetkovićevoj azbuci njegove verzije se razlikuju po glavnom slovnom dijelu (postolju) koje zna biti kvadratičnog, odnosno trokutastog oblika.

Spajanje slovnih oblika prilično je česta pojava u ovom dokumentu, a osim najčešćeg spajanja dvaju slovnih oblika, pojavljuju se i primjeri višestrukog spajanja. Kombinacije spajanja suglasnika i samoglasnika i ovdje su standardno najzastupljenije s primjerima kao što su spajanja slovnih oblika *m* i *ô* u riječi *učⁿ(i)smô* (4. redak 1. stranice), *n* i *ô* u *sinô^m* (5. redak 1. stranice), *e* i *z* u *knezômb* (8. redak 1. stranice), *b* i *a* u *ljubavb* (12. redak 1. stranice), *b* i *o* u *bogb* (28. redak 1. stranice), *g* i *ô* u *hercegô^m* (10. redak 2. stranice). Vrlo često je i spajanje suglasnika *b* i *r*, što se može vidjeti iz primjera u riječi *dubrova^čce^h* (14. redak 2. stranice). Kao što je već rečeno, povremeno se pojavljuju i slučajevi spajanja više od dvaju slovnih oblika. U 10. retku 1. stranice teksta u riječi *po^čtenoga* spojeno je čak 6 slovnih oblika, odnosno čitav dio riječi, *-tenoga*, je pisan bez prekida. Još jedan primjer spajanja više od dvaju slovnih oblika nalazi se u obliku pomoćnog glagola *biti – budemô* (33. redak 1. stranice), gdje su spojeni skoro svi slovni oblici s jedva vidljivim prekidom između slova *u* i *d*. Zadnji primjer višestrukog spajanja nalazi se odmah u sljedećem, 34. retku, teksta na istoj stranici gdje se u riječi *njegovêmb* spajaju slovni oblici *je*, *g* i *o*, te *v* i *ê*. Kad ne bi bilo pauze između slovnih oblika *o* i *v*, imali bi još jedan spoj od 6 slovnih oblika, dakle neprekinutost pisanja karakterističnu za kurzivna pisma. Moguće je kako postoje još neki od primjera višestrukog spajanja slovnih oblika u tekstu koji nisu identificirani zbog već navedene oštećenosti papira.

Tab. XCIV. Posebni slovni oblici u Cvjetkovićevom prijepisu *Povelje kojom Dubrovčani sklapaju savez s vojvodom Ivanišem i njegovom braćom protiv hercega Stjepana, te obećavaju novčanu pomoć* (25. 3. 1452. u Dubrovniku)

a		d	 	i	 	u	
b		ž		k		h	
v	 	z		m	 	c	
g		g̃	 	r		č	

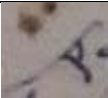

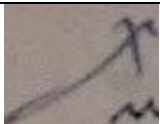

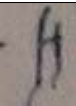

Tab. XCV. Primjeri spajanja slovnih oblika u Cvjetkovićevom priјepisu *Povelje kojom Dubrovčani sklapaju savez s vojvodom Ivanišem i njegovom braćom protiv hercega Stjepana, te obećavaju novčanu pomoć* (25. 3. 1452. u Dubrovniku)

Primjer	Transliteracija	Pozicija
	<i>učn(i)smô</i>	4. redak 1. stranice
	<i>sinô^m</i>	5. redak 1. stranice
	<i>knezô^m</i>	8. redak 1. stranice
	<i>ljubavъ</i>	12. redak 1. stranice
	<i>bogъ</i>	28. redak 1. stranice
	<i>hercegô^m</i>	10. redak 2. stranice
	<i>dubrova^čce^h</i>	14. redak 2. stranice
	<i>po^čtenoga</i>	10. redak 1. stranice
	<i>budemô</i>	33. redak 1. stranice
	<i>njegovê^m</i>	34. redak 1. stranice

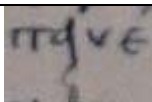
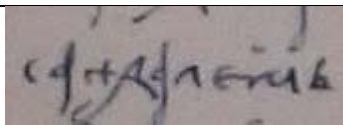
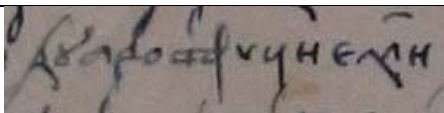

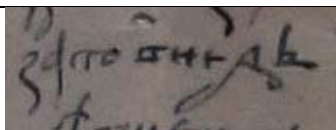
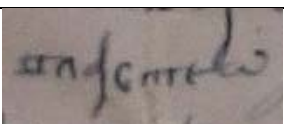
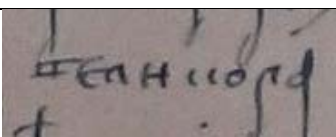
Sukob između Dubrovnika i hercega Stjepana Kosače nije dugo trajao, a da je tome tako svjedoči sljedeća *Povelja u kojoj se on miri s Dubrovčanima i potvrđuje im stare povlastice* (11. 4. 1454. u Novom). Autor ove povelje je dijak Radivoj Dobrišević, koji također koristi jednu razvijenu i estetski upadljivu verziju pisma ćirilčke diplomatske minuskule. Govoreći o posebnostima slovnih oblika Dobriševićevog pisma, na prvom mjestu je potrebno spomenuti pisanje slovnog oblika *b*, kojeg pisar rotira i polaže na crtu u istoj maniri kao što to radi i dubrovački notar Nikša Zvijezdić. Dvojako pisanje slovnih oblika pojavljuje se i u ovoj povelji. Kod slova *z* osim minuskulne postoji i druga verzija koja se razlikuje po načinu pisanja gornjeg dijela. U tom drugom obliku slova, piše se još jedna manja vertikalna crtica na koju se onda nadovezuje ostatak slova. Nadalje, i ovdje se pojavljuje standardno dvostruko pisanje slova *i*, kod kojeg i u ovom slučaju verzija s produženim nožicama uglavnom služi kao veznik. Dvojako se piše i slovni oblik *m*, koji uz verziju s produženim krakom trokuta još jednom posjeduje i oblik koji svojim linijama ne prelazi granice centralnog dijela retka. Moguća dvojakost pisanja postoji čak i kod slovnog oblika *s*, kojeg pisar u pojedinim slučajevima naglašava u tolikoj mjeri da ono svojim gornjim dijelom prelazi standardne granice centralnog dijela linijskog sustava. Čak bi se moglo zaključiti kako se pisar koristi velikim slovom *s*, kad ne bi postojali slučajevi uporabe ovog uvećanog oblika u samoj sredini riječi.

Spajanje slovnih oblika nije pretjerano često u tekstu, a kad se i dogodi uglavnom je riječ o spoju samo dvaju slova, i to uglavnom kombinacije suglasnika i samoglasnika. Takva spajanja postoje u primjerima *pače* (10. redak, spajaju se slova *p* i *a*), *sandalemъ* (12. redak, spajaju se slova *e* i *m*), *dubrovačciemi* (19. redak, spajaju se slova *v* i *a*), *voevoda* (38. redak, spajaju se slova *v* i *o*), *zapoviedъ* (46. redak, spajaju se slova *p* i *o*). U primjeru *vlasteô* (7. redak) pojavljuje se dvostruko spajanje slovnih oblika – *v* i *l*, te *e* i *ô*. Jedino zabilježeno spajanje više od dva slova oblika zabilježeno je u 16. retku teksta, gdje se u pridjevu *velikoga* spajaju tri prva slova (*vel-*).

Tab. XCVI. Posebni slovni oblici u *Povelji kojom se herceg Stjepan Kosača miri s Dubrovčanima i potvrđuje im stare povlastice* (11. 4. 1454. u Novom)

a		d		k		u	
b		ž		m	 	h	
v		z	 	r		c	
g		i	 	s	 	č	

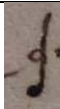

Tab XCVII Primjeri spajanja slovni oblika u *Povelji kojom se herceg Stjepan Kosača miri s Dubrovčanima i potvrđuje im stare povlastice* (11. 4. 1454. u Novom)

Primjer	Transliteracija	Pozicija
	<i>pače</i>	10. redak
	<i>sandalemb</i>	12. redak
	<i>dubrovačciemi</i>	19. redak
	<i>voevoda</i>	38. redak
	<i>zapoviedb</i>	46. redak
	<i>vlasteô</i>	7. redak
	<i>velikoga</i>	16. redak

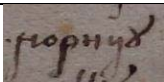
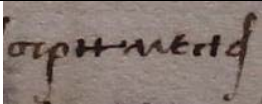
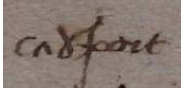
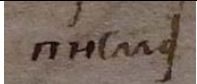
Kronološki sljedeća po redu je sadržajno kraća *Povelja kojom ugarski kralj Matijaš Korvin daruje neka sela fra Aleksandru Dubrovčaninu* (2. 11. 1465. na Savskom Brodu). Anonimni autor koristi se pismom diplomatske minuskule, koje zbog većeg razmaka između redaka, te sporijeg duktusa pisanja ostavlja dojam preglednosti i svečanosti. Pismo povelje, osim što posjeduje sve karakteristične minuskulne slovne oblike, ne ističe se nekom određenom specifičnošću morfologije istih. Posebnosti koje postoje u samoj azbuci pisma su uglavnom već viđene u prethodno proučavanim poveljama. Kao prvu od njih potrebno je spomenuti pisanje slovnog oblika *b*, koji je i u ovoj azbuci rotiran ulijevo i položen na donju liniju retka. Slovni oblik *i* pisan je dvojako i u povelji kralja Matijaša, a oblik *s* izduženim nožicama se standardno uglavnom koristi kao veznik. Slovni oblik *m*, koji se vrlo često zna također pisati dvojako, u ovoj povelji posjeduje samo jedan oblik čije linije ne prelaze granice centralnog dijela retka. Zadnja posebnost u morfologiji pisma povelje pojavljuje se prilikom pisanja slovnog oblika *c*, gdje je njegov gornji dio pisan u obliku polukruga, za razliku od standardne „uglaste“ glavice slova.

Uzme li se u obzir kratak sadržaj povelje, spajanje slovnih oblika u tekstu je prilično izražena pojava, sugerirajući time već naglašenu razvojnu crtu prema kurzivnom pismu koja dolazi do izražaja u ovom periodu. Naravno, i ovdje su najčešća spajanja samo dvaju slovnih oblika, koja predvode standardne kombinacije suglasnika i samoglasnika. Daleko najpopularnije je spajanje slovnih oblika *g* i *a* koje možemo vidjeti na primjeru iz 3. retka gdje je ovaj spoj zabilježen u riječi *redovnoga*. Još neke od kombinacija spajanja suglasnika i samoglasnika nalaze se u primjerima *svetoi* (4. redak, spajaju se *t* i *o*), *dajemo* (5. redak, spajaju se *je* i *m*), *goricu* (6. redak, spajaju se *g* i *o*), *dragô* (10. redak, spajaju se *g* i *ô*). U tekstu postoje i primjeri spajanja suglasnika, i to u primjerima *brimena* (4. redak, spajaju se *b* i *r*), *tri* (5. redak, spajaju se *t* i *r*), *vinogradi* (9. redak, spajaju se *g* i *r*). U povelji se pojavljuju i primjeri spajanja više od dvaju slovnih oblika. Prvi takav nalazi se u 2. retku, gdje se u imenici *službe*, spaja čitav jedan dio riječi (*-užbe*). Drugi primjer spajanja više od dva slova oblika pojavljuje se u 12. retku; u riječi *pisma* spojena su tri posljednja slova (*-sma*).

Tab. XCVIII. Posebni slovni oblici u *Povelji kojom ugarski kralj Matijaš Korvin daruje neka sela fra Aleksandru Dubrovčaninu* (2. 11. 1465. na Savskom Brodu)

a		d		k		h	
b		ž		m		c	
v		z		r		č	
g		i	 	u			

Tab. XCIX. Primjeri spajanja slovni oblika u *Povelji kojom ugarski kralj Matijaš Korvin daruje neka sela fra Aleksandru Dubrovčaninu* (2. 11. 1465. na Savskom Brodu)

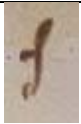

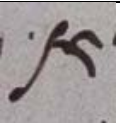
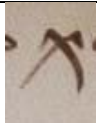

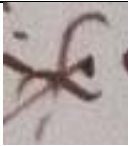

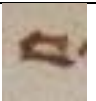

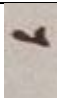

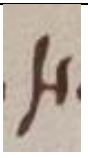

Primjer	Transliteracija	Pozicija
	<i>redovnoga</i>	3. redak
	<i>svetoi</i>	4. redak
	<i>dajemo</i>	5. redak
	<i>goricu</i>	6. redak
	<i>dragô</i>	10. redak
	<i>brimena</i>	4. redak
	<i>tri</i>	5. redak
	<i>vinogradi</i>	9. redak
	<i>službe</i>	2. redak
	<i>pisma</i>	12. redak

Povelja kojom herceg Vlatko i knez Stjepan potvrđuju kako su primili svo nasljedstvo koje im je Sandalj ostavio (26. 7. 1470 u Dubrovniku) djelo je dijaka Ivka, još jednog u nizu notara ovog razdoblja koji se koriste pismom razvijene diplomatske minuskule. Tu činjenicu najbolje potvrđuje sama azbuka pisma koja obiluje morfološkim posebnostima slovnih oblika karakterističnim za pismo diplomatske minuskule, primjerice kvadratično pisano slovo *v*, slovo *d* sa svojim udesno rotiranim trokutastim oblikom, slovo *k* čije se nožice ne spajaju, slovo *u* s natpisanom viticom i sl. Kako je slučaj i sa Zvijezdićevom, a i s velikim brojem drugih povelja, dijak Ivko za pojedine slovne oblike koristi dublete. Prvi takav slučaj je slovo *e*, koje osim uobičajenog ima i zastupljeniji oblik u tolikoj mjeri sličan slovu *s*, da ga je nekad u tekstu moguće prepoznati jedino iz konteksta. Za razliku od nekih drugih slovnih oblika, može se reći kako ovaj drugi oblik slova *e* nema neku pravopisnu ulogu u tekstu, niti pravila kada se točno pojavljuje. Tako nešto ne može se reći i za drugi oblik slova *i*, koji ima pretežito vezničku ulogu. Kod Ivka ovaj drugi oblik slova *i* ima produženu samo lijevu nožicu. Dvojako pisanje pojavljuje se i kod slovnog oblika *m*. Prvi, zastupljeniji oblik, klasično je slovo *m* koje svojim linijama ostaje unutar centralnog dijela retka teksta. Drugi je primjer karakterističniji za pismo diplomatske minuskule, sa znatno produženom lijevom i srednjom nogom koje probijaju donju crtu linijskog sustava. Donekle specifično je i pisanje slovnog oblika *h*, kojem su oba njegova kraka produžena duboko ispod donje linije.

I u ovoj povelji mogu se evidentirati spajanja slova nastala tijekom pisanja, koja upućuju na razvedeniji stupanj razvoja kurzivnih tendencija pisma povelje. Spajanja se događaju uglavnom između dva slova oblika, a u samo dva slučaja spojena su tri slova oblika. Naravno, najbrojnije su kombinacije spajanja suglasnika i samoglasnika s primjerima kao što su *save* (1. redak, spajaju se slovni oblici *a* i *v*), *slavnoga* (2. redak, spajaju se *g* i *a*), *po^d(o)ba* (2. redak, spajaju se *b* i *a*), *mⁿogo* (2. redak, *g* i *o*), *san^dala* (2. redak, spajaju se *l* i *a*), *mnogo* (3. redak, spajaju se *o* i *g*), *notari* (9. redak, spajaju se *a* i *r*), *ovê^m* (17. redak, spajaju se *ê* i *m*), *pisanem* (17. redak, *e* i *m*), *imali* (18. redak, *m* i *a*), *naš* (19. redak, *n* i *a*), *imenovani* (22. redak, *v* i *a*), *dubrovačci^h* (24. redak, *d* i *u*). Od primjera spajanja suglasnika, česta je kombinacija slovnih oblika *b* i *r*, koja se može vidjeti u 6. retku u riječi *bratêncema*. U tekstu se pojavljuju i riječi s više kombinacija spajanja dvaju slovnih oblika. U 8 retku spajaju se slovni oblici *r* i *a*, te *t* i *b* u riječi *kratb*, dok se u 10. retku pojavljuje kombinacija spojeva *p* i *a*, te *n* i *a* u imenu *stêpana*. Zanimljiv je slučaj iz 18. retka gdje se veznik *i* piše spojeno sa sljedećom riječi – *iuzeli*. U istoj riječi spajaju se još i slovni oblici *e* i *l*. Spomenuti spojevi više od dvaju slovnih oblika pojavljuju se u 21. retku teksta, gdje se u riječi *svêta* spajaju slovni oblici *sve*-, te zatim s prekidom između *t* i *a*. Drugi spoj triju slovnih oblika zabilježen je u vlastitom imenu *vlatko*

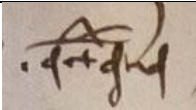
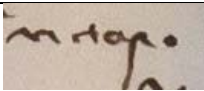
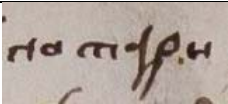
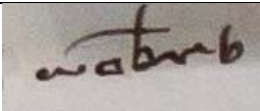
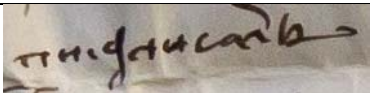
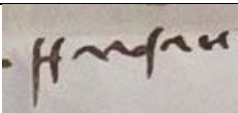
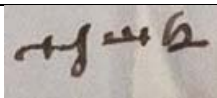
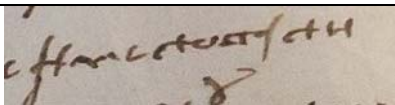
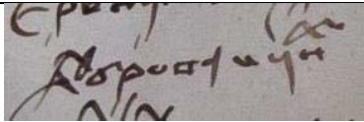
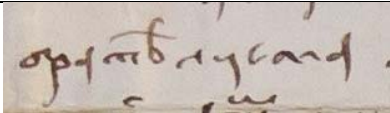
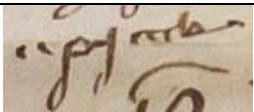
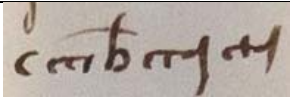
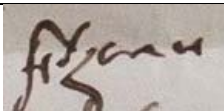
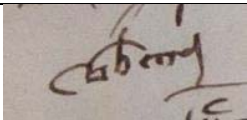
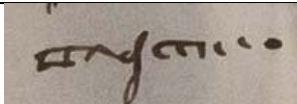
(23. redak), gdje spoj dolazi na početku riječi, *vla-*. Sudeći po linijama koje spajaju slovne oblike, može se zaključiti kako ovim procesom pisar pokušava postići što veću brzinu pisanja isprave, te tim činom možemo dovesti ovo pismo u vezu s kurzivnim, jer je u oba slučaja zabilježena namjera bržeg pisanja teksta.

Tab. C. Posebni slovni oblici u *Povelji kojom herceg Vlatko i knez Stjepan potvrđuju kako su primili svo nasljedstvo koje im je Sandalj ostavio* (26. 7. 1470 u Dubrovniku)

a		e	 	m	 	h	
b		ž		n		c	
v		z		r		č	
g		i	 	s			
d		k		u			

Tab. CI. Primjeri spajanja slovni oblika u *Povelji kojom herceg Vlatko i knez Stjepan potvrđuju kako su primili svo nasljedstvo koje im je Sandalj ostavio* (26. 7. 1470 u Dubrovniku)

Primjer	Transliteracija	Pozicija
	<i>save</i>	1. redak
	<i>slavnoga</i>	2. redak
	<i>po^d(o)ba</i>	2. redak
	<i>mⁿogo</i>	2. redak

	<i>san^dala</i>	2. redak
	<i>mnogo</i>	3. redak
	<i>notari</i>	9. redak
	<i>ovêm</i>	17. redak
	<i>pisanem</i>	17. redak
	<i>imali</i>	18. redak
	<i>naš</i>	19. redak
	<i>imenovani</i>	22. redak
	<i>dubrovačci^h</i>	24. redak
	<i>bratêncema</i>	6. redak
	<i>kratъ</i>	8. redak
	<i>stêpana</i>	10. redak
	<i>iuzeli</i>	18. redak
	<i>svêta</i>	21. redak
	<i>vlatko</i>	23. redak

Prvi od dva dokumenta otomanske provencijencije obuhvaćena ovim paleografskim istraživanjem je *Povelja kojom sultan Mehmed II potvrđuje Dubrovčanima trgovačke povlastice i određuje harač od 15 000 dukata* (7. 5. 1480. u Carigradu). Osim vidljivih razlika u dimenzijama povelje¹⁶⁴, prisutne su i razlike u ukupnom izgledu azbuke pisma. One se u povelji sultana Mehmeda II prvenstveno manifestiraju kroz izgled izduženih slabijih slovnih dijelova i linija općenito, asocirajući na morfologiju slovnih oblika *arebice*, službenog pisma Porte. Ove tendencije mogu se identificirati već u pisanju slovnog oblika *a*, kod kojeg je vertikalno stablo zakrivljeno upravo u toj maniri. Specifično *polaganje* slovnog oblika *b* na donju liniju karakteristično je i u ovoj povelji, te na taj način predstavlja poveznicu s nekima od prethodno proučavanih autora.¹⁶⁵ Slovni oblik *d* posjeduje morfologiju standardnu za pismo diplomatske minuskule, s naglaskom na donji krak slova koji se uvija na način opisan u gornjim recima, te tako ispoljava svojevrsan orijentalni utjecaj. Spomenuta uvijenost slovnih oblika prisutna je i prilikom pisanja slovnog oblika *z*, čija se krivulja posebno ističe u tekstu povelje. Uporaba dubleta, tj. dvojako pisanje pojedinih slovnih oblika, izostaje u azbuci pisma povelje. Tim činom se i slovo *i*, za koje gotovo pa vrijedi pravilo da se piše dvojako, bilježi u svojem jedinom i izvornom obliku koji ne prelazi dimenzije centralnog dijela retka. Koordiniranje unutar centralnog dijela retka karakteristično je i za slovni oblik *m*, koji takvim načinom pisanja pravi odmak od tipičnog minuskulnog slova, kod kojeg je pravilo da se jedna ili više nožica/krakova produžuje ispod donje crte linijskog sustava. Još neki od slovnih oblika kod kojih je vidljiva atipična uvijenost slabijih slovnih dijelova su *r*, *c*, *ê*, *ja* i *je*. Zanimljivo je i kako specifično uvijanje slabijih slovnih dijelova nije prisutno kod slovnog oblika *h*, čija morfologija velikim dijelom dopušta ovakvu pojavu. Umjesto toga, njegovi kraci su prilično ravne linije u usporedbi s prethodno pobrojanim slovnim oblicima.

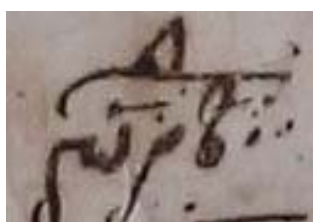
Spajanje slovnih oblika nije pretjerano izraženo u ovoj povelji, te su zabilježeni samo slučajevi spajanja slovnih oblika *g* i *ô*, što se može vidjeti i iz primjera *gô(spo)^d(a)rb* (1. redak).

¹⁶⁴ Dvije proučavane povelje imaju oblik svitka

¹⁶⁵ Dubrovački notar Nikša Zvizdčić i Sandaljev pisar dijak Grubač (iako je njegovo slovo *b* znalo varirati) kao prvi su pisali tako položen slovni oblik *b*. Kasnije se ovakvo *b* usustavljiva, te ga možemo vidjeti i u *Povelji Matije Korvina*.

Tab. CII. Posebni slovni oblici u *Povelji kojom sultan Mehmed II potvrđuje Dubrovčanima trgovačke povlastice i određuje harač od 15 000 dukata* (7. 5. 1480. u Carigradu)

a		ž		n		c	
b		z		r		č	
v		i		s		ê	
g		k		u		ja	
d		m		h		je	

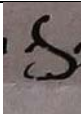
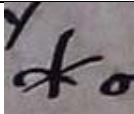

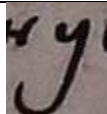
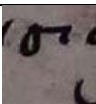

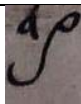

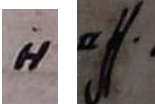

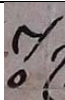
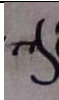
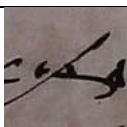

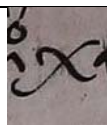

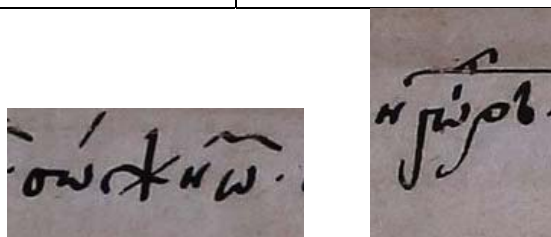
Slika 107. Primjer spajanja slovni oblika g i ô u riječi *gô(spo)^d(a)rъ* (1. redak)

Posljednji dokument korpusa ovog paleografskog istraživanja je *Povelja kojom sultan Bajazit II potvrđuje trgovačke povlastice i smanjuje harač na 12.500 dukata* (22. 11. 1481. u Drinopolju). Ona pokazuje morfološke karakteristike pisma toliko slične prethodnom dokumentu, da je vrlo lako moguće kako potječu iz pera iste pisarske ruke. Prethodno spominjana karakteristična uvijenost slabijih slovnih dijelova pojavljuje se u povelji sultana Bajazita II., i to redom kod istih slovnih oblika (*a, d, z, r, c, ê, ja i je*). Poveznicu s prethodnom poveljom predstavlja i pisanje slovnog oblika *b*, koji je i u ovom slučaju položen na donju crtu linijskog sustava. Za razliku od prethodne povelje, u ovoj se pojavljuje dvojako pisanje slovnog oblika *i*, ali je njegov oblik s izduženim nožicama slabo zastupljen u tekstu i gubi svoju vezničku ulogu, odnosno piše se bez nekih posebnih pravila. Slovni oblik *m* koordinira se unutar centralnog retka s ostalim glavnim slovnim oblicima i dijelovima, ne prelazeći linijski sustav svojim slabijim slovnim dijelovima, kao što je to slučaj i u prethodnoj povelji. Još jedna bitna razlika u odnosu na prethodnu povelju predstavlja pisanje slovnog oblika *h*, čiji su kraci u ovom slučaju uvijeni.

Poveznica s *Poveljom sultana Mehmeda II.*, ali i s velikim brojem prethodno proučavanih povelja predstavlja spajanje slovnih oblika *g* i *ô*, koje je često i u ovom dokumentu. Ipak, za razliku od prethodne povelje, u ovoj postoji još jedna kombinacija spajanja slovnih oblika – *b* i *ô*. Obje ove kombinacije mogu se vidjeti već na primjerima iz 1. retka teksta u riječima *bôžiô^m* i *gô(spo)^d(a)rъ*.

Tab. CIII. Posebni slovni oblici u *Povelji kojom sultan Bajazit II. potvrđuje trgovačke povlastice i smanjuje harač na 12.500 dukata* (22. 11. 1481. u Drinopolju)

a		ž		n		c	
b		z		r		č	
v		i		s		ê	
g		k		u		ja	
d		m		h		je	

Slika 108. Primjeri spajanja slovni oblika u *Povelji sultana Bajazita II.* u riječima *bôžiô^m* i *gô(spo)^d(a)r^b* (1. redak)

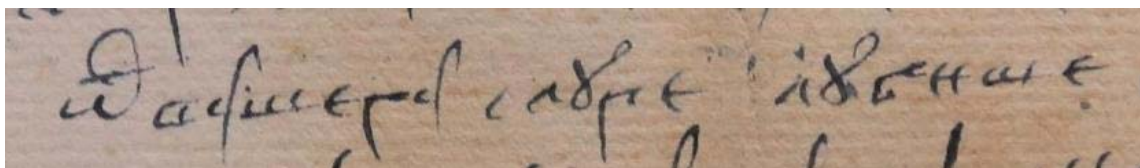
Promatrajući morfološke karakteristike pisma diplomatske minuskule XV.st., vidljivo je kako prevladava uporaba slovni oblika definiranih u prošlim razdobljima, poglavito tijekom XIV. st. Ono što izdvaja ovaj period zasigurno je pojačana uporaba dubleta, a ovaj trend osim posebnog slovni oblika *i* predvode još slova *v*, *d* i *m*. Situacija sa slovni oblikom *m* zanimljiva je zato što ono u velikom broju slučajeva gubi svoje minuskulne karakteristike u vidu izduživanja slabijih slovni dijelova, što se u neku ruku može povezati s lakšim koordiniranjem unutar centralnog dijela retka. Promjene u pisanju slovni oblika *b*, koje se u ovom razdoblju prvi put u potpunosti polaže na donju liniju sustava također su povezane uz ubrzanje procesa koordinacije slovni oblika unutar linijskog sustava. Također, nastavljeni su i još neki procesi iz XIV. st. Kao što se moglo vidjeti iz istraživanja, i dalje se nastavlja uporaba *đerva* pri bilježenju glasa /ć/. Ova pojava registrirana je u poveljama dubrovačke i bosanske provincijencije.

Spajanje slovnih oblika, kao jedno od najvažnijih obilježja kurzivnog pisma, prvi put postaje pravilo, a ne iznimka u proučavanim dokumentima i poveljama. Postoje razlike u zastupljenosti, frekvenciji i vrstama spajanja slovnih oblika, ali ova pojava je toliko ustaljena tijekom XV. st. da je nezaobilazan dio i ustavom pisanih dokumenata kao što je to primjerice proučavana *Povelja bosanskog kralja Stjepana Ostojića*. Ovaj podatak je jako bitan jer pokazuje kako osobine iz minuskule prodiru i u ustavna pisma. Kako je diplomatska minuskula prostor prirodnog razvoja pisma, taj smjer je, u konačnici, i razumljiv.

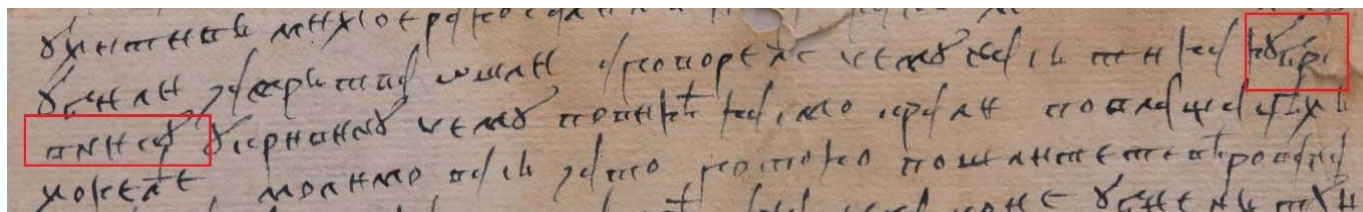
3.3.4. Razgodni znakovi: uspostavljanje razdvojenog pisanja, interpunkcija i velika slova

O važnosti ove kategorije pri iščitavanju i razumijevanju teksta općenito već smo pisali u prethodnim poglavljima. Kao i u prethodnim razdobljima, uporaba interpunkcijskih znakova točke i dvotočja, te pisanje velikog slova česte su pismovne pojave u proučavanim dokumentima ovog razdoblja. Skupa s razdvajanjem riječi u tekstu prazninama, one doprinose označavanju i razgraničavanju pojedinih riječi, rečenica i poglavlja, i/ili naglašavanju nekih dijelova teksta koje autor smatra posebno bitnima. Nekad se s njihovom uporabom mogu povezati i određena pravopisna pravila, kao što je to pisanje velikog slova iza znaka točke (dakle, identično kao u latiničnim uzusima kod kojih je sistematizacija ovih pravila počela znatno ranije), dok u drugim slučajevima takve veze izostaju. Isto tako, ponekad se tekst razgođuje i kombinacijama praznina i punktuacija.

U kronološki prvoj po redu *Povelji kojom Ljubiša Bogdančić javlja dubrovačkom knezu kako su njihovi ljudi tukli njegovog čovjeka* (ožujak 1412. u Trebinju) izostaje uporaba velikog slova, a i pisanje interpunkcijskih znakova. Pojedine riječi su više – manje uredno odvajane prazninama u tekstu, ali rečenice i rečenične dijelove moguće je prepoznati jedino iz konteksta. Razdvajanje riječi na kraju redaka odvija se kao i kod povelja iz prethodnog razdoblja, odnosno bez uporabe grafijskih pomoćnih sredstava (crtica ili bilo kakvih drugih znakova).

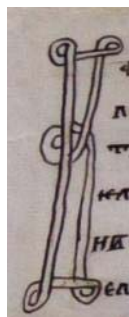

Slika 109. Primjer razgođivanja iz 2. retka teksta *Povelje kojom Ljubiša Bogdančić javlja dubrovačkom knezu kako su njihovi ljudi tukli njegovog čovjeka* (ožujak 1412. u Trebinju): *ô^d vašega sluge lubiše*

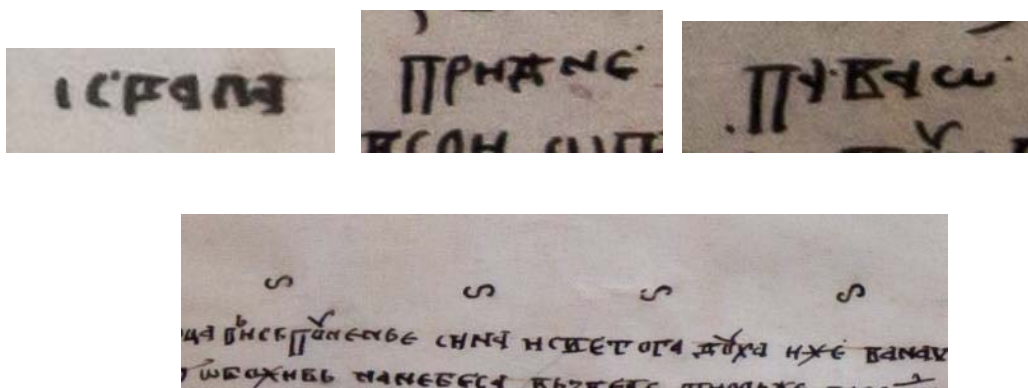

Slika 110. Primjer rastavljanja riječi na kraju 7. retka: *dubro – (vniku)*

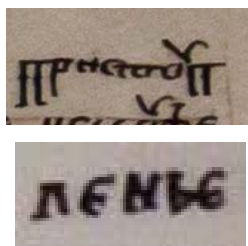
Tekst *Povelje kojom bosanski kralj Stjepan Ostojić potvrđuje Dubrovniku povelje svojih prethodnika* (5. 3. 1419. u Zvečaju) počinje velikim, ukrašenim inicijalom slovnog oblika *V*, koji je ujedno i jedino veliko pisano slovo u dokumentu. Također, iznad prvog, ali i iznad 6. retka pojavljuju se linije koje se najbolje mogu opisati kao horizontalno polegnuta latinična slova *s*. Osim ukrasne, neka druga uloga ovih linija u tekstu nije jasno definirana. Riječi u tekstu uredno su razdvajane prazninama, te se može reći kako se tekst pravilno razgođuje, a interpunkcijski znakovi kao sredstvo nekog smislenog razdvajanja rečeničnih dijelova, odnosno rečenica – izostaju. Potrebno je spomenuti kako se točke u tekstu pojavljuju s vremena na vrijeme, ali djelomično i potpuno izvan konteksta i na čudnim mjestima kao što je to na sredini riječi, iznad pojedinog slova u riječi, ili čak između dva slova oblika iste riječi. Zbog toga je gotovo nemoguće izvući zaključak kako se radi o ikakvom pokušaju razgođivanja teksta, već je vjerojatnije kako su ove točkice nastale uslijed odmaranja pisarske ruke tokom samog procesa pisanja, dakle riječ je o slučajnosti. Rastavljanje riječi na kraju redaka nastavlja se odvijati prema već uspostavljenom pravilu, odnosno uporaba ikakvih grafijskih sredstava prilikom samog rastavljanja izostaje.

Slika 111. Početni inicijal *Povelje kralja Stjepana Ostojića*

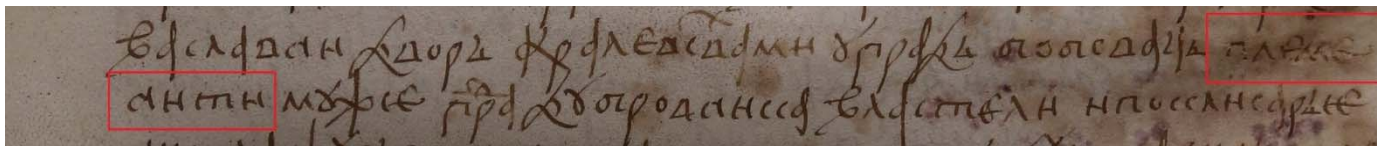

Slika 112. Primjeri pisanja interpunkcijskog znaka točke u *Povelji kralja Stjepana Ostojića* na riječima *krala* (11.r.), *pridne* (12.r.) i *pavaô* (18.r.), te oznake iznad 1. retka teksta.

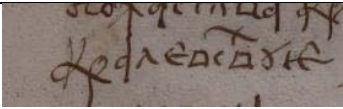
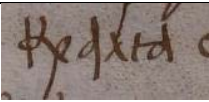
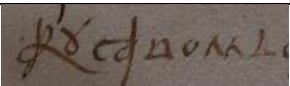

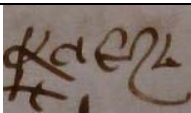
Slika 113. Rastavljanje riječi *pristup* – (*lenъ*) na kraju 1. retka povelje

U mlađem prijepisu *Ostojićeve povelje*, čiji je autor dubrovački notar Nikša Zvijezdić, situacija je nešto drukčija. Ovdje se na par mjesta pojavljuje veliko slovo, prvenstveno slovni oblik *K*, i to u riječima titulacije *Kralevs'vuje* (11. redak), *Kralja* (12. redak), *Knezъ* (27. redak 2. stranice). Također, velikim se piše i kraljičino osobno ime, *Kujavomъ* (32. redak). Treba spomenuti mogućnost kako ovako pisano slovo *K* uopće nije veliko slovo, već dvojako pisan slovni oblik kao što je to čest slučaj u Zvijezdićevom pismu, što se može vidjeti i pri pisanju slovni oblika *v* i *d*. Naime, osim početka 2. stranice teksta gdje se vidi veliko pisano *S* u riječi *Stvori* (iako nešto slabije zbog crvenila početka teksta s 1. stranice), u tekstu ne postoje primjeri veliko pisanog slova osim već spomenutog *K*. Ukoliko pisar koristi veliko slovo i za pisanje osobnih imena (kao što je to slučaj s kraljičinim), nejasno je zašto ista izostaju i pri pisanju ostalih osobnih imena u tekstu. Primjerice, pisar i samo ime kralja Stjepana piše malim slovom, što se može i vidjeti u 12. retku teksta, a također i imena plemića prisutnih pri polaganju zakletve, koja se spominju na samom kraju teksta. Riječi u tekstu pravilno se razdvajaju prazninama, a samo se pojedini veznici (poput veznika *i*) pišu spojeno s drugim riječima. Rastavljanje riječi na kraju redaka i u ovom se slučaju odvija bez uporabe ikakvih grafijskih znakova, baš kao i u većini prethodno proučavanih povelja. Interpunkcijski znakovi izostaju i iz ovog Zvijezdićevog prijepisa.

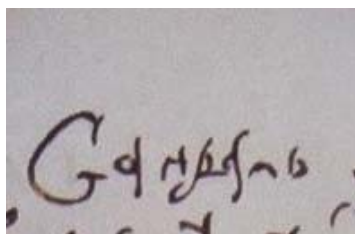

Slika 114. Rastavljanje riječi *pleme* – (*nit*) na kraju 17. retka 1. stranice Zvijezdićevog prijepisa

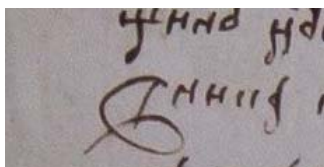
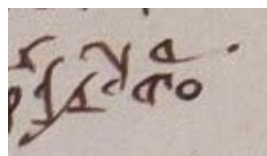
Tab. CIV. Primjeri pisanja velikog slova u Zvijezdićevom prijepisu *Povelje kralja Stjepana Ostojića*

Primjer	Transliteracija	Pozicija
	<i>Kralevs'vuje</i>	11. redak
	<i>Kralja</i>	12. redak
	<i>Kujavom'</i>	32. redak
	<i>Stvori</i>	1. redak 2. stranice
	<i>Knez'</i>	27. redak 2. stranice

Izostanak interpunkcijskih znakova kao sredstava koja pomažu pri razgođivanju teksta na rečenične cjeline ponavlja se i u *Povelji kojom bosanski vojvoda Sandalj Hranić s braćom ustupa Dubrovčanima pola Župe Konavoske s gradom Sokolom* (30. 5. 1420. na Sokolu). Također, još jednom izostaje pisanje velikog slova, s iznimkom jednog primjera koji se pojavljuje u 1. retku teksta prilikom pisanja osobnog imena *Sandalb* (Paskojević 2015: 47 – 48.). Praznine su i u ovoj povelji osnovno sredstvo razgraničavanja pojedinih riječi u tekstu, iako se pravilo da je svaka riječ odijeljena prazninama ne provodi u potpunosti. Osim veznika *i*, koji se vrlo često piše enklitički (pridružen sljedećoj riječi), spajaju se i razne druge riječi, neovisno o njihovoj vrsti (nisu rijetki spojevi imenice i pridjeva ili glagola, dakle ne samo kraćih riječi kao u primjerice glagoljskoj tradiciji). Rastavljanje riječi na kraju redaka i ovdje se provodi bez uporabe ikakvih grafijskih pomoćnih sredstava.

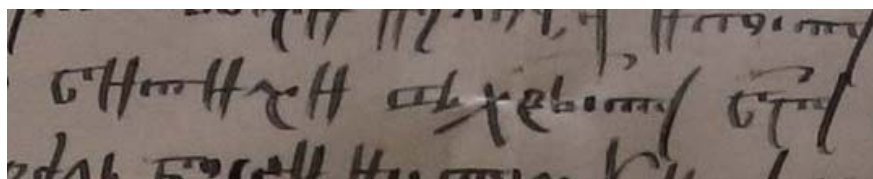

Slika 115. Primjer pisanja velikog slova u imenu *Sandalb* u *Povelji kojom bosanski vojvoda Sandalj Hranić s braćom ustupa Dubrovčanima pola Župe Konavoske s gradom Sokolom* (30. 5. 1420. na Sokolu)

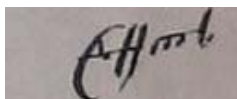
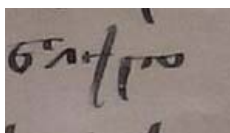
Slika 116. Primjer rastavljanja riječi *dubro – (vnika)* na kraju 6. retka povelje

Ovakva situacija s pisanjem velikog slova i interpunkcijskih znakova nastavlja se i u sljedećoj *Povelji kojom bosanski kralj Tvrtko II. potvrđuje Sandaljevo ustupanje Dubrovčanima polovice Konavoske župe s gradom Sokolom* (16. 8. 1420. u Podvisokom) u kojoj izostaje ikakvo pisanje spomenutih razgodnih sredstava. Osim razgođivanja teksta prazninama, ovaj tekst ne poznaje drugih načina odjeljivanja riječi i rečenica, te rečeničnih dijelova, što ponekad zna otežavati čitanje teksta. Spomenute praznine pisar sustavno koristi za razgraničavanje pojedinih riječi u tekstu, a kao i u puno slučajeva dosad, i u ovoj povelji veznik *i* se piše zajedno s prvom sljedećom riječi. Još jednom, rastavljanje riječi na kraju redaka nije popraćeno uporabom grafijskih pomagala poput crtice, punktuacije i sl. Tim činom ova povelja još jednom potvrđuje pravilo po kojem rastavljanje riječi na kraju retka nije popraćeno uporabom grafijskih pomagala.

Slika 117. Primjer razgođivanja iz 4. retka u *Povelji kojom bosanski kralj Tvrtko II. potvrđuje Sandaljevo ustupanje Dubrovčanima polovice Konavoske župe s gradom Sokolom* (16. 8. 1420. u Podvisokom):

bitimi vь hrъ(i)sta b(o)ga

Slika 118. Primjer rastavljanja riječi *blago – (ditъ)* na kraju 2. retka teksta

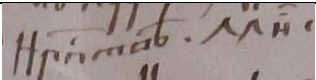
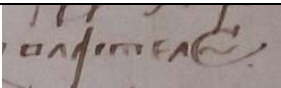
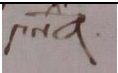
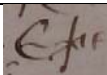
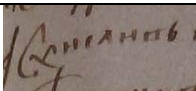
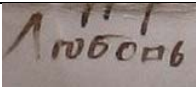
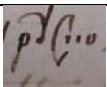
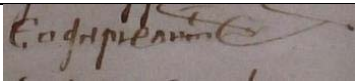
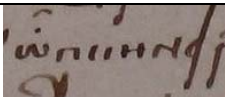
U odnosu na prethodne, *Povelja kojom Dubrovčani utvrđuju prijateljstvo s Radoslavom Pavlovićem* (18. 2. 1421.) autora Ruska Hristoforovića predstavlja veliku promjenu u količini i načinu uporabe velikih slova i interpunkcijskih znakova. Osim velikog početnog inicijala *V*, u tekstu postoje još brojni primjeri pisanja velikog slova i interpunkcijskih znakova, a na ovom mjestu bit će navedene konkretne situacije s primjerima kada se ona pojavljuju. Kao prvo i najvažnije, kod Hristoforovića se javljaju primjeri pisanja velikog slova iza interpunkcijskog znaka točke, što se može vidjeti u primjeru iz 4. retka teksta – *i g(o)^sp(o)t(stv)ê. Mi*. Tim činom se i u ovoj povelji pojavljuje jedno od glavnih pravila pisanja – uporaba velikog slova nakon interpunkcije, tj. kraja rečenice. Također, pisar često koristi veliko slovo na kraju retka (što u Ruskovim dokumentima nije praksa), što se može vidjeti iz primjera *vlastelE* (4. redak) i *g(ospo)^d(i)nA* (7. redak). Ovakva uporaba velikog slova na kraju retka nije do kraja razjašnjena, a jedno od mogućih objašnjenja je kako ovakvo pisanje služi kao dodatno naglašavanje završetka retka. Potrebno je spomenuti i kako je svaki kraj retka uredno označen interpunkcijom koja je postavljena po sredini retka, a ne označava nužno kraj rečenice. Korištenje točke i velikog slova nisu jedini način označavanja kraja jedne i početka druge rečenice, te za početak nove rečenice služi i samo pisanje velikog slova kao što se vidi iz primjera riječi *Eže*, koja označava početak nove rečenice u 4. retku teksta. Ponekad pisanje velikog slova zna izgledati u potpunosti slučajno, kao što je to slučaj kod glagola *Smislivъ* u 5. retku teksta. Nakon pomnijeg gledanja konteksta, moguće je kako se u ovom slučaju radi o naglašavanju važnosti subjekta rečenice, u ovom slučaju je to čitava dubrovačka općina i vlastela grada Dubrovnika. Nedefinirani razlog pisanja velikog slova pojavljuje se u 15. retku teksta gdje je velikim slovom napisana riječ *Ljubovъ*. Također, zanimljiv je i sam autorov potpis na kraju povelje, gdje se u imenu Rusko velikim piše slovo *S*, odnosno *ruSko*. Osim ovih, postoji još i primjer pisanja sakralnih riječi velikim slovom, kao što je to slučaj u 26. retku teksta u riječi *Evangeli^stE*. Što je još zanimljivije, sama riječ počinje i završava velikim slovom *E*. Kod interpunkcijskih znakova, nerazijašnjena je pojava pisanja dvotočja iznad pojedinih slovničkih oblika, u najvećem broju slučajeva iznad slova *ô*, *i*, *m*.¹⁶⁶ Možda je uloga ovako pisanog dvotočja čak i estetska, jer se i na primjeru iz 5. retka u riječi *ôpkina* drugačija svrha ne može utvrditi. Jedina paralela se može povući s izgovorom pojedinih glasova, jer je to svrha pisanja dvotočja iznad slovničkih oblika i u nekim europskim standardnim jezicima.¹⁶⁷ Nejasno je ipak, kakav bi utjecaj na izgovor ovih glasova imalo spomenuto pisanje slovničkih oblika, osim možda duži izgovor

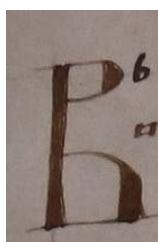
¹⁶⁶ Sjetimo se, slične slučajeve smo imali i u XIV. Dovoljno je pogledati samo *Ugovor kralja Tvrtka* kako bi primjetili istu stvar (vidi str. 188 – 189.) . Naravno, ovakvih primjera ima još.

¹⁶⁷ Dobar primjer je njemački jezik s pisanjem tzv. *Umlauta* (prije glas)

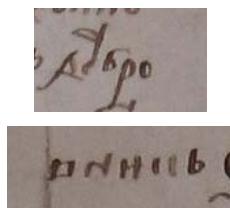
slovnog oblika *ô*. Tekst je uredno rastavljan prazninama koje odvajaju pojedine riječi, a jedino se veznik *i* često piše zajedno s prvom sljedećom riječi. Rastavljanje riječi na kraju retka i u ovom se slučaju provodi bez uporabe dodatnih grafijskih znakova (crtica, interpunkcija i sl.). Rastavljanje riječi na kraju retka bez uporabe grafijskih znakova provodi se i u istovremenim latiničnim dokumentima.

Tab CV. Primjeri pisanja velikog slova i interpunkcijskih znakova u *Povelji kojom Dubrovčani utvrđuju prijateljstvo s Radoslavom Pavlovićem* (18. 2. 1421.)

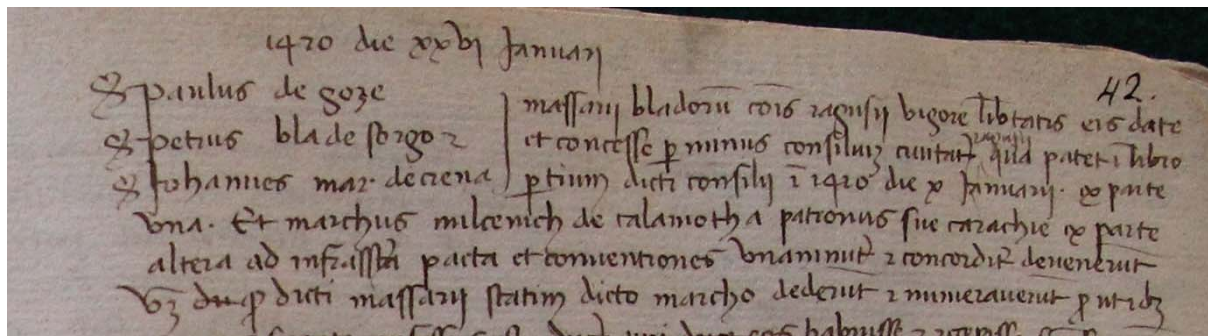
Primjer	Transliteracija	Pozicija
	<i>i g(o)^sp(o)t(stv)ê. Mi.</i>	4. redak
	<i>vlastelE</i>	4. redak
	<i>g(ospo)^d(i)nA</i>	7. redak
	<i>Eže</i>	4. redak
	<i>Smislivъ</i>	5. redak
	<i>Ljubovъ</i>	15. redak
	<i>ruSko</i>	Kraj povelje
	<i>EvangjelŕtE</i>	26. redak
	<i>ôpkina</i>	5. redak

Slika 119. Početni inicijal *Povelje kojom Dubrovčani utvrđuju prijateljstvo s Radoslavom Pavlovićem* (18. 2. 1421.)

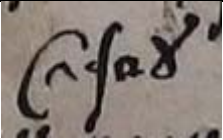
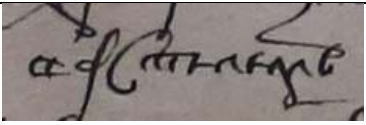
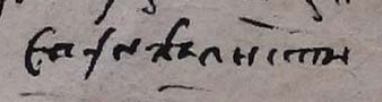
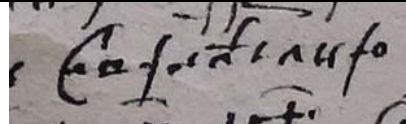
Slika 120. Rastavljanje riječi *dubro* – (*vnik*) na kraju 3. retka povelje

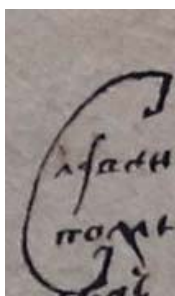

Slika 121. Ulomak latinične povelje (20. 1. 1420.) u knjizi *Diversa Notariae* 1419 – 1423., l 42 (razni zapisi notarije).

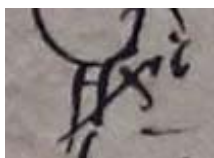
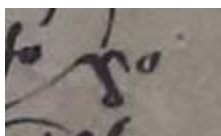
U Povelji kojom Radoslav Pavlović potvrđuje Sandaljevo ustupanje polovice Konavala i zaboravlja svađe s Dubrovčanima (24. 4. 1421. u Borču) situacija s pisanjem velikog slova skoro je identična onoj u Zvijezdićevu prijepisu Ostojićeve povelje, uz razliku što dijak Vlatko Maroš učestalo koristi veliko slovo *S*, i to mahom bez ikakve sistematizacije. Za razliku od Zvijezdićeva prijepisa, u kojem postoji dilema radi li se uopće o velikom pisanom slovu, dimenzije slova *S* u ovoj povelji otklanjanju svaku sumnju. I dok se može primijetiti kako postoje određene riječi koje se češće pišu velikim *S*, poput riječi *Slavu* (2. redak, ali i drugdje u tekstu), ostali slučajevi su mahom nasumični. Pojavljuju se i slučajevi pisanja velikog slova *S* po sredini riječi, kao što je to bio slučaj i u prethodnoj Ruskovoj povelji. Dobar primjer ovakvog pisanja je riječ *v(l)aStelem* u 10. retku teksta. Također, i u ovoj povelji velikim slovom se pišu sakralne riječi *Evangelisti* i *Evangeliu* (18. redak). Interpunkcijski znakovi izostaju iz teksta povelje, koji se razgođuje isključivo prazninama između pojedinih riječi teksta. Spajanje riječi u tekstu pojavljuje se kod veznika *i*, koji se i u ovom slučaju spaja po enklitičkom načelu (dakle, s prvom sljedećom riječi u tekstu). Rastavljanje riječi na kraju redaka provodi se bez uporabe pomoćnih grafijskih sredstava, baš kao i u većini proučavanih povelja.

Tab. CVI. Primjeri pisanja velikog slova u *Povelji kojom Radoslav Pavlović potvrđuje Sandaljevo ustupanje polovice Konavala i zaboravlja svađe s Dubrovčanima* (24. 4. 1421. u Borču)

Primjer	Transliteracija	Pozicija
	<i>Slavu</i>	2. redak
	<i>v(l)aStelemъ</i>	10. redak
	<i>Evanđelisti</i>	18. redak
	<i>Evanđeliju</i>	18. redak

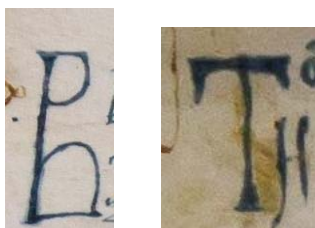

Slika 122. Početno veliko slovo povelje

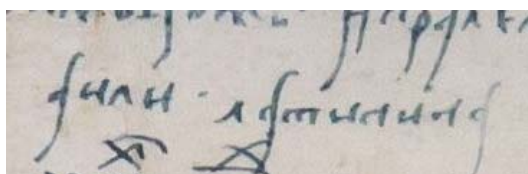

Slika 123. Rastavljanje riječi *mo* – (*ihъ*) na kraju 2. retka teksta povelje

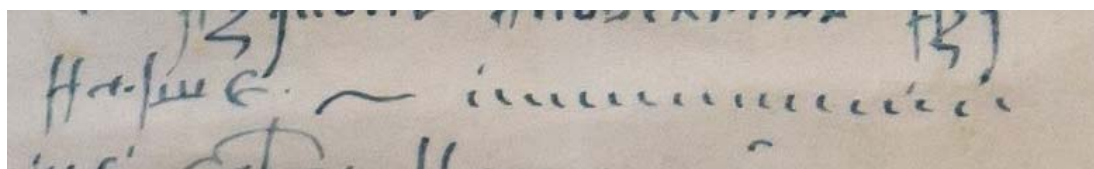
U *Povelji kojom herceg Stjepan Vukčić Kosača potvrđuje Dubrovčanima ranije zapise, Konavle i Vitaljinu* (10. 10. 1435. na Nevesinju) pojavljuje se donekle pravilno razgođivanje teksta pisanjem interpunkcijskih znakova i velikih slova. Naime, osim nekolicine velikih inicijala u tekstu, dijak Vlatko voli pisati velika slova na počecima redova. Također, pojedine riječi u tekstu razdvajane su prazninama i interpunkcijom koja je smještena otprilike na gornjoj crti centralnog dijela retka. Spajanje riječi nije često u ovoj povelji, osim veznika *i* koji se i u ovom slučaju često piše zajedno s prvom sljedećom riječi. Osim toga, u tekstu se na nekolicini mjesta pojavljuje i dosad nezabilježena pojava. Naime, pisar ima praksu ostaviti veći ili manji dio retka praznim, te umjesto tekstom redak do kraja popuniti nizom točkica. Ova pojava može se objasniti željom za naglašavanjem novog poglavlja. U ovoj povelji ponavlja se i jedna specifičnost koju smo već imali prilike vidjeti u Ruskovom dokumentu¹⁶⁸, a to je pisanje dvotočja iznad pojedinih slovnih oblika. Ono je zabilježeno na kraju 25. retka iznad slovnog oblika *ô* u riječi *ple^m(e)nitô*. Rastavljanje riječi na kraju redaka provodi se bez uporabe grafijskih pomagala.

Slika 124. Primjeri inicijala s početka i iz 12. retka teksta *Povelje kojom herceg Stjepan Vukčić Kosača potvrđuje Dubrovčanima ranije zapise, Konavle i Vitaljinu* (10. 10. 1435. na Nevesinju)

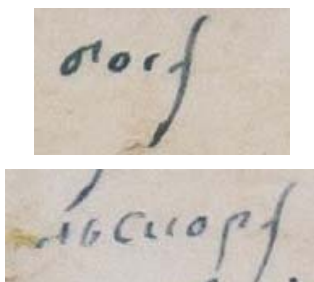

Slika 125. Primjer pisanja interpunkcijskog znaka u 5. retku. Transliteracija: *ali latinina*

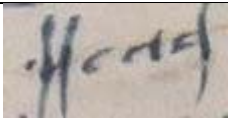
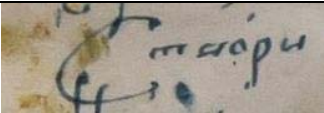
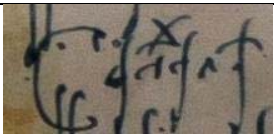
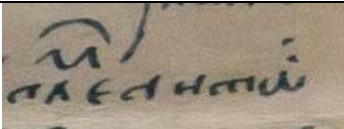
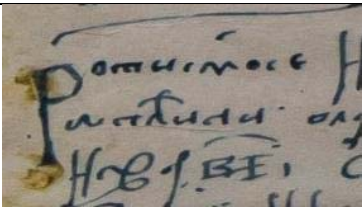
Slika 126. Popunjavanje ostatka retka nizom točkica, primjer iz 18. retka teksta

¹⁶⁸ Vidi str. 300.

Slika 127. Rastavljanje riječi *bosa* – (*nbskoga*) na kraju 4. retka teksta

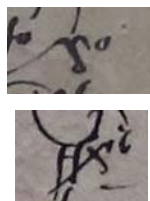
Tab CVII Primjeri pisanja velikog slova i interpunkcijskih znakova u *Povelji kojom herceg Stjepan Vukčić Kosača potvrđuje Dubrovčanima ranije zapise, Konavle i Vitaljinu* (10. 10. 1435. na Nevesinju)

Primjer	Transliteracija	Pozicija
	<i>is(ina)</i>	1. redak
	<i>Stvori</i>	21. redak
	<i>San^dalja</i>	24. redak
	<i>ple^m(e)nitō</i>	25. redak
	<i>Rotismose</i>	34. redak

Situacija u *Povelji kojom Radoslav Dragišić Kosača potvrđuje kako je primio svoj dio Sandaljevog nasljeđa* (20. 7. 1438. u Dubrovniku) mahom je identična onoj u *Povelji kojom Radoslav Pavlović potvrđuje Sandaljevo ustupanje polovice Konavala i zaboravlja svađe s Dubrovčanima* (24. 4. 1421. u Borču).¹⁶⁹ Nesistematizirano pisanje velikog slova *S*, koje se vrlo često pojavljuje i u sredini riječi, u velikoj mjeri je prisutno i u ovom dokumentu autora dijaka Vukmana Jugovića. Kao dobar primjer ovakve prakse služi pridjev *bosanьSkoga* kojeg možemo vidjeti u 3. i 8. retku teksta. Također, pisar vrlo često velikim slovom piše riječ *Slavni*, što se može vidjeti na primjeru u 10. retku teksta. Postoji i primjer pisanja osobnog imena velikim slovom, što se može vidjeti u 16. retku teksta kod imena *Sandalьu*. Naravno, kao što je već spomenuto, svim ovim primjerima zajedničko je isto veliko početno slovo – *S*. Pisanje interpunkcijskih znakova i puntuacija, osim kao pomoć pri označavanju brojeva, izostaje iz ove povelje, te se pisar prilikom razgođivanja teksta koristi isključivo prazninama. One u ovoj povelji pravilno razgođuju tekst na pojedine riječi. Spajanje veznika *i* s prvom sljedećom riječi u rečenici ponavlja se i u ovom slučaju. Treba spomenuti kako su pojedina veća poglavlja teksta uspješno naglašena ostavljanjem polovice, jednog ili više praznih redaka između ovih tekstualnih cjelina. Rastavljanje riječi na kraju redaka provodi se bez uporabe grafijskih znakova.

Tab. CVIII. Primjeri pisanja velikog slova u *Povelji kojom Radoslav Dragišić Kosača potvrđuje kako je primio svoj dio Sandaljevog nasljeđa* (20. 7. 1438. u Dubrovniku)

Primjer	Transliteracija	Pozicija
	<i>bosanьSkoga</i>	3. i 8. redak
	<i>Slavni</i>	10. redak
	<i>Sandalьu</i>	16. redak

Slika 128. Rastavljanje riječi *mo* – (*ihь*) na kraju 2. retka povelje

¹⁶⁹ Vidi str. 301 – 302.

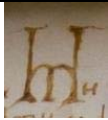
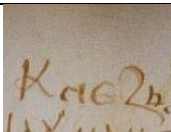
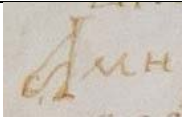
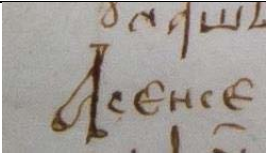
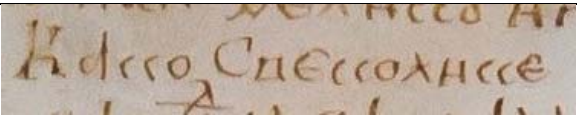
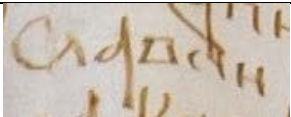
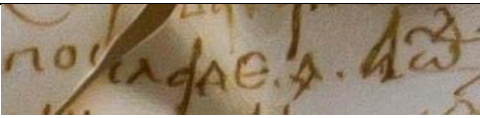
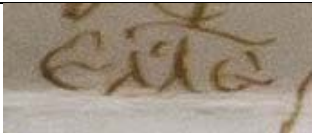
Kod drugog Zvijezdićeva dokumenta, *Povelje kojom Dubrovčani izdaju Stjepanu Kosači njegov dio Sandaljeve ostave* (18. 9. 1438.), situacija s pisanjem velikog slova drukčija je od one kod prijepisa *Povelje kralja Stjepana Ostojića*.¹⁷⁰ Iako je i ovdje upadljivo pisanje velikog slova *K*, u ovom dokumentu pisar koristi veliko slovo kao alat kojim se u prvom redu služi za naglašavanje većih poglavlja teksta. Uz veliki početni inicijal, već u 1. retku teksta nalazi se veliko pisano slovo *M* u zamjenici *Mi*, čije su linije i lukovi zadebljani i posebno naglašeni. Ovako pisano *Mi* ponavlja se i u 47. retku teksta. Slično je pisano i veliko slovo *A*, što se može vidjeti na primjerima *A mi* (11. redak) i *A sei se* (52. redak). Pisanje velikog slova izvan svakog vidljivog konteksta pojavljuje se i u ovom dokumentu, a posebno je zanimljiv primjer iz 3. retka teksta, gdje su čak dvije riječi zaredom pisane velikim slovom, a koje se ne odnose na osobno ime ili ikakav drugi naziv - *Kako Svekolike*. Kao i u prethodnoj povelji, autor zna pisati pridjev *Slavni* velikim slovom, što se može vidjeti na primjeru iz 6. retka teksta. Interpunkcijski znakovi kao pomoć pri razgođivanju teksta izostaju, a pojavljuju se jedino pri pisanju brojeva. U jednom takvom slučaju iz 16. retka, pisar nakon točke piše veliko slovo *A*. Osobna imena se generalno ne pišu velikim slovom, a iznimku predstavlja ime gospođe Jelene (Elene), koje je u 31. retku pisano s velikim *E*. Kao i u slučaju *Povelje hercega Stjepana Kosače*, i ovdje postoji jedan primjer odvajanja poglavlja praznim recima popunjenima istočkanom linijom. On se nalazi pri samom kraju teksta i naglašava zadnji paragraf koji se odnosi na mjesto i datum, te autorstvo same povelje. Inače, tekst se prazninama rastavlja prilično nepravilno, te se puno riječi piše spojeno, bez nekog vidljivog razmaka između njih. Pravilo rastavljanja riječi na kraju retka prilikom kojeg se ne upotrebljavaju grafijski znakovi ponavlja se i u ovoj Zvijezdićevoj povelji.

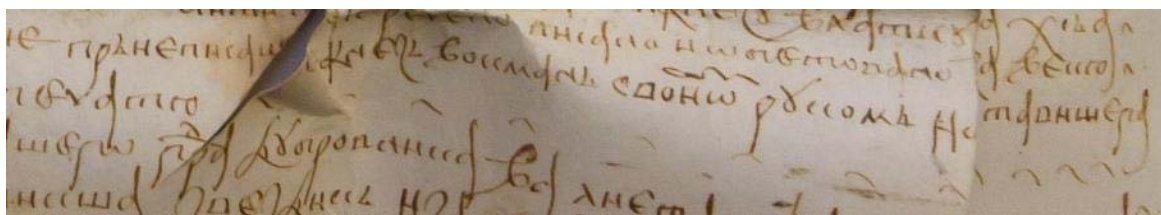

Slika 129. Rastavljanje riječi *bo* – (*žio^m*) na kraju 6. retka teksta.

¹⁷⁰ Vidi str. 296 – 297.

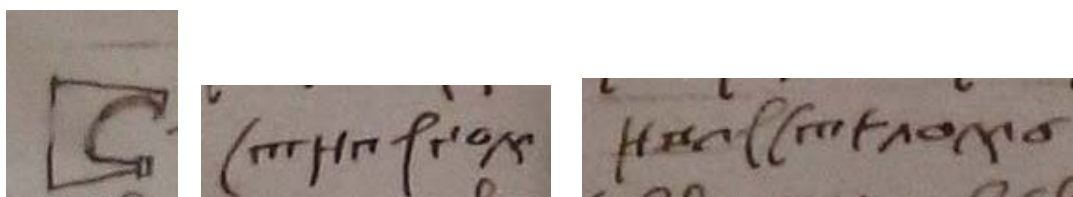
Tab. CIX. Primjeri pisanja velikog slova i interpunkcijskih znakova u *Povelji kojom Dubrovčani izdaju Stjepanu Kosači njegov dio Sandaljeve ostave* (18. 9. 1438.)

Primjer	Transliteracija	Pozicija
	<i>V</i>	Početni inicijal
	<i>Mi</i>	1. i 47. redak
	<i>Kneзь</i>	1. redak
	<i>A mi</i>	11. redak
	<i>A sei se</i>	52. redak
	<i>Kako Svekolike</i>	3. redak
	<i>Slavni</i>	6. redak
	<i>poklade 4. A ôd</i>	16. redak
	<i>Jelena</i>	31. redak

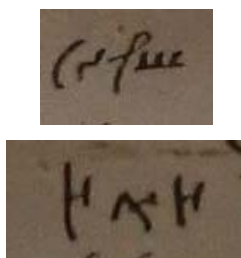

Slika 130. Primjer odvajanja poglavlja u tekstu

Pisanje interpunkcijskih znakova u potpunosti izostaje iz *Povelje kojom vojvoda Ivaniš i njegova braća sklapaju savez s Dubrovčanima protiv hercega Stjepana* (25. 3. 1452. u Vrataru). Slična situacija događa se i s pisanjem velikog slova, uz dvije iznimke. Prva je nezgrapno napisano inicijalno slovo *V*. Druga, nešto kompliciranija, situacija je s pisanjem slovnog oblika *s*. Ono je u nekim slučajevima vidljivo uvećano u odnosu na druge slovne oblike oko sebe, ali je dokraja nejasno radi li se stvarno o velikom slovu, ili je možda posrijedi dvojako pisanje slovnog oblika *s*. Kao primjer gdje je veliko pisano *S* realno očekivati služi osobno ime *Stipanom* pozicionirano na samom kraju 19. retka teksta, a dobar primjer provizornog pisanja velikog slova/druga verzije slova nalazi se u riječi *vlastelomъ* u 22. retku teksta. Ovo nije izoliran slučaj, te primjera ovako pisanog slova *s* ima jako puno u tekstu povelje. Sličan slučaj predstavlja pisanje slovnog oblika *k* u poveljama dubrovačkog notara Nikše Zvijezdića, gdje je nekad također nejasno radi li se o velikom slovu ili dvojako pisanom slovnom obliku. Tekst ove povelje pravilno se rastavlja prazninama na pojedine riječi, a spojeno se znaju pisati pojedine jednosložne riječi poput veznika *i* i prijedloga *s*. Rastavljanje riječi na kraju retka i u ovom se slučaju provodi bez uporabe dodatnih grafijskih znakova.

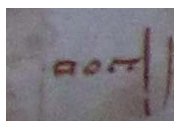
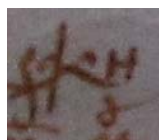

Slika 131. Primjeri iz *Povelje kojom vojvoda Ivaniš i njegova braća sklapaju savez s Dubrovčanima protiv hercega Stjepana* (25. 3. 1452. u Vrataru): inicijalno *V*, osobno ime *Stipanom* (19. redak), imenica *vlastelomъ* (22. redak)

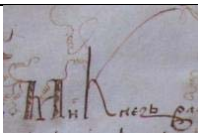
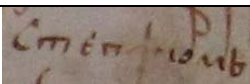
Slika 132. Primjer rastavljanja riječi *snaš* – *(imi)* na kraju 14. retka povelje. Ova slika je ujedno i primjer spajanja veznika *s*

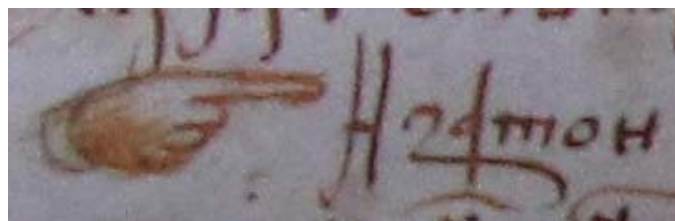
Prijepis *Povelje kojom Dubrovčani sklapaju s Ivanišem i braćom savez protiv hercega Stjepana i obećavaju novčanu pomoć* (25. 3. 1452. u Dubrovniku) notara Marinka Cvjetkovića nudi neka zanimljiva grafička rješenja pri odvajanju teksta na pojedina poglavlja, koja u jednu ruku izlaze iz sfere paleografije, ali će svejedno ovdje biti spomenuta. Govoreći o proučavanim kategorijama velikog slova i interpunkcijskih znakova, njihovo korištenje u tekstu je relativno često s obzirom na prethodno proučavane povelje. Već u prvom retku teksta, uz slikovito izvedeno inicijalno *V* i znak križa koji su nažalost slabije vidljivi zbog oštećenosti podloge, nalaze se velika slova prilikom pisanja riječi *Mi Kneзь*. Kombinacija ovih dviju riječi pisanih velikim slovima pojavljuje se na više mjesta u tekstu, a i samu imenicu *knez* autor voli pisati velikim slovom (iako ne uvijek!). U tekstu postoje i primjeri pisanja vlastitih imena velikim slovom, a i u ovom slučaju se radi o imenu *Stepanomъ* (13. redak 2. str.). Tu su i primjeri sakralnih riječi pisanih velikim slovom: *Evangeliju* (28. redak 2. str.), *Krstu* (28. redak 2. str.), *Evangeliste* (30. redak 2. str.). Interpunkcijski znak točke pojavljuje se u tekstu na krajevima rečenica, a u pojedinim slučajevima slijedi ga i veliko pisano slovo. Primjeri ovakvog razgođivanja teksta nalaze se u 32. retku – *baćinu. Iakobise*, i u 9. retku 2. stranice prijepisa – *dali. I da nemoremo*. Činjenica je kako u oba slučaja veliko slovo predstavlja slovni oblik *i* koji je inače dio poznate dublete, ali u ovim slučajevima takav oblik definitivno dolazi kao veliko pisano slovo. Kao pomoć pri označavanju pojedinih poglavlja teksta pisar se koristi već prije spomenutom metodom koja izlazi iz domena paleografije, a to je crtanje. Naime, uglavnom na marginama, ali i u tekstu, pisar povremeno crta ruku s ispruženim kažiprstom koji ukazuje na početak novog poglavlja ili rečenice. Ovakvi slučajevi mogu se naći u 14 retku (unutar teksta), te kod početka 27. retka i 20. retka 2. stranice teksta. Osim toga, Cvjetković zna odvajati i pojedina poglavlja prazninama i kombinacijama koje upućuju na već prije susretane točkaste nizove. U ovom slučaju razdvajanja su stilski bolje izvedena, te nalikuju ili nizu kružića (24. redak), ili pak pisar jednostavno završava red s par znakova sličnih oznaci *ljestvice*, te dvije do tri zavijene linije. Od interpunkcijskih znakova, u tekstu se još pojavljuju dvotočja iznad slovničkih oblika *ô* i *i*, čija svrha ni ovdje nije razjašnjena. Osim toga, pisar upotrebljava praznine prilikom pravilnog razgođivanja teksta na pojedine riječi, a jedino se neki veznici (poput *i*) pišu spojeno s prvom sljedećom riječi u tekstu. Rastavljanje riječi na kraju redaka i u ovom se prijepisu provodi bez uporabe grafijskih pomoćnih sredstava kao što su to crtice ili interpunkcijski znakovi.

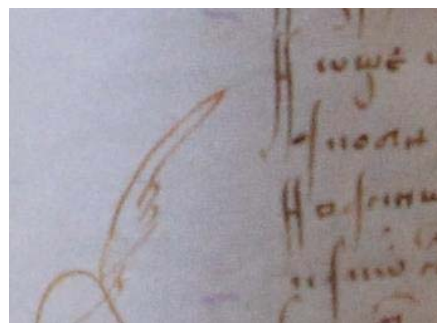
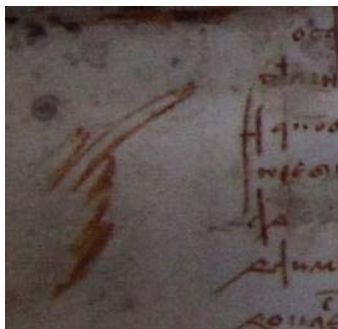
Slika 133. Primjer rastavljanja osobnog imena *radi* – (*voja*) na kraju 17. retka Cvjetkovićevog prijepisa

Tab. CX. Primjeri pisanja velikog slova i interpunkcijskih znakova u Cvjetkovićevom prijepisu *Povelje* *kojom Dubrovčani sklapaju s Ivanišem i braćom savez protiv hercega Stjepana i obećavaju novčanu pomoć* (25. 3. 1452. u Dubrovniku)

Primjer	Transliteracija	Pozicija
	<i>Mi Knez</i>	1. redak
	<i>daemô</i>	2. redak
	<i>Kneza</i>	6. redak
	<i>Stepanomъ</i>	13. redak 2. stranice
	<i>Evangeliju</i>	28. redak. 2. stranice
	<i>Krstu</i>	28. redak. 2. stranice
	<i>Evangeliste</i>	30. redak 2. stranice
	<i>bačinu. Iakobise</i>	32. redak
	<i>dali. I da nemoremo</i>	9. redak 2. stranice
		24. redak
		27. redak

Slika 134. Crtež ruke unutar teksta iz 14. retka

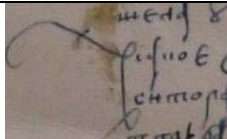
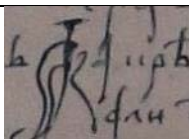
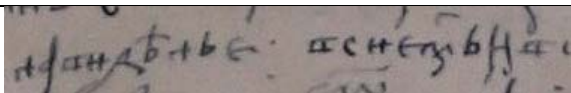
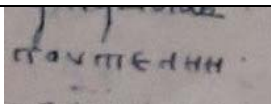
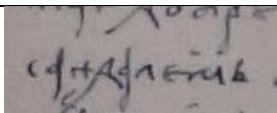
Slika 135. Primjeri crteža ruke s ispruženim kažiprstom na marginama teksta

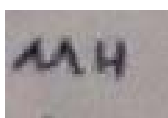
U *Povelji kojom se herceg Stjepan Kosača miri s Dubrovčanima i potvrđuje im stare povlastice* (11. 4. 1454. u Novom¹⁷¹) dijaka Radivoja Dobriševića također se pojavljuju određeni slučajevi pisanja velikog slova i korištenja interpunkcijskih znakova pri razgođivanju teksta. Osim ukrašenog početnog inicijala, u tekstu postoje još dva slučaja pisanja slovnih oblika ovih dimenzija; na početku 15. retka u riječi *Vsakoe* i u 17. retku na početku rečenice *A za krêposti*, s tim da je u ovom drugom slučaju inicijal *A* više-manje ukrašen. Osim ovih primjera, pisanje velikog slova izostaje iz teksta povelje. Pisar se u tekstu pri razgođivanju koristi i znakom točke, koja zna dolaziti pri gornjoj liniji centralnog dijela linijskog sustava i ne označava nužno kraj rečenice, već više pomaže u kombinaciji s prazninama naglasiti razmak između pojedinih riječi u tekstu, što je zapravo izrazito konzervativna osobina. Znak točke u nekim je slučajevima postavljen i na sam kraj retka, ali ova pojava nije dosljedna. Također, postoje i primjeri pisanja točaka iznad pojedinih riječi, odnosno slovni oblika u tekstu, bez ikakve vidljive funkcije. Jedan takav primjer može se vidjeti u imenu *sandalemъ* u 12. retku teksta, gdje je iznad slovnog oblika *m* postavljeno dvotočje. Potrebno je napomenuti kako pisar uglavnom piše samo znakove točke a ne dvotočja iznad slovni oblika, te ne postoje neki određeni slovni oblici kod kojih je ova pojava češće zastupljena. Osim već spominjanim točkicama, tekst je pravilno rastavljan prazninama na pojedine riječi, iako se između pojedinih riječi razmak zna smanjivati tako da izgledaju kao da su spojene, a također se i veznik *i* piše

¹⁷¹ Današnji Herceg Novi u Crnoj Gori.

spojeno s prvom sljedećom riječi u tekstu. Rastavljanje riječi na kraju retka provodi se bez uporabe grafijskih znakova.

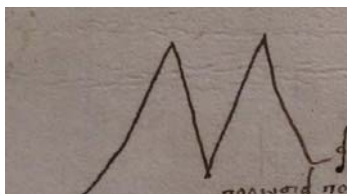
Tab. CXI. Primjeri pisanja velikog slova i interpunkcijskih znakova u *Povelji kojom se herceg Stjepan Kosača miri s Dubrovčanima i potvrđuje im stare povlastice* (11. 4. 1454. u Novom)

Primjer	Transliteracija	Pozicija
	<i>Ō</i>	Početak teksta
	<i>Vsakoe</i>	15. redak
	<i>A za krêposti</i>	17. redak
	<i>naviděnye vsiet'</i>	6. redak
	<i>počteni</i>	7. redak
	<i>sandaleť</i>	12. redak

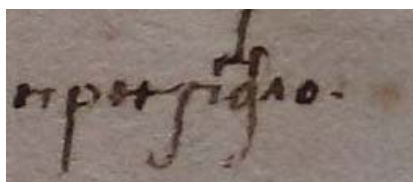
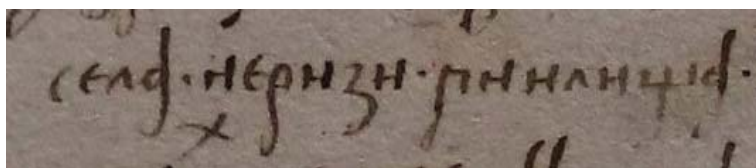

Slika 136. Rastavljanje riječi *mi* – *(ru)* na kraju 6. retka teksta

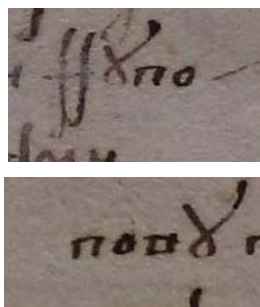
U *Povelji kojom ugarski kralj Matijaš Korvin daruje neka sela fra Aleksandru Dubrovčaninu* (2. 11. 1465. na Brodu Savskom) pisanje velikog slovno oblika nije zabilježeno, s izuzetkom početnog inicijala *M*. Interpunkcijski znak točke se, pak, koristi u tekstu i to kao pomoć prilikom razdvajanja pojedinih riječi u tekstu. Također, interpunkcije se sporadično pojavljuju i na kraju redaka. Ovo su ujedno i jedini primjeri korištenja interpunkcijskih znakova u tekstu povelje, što i nije iznenađujuće uzme li se u obzir kako je sam dokument sadržajno jako kratak (svega 14 redaka teksta). Praznine se upotrebljavaju za pravilno razgođivanje teksta na pojedine riječi, a samo se veznik *i* i neke zamjenice (primjerice dativ osobne zamjenice *on – mu*) pišu spojeno sa prvom sljedećom riječi u tekstu, kao što je to slučaj i u brojnim drugim dokumentima. Zbog kraćeg formata, rastavljanje riječi na kraju retka nije česta pojava. Ipak, postoji slučaj u kojem se prvi put može vidjeti uporaba grafijskog znaka crtice prilikom samog rastavljanja. Ovaj primjer nalazi se na kraju 7. retka teksta gdje se rastavlja riječ *iupo – (povu)*.

Slika 137. Početno slovo *M* u *Povelji kojom ugarski kralj Matijaš Korvin daruje neka sela fra Aleksandru Dubrovčaninu* (2. 11. 1465. na Brodu Savskom)

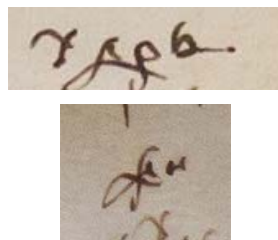

Slika 138. Primjeri razdvajanja riječi prazninama i interpunkcijama(6. redak), i primjer interpunkcije na kraju 4. retka iste povelje.

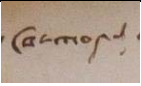
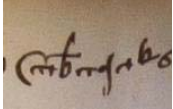
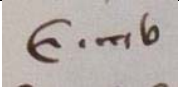
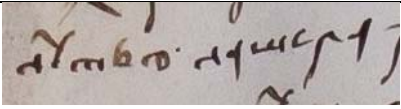
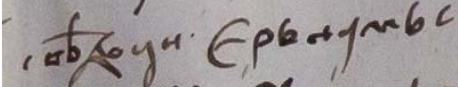
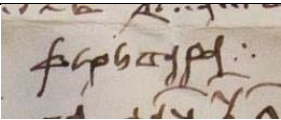
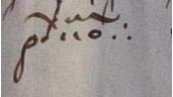
Slika 139. Rastavljanje riječi na kraju 7. retka teksta povelje

Pisanje velikog slova i interpunkcijskih znakova pojavljuje se i u *Povelji kojom herceg Vlatko i knez Stjepan potvrđuju kako su primili svo Sandaljevo naslijeđe* (26. 7. 1470 u Dubrovniku). Već u prvom retku teksta ističu se dva slučaja pisanja velikog slova *S*: pridjev *Svetoga* i osobno ime *Stêpanъ*. Sistematizacija pisanja velikog slova još ne postoji, tako da se dalje u tekstu osobna imena pišu malim slovom, a postoje i primjeri nasumičnog pisanja velikog slova. Jedan od takvih primjera nalazi se u 10. retku teksta, gdje je bez nekog vidljivog kraja ili početka rečenice velikim napisan oblik pomoćnog glagola *biti* – *Estъ*. Puntuacije se u tekstu znaju koristiti kao pomoć pri razdvajanju pojedinih riječi i rečeničnih dijelova. I dok razdvajanje riječi možemo vidjeti na primjeru iz 10. retka teksta, u 23. retku pojavljuje se i pisanje velikog slova iza znaka točke – *svêdoci. Erb namъ*. U svim slučajevima puntuacija dolazi na gornjoj liniji centralnog dijela retka. U tekstu se na dva mjesta pojavljuje jedan rijetko viđen znak, a to je trotočje postavljeno u oblik trokuta. Primjeri pisanja ove interpunkcije koja je možda služila za naglašavanje novog poglavlja i kraja povelje nalaze se u 8. retku teksta iza imena mjeseca *ferъvara*, te na kraju povelje iza riječi *ruko^m*. Rastavljanje riječi povelje provodi se uporabom praznina, a jedino se i u ovoj povelji veznik *i* piše spojeno s prvom sljedećom riječi. Rastavljanje riječi na kraju retka odvija se bez uporabe grafijskih znakova.

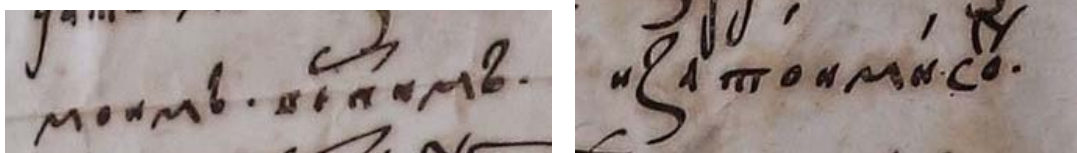

Slika 140. Rastavljanje riječi *udrѣ* – (*ži*) na kraju 7. retka teksta povelje

Tab. CXII. Primjeri pisanja velikog slova i interpunkcijskih znakova u *Povelji kojom herceg Vlatko i knez Stjepan potvrđuju kako su primili svo Sandaljevo naslijeđe* (26. 7. 1470. u Dubrovniku)

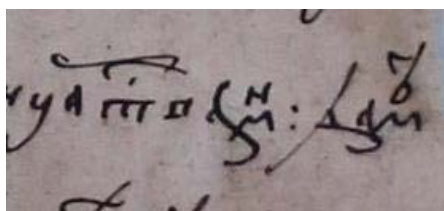
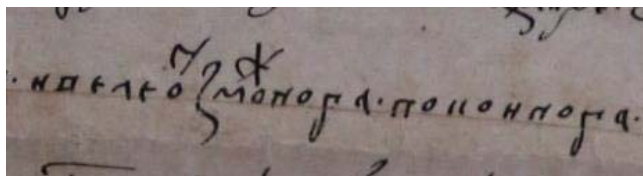
Primjer	Transliteracija	Pozicija
	<i>Svetoga</i>	1. redak
	<i>Stěpanъ</i>	1. redak
	<i>Estъ</i>	10. redak
	<i>nutju našega</i>	10. redak
	<i>svēdoci. Erъ namъ</i>	
	<i>ferъnara</i>	
	<i>ruko^m</i>	

Pisanje velikog slova izostaje iz *Povelje kojom sultan Mehmed II potvrđuje trgovačke povlastice i određuje harač od 15 000 dukata* (7. 5. 1480. u Carigradu). Puntuacijski znakovi pojavljuju se u sličnim ulogama kao što je to slučaj u prethodne dvije povelje, odnosno poglavito kao pomoć pri razdvajanju pojedinih riječi u tekstu. Budući da je povelja sultana Mehmeda II. drukčijih dimenzija od ostalih, odnosno posjeduje oblik svitka, pisanje puntuacija u nekim slučajevima stvarno pruža pomoć pri razgođivanju teksta i lakšem čitanju, iako je ukupno gledajući pismo povelje izuzetno uredno. Vezu s prethodnim poveljama predstavlja i sporadično pisanje puntuacija pri krajevima redaka teksta. Tekst povelje i u ovom se slučaju razgođuje prazninama, s razlikom što su spajanja riječi češća nego što je to slučaj kod prethodnih povelja ovog razdoblja, a i ovdje se veznik *i* uglavnom piše spojen sa sljedećom riječi u tekstu. Rastavljanje riječi na kraju redaka još jednom se provodi bez uporabe grafijskih znakova.

Slika 141. Primjeri pisanja interpunkcijskih znakova u *Povelji kojom sultan Mehmed II potvrđuje trgovačke povlastice i određuje harač od 15 000 dukata* (7. 5. 1480. u Carigradu):
moimъ ve'nimъ (5. redak), *izatoimi su* (kraj 10. retka).

Situacija s pisanjem velikog slova i interpunkcijskih znakova jako je slična i u *Povelji kojom sultan Bajazit II potvrđuje trgovačke povlastice i smanjuje harač na 12.500 dukata* (22. 11. 1481. u Drinopolju). Za razliku od prethodne, u ovoj povelji se barem pojavljuje veliki početni inicijal, ali osim njega veliko pisana slova izostaju. Puntuacije se koriste u istoj maniri, odnosno pomažu pri odvajanju pojedinih riječi u tekstu, a izostaje njihovo pisanje na kraju redaka. Također, zabilježen je i jedan primjer pisanja dvotočja, i to u 50. retku teksta. Tekst se razgođuje kombinacijom praznina i puntuacija, odnosno samih praznina. Također, često je i spajanje pojedinih riječi u tekstu, češće nego što je to slučaj kod povelja koje nisu otomanske provincijencije (ovog razdoblja). Rastavljanje riječi na kraju redaka provodi se bez uporabe grafijskih znakova.

Slika 142. Detalji iz *Povelje sultana Bajazita II.*: početni inicijal, primjer puntuacije i *veleuzmožnoga pokoinoga* (2. redak), primjer dvotočja iz 50. retka *ca^stvamⁱ:dam^u*

U odnosu na prethodni period XIV. st., uporaba interpunkcijskih znakova i pisanje velikog slova kao pomoć pri razgođivanju teksta se prilično intenzivirala. Također, vidljivo je i potpuno odumiranje nekih procesa, kao što je to primjerice *scriptura continua*. Ipak, i u ovom razdoblju postoje povelje koje se osim prazninama ne služe drugim alatima pri razgođivanju teksta¹⁷², ali ukupno je njihov broj znatno manji. Općenito gledajući, puntuacije se znaju koristiti kao pomoć pri razdvajanju pojedinih riječi i rečenica, poglavlja, a njihovo pisanje je vrlo često i na samim krajevima redaka (iako u dosta slučajeva nedosljedno). Pisanje velikog slova ima također bitnu ulogu kod razgođivanja teksta, a u nekim dokumentima su zabilježeni i slučajevi pisanja velikog slova iza znaka točke, baš kao što je to slučaj i u modernom pravopisu. Velikim slovom znaju se pisati i osobna imena, ali i to pisanje se provodi bez ikakva usustavljivanja u konkretna pravopisna pravila. Od ostalih interpunkcijskih znakova zabilježeno je pisanje dvotočja¹⁷³, ali i trotočja. Ponavlja se i fenomen zabilježen i u XIV. st., a to je pisanje dvotočja iznad pojedinih slovnih oblika (uglavnom iznad slova *i*, *m* i *o*), čija uloga u tekstu još uvijek nije objašnjena. Također, imali smo prilike vidjeti i kombinacije praznina i niza puntuacija kao pomoći pri odvajanju pojedinih poglavlja, a posebno su zanimljiva bila i Cvjetkovićeve grafička rješenja pri naglašavanju, odnosno odvajanju pojedinih poglavlja teksta. Na kraju se može zaključiti kako paralelno s intenziviranjem uporabe interpunkcijskih znakova i velikog slova kao pomoći pri razgođivanju teksta još uvijek nije došlo do usustavljivanja načina pisanja, odnosno donošenja jasnih pravopisnih pravila njihove uporabe.

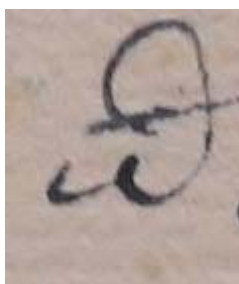
¹⁷² Dobri primjeri su povelja kojom Ljubiša Bogdančić javlja dubrovačkom knezu kako su njihovi ljudi tukli njegovog čovjeka (ožujak 1412. u Trebinju) i povelja kojom bosanski kralj Tvrtko II. potvrđuje Sandaljevo ustupanje Dubrovčanima polovice Konavoske župe s gradom Sokolom (16.8.1420. u Podvisokom)

¹⁷³ Moguće objašnjenje ove pojave je utjecaj crkvenoslavenskih knjiga, barem u slučaju slova *i*. Također, ne treba isključiti i već prije spominjanu mogućnost orijentalnih utjecaja.

3.3.5. Ligature i kraćenja

Kao pismovna kategorija, ligature i kraćenja pojave su koje se kako je već istaknuto koriste u svrhu uštede pismovnog prostora i ubrzanja duktusa pisanja. Zbog toga je ova kategorija jako bitna za proučavanje razvoja poslovnih pisama kojima je optimizacija brzine pisanja jedna od glavnih karakteristika. Kao i u prethodnim razdobljima, fokus istraživanja će biti na učestalosti pojedinih načina kraćenja u poveljama, te intenzitetu uporabe kratica općenito, a posebno će biti obrađeni i specifični ligaturni oblici. Osim već poznate i često upotrebljavane ligature *rê*, bit će zanimljivo vidjeti autentična pisarska rješenja pisanja ligaturnih oblika, budući da ovakva vrsta, uvjetno rečeno kraćenja, daje na raspolaganje najviše pisarske slobode pri kreiranju novih grafičkih rješenja. Sami procesi minuskulizacije i koordinacije u pismu svakako su pridonijeli jačanju ovih sloboda.

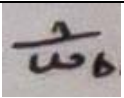
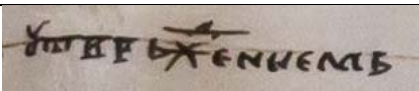
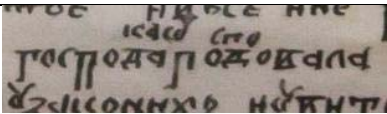
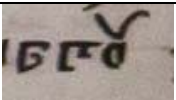
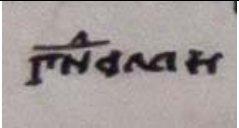
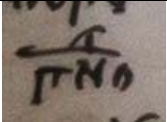
S obzirom na diplomatsku minuskulu kojom je pisana, sadržajno manja *Povelja kojom Ljubiša Bogdančić javlja dubrovačkom knezu kako su njihovi ljudi tukli njegovog čovjeka* (ožujak 1412. u Trebinju) posjeduje izuzetno malo primjera kraćenja riječi. Zabilježeno je tek par slučajeva natpisivanja, od kojih je najčešće natpisivanje slovnog oblika *d*, a ligaturni oblici u potpunosti izostaju. Razlog ovakvom izostanku uporabe kratica i ligaturnih oblika možda leži u činjenici kako je povelja već toliko sadržajno kratka da je nepotrebno ikakvo daljnje „zbijanje“ teksta kojeg je jako malo (svega 16 redaka).

Slika 143. Natpisivanje u prijedlogu *ô^d* (2. redak) u *Povelji kojom Ljubiša Bogdančić javlja dubrovačkom knezu kako su njihovi ljudi tukli njegovog čovjeka* (ožujak 1412. u Trebinju)

Kod jedine ustavne povelje obuhvaćene ovim razdobljem, *Povelje kojom bosanski kralj Stjepan Ostojić potvrđuje povelje svojih prethodnika* (5. 3. 1419. u Zvečaju), slučajevi kraćenja pojavljuju se puno češće nego u prethodnoj povelji. Kod natpisivanja je i u ovoj povelji najčešće natpisano slovo *d*, a posebno u kombinaciji kod prijedloga *ô^db*, iako postoji i velik broj drugih primjera natpisivanja ovog slovnog oblika, kao što je to riječ *utvr^bž^denimъ* (1. redak). U 13. retku pisaru se očito dogodila omaška prilikom koje je morao natpisati čitave dijelove riječi, kao što se vidi u primjeru *gospodar^{kaô spo}odovala*. Ovaj slučaj najvjerojatnije je nastao kao posljedica *stiskanja/zbijanja* riječi unutar retka. U povelji se pojavljuje i primjer kontrahiranja riječi iz skupine *nomina sacra*, *b(o)gu* (2. redak), a prilikom ovog kraćenja izostaje inače redovito pisana titla koja pomaže pri označavanju kraćene riječi. Kombinacija kontrakcije i natpisivanja prilikom pisanja riječi *gospodin* česta je i u ovoj povelji, navedeni primjer *g(ospo)^d(i)nami* nalazi se u 4. retku, iako je vrlo često pisanje i bez zamjenice na kraju, odnosno *g(ospo)^d(i)nъ* (primjer iz 13. retka). Situacija s pisanjem ligatura identična je kao i u slučaju prethodne povelje, odnosno one i u ovom slučaju izostaju.

Tab. CXIII. Primjeri kraćenja u *Povelji kojom bosanski kralj Stjepan Ostojić potvrđuje povelje svojih prethodnika* (5. 3. 1419. u Zvečaju)

Primjer i pozicija	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 2. redak	<i>ô^db</i>	Natpisivanje
 1. redak	<i>utvr^bž^denimъ</i>	Natpisivanje
 13. redak	<i>gospodar^{kaô spo}odovala</i>	Natpisivanje
 2. redak	<i>b(o)gu</i>	Kontrakcija
 4. redak	<i>g(ospo)^d(i)nami</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 13. redak	<i>g(ospo)^d(i)nъ</i>	Kontrakcija i natpisivanje

Kopiju *Povelje kralja Stjepana Ostojića* upisao je u knjigu *Codex Ragusinus* dubrovački notar Nikša Zvijezdić. Njegova verzija pisma ćiriličke diplomatske minuskule vrhunski je primjer razvijene faze ovog poslovnog pisma, a sukladno tome prisutan je i puno veći broj slučajeva uporabe kratica i ligatura. Kod najzastupljenijeg načina kraćenja, natpisivanja, broj slovnih oblika koji se natpisuje puno je veći nego u prethodne dvije povelje: *d*, *k*, *m*, *r*, *s*, *t*, *u*, *ô*, *h*. Također, u puno slučajeva ovaj način kraćenja je u tekstu dodatno naglašen pisanjem title iznad natpisanog slova, dok u nekim slučajevima titlu „glumi“ natpisano slovo, uglavnom *d*, *r* ili *t*. Neki od izdvojenih primjera su natpisivanje kod prijedloga *ô^d* (5. redak), *istinom^u* (6. redak), *car^ska* (8. redak), *sve'agô* (11. redak). I u Zvijezdićevu prijepisu postoje slučajevi natpisivanja više od jednog slova, kao što se može vidjeti u 5. retku teksta na primjeru *sasta^{le}no*. Kontrakcija identične riječi iz sakralne skupine, *b(o)gu* (7. redak), prisutna je i u prijepisu, uz razliku što Zvijezdić ovu kraticu natpisuje titlom što je pravilo kojeg se većina pisara drži. Identično originalu povelje krati se i riječ *g(ospo)^d(i)nami* (12. redak), koja se također ponavlja na više mjesta u tekstu. Originalna ligaturna rješenja također su prisutna u tekstu povelje, te se Zvijezdić ne libi koristiti dvije ligature, *tvr* i *tr* gdje god može. Dobri primjeri uporabe ovih ligatura nalaze se u 10. retku 2. stranice prijepisa u osobnom imenu *Tvr^b'ko*, te u 19. retku 2. stranice u riječi *dmitr^bv^b*.

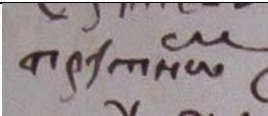
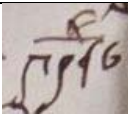
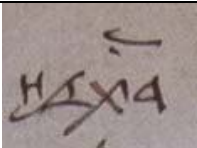
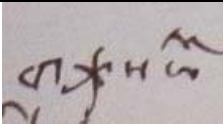
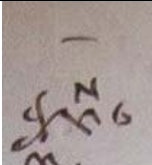
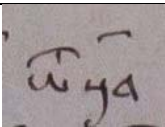
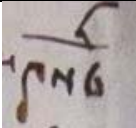
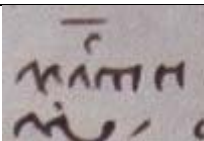
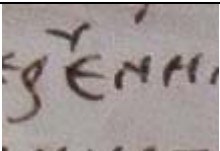
Tab. CXIV. Primjeri kraćenja u Zvijezdićevom prijepisu *Povelje kojom bosanski kralj Stjepan Ostojić potvrđuje povelje svojih prethodnika* (5. 3. 1419. u Zvečaju)

Primjer i pozicija	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 5. redak	<i>ô^d</i>	Natpisivanje
 6. redak	<i>istinomⁿ</i>	Natpisivanje
 8. redak	<i>car^ska</i>	Natpisivanje
 11. redak	<i>sve^lagô</i>	Natpisivanje
 5. redak	<i>sasta^leno</i>	Natpisivanje
 7. redak	<i>b(o)gu</i>	Kontrakcija
 12. redak	<i>g(ospo)^d(i)nami</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 10. redak 2. stranice	<i>Tvr^b'ko</i>	Ligatura (natpisivanje)
 19. redak 2. stranice	<i>dmitr^bъ</i>	Ligatura

Raznovrsna i brojna kraćenja prisutna su i u *Povelji kojom bosanski vojvoda Sandalj s braćom ustupa Dubrovčanima pola Župe Konavoske s gradom Sokolom* (30. 5. 1420. na Sokolu). Autor povelje dijak Grubač najviše se koristi natpisivanjem kao preferiranom vrstom kraćenja, pri čemu je spektar slovnih oblika kod kojih je zabilježena ova pojava vrlo širok; *d*, *k*, *m*, *r*, *s*, *t*, *u*, *ô*, *h*, *č*. Samo neki od primjera natpisivanja su riječi *bratiô^m* (5. redak) i *gra^db* (11. redak). Kod imenica iz skupine *nomina sacra* prisutne su kontrakcije – *d(u)ha* (1. redak), kombinacije kontrakcije i natpisivanja *b(o)žiô^m*, *a^m(i)nъ* (1. redak), a također i samo natpisivanje – *ô'ca* (1. redak). Prilikom pisanja ovih kratika, titla uglavnom izostaje. Iznimka je riječ *d(u)ha*

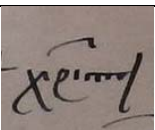
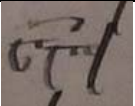
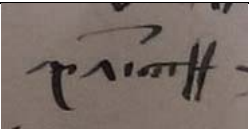
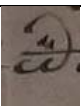
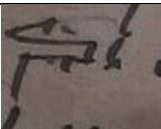
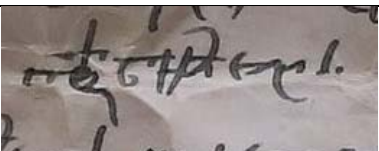
kod koje se titla uredno pojavljuje. Još neki od primjera kombinacije kontrakcije i natpisivanja su kratice *g(ospo)^d(i)n̄b* (1. redak) i *m(i)l(o)^sti* (2. redak) (Paskojević 2015: 51). Također, u ovom obliku se ponekad piše i pridjev *r(e)^čeni* (13. redak), iako se isti zna pisati i bez kraćenja. Nikakvi ligaturni oblici ne pojavljuju se ni u ovoj povelji, čineći ju tako još jednom u nizu dokumenata bosanske provencijencije kod kojih je evidentiran izostanak ove pojave.

Tab. CXV. Primjeri kraćenja u *Povelji kojom bosanski vojvoda Sandalj s braćom ustupa Dubrovčanima pola Župe Konavoske s gradom Sokolom* (30. 5. 1420. na Sokolu)

Primjer i pozicija	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 5. redak	<i>bratiō^m</i>	Natpisivanje
 11. redak	<i>gra^db</i>	Natpisivanje
 1. redak	<i>d(u)ha</i>	Kontrakcija
 1. redak	<i>b(o)žiō^m</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 1. redak	<i>a^m(i)n̄b</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 1. redak	<i>ō'ca</i>	Natpisivanje
 1. redak	<i>g(ospo)^d(i)n̄b</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 2. redak	<i>m(i)l(o)^sti</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 13. redak	<i>r(e)^čeni</i>	Kontrakcija i natpisivanje

Kraćenja su nešto rjeđa u *Povelji kojom kralj Tvrtko II. potvrđuje Sandaljevo ustupanje Dubrovčanima polovice Konavoske župe s gradom Sokolom* (16. 8. 1420. u Podvisokom), ali ipak su zastupljene gotovo sve vrste pisanja kratica. Za razliku od prethodnih dokumenata i povelja, može se slobodno reći kako je u ovome najzastupljeniji oblik kraćenja kontrakcija i to pogotovo riječi skupine *nomina sacra*. Njih je u tekstu relativno lako i prepoznati, jer uvijek dolaze s titlom. Ipak, pisar ponešto komplicira situaciju pišući title i tamo gdje ne treba, odnosno iznad riječi koje uopće nisu kraćene. Ovo bi mogao biti znak izravnog utjecaja crkvenoslavenskog uzusa, te je vrlo vjerojatno kako je pisar pisao i liturgijske tekstove. Primjeri najčešćih kontrakcija su *hr(i)sta* (1. redak), *b(o)ga* (4. redak), *m(i)l(o)sti* (6. redak). Natpisivanja se u tekstu koriste toliko rijetko, da je jedini primjer samostalnog natpisivanja zabilježen kod prijedloga *ô^d* (8. redak). Od kombinacije kontrakcije i natpisivanja i ovdje se pojavljuje kratica *g(ospo)^d(i)nъ* koju možemo vidjeti u 19. retku teksta. U povelji je prisutan i primjer pisanja inače učestale ligature *rê*, i to u 21. retku u prezimenu *prêbiĝemъ*. Ovakav trend minimalnog pisanja kratica u povelji možda se može dovesti u vezu s tek ponovo uvedenim pismom diplomatske minuskule nakon razdoblja Ostojića za čije se vrijeme bosanska kraljevska kancelarija koristila ustavnom verzijom ćiriličkog pisma.

Tab. CXVI. Primjeri kraćenja u *Povelji kojom kralj Tvrtko II. potvrđuje Sandaljevo ustupanje Dubrovčanima polovice Konavoske župe s gradom Sokolom* (16. 8. 1420. u Podvisokom)

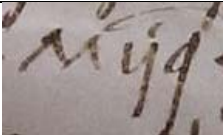
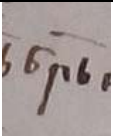
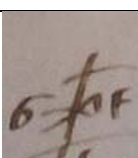
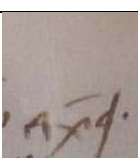
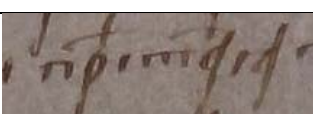
Primjer i pozicija	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 1. redak	<i>hr(i)sta</i>	Kontrakcija
 4. redak	<i>b(o)ga</i>	Kontrakcija
 6. redak	<i>m(i)l(o)sti</i>	Kontrakcija
 8. redak	<i>o^d</i>	Natpisivanje
 19. redak	<i>g(ospo)^d(i)nb</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 21. redak	<i>prēbiḡemъ</i>	Ligatura

Sljedeća po redu je *Povelja kojom Dubrovčani utvrđuju prijateljstvo s vojvodom Radoslavom Pavlovićem* (18. 2. 1421.). Poznati dubrovački notar Rusko Hristoforović vrlo često se služi u ovom dokumentu svim mogućim načinima kraćenja, tako da tekst obiluje mnogobrojnim primjerima kratica. Kao najčešći načini kraćenja ističu se natpisivanja i kombinacije kontrakcije i natpisivanja. Najčešće natpisivani slovni oblici su *v*, *d*, *k*, *m*, *s*, *t*, *h*, *č*, a neki od primjera natpisivanja su riječi *o'ca* (1. redak), *trъgō'cemъ* (7. redak), *vojevo^di* (22. redak). Prilikom natpisivanja pisar se u nekim primjerima služi i znakom title kako bi naglasio kraćenu riječ. Kod kombinacija natpisivanja i kontrakcije pojavljuju se neki već dobro poznati

primjeri kao što su riječi *g(ospo)^d(i)na* (6. redak), *m(i)l(o)^stiju* (2. redak), *r(e)^čeni* (12. redak). Još neki zanimljivi primjeri ovog načina kraćenja su riječi *g(o)^sp(od)s^tivē* (4. redak) i *m(i)^s(e)ca* (32. redak). U tekstu su česte i kontrakcije riječi iz skupine *nomina sacra*, od kojih je najzastupljenije upravo ime *b(o)gb* (7. redak) u raznim verzijama – *b(o)že* (1. redak), *b(o)guljubimi* (3. redak) i sl. Osim ovih, u prvom retku pojavljuje se i kontrakcija riječi *d(u)ha* (1. redak). Kontrakcije se uglavnom pišu s titlom iznad same riječi, iako ista zna u nekim slučajevima i izostati. U povelji se pojavljuje i jedan ligaturni oblik, ujedno i najzastupljeniji u svim dosad proučavanim poveljama, a to je ligatura *rê*. Pisar dosljedno koristi ovaj ligaturni oblik na svim mjestima gdje je njegovo pisanje moguće, a navedeni primjer u riječi *prêstaja* nalazi se u 2. retku teksta.

Tab. CXVII. Primjeri kraćenja u *Povelji kojom Dubrovčani utvrđuju prijateljstvo s vojvodom Radoslavom Pavlovićem* (18. 2. 1421.)

Primjer i pozicija	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 1. redak	<i>ô'ca</i>	Natpisivanje
 7. redak	<i>tręgô'cemb</i>	Natpisivanje
 22. redak	<i>vojevo^di</i>	Natpisivanje
 6. redak	<i>g(ospo)^d(i)na</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 2. redak	<i>m(i)l(o)^stiju</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 12. redak	<i>r(e)^čeni</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 4. redak	<i>g(o)^sp(od)s^tivē</i>	Kontrakcija i natpisivanje

 32. redak	<i>m(i)^s(e)ca</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 7. redak	<i>b(o)gъ</i>	Kontrakcija
 1. redak	<i>b(o)že</i>	Kontrakcija
 3. redak	<i>b(o)guljubimi</i>	Kontrakcija
 1. redak	<i>d(u)ha</i>	Kontrakcija
 2. redak	<i>prêstaja</i>	Ligatura

Uporaba kratica česta je i u *Povelji kojom vojvoda Radoslav Pavlović potvrđuje Sandaljevo ustupanje polovice Konavala i zaboravlja svađe s Dubrovčanima* (24. 4. 1421. u Borču). Natpisivanje slovnih oblika, koje se u većini povelja i dokumenata ističe kao preferirani način kraćenja riječi, u ovom slučaju svoje mjesto prepušta kombinaciji kontrakcije i natpisivanja. Primjeri ove vrste kraćenja predstavljaju riječi *b(o)žb(an)st^vomъ* (1. redak)¹⁷⁴, *g(ospo)^d(i)na* (2. redak). Iznad kratica se u većini slučajeva pojavljuju i tittle, koje pisar u puno slučajeva piše i iznad riječi koje nisu kraćene, te tim činom njihovo pisanje ne pridonosi previše razlikovanju kratica od ostalih riječi u tekstu. Slovni oblici koji se najčešće natpisuju u tekstu su *d*, *t* i *u*. Neki od primjera gdje natpisivanje nastupa kao samostalan način kraćenja su primjeri *vim^u* (3. redak), *poč^tenu* (4. redak), *vaz^da* (14. redak). Odmah na početku teksta pojavljuju se

¹⁷⁴ Koja je posebno zanimljiva jer ju se može pridodati skupini *nomina sacra* koje se obično kontrahiraju.

dvije kontrakcije – *b(o)že c(a)ru*, a i u ovoj povelji je iz skupine *nomina sacra* najčešće kontrahirana riječ *bog*. Dobar primjer kontrakcije je i riječ *m(i)s(e)ca* (predzadnji redak). Od ligaturnih oblika i ovdje je zastupljena isključivo ligatura *rê*, čije pisanje možemo vidjeti na primjeru *prêdb* (također 1. redak).

Tab. CXVIII. Primjeri kraćenja u *Povelji kojom vojvoda Radoslav Pavlović potvrđuje Sandaljevo ustupanje polovice Konavala i zaboravlja svađe s Dubrovčanima* (24. 4. 1421. u Borču)

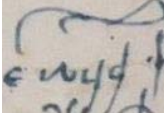
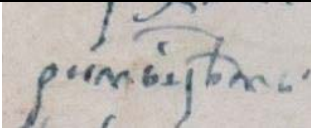
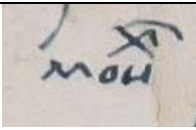
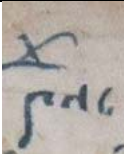
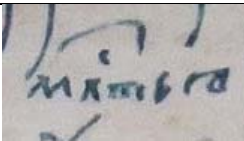
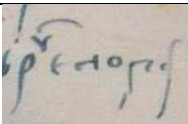
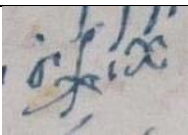
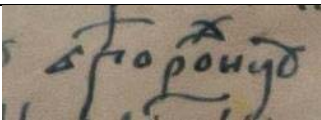
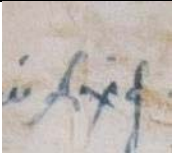
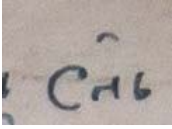
Primjer i pozicija	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 1. redak	<i>b(o)žb(an)st'omъ</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 2. redak	<i>g(ospo)^d(i)na</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 Predzadnji redak	<i>m(i)s(e)ca</i>	Kontrakcija
 3. redak	<i>vim^u</i>	Natpisivanje
 4. redak	<i>počenu</i>	Natpisivanje
 14. redak	<i>vaz^da</i>	Natpisivanje
 1. redak	<i>b(o)že c(a)ru</i>	Kontrakcija
 1. redak	<i>prêdb</i>	Ligatura

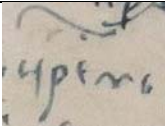
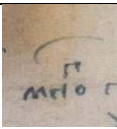
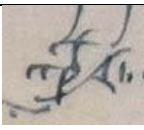
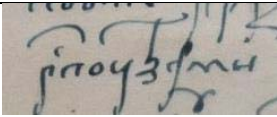
Česta uporaba kratica pojavljuje se u *Povelji kojom herceg Stjepan Vukčić Kosača potvrđuje Dubrovčanima ranije zapise, Konavle i Vitaljinu* (10. 10. 1435. na Nevesinju). Od svih korištenih načina kraćenja u tekstu, još jednom su najzastupljenija natpisivanja sa slovnim oblicima *v, d, i, k, m, r, s, t, u, h, č*. Samo neki od primjera ove vrste kraćenja predstavljaju riječi *ô'ca* (1. redak), *rimb^scêmb* (4. redak), *moi^h* (6. redak). Kao što se može i vidjeti iz priloženih primjera, u pravilu se piše titla iznad natpisanog slovnog oblika. Nadalje, i u ovoj povelji mnogobrojne su kombinacije kontrakcije i natpisivanja. Uz u poveljama česte kratice *g(ospo)^d(i)nb* (1. redak), *m(i)l(o)^stbju* (2. redak) i *r(e)^čenoga* (13. redak), neki od istaknutijih primjera ove vrste kraćenja su još riječi iz skupine *nomina sacra*: *b(o)žb(i)ô^m* (2. redak) i *b(o)goro^dicu* (35. redak). Što se tiče skupine riječi *nomina sacra*, zanimljivo je kako je kombinacija kontrakcije i natpisivanja češći način kraćenja nego samo kontrahiranje, baš kao što je to slučaj i u XIV. st. Jedan od takvih primjera kontrahiranih riječi nalazi se također u 1. retku teksta – *d(u)ha*. Manji broj kontrakcija kod ove skupine nadoknađuju primjeri profanog karaktera u tekstu, a neki od njih su *s(i)nb¹⁷⁵* (1. redak) i *c(a)remb* (4. redak). Za razliku od prethodno proučavanih povelja, u ovoj je zabilježen potencijalni slučaj korištenja suspenzije, doduše u kombinaciji s natpisivanjem. On se nalazi u 1. retku teksta kod priloga *mno^s(o)*, gdje po položaju slovnih oblika u riječi možemo pretpostaviti transliterirani oblik, a samim tim i suspenziju kao način kraćenja ove riječi. Od ligaturnih oblika uz tekstu se osim standardnog *rê* u jednom slučaju u tekstu, u riječi *g(o)^spocvami* (20. redak), pojavljuje ligatura *tv*. Inače, ova riječ služi i kao dobar primjer kombinacije kontrakcije i natpisivanja. Pisanjem ove ligature autor pokazuje određenu poveznicu sa Zvijezdićevim pismom, koji je u velikoj mjeri koristio i spajao na sličan način ligature koje su počinjale sa slovnim oblikom *t*.¹⁷⁶ Nejasno je jedino zbog čega se ligatura pojavljuje na samo jednom mjestu u tekstu, iako je dijak Vlatko Maroš imao još prilika za njeno korištenje. Općenito govoreći, teško je reći o čemu zapravo ovisi učestalost pisanja ligatura u nekom tekstu. Proces minuskulizacije i koordinacije zasigurno otvara prostor češćem i raznovrsnijem pisanju ligatura, koje se optimizacijom brzine pisanja uklapaju u samu poslovnu prirodu minuskulnog pisma. Ipak, unatoč tome, ligature su jedan od slabije zastupljenih načina kraćenja. Teško je reći koji je točno razlog tome, moguće je kako su drugi načini kraćenja jednostavno praktičniji pisarima.

¹⁷⁵ Na ovom mjestu u tekstu ne nastupa u vjerskom kontekstu!

¹⁷⁶ Vidi str. 320 – 321.

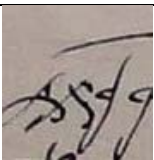
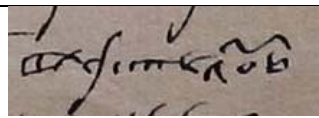
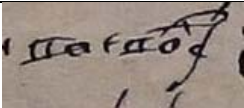
Tab. CXIX. Primjeri kraćenja u *Povelji kojom herceg Stjepan Vukčić Kosača potvrđuje Dubrovčanima ranije zapise, Konavle i Vitaljinu* (10. 10. 1435. na Nevesinju)

Primjer i pozicija	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 1. redak	<i>ô'ca</i>	Natpisivanje
 4. redak	<i>rimb^scêmb</i>	Natpisivanje
 6. redak	<i>moⁱh</i>	Natpisivanje
 1. redak	<i>g(ospo)^d(i)nъ</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 2. redak	<i>m(i)l(o)^stъju</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 13. redak	<i>r(e)^eenoga</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 2. redak	<i>b(o)žb(i)ô^m</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 35. redak	<i>b(o)goro^dicu</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 1. redak	<i>d(u)ha</i>	Kontrakcija
 1. redak	<i>s(i)nъ</i>	Kontrakcija

 4. redak	<i>c(a)remъ</i>	Kontrakcija
 1. redak	<i>mno^s(o)</i>	Suspenzija i natpisivanje
 3. redak	<i>prêdъ</i>	Ligatura
 20. redak.	<i>g(o)^spochtami</i>	Ligatura

Pri usporedbi s prethodne dvije, može se reći kako *Povelja kojom Radoslav Dragišić Kosača potvrđuje kako je primio svoj dio Sandaljevog nasljeđa* (20. 7. 1438. u Dubrovniku) poprilično oskudijeva pisanjem kratica. Od vrsta kraćenja u tekstu najzastupljenija su natpisivanja prilikom kojih se najčešće natpisuju slovni oblici *d* i *m*, kao što se može i vidjeti iz primjera *vlastelo^mъ* (6. redak) i *voevo^da* (8. redak). Osim natpisivanja, u povelji se pojavljuje i jedan slučaj kontrakcije riječi iz skupine *nomina sacra*, a i ovdje se radi o riječi *d(u)ha* koja se nalazi odmah na početku u 1. retku povelje. Ligature u tekstu izostaju, a i ostali načini kraćenja, tako da su zapravo natpisivanja gotovo pa jedina vrsta kraćenja u tekstu ove povelje.

Tab. CXX. Primjeri kraćenja u *Povelji kojom Radoslav Dragišić Kosača potvrđuje kako je primio svoj dio Sandaljevog nasljeđa* (20. 7. 1438. u Dubrovniku)

Primjer i pozicija	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 1. redak	<i>d(u)ha</i>	Kontrakcija
 6. redak	<i>vlastelo^mъ</i>	Natpisivanje
 8. redak	<i>voevo^da</i>	Natpisivanje

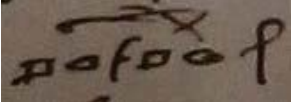
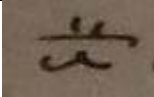
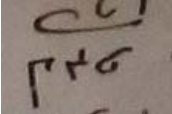
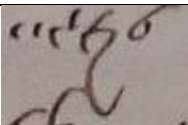
U drugom proučavanom Zvijezdićevu dokumentu, *Povelji kojom Dubrovčani izdaju Stjepanu Kosači njegov dio Sandaljeve ostave* (18. 9. 1438.), pisanje kratice je omiljen alat korišten u svrhu ubrzanja duktusa pisanja. Još jednom je najzastupljeniji način kraćenja natpisivanje, koje je ujedno i najjednostavniji način kraćenja. Slovni oblici koji se natpisuju mahom su isti kao u prethodnim poveljama: *d*, *k*, *m*, *r*, *s*, *t*, *u*, *h*, *č*. Neki od izdvojenih primjera natpisivanja slovnih oblika su riječi *ô'tca* (1. redak), *dubrovač̃cie^h* (6. redak) i *verovanie^m* (24. redak). Kombinacije kontrakcije i natpisivanja, inače omiljen oblik kraćenja u velikom broju povelja, pojavljuju se u manjoj mjeri. Učestalošću pisanja i ovdje se ističe kratica *g(osp)ô^d(i)nb* (4. redak). Kod skupine riječi *nomina sacra* često se pojavljuje kontrakcija *b(o)g̃* (25. redak), koja u pravilu dolazi s natpisanom titlom, dakako bez natpisivanja – po starom crkvenoslavenskom uzusu. U tekstu je prisutan i jedan slučaj moguće kombinacije suspenzije i natpisivanja, oblika kraćenja najomiljenijeg u konvencionaliziranim dijelovima crkvenoslavenskih tekstova. Naime, prilikom pisanja riječi *gra^d* (1. redak) pisar zna izostavljati slovne oblike koji bi se zbog sklanjanja ovdje morali nalaziti. Kako u primjeru iz 1. retka iza ove riječi dolazi ime *dubrovnika*, očekivano *a* u genitivu jednine izostaje. Tim činom znači kako je riječ očito suspendirana, odnosno skraćena za genitivni nastavak. Pisanje ligaturnih oblika nije toliko često u tekstu. Kako se može vidjeti iz prethodnog i ovog primjera, Zvijezdić nije bio previše sklon pisanju najčešće ligature *rê*, već je više težio rješenjima koja su uključivala slovne oblike *t*, *v* i *r*. Jedno od takvih rješenja je ligatura *tr*, koju možemo vidjeti na primjeru iz 20. retka teksta u riječi *lit̃r̃ba*. Osim nje, u 53. retku u riječi *lêto* javlja se jako jednostavno izvedena ligatura *êt*, koju pisar tvori tako da na slovni oblik *ê* jednostavno dodaje horizontalnu liniju slovnog oblika *t*.

Tab. CXXI. Primjeri kraćenja u *Povelji kojom Dubrovčani izdaju Stjepanu Kosači njegov dio Sandaljeve ostave*
(18. 9. 1438.)

Primjer i pozicija	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 1. redak	<i>ô'ca</i>	Natpisivanje
 6. redak	<i>dubrovačbice^h</i>	Natpisivanje
 24. redak	<i>verovanie^m</i>	Natpisivanje
 4. redak	<i>g(osp)ô^d(i)nb</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 25. redak	<i>b(o)gъ</i>	Kontrakcija
 1. redak	<i>gra^d</i>	Suspenzija i natpisivanje
 20. redak	<i>litrъa</i>	Ligatura
 52. redak	<i>lêto</i>	Ligatura

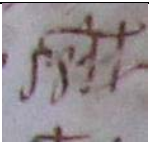
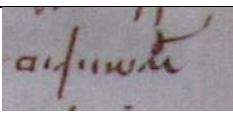
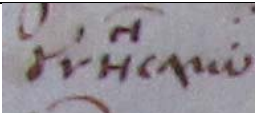
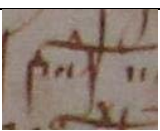
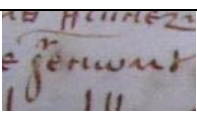
Iako sadržajno velika, *Povelja kojom vojvoda Ivaniš i njegova braća sklapaju savez s Dubrovčanima protiv hercega Stjepana* (25. 3. 1452. u Vrataru) sadrži jako malo kratica. Gledano po vrstama kraćenja, kod natpisivanja su zabilježena samo dva primjera, i to riječi *voevo^da* (30. redak) i prijedloga *ô'* (32. redak), koji se pojavljuju češće u tekstu. Isto tako, vrlo čest primjer je i kratica riječi *g(ospodi)nъ* (16. redak), koja se za razliku od prethodnih povelja u ovoj samo kontrahira, a svako natpisivanje slovnih oblika (kao što je to čest slučaj sa slovom *d* u ovom primjeru) izostaje. Nadalje, od kraćenja u tekstu pojavljuje se samo još jedno zanimljivo i dosad neviđeno ligaturno rješenje, a to je ligatura *ez* koju pisar često upotrebljava. Na primjeru u riječi *knezъ* (4. redak) jasno se vidi kako je pisar iskoristio centralnu horizontalnu liniju slovnog oblika *e* i jednostavno je nastavio u slovni oblik *z*. Dobar primjer kako se pismo u minuskulizajućem procesu otvara prema novitetima u oblicima spajanja slova, a ligature to zapravo i jesu.

Tab. CXXII. Primjeri kraćenja u *Povelji kojom vojvoda Ivaniš i njegova braća sklapaju savez s Dubrovčanima protiv hercega Stjepana* (25. 3. 1452. u Vrataru)

Primjer i pozicija	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 30. redak	<i>voevo^da</i>	Natpisivanje
 32. redak	<i>ô'</i>	Natpisivanje
 16. redak	<i>g(ospodi)nъ</i>	Kontrakcija
 4. redak	<i>knezъ</i>	Ligatura

Kraćenja ne izostaju iz Cvjetkovićeve *Prijepisa sporazuma kojim Dubrovčani sklapaju s Ivanišem i braćom savez protiv hercega Stjepana i obećavaju novčanu pomoć* (25. 3. 1452. u Dubrovniku), koji je za Dubrovčane inače pisao njegov prethodnik Nikša Zvijezdić. Daleko najzastupljeniji način kraćenja i u ovom slučaju je natpisivanje, s cijelim spektrom slovnih oblika kod kojih je ova pojava zabilježena: *v, d, k, l, m, n, o, p, r, s, t, u, h, č*. Sva natpisivanja su u tekstu uredno označena titlom, a samo neki od primjera ove vrste kraćenja su riječi *gra^da* (2. redak), *vsakom^u* (2. redak), *učiⁿismô* (4. redak). Kod kombinacije kontrakcije i natpisivanja pojavljuju se već poznati primjeri – *g(ospo)^d(i)na* (14. redak 2. stranice) i *r(e)^čenômu* (9. redak). Još jedan zanimljiv primjer nalazi se pri samom kraju teksta, gdje se na ovaj način krati i riječ *rož(as)^hva* (6. redak 3. stranice). Osim ovih pojavljuje se i kombinacija kontrakcije i natpisivanja kad se riječi *gospodin* koristi u sakralnu svrhu (naglašava „križ gospodnji“), a u tom slučaju se krati kao *g(o)spo^dnju* (28. redak 2. stranice). Govoreći o *nomina sacra*, u tekstu se pojavljuju kontrakcije *s(i)na b(o)žiega* (2. redak 3. stranice), a i sam tekst Cvjetković završava s kontrakcijom riječi *bog* – *b(ož)e*, prilikom molbe *pomeni ga b(ož)e*. Osim ovih, kontrahiraju se i profane riječi što se može vidjeti i na primjeru *c(a)rina* (21. redak 2. stranice). Iako bi se zbog frekventne uporabe kratica u tekstu moglo očekivati i pisanje ligaturnih oblika, oni ipak izostaju iz ovog Cvjetkovićeve prijepisa.

Tab. CXXIII. Primjeri kraćenja u Cvjetkovićevom prijepisu *Sporazuma kojim Dubrovčani sklapaju s Ivanišem i braćom savez protiv hercega Stjepana i obećavaju novčanu pomoć* (25. 3. 1452. u Dubrovniku)

Primjer i pozicija	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 2. redak	<i>gra^da</i>	Natpisivanje
 2. redak	<i>vsakom^u</i>	Natpisivanje
 4. redak	<i>učiⁿismô</i>	Natpisivanje
 14. redak 2. stranice	<i>g(ospo)^d(i)na</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 9. redak	<i>r(e)^čenômu</i>	Kontrakcija i natpisivanje

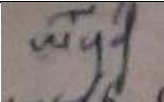
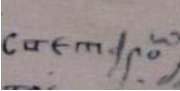
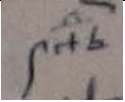
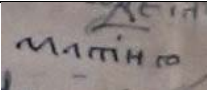
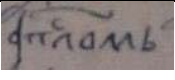
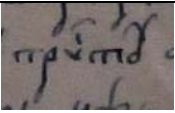
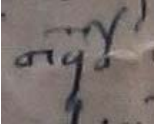
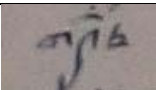
 6. redak 3. stranice	<i>rož(as)ʹva</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 28. redak 2. stranice	<i>g(o)spoʹnju</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 2. redak 3. stranice	<i>s(i)na b(o)žiega</i>	Kontrakcija
 Kraj prijepisa	<i>b(ož)e</i>	Kontrakcija
 21. redak 2. stranice	<i>c(a)rina</i>	Kontrakcija

Kao i kod većine proučavanih povelja ćirilčke diplomatske minuskule ovog razdoblja, *Povelja kojom se Stjepan Kosača miri s Dubrovčanima i potvrđuje im stare povlastice* (11. 4. 1454. u Novom) obiluje raznim primjerima i vrstama kraćenja. I u ovom slučaju najbrojniji su primjeri natpisivanja slovnih oblika, i to *d, k, l, m, n, s, t, u, ô, h, č*. Neki od primjera natpisivanja su *svetago*^ô (1. redak) i *ôʹca*¹⁷⁷ (4. redak). Posebno je zanimljivo natpisivanje slovnog oblika *ô* iznad slovnog oblika *o* (kao što se može vidjeti i iz navedenog primjera) koje se pojavljuje više puta u tekstu povelje. Ovakvo pisanje zabilježeno je kod sklanjanja pridjeva u genitivu jednine, te kod glagola u prvom licu množine prezenta aktivnog. Zbog toga je izgledno kako ovo natpisivanje ima veze s gramatičkim kategorijama. Kao i u mnogim minuskulnim poveljama XV. st., brojne su i kombinacije kontrakcije i natpisivanja. Osim već puno puta viđenih kratica *g(ospo)ʹ(i)nъ* (5. redak), *m(i)l(o)ʹstiju* (5. redak) pojavljuje se i dosta riječi iz skupine *nomina sacra* koje se krata na ovaj način: *ap(o)ʹs(to)lomъ* (4. redak), *b(ogoro)ʹ(i)cu* (42. redak), a postoje i neki novi primjeri kao što je to pridjev *pr(e)č(i)ʹstu* (42. redak, odmah uz prethodni primjer).

¹⁷⁷ Inače, natpisivanje u ovoj riječi je vrlo star običaj. Ovakav oblik preuzet je iz grčkog, a vrlo čest je i u ranijim liturgijskim ustavom pisanim crkvenoslavenskim tekstovima.

Kao što je to i inače slučaj kod sakralnih riječi, preferirana vrsta kraćenja je ipak kontrakcija, s primjerima kao što su *b(o)gb* (3. redak), *r(e)čb* (u sakralnom kontekstu, 4. redak) i sl. Od profanih primjera kontrahiranih riječi u tekstu se često ponavlja *g(o)spodarb* (5. redak). Iako ne toliko često, u tekstu se pojavljuju ligaturni oblici koje smo imali prilike susresti kod prethodno obrađivanih povelja. Najzastupljenija, a ujedno i jedina koju pisar zapravo konstantno koristi je ligatura *ez*. Budući da je u povelji naveden velik broj plemstva, ligatura *ez* se najviše ali nikako ne i isključivo pojavljuje u titulaciji *knezb*, kao što to možemo vidjeti na primjeru iz 5. retka. Ostale dvije ligature koje se pojavljuju samo u navedenim primjerima su *tv* – *g(o)spoctvami* (26. redak) i *tr* u riječi *trbgovce* (31. redak).

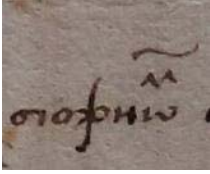
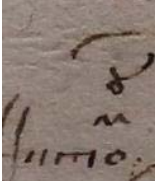
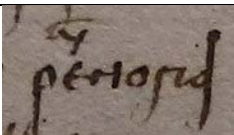
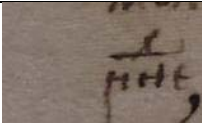
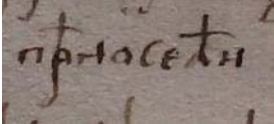
Tab. CXXIV. Primjeri kraćenja u *Povelji kojom se Stjepan Kosača miri s Dubrovčanima i potvrđuje im stare povlastice* (11. 4. 1454. u Novom)

Primjer i pozicija	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 4. redak	<i>đ'ca</i>	Natpisivanje
 1. redak	<i>svetago^o</i>	Natpisivanje
 5. redak	<i>g(ospo)^d(i)nb</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 5. redak	<i>m(i)l(o)^stiju</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 4. redak	<i>ap(o)^s(to)lomb</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 42. redak	<i>pr(e)č(i)^stu</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 42. redak	<i>b(ogoro)^l(i)cu</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 3. redak	<i>b(o)gb</i>	Kontrakcija

 4. redak	<i>r(e)čb</i>	Kontrakcija
 5. redak	<i>g(o)spodarb</i>	Kontrakcija
 5. redak	<i>knezb</i>	Ligatura
 26. redak	<i>g(o)spoctvami</i>	Ligatura
 31. redak	<i>trbgovce</i>	Ligatura

Većina načina kraćenja koji se inače javljaju u minuskulnim poveljama XV. st. prisutni su i u sadržajno kraćoj *Povelji kojom ugarski kralj Matijaš Korvin daje neka sela fra Aleksandru Dubrovčaninu* (2. 11. 1465. na Brodu Savskom). Kao i u mnogobrojnim prethodnim slučajevima, najzastupljeniji način kraćenja je natpisivanje, a pritom se najčešće natpisuju slovni oblici *d, m, t, u, h, č*. Ponekad pisar natpisuje i dva slovna oblika jedan iznad drugog, kao što se to može vidjeti na primjeru u riječi *kto^{mu}* (1. redak). Kombinacija natpisivanja i kontrakcije pojavljuje se u ovoj povelji na već dobro nam poznatim primjerima kao što su *r(e)čenoga* (3. redak) i *g(ospo)^dne* (13. redak). Od ligatura je zabilježen jedino najrasprostranjeniji oblik *rê*, čije pisanje se može vidjeti na primjeru *prênosegi* (2. redak). Iako nisu mnogobrojni, primjeri kraćenja u ovoj povelji skupa sa svim ostalim proučavanim kategorijama upućuju na zaključak kako je anonimni pisar ovog djela izvrsno poznao trendove koji su prevladavali pismu ćirilичke diplomatske minuskule u XV. st.

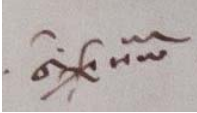
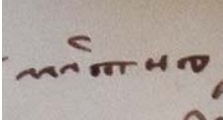
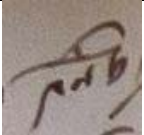
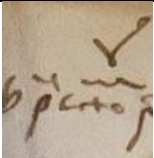
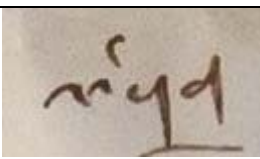
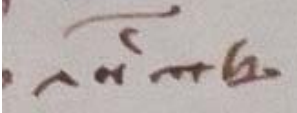
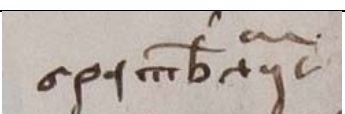
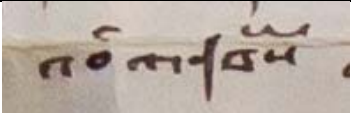
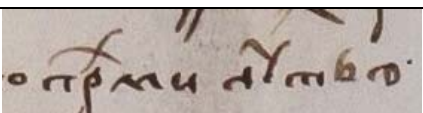
Tab. CXXV. Primjeri kraćenja u *Povelji kojom ugarski kralj Matijaš Korvin daje neka sela fra Aleksandru Dubrovčaninu* (2. 11. 1465. na Brodu Savskom)

Primjer i pozicija	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 1. redak	<i>božio^m</i>	Natpisivanje
 1. redak	<i>kto^{mu}</i>	Natpisivanje
 3. redak	<i>r(e)^čenoga</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 13. redak	<i>g(ospo)^dne</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 2. redak	<i>prînosegi</i>	Ligatura

U *Povelji kojom herceg Vlatko i knez Stjepan potvrđuju kako su primili svo nasljedstvo vojvode Sandalja* (26. 7. 1470. u Dubrovniku) najzastupljenije kategorije kraćenja su zasigurno natpisivanje i kombinacija kontrakcije i natpisivanja. Već u 1. retku pojavljuju se čak četiri primjera kombinacije kontrakcije i natpisivanja, od kojih su mnogi česti i u prethodno proučavanim poveljama: *b(o)žio^m*, *m(i)l(o)^stiju*, *g(ospo)^d(i)nb*, *r(e)čeno^{mu}*. U posljednjem primjeru pojavljuje se natpisivanje dvaju slovnih oblika jedan iznad drugog, baš kako je to bio slučaj i u prethodnoj povelji. Od ostalih kombinacija kontrakcije i natpisivanja treba izdvojiti još i pisanje riječi *m(i)^s(e)ca* (8. redak), jer se ovaj primjer pojavljuje i krati na sličan način kao i u nekim prethodno proučavanim poveljama. Najčešće natpisivani slovni oblici u tekstu su *d*, *m*, *s*, *t*, *u*, *h*, *ô*, *č*. Neki od primjera gdje se natpisivanje pojavljuje kao jedini način kraćenja su riječi *lîstb* (3. redak), *bratênce^m* (12. redak). Autor ponekad natpisuje i dva slovna oblika u istoj riječi, kao što je tu slučaj u primjeru *po^stavi^ô* (7. redak). Od ligatura se i u ovom dokumentu pojavljuje najrasprostranjeniji ligaturni oblik *rê*, te tim činom i dijak Ivko prati trend mnogih

drugih pisara kojima je ovo jedini ligaturni oblik u pismu, ne računajući slova ligaturnog podrijetla kao što su *u, ja, je, ju*.

Tab. CXXVI. Primjeri kraćenja u *Povelji kojom herceg Vlatko i knez Stjepan potvrđuju kako su primili svo nasljedstvo vojvode Sandalja* (26. 7. 1470. u Dubrovniku)

Primjer i pozicija	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 1. redak	<i>b(o)žio^m</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 1. redak	<i>m(i)l(o)^stiju</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 1. redak	<i>g(ospo)^d(i)nb</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 1. redak	<i>r(e)čeno^m</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 8. redak	<i>m(i)^s(e)ca</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 3. redak	<i>l^stb</i>	Natpisivanje
 12. redak	<i>bratēnce^m</i>	Natpisivanje
 7. redak	<i>po^stavi^o</i>	Natpisivanje
 10. redak	<i>prēminut^uju</i>	Ligatura

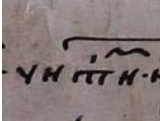
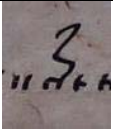
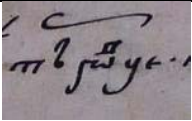
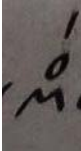
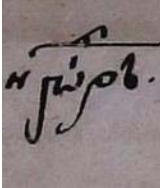
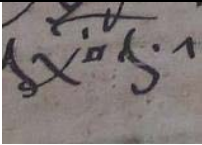
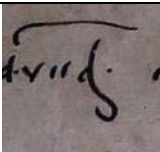
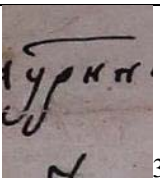
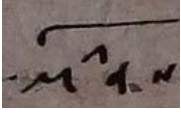
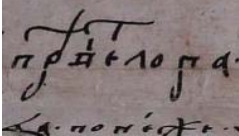
Natpisivanje je najčešći način kraćenja u *Povelji kojom sultan Mehmed II potvrđuje Dubrovniku trgovačke povlastice i određuje harač od 15.000 dukata* (7. 5. 1480. u Carigradu). Osim velikog broja slovni oblika kod kojeg je natpisivanje zabilježeno (*b, v, d, k, m, n, r, s, t, h, č*), ova pojava je toliko česta da se višestruko pojavljuje u gotovo svakom retku povelje. Samo neki od primjera su riječi *bôžîô^m* (1. redak), *milô^stio^m* (1. redak), *sultaⁿ* (2. redak), *d^ržavu* (6. redak), *tb^rgô^vci* (31. redak). Iz ovog posljednjeg primjera može se odlično vidjeti pisareva navika da nekad slovni oblik *r* piše kao svojevrsnu titlu ispod koje zatim natpisuje još poneki slovni oblik. Ostali primjeri kraćenja pojavljuju se tek povremeno. Kombinacija kontrakcije i natpisivanja zabilježena je u primjeru *gô(spo)d(a)r^b* (1. redak) i *g(ospod)ne^m* (29. redak). S druge strane pak, kontrakcija kao samostalan način kraćenja pojavljuje se jedino u primjeru *č(o)v(e)ka* u 37. retku teksta, te je pritom uredno obilježena titlom. Pisanje ligaturnih oblika u potpunosti izostaje iz pisma povelje, te se čak ne pojavljuje i toliko česta ligatura *rê*.

Tab CXXVII Primjeri kraćenja u *Povelji kojom sultan Mehmed II potvrđuje Dubrovniku trgovačke povlastice i određuje harač od 15.000 dukata* (7. 5. 1480. u Carigradu)

Primjer i pozicija	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 1. redak	<i>bôžîô^m</i>	Natpisivanje
 1. redak	<i>milô^stio^m</i>	Natpisivanje
 2. redak	<i>sultaⁿ</i>	Natpisivanje
 6. redak	<i>d^ržavu</i>	Natpisivanje
 31. redak	<i>tb^rgô^vci</i>	Natpisivanje
 1. redak	<i>gô(spo)d(a)r^b</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 29. redak	<i>g(ospod)ne^m</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 37. redak	<i>č(o)v(e)ka</i>	Kontrakcija

U posljednjem dokumentu obuhvaćenim ovim paleografskim istraživanjem, *Povelji* kojom sultan Bajazit II potvrđuje Dubrovniku trgovačke povlastice i smanjuje harač na 12.500 dukata (22. 11. 1481. u Drinopolju), situacija je jako slična prethodnoj povelji sultana Mehmeda II., uz poneke modifikacije. Natpisivanje je još jednom dominantna vrsta kraćenja, te zastupljenost i raznovrsnost slovni oblika (*v, d, z, ž, i, k, m, n, o, r, s, t, u, h ċ*) kod kojih se ovakvo kraćenje događa otprilike odgovara prethodnoj povelji. Samo neki od primjera ove vrste kraćenja su riječi *čisti^m* (4. redak), *kne^z* (7. redak), *tb^rgô^vce* (14. redak). Također, i u ovoj povelji vrlo često se slovni oblici natpisuju jedan iznad drugog, baš kao što je to slučaj u zamjenici *m^{oi}* (20. redak). Zanimljivo je kako se prilikom takvih natpisivanja slovni oblik *i* često piše u latiničnoj verziji, kao što je to slučaj i u ovom primjeru. Kombinacije kontrakcije i natpisivanja pojavljuju se sporadično, a kao najzastupljenije ističe se primjer *gôs(po)^d(a)r^b* (1. redak). Isto tako, ovakvom kombinacijom piše i jedna od poznatih riječi iz skupine *nomina sacra*, tim više što se primjer *h(ri)^s(to)va* pojavljuje u posljednjem retku prilikom pisanja godine *od rođenja Kristova* (1481.) po gregorijanskom kalendaru a ne hidžremskom. U tekstu se u manjoj mjeri pojavljuju i kontrakcije. Jedna od češćih je riječ *č(ovê)ka* (primjer iz 25. retka teksta), a osim nje pojavljuje se i kontrahiranje riječi *c(a)r(i)ni* (39. redak). Potencijalna kombinacija suspenzije i natpisivanja pojavljuje se u 58. retku, gdje kod pridjeva *m^la(d)* ispada slovni oblik *d*. Potrebno je napomenuti kako su svi ovi primjeri kontrakcija i suspenzije uredno obilježeni titlom u tekstu povelje. Za razliku od prethodne povelje, u ovoj se pojavljuju ligaturni oblici, odnosno bolje rečeno jedan ligaturni oblik. I u ovom slučaju radi se o najzastupljenijoj ligaturi *rê*, a kao primjer njezina pisanja donosimo pridjev *prê^sve^tloga* iz 2. retka teksta.

Tab. CXXVIII. Primjeri kraćenja u *Povelji kojom sultan Bajazit II potvrđuje Dubrovniku trgovačke povlastice i smanjuje harač na 12.500 dukata* (22. 11. 1481. u Drinopolju)

Primjer i pozicija	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 4. redak	<i>čiti^m</i>	Natpisivanje
 7. redak	<i>kne^z</i>	Natpisivanje
 14. redak	<i>tbo^vce</i>	Natpisivanje
 20. redak	<i>m^{oi}</i>	Natpisivanje
 1. redak	<i>gôs(po)^d(a)r</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 Kraj povelje	<i>h(ri)^s(to)va</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 25. redak	<i>č(ovê)ka</i>	Kontrakcija
 39. redak	<i>c(a)r(i)ni</i>	Kontrakcija
 58. redak	<i>m^la(d)</i>	Suspenzija i natpisivanje
 2. redak	<i>prêve^loga</i>	Ligatura (i natpisivanja)

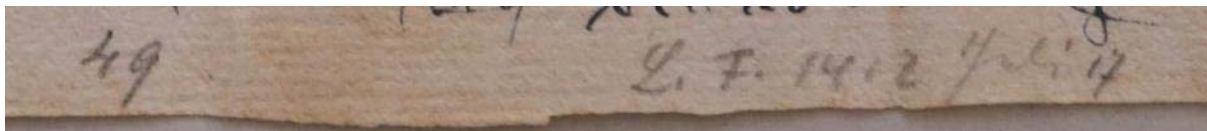
U kronološki zadnjoj etapi paleografskog istraživanja vidljivo je kako se trendovi XIV. st. nastavljaju i intenziviraju. Pisanje kratica standardni je način uštede pismovnog prostora u svim, pa čak i sadržajno najkraćim poveljama poput zapisa Ljubiše Bogdanića ili darovnice kralja Matijaša Korvina. Čak i kada izravnih uštednih motiva nema, jer dovoljno je i vremena i prostora pri pisanju, zakonitosti pisma koje nudi mogućnost brzog pisanja podrazumijevaju i takav odnos prema ovim, potencijalnim sredstvima postizanja brzine i štednje. Kao i u prethodnom razdoblju, najzastupljeniji načini kraćenja i dalje su natpisivanja te kombinacije kontrakcije i natpisivanja. Velik broj riječi krati se jednako ili vrlo slično kao u XIV. st. (*gospodin, gospoda, milost, mjesec i sl.*). Također, prisutne su i neke inovacije kod natpisivanja. Nerijetko se pojavljuju slučajevi u kojima su dva slova natpisana vertikalno jedan iznad drugog, a ponekad jedno slovo imitira titlu ispod kojega je natpisano još jedno ili više slova.¹⁷⁸ Prilično česte su i kontrakcije sakralnih riječi (*nomina sacra*), koje su u tim slučajevima gotovo uvijek označene titlom. Ovo nije jedini način kraćenja tih riječi, u velikom broju slučajeva pojavljuje se natpisivanje, ili kombinacija ovih dviju vrsti kraćenja. Također, nisu rijetkost ni kontrakcije svakodnevnih, profanih riječi. Ukupno gledajući, ova vrsta kraćenja je ipak nešto znatno rjeđa u odnosu na natpisivanje i kombinaciju kontrakcije i natpisivanja. Suspenzije kao vrsta kraćenja su daleko najrjeđe, te se u poveljama pojavljuju tek povremeno. Njihov skriven početak s gramatičkom informacijom nipošto nije pogodan u teksturi koja nema konvencionalizirane obrasce (kao što npr. liturgijski tekstovi imaju). Ligature se pojavljuju u većini povelja, ali ne toliko frekventno niti u većem broju oblika. Ligaturni oblik *rê*, koji se jedini provlači kroz čitavo razdoblje paleografskog istraživanja, i u ovoj je fazi najzastupljeniji predstavnik ove vrste kraćenja. Osim toga, česte su ligature koje počinju sa slovnim oblikom *t* – *tv*, *tr*, *tvr*. U nekim poveljama, pogotovo onima bosanske provincijencije, pojavljuje se ligatura *ez*, najčešće u titulaciji *knez*. Prilikom pisanja ovog ligaturnog oblika autor vješto koristi centralnu horizontalnu liniju slova *e* kao polazišnu točku za pisanje slovnog oblika *z*. Ukupno gledajući, možemo se nadovezati na početnu misao ovog kratkog sažetka; trendovi XIV. st. nastavljaju svoju ekspanziju, odnosno najzastupljenije vrste kraćenja (natpisivanje, kontrakcija i natpisivanje) koriste se još češće, dok ostali načini kraćenja količinom stagniraju, ali ipak doživljavaju određene inovacije pisanja. Omjer tradicionalnih osobina i novina polako se mijenja u korist i razvoj tih drugih.

¹⁷⁸ Dobri primjeri ovakvih načina natpisivanja nalaze se u posljednje dvije povelje osmanske provincijencije, a mogu se naći i u drugim poveljama kao što su ovdje već opisane darovnica Matijaša Korvina ili povelja hercega Vlatka i kneza Stjepana.

3.3.6. Pisanje brojeva

Kategorija pisanja brojeva možda i nije najbitniji pokazatelj razvoja pisma diplomatske ćiriličke minuskule, ali je definitivno važan faktor pri objašnjavanju smjera razvoja ove vrste pisma u odnosu na ukupnu ćiriličku, ali i općenitu europsku pismenost. Naime, kako upotreba modernog brojevnog sustava (tzv. arapskih brojki) u ćiriličkim dokumentima i poveljama još uvijek nije zaživjela¹⁷⁹, tako su i načini bilježenja brojeva i datuma još uvijek prilično raznoliki i neusustavljeni. Situacija u korpusu povelja XV. st. u velikoj mjeri je slična onoj u prethodnom razdoblju. Dva su glavna načina bilježenja brojeva – slovni oblicima koji imaju određenu brojevnost i riječima, a vrlo česte su i kombinacije ovih sustava bilježenja. Uz bilježenje brojeva slovni oblicima nezaobilazno je i njihovo naglašavanje u tekstu raznim kombinacijama interpunkcijskih znakova i titli, a vrlo često se takva slova/brojke pišu uvećano u odnosu na ostatak teksta.

U *Povelji kojom Ljubiša Bogdančić javlja dubrovačkom knezu kako su njihovi ljudi tukli njegovog čovjeka* (ožujak 1412. u Trebinju) izostaje svako pisanje brojeva u samom tekstu povelje. Ono što upada u oči je olovkom napisan datum 2. 7. 1412. na samom kraju povelje, iza kojeg je još dopisano „Juli 17“ (ili možda '7). Ovaj datum je vjerojatno naknadno dodan, isto kad i signatura 49 po sredini i inventarni broj Ib 53 u lijevom kutu. Nejasno je samo u odnosu na što je povelja datirana, te Stojanovićevo datiranje povelje u ožujak 1412.

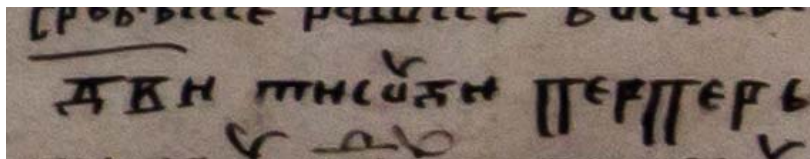

Slika 144. Datum na kraju povelje Ljubiše Bogdančića

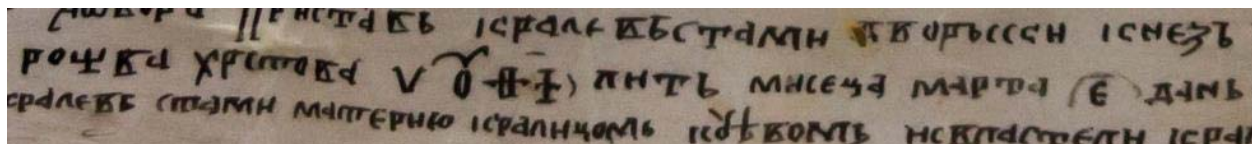
U *Povelji kojom kralj Stjepan Ostojić potvrđuje povelje svojih prethodnika* (5. 3. 1419. u Zvečaju) lijepo se može vidjeti datum ispisani slovni oblicima koji imaju brojevnost. U ovom slučaju slovni oblici/brojevi u tekstu pisani su nešto veće, te su odijeljivani zakrivljenim, nekad i polukružnim titlama od ostatka teksta, a u nekim slučajevima te title i izostaju (kao u 12. retku). Također, u tekstu postoje i primjeri pisanja brojeva riječima u slučajevima kad se govori o novčanim iznosima. Tako u 15. retku teksta postoji zapis *dvi tisući perperъ*, pri čemu je iznad riječi *dvi* natpisana titla zbog lakšeg prepoznavanja samog broja u tekstu.

¹⁷⁹ U latiničnim poveljama dubrovačke kancelarije arapske brojke su se već ustalile u XV. st.

a)

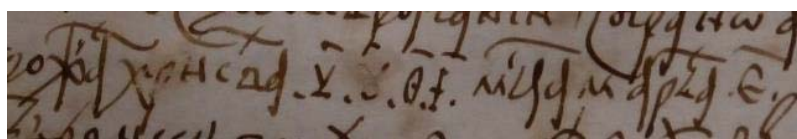
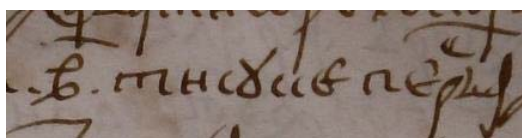

b)

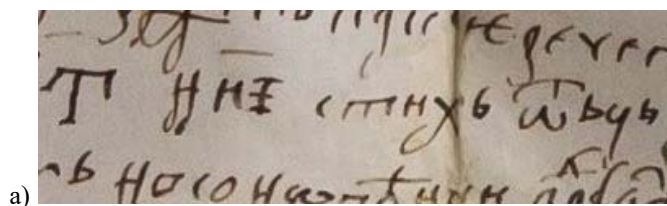
Slika 145. Primjeri pisanja brojeva u *Povelji kralja Stjepana Ostojića*: a) *dvi tisući perper* (15. redak), b) datum u 20. retku

U *Zvijezdićevu Prijepisu povelje kralja Stjepana Ostojića* situacija je donekle slična kao u originalu. Naime, novčani iznosi se pišu kombinacijom slovnog oblika i riječi, pri čemu broj dva dobiva svoj slovni oblik (v), koji je naglašen interpunkcijskim znakovima i titlom, dok se *tisuća* i u ovom slučaju piše pomoću riječi. Kod pisanja datuma situacija je identična originalu, jedinu razliku predstavljaju interpunkcijski znakovi i title koje su pisane prilično ravno.

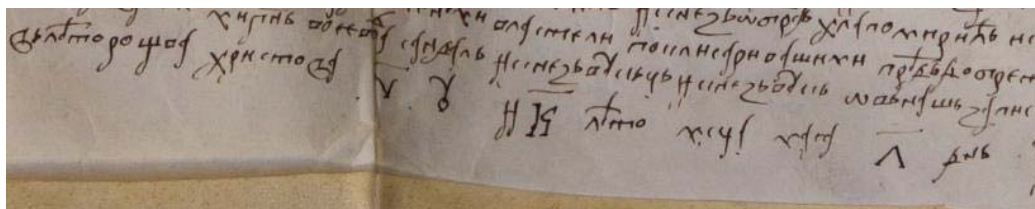

Slika 146. Primjeri pisanja brojeva u *Zvijezdićevu Prijepisu povelje kralja Stjepana Ostojića*

U *Povelji kojom bosanski vojvoda Sandalj s braćom ustupa Dubrovčanima pola Župe Konavoske s gradom Sokolom* (30. 5. 1420. na Sokolu) autor dijak Grubač brojeve bilježi slovnim oblicima koji se također u tekstu mogu jasno razaznati zbog svojih većih dimenzija, ali i kombinacije titli i točkica koje pomažu pri lakšem raspoznavanju. Točkice se ne pojavljuju u svim slučajevima, kao što možemo vidjeti na primjeru iz 47. retka pri spominjanju broja Svetih otaca na koje se zakletva polaže (318), ali zbog svoje veličine, a i titli koje ne izostaju, brojke je ipak prilično lako identificirati.

a)

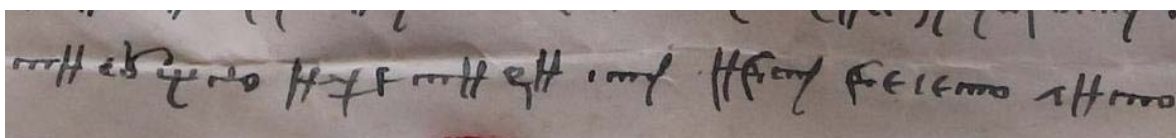

b)

Slika 147. Pisanje brojeva u *Povelji vojvode Sandalja i njegove braće*: a) 300 i 18 (318) *s(ve)tihъ ѿ ѿсѣ* (47. redak),

b) 1400 i 20. *lѣto m(i)s(ѣ)ca maja 30. dnъ* (kraj teksta)

Povelja kojom kralj Tvrtko II. potvrđuje Sandaljevo ustupanje Dubrovčanima polovice Konavoske župe s gradom Sokolom (16. 8. 1420. u Podvisokom) prvi je u nizu dokumenata XV. st. u kojem se brojevi pišu isključivo riječima. Ovakvo rješenje nipošto nije štedljivo za pismovni prostor, a kako usporava i duktus pisanja, tim činom odudara od karakteristika poslovnog pisma kojem je brzina pisanja jedna od najbitnijih stavki. Kao primjer navedena je godina pisanja povelje (1420.), a skupa s ostatkom samo na pisanje datuma otpada skoro čitav redak teksta.

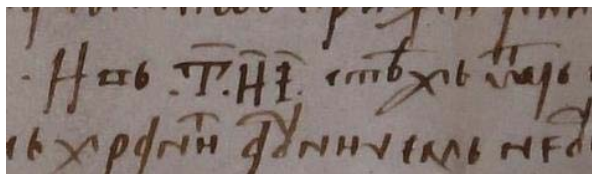

Slika 148. Godina na kraju *Povelje kralja Tvrtka II: tisućjo i četirista i dva deseto lito*

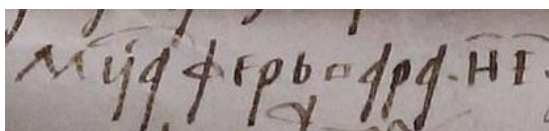
U *Povelji kojom Dubrovčani utvrđuju prijateljstvo s vojvodom Radoslavom Pavlovićem* (18. 2. 1421.) također nailazimo na prilično konfliktna rješenja pri pisanju brojeva. Naime, autor Rusko Hristoforović u zakletvi brojeve piše u za ono vrijeme uobičajenoj formi slovnih oblika koji su od ostatka teksta odvojeni titlama i punktuacijama, a u oči upadaju i njihove veće dimenzije. Ovakvo pisanje vidi se i na primjeru iz 27. retka gdje se u zakletvi također spominje broj od 318 Svetih otaca. Komplikacije nastaju prilikom pisanja datuma, odnosno preciznije rečeno godine koja je čitava napisana riječima. Skupa s danom i mjesecom ovako pisan datum

proteže se na dva retka, a zbog što boljeg poimanja nepraktičnosti, primjer je prenesen u cijelosti, jedino što je zbog boljeg grafičkog prikaza rascjepkan u tri dijela.

a)

b)

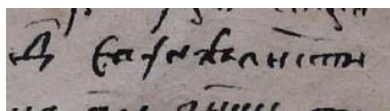
Slika 149. Primjeri pisanja brojeva u *Povelji kojom Dubrovčani utvrđuju prijateljstvo s vojvodom Radoslavom Pavlovićem* (18. 2. 1421.):

a) i vь 318 s(ve)těhь ōtcь (27. redak)

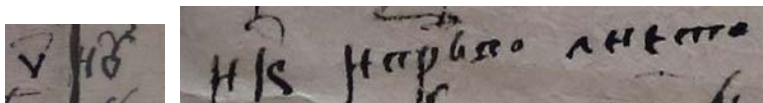
b) Tisućno i četirista i dvadeseti i prьvo lěto m(i)^{s(é)}ca ferьvara 18. (kraj povelje)

Zanimljiva je i situacija u *Povelji kojom vojvoda Radoslav Pavlović potvrđuje Sandaljevo ustupanje polovice Konavala i zaboravlja svađe s Dubrovčanima* (24. 4. 1421. u Borču). Naime, pri nabrojavanju evanđelista, Svetih otaca i apostola na koje se zakletva polaže, dijak Vlatko Maroš bilježi brojeve slovnim oblicima većih dimenzija koji su dodatno naglašeni polukružnim titlama. Slična je i situacija pri pisanju godine, osim što je na kraju umjesto slovnog oblika za broj 1 riječima dopisano *i prьvo lieto*.

a)

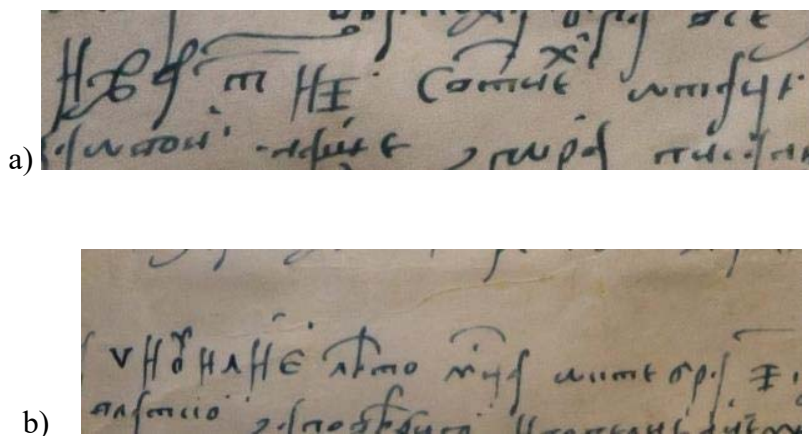
b)

Slika 150. Pisanje brojeva u *Povelji vojvode Radoslava Pavlovića*:

a) 4 Evanđelisti (18. redak), b) 1420 i prьvo lieto (kraj povelje)

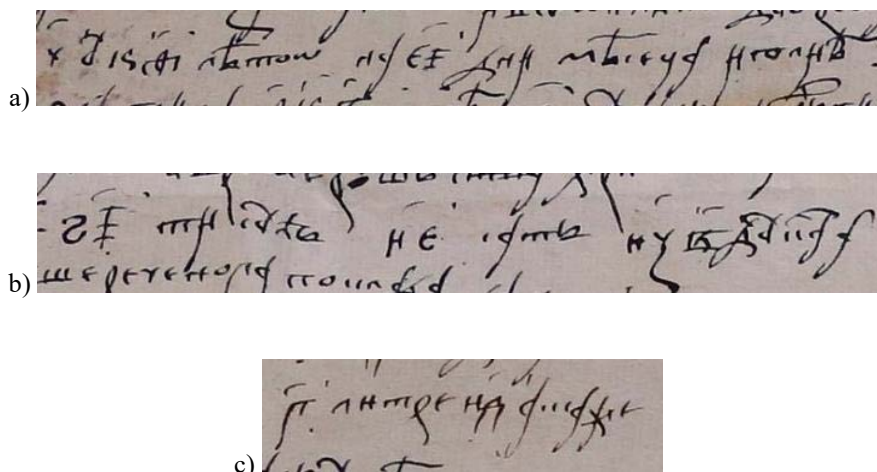
U kronološki sljedećoj *Povelji kojom herceg Stjepan Vukčić Kosača potvrđuje Dubrovčanima ranije zapise, Konavle i Vitaljinu* (10. 10. 1435. na Nevesinju) još jednom nailazimo na primjer zakletve u kojoj se brojevima spominju evanđelisti, apostoli, Sveti oci i sl. U tim slučajevima pisar brojeve uredno označava slovima odgovarajuće brojne vrijednosti i uvećanih dimenzija, koje dodatno naglašava pisanjem titli i točkica. Kod datuma, preciznije kod pisanja godine, pisar se također koristi slovima a razlika je što između svake znamenke ubacuje veznik *i*, tako da bi se godina mogla transliterirati kao *1000 i 400 i 30 i 5 lēto* (riječima: *tisuću i četiristo i trideset i peto lēto*). U ovom slučaju iznad slovnih oblika/brojeva nisu natpisane title, već samo jedna punktuacija iznad zadnje znamenke, dok je kod pisanja točnog dana u mjesecu prisutno normalno odjeljivanje od teksta kombinacijom title i točkica.

Slika 151. Primjeri pisanja brojeva u *Povelji kojom herceg Stjepan Vukčić Kosača potvrđuje Dubrovčanima ranije zapise, Konavle i Vitaljinu* (10. 10. 1435. na Nevesinju):

- a) 318 sv(e)tie^h ôtaće (36. redak)
- b) *tisuću i četiristo i trideset i peto lēto m(i^s(e)ca ôktebra deseti (danъ)* (kraj povelje)

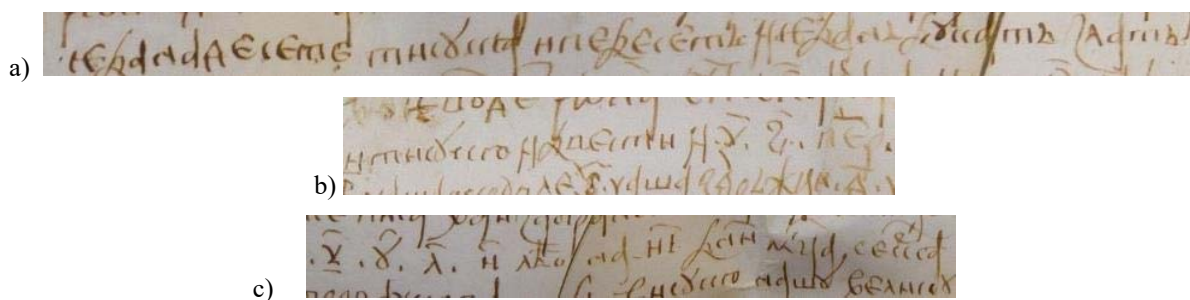
U *Povelji kojom Radoslav Dragišić Kosača potvrđuje kako je primio svoj dio nasljeđa vojvode Sandalja* (20. 7. 1438. u Dubrovniku) upotrebljava se dosta brojeva koji označavaju točne iznose pojedinih dijelova naslijeđene imovine. Brojevi se uglavnom pišu s pomoću slova koja su od ostatka teksta odijeljena kombinacijom titli i točkica. U nekim slučajevima, pogotovo prilikom pisanja većeg iznosa stotica ili tisućica, brojevi su nadopunjeni riječima. Jedan takav primjer nalazi se u 12. retku teksta: *16 tisuğb i 5 satъ* (petsto) *i 62 dukata*. Prilikom pisanja datuma, godine se uredno označuju slovnim oblicima odgovarajuće brojne vrijednosti koji su dodatno naglašeni kombinacijom titli i punktuacija.

Slika 152. Primjeri pisanja brojeva u *Povelji kojom Radoslav Dragišić Kosača potvrđuje kako je primio svoj dio nasljeđa vojvode Sandalja* (20. 7. 1438. u Dubrovniku):

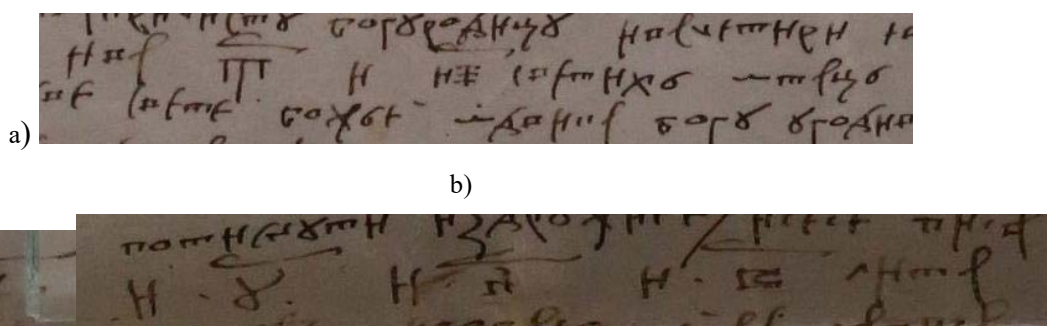
- a) 1438. létôo na 20. dni mēseca ijuliê,
- b) 16 tisuĝ i 5 satъ (petsto) i 62 dukata, (12. redak)
- c) 3 litre i 4 aksaže (15. redak)

Dokument iste prirode i preminulog člana obitelji je *Povelja kojom Dubrovčani izdaju hercegu Stjepanu Kosači njegov dio Sandaljeve ostave* (18. 9. 1438.). Pravna priroda dokumenta nalaže pisanje točnih brojeva nasljeđene imovine po kategorijama (novac, zlato, srebro i sl.), te se stoga pisanje brojeva pojavljuje češće i u ovoj Zvijezdićevoj povelji. Ipak, ono je sve samo ne usustavljeno; osim slova standarndo naglašenih titlama i točkicama upisanim sastrane, pisar se koristi i kombinacijom slova i riječi, a postoje i primjeri pisanja brojeva isključivo riječima. Ovakva raznolikost pisanja brojeva možda je rezultat različitih brojki koje se pojavljuju u tekstu povelje te ih pisar ovisno o broju znamenki drukčije interpretira. U 19. retku (a) pojavljuje se primjer pisanja brojke riječima : *jedanadesete tisukja i pedesetъ i jedanъ dukatъ zlatъ*. Odmah u sljedećem, 20. retku (b), postoji primjer kombinacije riječi i slovnih oblika - *i tisukju i dvesti i 66 (perperъ)*. Pred sam kraj (c), može se vidjeti i datum pisanja povelje koji je uredno izveden slovnim oblicima u kombinaciji s natpisanim titlama i točkicama: *1438. létô na 18. dni m(i)^s(e)ca sekt^e(br)ja*

Slika 153. Primjeri pisanja brojeva u *Povelji kojom Dubrovčani izdaju hercegu Stjepanu Kosači njegov dio Sandaljeve ostave* (18. 9. 1438.)

Brojevi se pišu s pomoću slovnihi oblika i u *Povelji kojoj vojvoda Ivaniš i njegova braća sklapaju savez s Dubrovčanima protiv hercega Stjepana* (25. 3. 1452. u Vrataru). I u ovom slučaju oni se jasno razlikuju od ostatka teksta s pomoću standardnih pomagala; većih dimenzija samih slovnihi oblika/brojeva, pisanjem titli i točkica iznad i oko slovnihi oblika/brojeva. Pritom se ponekad dogodi da točkice u pojedinim slučajevima izostanu, kao što se to može vidjeti i u navedenom primjeru iz 42. retka gdje se u zakletvi još jednom spominje broj Svetih otaca. Pri pisanju godine, autor piše veznik *i* između pojedinihi znamenki godine, slično kao što je to slučaj u *Povelji hercega Stjepana Kosače* (vidi sliku 151.).

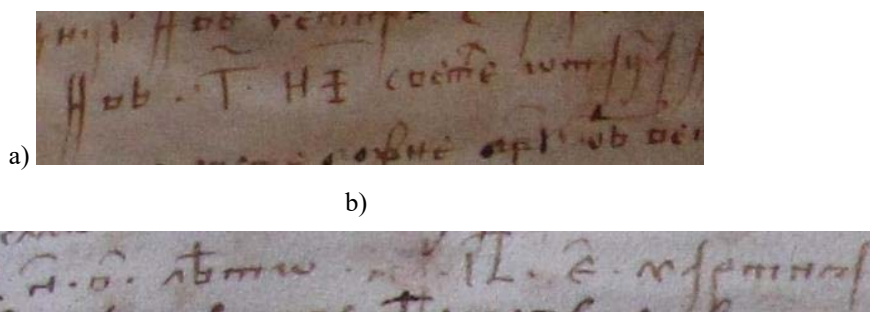

Slika 154. Primjeri pisanja brojeva u *Povelji kojoj vojvoda Ivaniš i njegova braća sklapaju savez s Dubrovčanima protiv hercega Stjepana* (25. 3. 1452. u Vrataru):

a) *i va 300 i 18 svetih ôtačъ,*

b) *na 1000 i 400 i 50 i 2. leta*

Identično pisanje brojeva pomoću slovnihi oblika koristi se i u Cvjetkovićevom prijepisu *Ugovora kojim Dubrovčani sklapaju s Ivanišem i braćom savez protiv hercega Stjepana i obećavaju novčanu pomoć* (25. 3. 1452. u Dubrovniku). Lakšu identifikaciju slovnihi oblika/brojeva i u ovom slučaju omogućuju title i punktuacije kojima su okruženi. Kao primjer još jednom je naveden broj svetih otaca iz same zakletve na koju se adresanti kunu, a budući da se ovakva formula zakletve često ponavlja korisno je imati identičan ogledni primjerak.

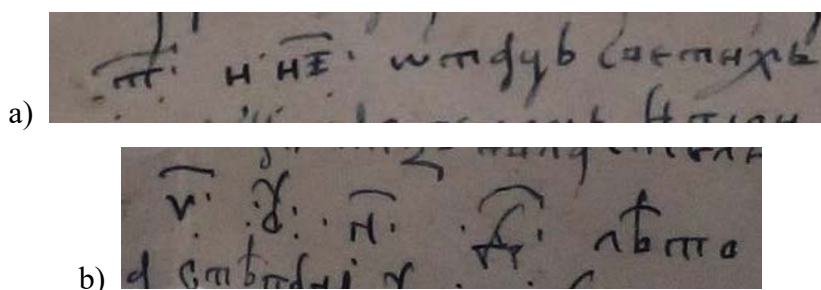

Slika 155. Primjeri pisanja brojeva u Cvjetkovićevom prijepisu:

a) *i vъ 318 sveteh ôtačъ* (2. stranica 32. redak),

b) *na 1000 i 400 i 50 i 2. lêtô na 25. martija* (3. stranica, 7. redak)

Sustav pisanja brojeva pomoću slovnih oblika određene brojne vrijednosti prisutan je i u *Povelji kojom se herceg Stjepan Kosača miri s Dubrovčanima i potvrđuje im stare povlastice* (11. 4. 1454. u Novom). Slova/brojevi uredno su odijeljeni od ostatka teksta kombinacijom titli i točkica, s pomoću kojih se u tekstu mogu jako jednostavno identificirati.

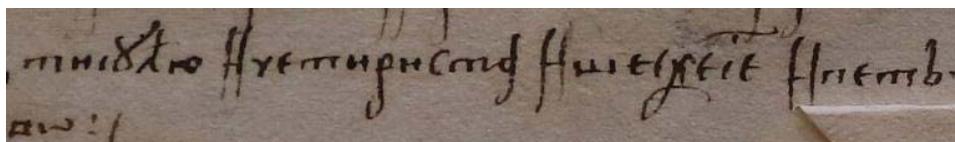

Slika 156. Primjeri pisanja brojeva u *Povelji hercega Stjepana Kosače*:

a) 300 i 18 *otacъ svetihъ* (43. redak)

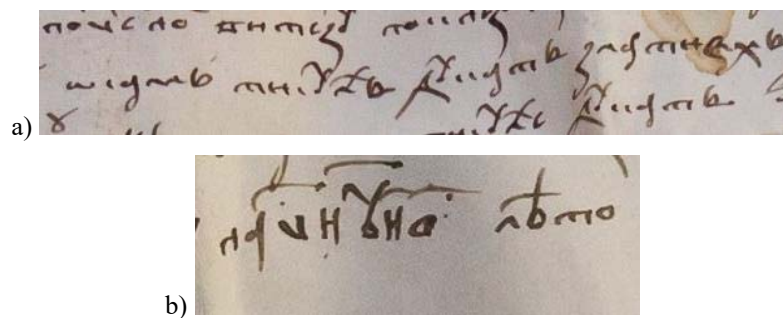
b) 1454. *lêto* (predzadnji redak)

U kratkoj *Povelji kojom kralj Matijaš daje neka sela fra Aleksandru Dubrovčaninu*, (2. 11. 1465. na Brodu Savskom) ne postoje brojčani zapisi o ikakvim podacima osim datuma nastanka povelje, koji je u potpunosti pisan riječima. Kao primjer navedena je godina koja se nalazi u posljednjem retku teksta.

Slika 157. Pisanje godine u *Povelji kralja Matijaša Korvina*: *tisugju i četirista i šesdeset i pet*

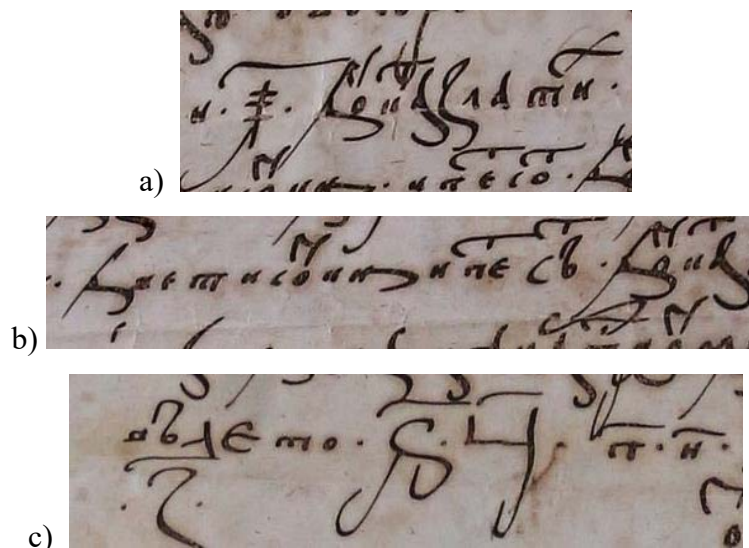
Još jedan u nizu dokumenata vezanih uz ostavštinu vojvode Sandalja Hranića je i *Povelja kojom herceg Vlatko i knez Stjepan potvrđuju kako su primili svo nasljedstvo koje im je on ostavio* (26. 7. 1470. u Dubrovniku). Kako je i ovdje prisutna tematika različitih iznosa nasljeđenog imetka, pojavljuje se i veća količina brojki. One se uglavnom odnose na razne iznose dukata, uvijek u tisućama, i redovito se pišu riječima. Za razliku od toga, u povelji se pojavljuje i nekolicina datuma koji se bilježe slovniim oblicima odgovarajuće brojne vrijednosti, a od ostatka teksta su jasno odijeljeni kombinacijom titli i punktuacija. Ponekad između znamenki pojedinih godina dolazi veznik *i*, kao što je to slučaj u navedenom primjeru:

Slika 158. Primjeri pisanja brojeva u *Povelji kojom herceg Vlatko i knez Stjepan potvrđuju primitak svog dijela nasljeđa vojvode Sandalja Hranića*:

- a) *ôsamъ tisuĝъ dukatъ zlatiehъ* (5. redak),
- b) *na 1000 i 400 i 70. lěto* (predzadnji redak)

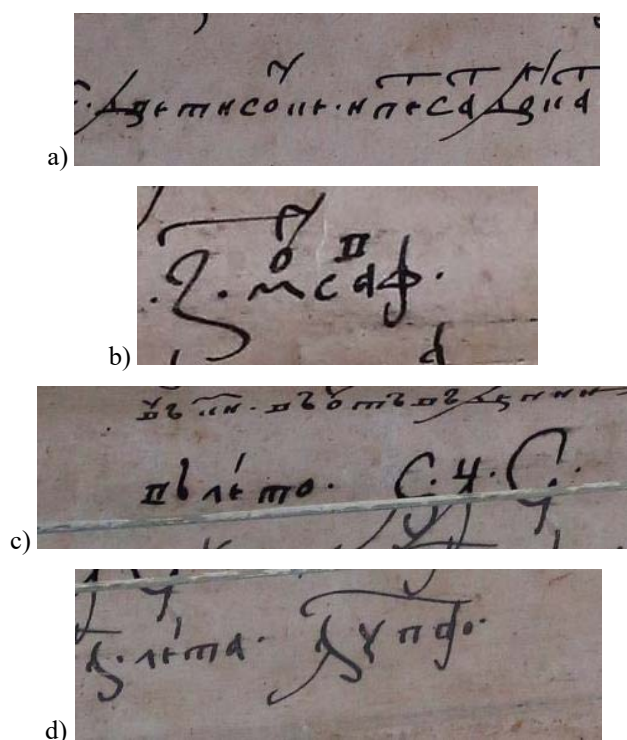
U *Povelji kojom Sultan Mehmed II potvrđuje trgovačke povlastice i određuje harač od 15.000 dukata* (7.5. 1480. u Carigradu) situacija je još jednom raznovrsna. Kako se i ovdje spominju određeni iznosi harača kojeg Dubrovčani trebaju platiti, prisutni su različiti načini pisanja brojeva. Tako se i ovdje brojevi znaju pisati slovima, ali i riječima prilikom pisanja novčanih iznosa. Datumi su pak standardno pisani slovima (znamenkama) odgovarajuće brojne vrijednosti, koji su prilično uvećani u odnosu na ostatak teksta i odijeljeni titlama i točkicama. Zanimljivo je kako je godina u ovoj povelji pisana po bizantskom kalendaru – 6988. g., što je ujedno i pokazatelj povezanosti carigradskih pisara s istočnom ćiriličkom tradicijom.

Slika 159. Primjeri pisanja brojeva u *Povelji sultana Mehmeda II*:

- a) *10 duka' zlati^h* (12. redak),
- b) *dve tisućje i pe's'ъ dukat* (15. redak),
- c) *vъ leto 6988*. (na kraju povelje)

Sličan način pisanja brojeva pojavljuje se i u drugoj povelji osmanske provencijencije koja je ujedno i zadnji dokument obuhvaćen ovim paleografskim istraživanjem. U *Povelji kojom sultan Bajazit II potvrđuje trgovačke povlastice i smanjuje harač na 12.500 dukata* (22. 11. 1481. u Drinopolju) iznosi harača redovito se pišu riječima, kao što se to može vidjeti iz primjera iz 29. retka – *dve tisuke i pe'sa' duka'* (a). Unutar samog teksta, broj pisan slovnim oblikom spominje se u jednom slučaju, i to u 76. retku gdje se sultan zaklinje na 7 *musa^vf(a)*¹⁸⁰ (b). U tom slučaju broj je uredno označen titlom i točkicama, a također se i samo slovo ističe svojom veličinom. Na samom kraju teksta zapisan je datum, s tim da bi godina pisanja povelje trebala biti zapisana po bizantinskom kalendaru, ali njena transliteracija nije najjasnija¹⁸¹ i gregorijanskom kalendaru (1481) (c i d).

Slika 160. Primjeri pisanja brojeva u *Povelji kojom sultan Bajazit II potvrđuje trgovačke povlastice i smanjuje harač na 12.500 dukata* (22. 11. 1481. u Drinopolju)

¹⁸⁰ Arapsko ime za list kurana.

¹⁸¹ Po uzoru na prethodnu povelju, dobiva se transliteracija brojke 6990. Ipak, nije do kraja jasno je li zadnje slovo/broj stvarno č, čija brojna vrijednost iznosi 90. Ova brojka se čini problematičnom i kod Stojanovićeve transliteracije (Stojanović 1934:287.)

Vidjevši uporabu i načine pisanja brojeva kroz razdoblje XV. st. može se zaključiti jedino kako se jedno konačno usustavljivanje, kao što je to slučaj u pismu, još uvijek nije do kraja dogodilo. Dominantan način pisanja brojeva je onaj izveden slovnim oblicima odgovarajuće brojevne vrijednosti, koji su vrlo često od ostatka teksta razlikuju kombinacijom titli i punktuacija, te su još dodatno naglašeni većim dimenzijama; praksa je to u skladu s tradicijom ćirilčke pismenosti. Ipak, kao što se može vidjeti iz navedenih primjera, komešanja i disonance su vrlo česte prilikom pisanja brojeva koji označavaju iznos nečega (nasljedstva, harača, odnosno novca i imovine općenito), te u tim slučajevima znaju zaživjeti jako različite i domišljate verzije pisanja brojeva. Autori povelja idu toliko daleko da čak i brojke u iznosima od nekoliko tisuća u potpunosti pišu riječima¹⁸², na štetu same brzine duktusa pisanja koja je tim činom prilično usporena, ali sigurno u skladu s vlastitom nesigurnošću u složenom sustavu slovnog bilježenja znamenki. Budući da je brzina pisanja od najveće važnosti za jedno poslovno pismo, kao što je to i diplomatska minuskula (a kasnije i za kurzivna pisma), autori povelja takvim načinom pisanja brojeva usporavaju pismo čija je glavna karakterna crta upravo brzina pisanja, samim tim stvarajući pomalo paradoksalnu situaciju usporavanja pisma koje je stvoreno s namjerom da bude brzo.

¹⁸² Vidi primjerice Zvijezdićeve povelje

4. Rezultati znanstvenog istraživanja

4.1. Koordinacijski sustav diplomatske ćirilice minuskule i dinamika unutar četverolinijskog sustava

U uvodnim poglavljima spomenuto je grčko uncijalno pismo kao temelj iz kojeg se razvilo ćirilsko pismo. Dok grčka uncijala označava sekundaran tip pisma, nastao modifikacijom starijih pismovnih tipova grčkoga pisma, u ćirilici je jasno kako je ustav primaran, tj. najstariji tip ovoga slavenskog pisma oblikovanog potkraj IX. st. Iako po svojoj prirodi dvolinijski ustrojen, čak i u najranijim dokumentima, poveljama i djelima pisanim ovom vrstom pisma može se zamijetiti određeni broj slovnih oblika koji svojim slabijim slovnim dijelovima probijaju donju liniju (isti slučaj je i s grčkim uncijalnim pismom) (Žagar 2007: 287). Ova pojava u još se većoj mjeri manifestira u ćirilskoj diplomatskoj minuskuli, što se i očekuje u jednom pismu četverolinijskog sustava. Zbog čestog i izraženog prenaplaćavanja slabijih slovnih dijelova, probijanje linijskog sustava uglavnom je pravilo, a ne iznimka, u ovoj verziji ćirilskog pisma. Ovakav linijski sustav identičan je grčkom minuskulnom pismu koje je u uporabi već od IX. st., a za koje se zna i točno mjesto nastanka – u Carigradu u manastiru Studiu za vrijeme igumana Platona i Teodora Studita (Granstrem 1980: 81). Ovo maksimalno ekonomizirano i koordinirano pismo (do granice čitljivosti) posjeduje dvije glavne linije između kojih se priljubljuju trupovi (glavni dijelovi) slova, a slabiji slovni dijelovi, baš kao i u ćirilskoj minuskuli, koriste dvije vanjske linije kao granicu pri probijanju središnjeg dijela linijskog sustava. Otprilike istovremeno na Zapadu se ustrojava još jedno četverolinijsko minuskulno pismo, a to je karolinška minuskula (Žagar 2007: 284). Znajući kako latinsko pismo poznaje minuskulu već i od puno ranijeg razdoblja¹⁸³, vidljivo je kako u ćirilskom pismu ova minuskulna faza počinje puno kasnije, što je i samo po sebi logično uzevši u obzir kako je ćirilica puno mlađe pismo od latinice i grčkog pisma, poteklo iz grčke uncijale. Tim činom, razvoj ćirilice minuskule sigurno preuzima određene uzuse iz dvaju starijih pisama, što se može i vidjeti u samom procesu koordinacije. Iako se prvi tragovi minuskulizacije u ćirilskom pismu dubrovačke kancelarije (kasnijoj diplomatskoj ćirilskoj minuskuli) mogu zasvjedočiti

¹⁸³ Prvi tragovi latinične kurzivne minuskule, koja je temelj kasnijih srednjovjekovnih inačica pisma, mogu se prepoznati još u mramornom Dioklecijanovom natpisu iz 301. g. *De pretiis rerum venalium*, ali se njen razvoj može sustavno pratiti tek od V. st. (Mesihović 2015: 913). Naravno, minuskulna su i starija latinska pisma poput beneventane, a čak je i sama uncijala minuskulnija od kapitale.

još u pismu notara Paskala (Anonima) (Mošin 1965: 162), potpuni prelazak na četverolinijski sustav karakterističan za minuskulna pisma obično se veže za vrhlabsku *Povelju kralja Milutina* (1302. g.) (Čremošnik 1963: 126). Jednostupnjevita koordinacija glavnih slovnih dijelova unutar centralnog dijela četverolinijskog sustava nepromjenjiva je karakteristika, koja je i uvjetovana premisom četverolinijski ustroj – jednostupnjevitost, dvolinijski ustroj – dvostupnjevita. Možda nije zgorega još jednom naglasiti kako jednostupnjevita u ćirilskoj minuskuli podrazumijeva koordiniranje glavnih slovnih dijelova unutar središnjeg dijela linijskog sustava (dakle, prve dvije linije) kao što je to slučaj i u grčkoj minuskuli, uz izbjegavanje horizontalne podjele na dva dijela, karakteristične za ustavno pismo. Zbog toga se i pojavljuju specifični slovni oblici kao što su *b, v, d, k, t, č*. Ono što je promjenjivo, a na temelju čega i dolazi do prelaska na četverolinijski sustav, slovni su oblici koji svojim slabijim slovnim dijelovima probijaju linijski sustav. Kroz stoljeća, a prateći razvoj pisma, broj slovnih oblika koji probijaju linijski sustav se povećavao dok nije dosegao jedan općeniti broj koji varira između 12 i 16 slovnih oblika.¹⁸⁴

Kao što je već spomenuto, probijanja linijskog sustava slabijim slovnim dijelovima zasvjedočena su već i u najstarijem dokumentu ovog paleografskog istraživanja, *Povelji Kulina bana*.¹⁸⁵ U njoj je zasvjedočeno 8 slovnih oblika koji probijaju linijski sustav. Ovdje je uglavnom riječ o probijanju donje linije kod slovnih oblika *d, z, ž, r, h, i c*. Iznimke su slovni oblici *ġ* i *u* koji probijaju gornju liniju sustava. U *Povelji humskog kneza Andrije*¹⁸⁶ situacija je slična, a uzmu li se u obzir slovni oblici koji samo u par slučajeva probijaju gornju liniju (*t, é* i ligatura *tv*) skupa sa slovnim oblicima *u* (gornja linija) i *d, z, r, c, ĉ, h* (donja linija) dolazimo do broja od čak 10 slovnih oblika kod kojih su zabilježena probijanja linijskog sustava, te se na taj način ovaj dokument znatno približava prosjeku minuskulom pisanih povelja. U Čremošnikovu teoriju o razvoju ove vrste pisma u dokumentima Dragutinove i Milutinove kancelarije druge polovice XII. st. (Čremošnik 1963:124 – 126.) ne uklapa se nešto starija *Povelja bugarskog cara Ivana Asena II.* (poslije 1230. g.)¹⁸⁷ kojom Dubrovčanima jamči slobodu trgovine. Osim što azbuka povelje posjeduje veći broj slovnih oblika karakterističnih za pismo diplomatske minuskule, koji također svojim slabijim slovnim dijelovima probijaju linijski sustav, ovo se pismo temelji na četverolinijskom koordinacijskom sustavu

¹⁸⁴ Ovaj broj služi samo kao jedna opća odrednica prema daljnjoj elaboraciji i kao kriterij kojeg ispunjava većina povelja i dokumenata pisana minuskulom. Logično je kako se broj, a i slovni oblici sami po sebi, razlikuju ovisno o razdoblju, kancelarijama i pisarskim rukama. Kao što smo vidjeli, u istraživanju se pojavljuju i povelje gdje se ovaj broj penje na 18 slovnih oblika (vidi primjerice *Povelju kraljice Jelene, udovice Dabišine*, str. 126 – 128.)

¹⁸⁵ Vidi str. 37.

¹⁸⁶ Vidi str. 38 – 39.

¹⁸⁷ Vidi str 40 – 41.

karakterističnim za minuskulna pisma. Zanimljivim, u pogledu razmatranja podrijetla minuskulizacije ćirilice, ostaje što upravo ona potječe s Istoka. Taj podatak daje na važnosti mogućem multiregionalnom razvoju u više jakih pisarskih središta, uz moguće jače utjecaje grčkog (minuskulnog) pisma. Isti, četverolinijski sustav, evidentan je i u slučaju *Povelje kojom se Dubrovčani kunu na mir kralju Stefanu Urošu* (1254. g.).¹⁸⁸ Osim karakterističnih oblika diplomatske minuskule, i u ovoj povelji zabilježeno je češće probijanje linijskog sustava slabijim slovnim dijelovima. Zadnji dokument iz XIII. st. kod kojeg je zasvjedočen četverolinijski sustav i veći broj probijanja linijskog sustava slabijim slovnim dijelovima je *Povelja kojom kraljica Jelena (Uroša I) potvrđuje Dubrovčanima držanje vinograda* (1289. na Kotraži).¹⁸⁹ Iz priloženog se može vidjeti kako je prijelaz na četverolinijski sustav počeo puno ranije, te se povelje Dragutinove i Milutinove kancelarije, a među njima naravno i *Vrhlabška povelja* mogu uzeti kao točke koje označavaju vrhunac ovog procesa, ali kao što se može vidjeti iz priloženog, prelazak na četverolinijski sustav počeo je još u prvoj polovici XIII. st.

Popularizacija diplomatske minuskule u XIV. st. nije u potpunosti iskorijenila uporabu ustava, a tome svjedoči i *Povelja trgovaca iz Brskova Dubrovčanima* (8. 5. 1302. g.).¹⁹⁰ koja je pisana jednom neurednijom verzijom ustavnog pisma. Osim dvolinijskog sustava, zabilježen je i manji broj probijanja linijskog sustava slabijim slovnim dijelovima (ukupno kod 7 slovnih oblika). U istoj godini nastaje i već spominjana svečana *Povelja Milutina II.* (Vrhlab, 14. 9. 1302.).¹⁹¹ u kojoj je osim četverolinijskog sustava zasvjedočen i veći broj slovnih oblika koji svojim slabijim dijelovima probijaju linijski sustav (ukupno njih 13). Četverolinijski sustav i probijanja slabijim slovnim dijelovima u utvrđenom prosjeku između 12 i 16 slovnih oblika karakteristično je za svih 16 sljedećih povelja, koje u najboljem mogućem svjetlu predstavljaju pismo razvijene diplomatske minuskule. U XIV. st. možemo vidjeti svo bogatstvo razvijene klasične minuskule koja postaje dominantno pismo u Dubrovniku i susjednim kancelarijama. Uz prvotne koordinacijske i minuskulizacijske impulse XIII. st. (Dubrovnik, Duklja, Hum, ali i srpska kraljevska kancelarija, te i neke druge kao što je to bugarska kancelarija), u XIV. st. se uz dubrovačku i srpsku kancelariju posebno ističe i bosanska kraljevska kancelarija. U njoj dolaskom čuvenog dijaka Vladoja (Vlada), poslije Tvrtkove krunidbe, dolazi do novog razdoblja u kojem se završava formiranje klasične diplomatske minuskule u bosanskoj kraljevskoj kancelariji. Poslije vladavine Tvrtka I., ovakva razvijena diplomatska minuskula

¹⁸⁸ Vidi str. 45.

¹⁸⁹ Vidi str. 49.

¹⁹⁰ Vidi str. 100 – 101.

¹⁹¹ Vidi str. 102 – 103.

njeguje se i kod lokalnog plemstva kao što su Radinovići – Pavlovići, Hranići – Kosače i dr. (Nakaš 2010: 20). Kratak povratak ustavnog pisma u bosansku kraljevsku kancelariju započeo je na samom kraju ovog razdoblja, nasilnim Ostojinim dolaskom na vlast. Isto kao što je i Tvrtko napravio revolucionarni korak s afirmacijom diplomatske minuskule, sad radi i Ostoja uvodeći nazad kaligrafsku majuskulu (Čremošnik 1950: 148). *Povelja kojom bosanski kralj Stjepan Ostoja ustupa Dubrovčanima sela od Kurila do Stona* (15. 1. 1399. u Lišnici na Usori)¹⁹² pisana je upravo takvim ustavnim pismom koje svojom urednošću i sporijim, elegantnijim ritmom pisanja ukazuje na povratak liturgijskim uzusima.

Osim *Povelje kojom kralj Stjepan Ostojić potvrđuje povelje svojih prethodnika* (5. 3. 1419. u Zvečaju)¹⁹³ pisane ustavom, svi ostali reprezentativni dokumenti korpusa XV. st. pisani su pismom razvijene diplomatske minuskule. Samim tim i u svim poveljama prisutan je četverolinijski sustav jednostupnjevitosti podijeljen u centralnom dijelu retka. Većina ovih dokumenata uklapa se u shemu od 12 – 16 slovnih oblika koji svojim slabijim slovnim dijelovima probijaju linijski sustav. Iznimke su, primjerice, *Povelja kojom Ljubiša Bogdančić javlja dubrovačkom knezu kako su njihovi ljudi tukli njegovog čovjeka* (ožujak 1412. u Trebinju)¹⁹⁴ u kojoj je zabilježeno 11 slovnih oblika koji probijaju linijski sustav, a isti broj pojavljuje se i u poveljama osmanske provencijencije (sultan Mehmed II., sultan Bajazit II.).¹⁹⁵ Manji broj slovnih oblika koji probijaju linijski sustav u ove dvije osmanske povelje kompenziran je učestalošću ove pojave, te je na taj način sačuvan karakterističan izgled pisma srednjovjekovne ćiriličke diplomatske minuskule u kojem je probijanje linijskog sustava slabijim slovnim dijelovima jedna od značajnijih sastavnica koordinacije slovnih oblika unutar (a i zvan) linijskog sustava. Na kraju, nije naodmet *podvući crtu*, te još jednom pobrojati kojih je to 15 slovnih oblika koji najčešće probijaju linijski sustav svojim slabijim slovnim dijelovima, te o kojim linijama se zapravo radi:

donja linija: g, z, i s produženim nožicama (tzv. *vezničko i*), m, r, h, c, ê;

gornja linija: ġ, u, ê;

obje linije: a, d, ž, ju (ja).

Naravno, nabrojani slovni oblici znaju varirati. Također, neki od njih (primjerice a, m, ž i sl.) često probijaju samo donju ili obje linije, a negdje se i uredno koordiniraju unutar

¹⁹² Vidi str. 131 – 132.

¹⁹³ Vidi str. 237 – 238.

¹⁹⁴ Vidi str. 236 – 237.

¹⁹⁵ Vidi str. 252 – 253.

centralnog dijela retka bez ikakvog probijanja linijskog sustava (u tome prednjači slovni oblik *m*, koji se u velikom broju slučajeva piše i u dubletama kod kojih jedna verzija ne probija linijski sustav). Probijanje slova, odnosno izbacivanje slabih slovnih dijelova iz centralnoga redačkog polja (između dvije glavne linije) tek je prva razina opisa, no ona definira daljnje promjene, prije svega promjenu slovnih oblika upravo unutar toga središnjeg polja, u slovnim modulima.

4.2. Kurzivne tendencije u minuskuli – poveznica s razvojem kasnijeg kurzivnog pisma ili slijepe ulica izolirane posebnosti jednog pisma?

Etimologija riječi „kurziv“ vuče svoj korijen iz latinskog pridjeva *cursivus* – ukošen, te već i samim imenom ukazuje na jednu od bitnijih osobina ovog pisma – ukošenost, tj. zakrivljenost napisanih slovnih oblika, a posebno slabijih slovnih dijelova i to najčešće u gornjem slovnom registru s naklonom na desnu stranu. Sam termin nije jedini naziv za pismo koje se pod njim podrazumijeva; tu su još i nazivi poput *skoropisa* i *brzopisa*. Rasprava oko ispravne terminologije u ćiriličkoj paleografiji je i danas jako živa kao i unazad nekoliko desetljeća i bilo kakav konsenzus još uvijek nije na vidiku. Općenito, kad djeca u školi uče pisati abecedu, uče dva pismovna sustava – tiskana i pisana slova. Ove dvije grupe su dodatno podijeljene na tzv. velika i mala slova, s većim ili manjim morfološkim razlikama u slovnim oblicima. U kasnijem razvoju obrazovanja čovjek se, uglavnom, pri pisanju najčešće koristi tzv. pisanim slovima.¹⁹⁶ Jedan od razloga zašto je to tako jest upravo brzina (*brzopis*), koja je zbog povezivanja slova, te njihovog pisanja u kontinuitetu puno veća nego pri pisanju tiskanih slova, iako su potonja vrlo često razgovjetnija (što, naravno, ovisi i o vještini pisarske ruke). Vrlo je važno istaknuti da koordiniranje slova ne dovodi samo do brzine pisanja, nego i do brzine čitanja. Koordiniran niz slova mozgu je primjetljiviji. Riječ je o složenom kognitivno – motoričkom procesu, gdje je brzina izvođenja i povezivanja rukom slova (u fonološkom pisanju) zapravo koordinirana i s moždanom recepcijom. Iz gore navedenog primjera mogu se povući lijepe paralele s razvojem ćiriličke grafije i njenim karakteristikama u srednjem vijeku.

¹⁹⁶ U sadašnjosti zbog masovne digitalizacije društva dolazi i do zanimljive pojave sve manje uporabe tradicionalnog načina pisanja, te pisaljku i papir sve češće mijenjaju tipkovnica i zaslon. Također, u mnogim kulturama danas se učenici u osnovnim školama prvo podučavaju minuskulnom pismu, a tek onda tzv. velikim slovima.

Naime, liturgijsko pismo – *ustav*, imalo je svečaniiji, okomitiji izgled. Slova su razdvojena, tek s blagim slabim dijelovima, a razmaci između riječi i redaka veći, čime je i sam tekst bio značajno pregledniji. Ovakva estetika pisma imala je svoju cijenu u vidu sporijeg ritma pisanja, za razliku od drugog fenomena srednjovjekovnog ćiriličkog pisma, tzv. *minuskule*. Ovakvo se pismo, kao ni danas suvremena, ne može brzo čitati, oko, tj. mozak, ne mogu obuhvatiti veće cjeline od riječi ili skupine slova. Ono što je bitno naglasiti da minuskula, iako *brzopisnija* od ustava nema sve karakteristike današnjeg pisanog pisma (kurziva); najbitnija karakteristika koje nedostaje je konstantno spajanje slovnih oblika (izuzev ligatura). Poveznice između ova dva pisma su probijanje linijskog sustava, slabiji slovni dijelovi znaju se uvijati kao i u kurzivu, a identičan je i četverolinijski sustav. Spajanje slovnih oblika pojavljuje se sporadično u poveljama, a uglavnom se spajaju samo dva slova oblika, iako postoje slučajevi spajanja i do četiri slova oblika. Naznake se dakle pojavljuju već u XIV., a više primjera u XV. st. Upravo ova karakteristika je najprepoznatljivija *kurzivna tendencija* koja na najbolji mogući način pokazuje izravnu vezu minuskule s kurzivom.¹⁹⁷ Gledajući kronološki kroz razdoblja korpusa obuhvaćenog ovim istraživanjem, jasno se može vidjeti kako češće spajanje slovnih oblika prati razvoj pisma diplomatske minuskule, te se ova pojava dodatno intenzivira tijekom XV. st. Ćirilička je minuskula u Dubrovniku imala potencijal da razvije dokraja kurziv. Međutim, produkcija je opala, promijenile su se društvene okolnosti, a samim tim je zaustavljena i ta evolucija pisma prema kurzivu. U Poljicima naprimjer i u Bosni taj je proces nastavljen i tamo je oblikovan kurziv, od XVI. stoljeća.

Tako su jedna od prvih spajanja slovnih oblika zabilježena u *Povelji kojom Dubrovčani sklapaju mir sa srpskim kraljem, te Radoslavovim bratom i nasljednikom Stefanom Vladislavom* (9. 1234 – 4. 1235., Dubrovnik)¹⁹⁸, a u *Povelji kojom Dubrovčani sklapaju savez s humskim županom Radoslavom u ratu protiv kralja Uroša* (22. 5. 1254.) zabilježeno je čak 7 slučajeva u kojima se spajaju slovni oblici *s* i *t*.¹⁹⁹ Tijekom XIV. st. spajanje slovnih oblika se intenzivira, te je ova pojava prisutna u gotovo svim kancelarijama i kod raznih pisarskih ruka.²⁰⁰ Kulminacija spajanja slovnih oblika nastupa tijekom XV. st., te je ova pojava u tolikoj mjeri popularizirana da se pojavljuje i u ustavom pisanim poveljama.²⁰¹ Od pisara koji su poznati po

¹⁹⁷ Tome u prilog govori i velik broj istraživača koji su imenujući minuskulu poluustavom zapravo podrazumijevali jedan prijelazni oblik pisma između ustava i kurziva, a u puno slučajeva (poglavito kod Stojanovićevih opisa povelja iz dubrovačkog Arhiva) je i samo minuskulno pismo imenovano kao kurziv.

¹⁹⁸ Vidi str. 58.

¹⁹⁹ Vidi str. 62 – 63.

²⁰⁰ Najviše primjera nalazi se kod pisara dubrovačke kancelarije kao što su Parmezan, Bijelić i Niklić, te u raznim kancelarijama srpskih i bosanskih vladara (Car Dušan, knez Lazar, kralj Tvrtko).

²⁰¹ Vidi primjere spajanja slovnih oblika u *Povelji kojom kralj Stjepan Ostojić potvrđuje Dubrovniku povelje svojih prethodnika* (5. 3. 1419. u Zvečaju), str. 257 – 258.

spajanju slovnih oblika posebno treba izdvojiti Nikšu Zvijezdića, čije pismo uz redovita spajanja i „izvijanja“ slabijih slovnih dijelova najviše podsjeća na definiciju kurziva. Upravo Zvijezdića možemo istaknuti kao osobu koja je kroz svoju pisarsku djelatnost do vrhunca dovela potencijal minuskule i otvorila vrata razvoju kurziva. Iste kurzivne tendencije pojavljuju se i u drugim europskim pismima; u ozračju humanizma razvija se latinsko pismo humanističke minuskule (knjiške i kurzivne) koja grafičke uzore jednostavnosti i čitljivosti vuče iz karolinške minuskule XI. st. Obje verzije ovog pisma kasnije preuzima tisak (Šanjek 2004: 113.). Iz navedenoga se vidi kako sve nabrojane karakteristike koje smo stavili pod nazivnik *kurzivne tendencije*²⁰² zapravo daju odgovor na pitanje postavljeno u naslovu ovog poglavlja. Ove grafijske posebnosti nisu nestale, već su svojom prisutnošću u velikoj mjeri naznačile smjer razvoja diplomatske ćiriličke minuskule prema jednom brzopisnom/kurzivnom pismu XVI. st., kojeg danas označavamo pojmom *bosančica*. Minuskula, koja u XV. st. doseže savršenstvo formi, nastavlja živjeti i na srednjovjekovnom bosanskom području, te je moguće kako je daljom dekadencijom oblika u XVI. st. zacrtan i razvoj kurzivnog pisma poznatog pod nazivom *bosančica* (Nakaš 2010:24.). Govoreći o dekadenciji slovnih oblika, još i sam Čremošnik govori kako minuskula Tomašićevog dijaka Branoša, ali i ona ranija kod anonimnog pisara kralja Stjepana Tomaša znatno zaostaje za paralelnošću i brižljivom dotjeranošću klasične minuskule (Čremošnik 1949 – 1950:188). Po Đorđiću, ovo kurzivno pismo (*bosančica*) koristilo se u velikoj mjeri i za dopisivanja bosanskih krajišnika sa susjednim dubrovačkim, mletačkim i hrvatskim vlastima (Đorđić 1971: 168).

²⁰² Budući da iste odražavaju nastojanje za ubrzanjem samog procesa pisanja koje je optimizirano pojavom kurziva te karakteristike mogu se slobodno nazvati upravo tim imenom. One odražavaju tendencije pisma ka prelasku na ultimativnu formu ubrzanog poslovnog pisma – kurziva.

4.3. Morfološke posebnosti slovnih oblika – utjecaji drugih pisama i unutarnji tijek razvoja

Od samog početka svog razvoja pismo diplomatske minuskule isticalo se po prepoznatljivim morfološkim posebnostima slovnih oblika, te činjenici kako su mnoge od njih varirale ovisno o pisarskoj ruci, ali su se ipak postupno stigli uobičajiti, pa naposljetku (u tisku) i standardizirati. Neke od prvih promjena koje će kasnije dovesti do razvoja ove vrste pisma istraživači smještaju na kraj XII. st. Tako Čremošnik produžavanje slovnog oblika *a* identificira već u Miroslavljevom ćiriličkom potpisu u *Ugovoru s Dubrovnikom* pisanom na latinskom (27. 9. 1186.) (Čremošnik 1963:129). U svojevrsnom odgovoru na Čremošnikov članak o diplomatskoj minuskuli, Mošin konstatira kako je ovakav slovni oblik *a* zapravo prastari oblik poslovnog pisma koji nalazimo i u *Samuilovu natpisu* iz 993. g., *Preslavskom natpisu* Pavla Hartofilaksa i *Dobruždžanskom natpisu* (Mošin 1965:162.). Već u *Povelji bana Kulina*²⁰³ može se susresti nekolicina slovnih oblika koji pokazuju karakteristike identične kao kod azbuke razvijene diplomatske minuskule. Tako su kod slovnih oblika *ž*, *z*, *h* zabilježena probijanja linijskog sustava slabijim slovnim dijelovima (donja linija), dvije paralelne linije slovnog oblika *k* pišu se odvojeno, slovni oblici *n* i *t* izgledom su jednaki svojim latiničnim pandanima. Iako slovni oblici *n* i *t* ne prikazuju direktnu vezu s pismom diplomatske minuskule, zajednički je utjecaj latinskog pisma kojeg dijele. Taj utjecaj latinskog pisma s vremenom će i ojačati, te u jednu ruku i definirati ovu verziju ćiriličkog pisma kao jednu od najizloženijih utjecajima Zapada. Jedna od prvih povelja XIII. st u kojoj se jasno može prepoznati velik broj slovnih oblika karakterističnih za pismo diplomatske minuskule, a isto tako i četverolinijski sustav, jest povelja bugarskog cara Ivana Asena II. iz 1230. g.²⁰⁴ U ovom dokumentu postoji čitav niz slovnih oblika koji upućuju na vezu s pismom ćiriličke diplomatske minuskule: *a*, *z*, *k*, *n*, *r*, *h*, *c*. Ta činjenica ne slaže se s Mošinovim zaključkom kako pismo ovog tipa ne poznaje ni Rusija ni Bugarska (Mošin 1956: 161).²⁰⁵ Također, ovaj dokument dovodi u pitanje teoriju o završnom stadiju stvaranja ove vrste pisma u kraju okrenutom prema zapadu (Dukljanska država XII. i XIII. st.) s konačnim „oformljenjem“ u dubrovačkoj slavenskoj kancelariji (Ibidem: 162). Izglednije je kako je pismo minuskule ipak prilično jedinstveno, s najvećim izvoristom promjena u najjačim centrima (Srbija, Dubrovnik). Na Zapadu je očigledan veći utjecaj

²⁰³ Vidi str. 53 – 54.

²⁰⁴ Vidi str. 55 – 56.

²⁰⁵ Osim ako, naravno, kojim slučajem ovu povelju nije pisao dubrovački pisar ili netko iz susjednih zemalja (Bosna, Hum, Zeta, Srbija...)

glagoljice (pa odatle češći *đerv* i *jat* za /ja /). Upravo u diplomatskoj komunikaciji Dubrovnika s Bosnom, Srbijom a i Humom pojavljuje se najveći broj morfoloških pismovnih promjena karakterističnih za diplomatsku minuskulu. Naravno, ovaj proces uvijek treba promatrati kao dvosmjernu cestu, te je izgledno kako su optimalna rješenja kružila između kancelarija, gdje je svoju ulogu odigrala i srpska kraljevska kancelarija iz koje su sigurno potekle određene grafijske intervencije, o čemu je pogotovo Čremošnik dosta pisao. U prilog ovoj konstataciji služe slovni oblici koje susrećemo u *Povelji kojom se Dubrovčani kunu na mir i prijateljstvo srpskom kralju Stefanu Urošu I.* (1254. g.).²⁰⁶ U ovoj povelji osim nekih već viđenih slovni oblika diplomatske minuskule kao što su *a*, *z*, *k*, *n* možemo naći i slovni oblik *v* u kvadratičnom obliku karakterističnom za diplomatsku minuskulu, a i slovni oblik *č* se piše kao latinično *v*, što je još jedna od prepoznatljivih formi ovog poslovnog pisma. Slovni oblik *a* s izduženim vertikalnim stablom pojavljuje se i u *Povelji kojom Dubrovčani sklapaju savez s humskim županom Radoslavom u ratu protiv kralja Uroša*,²⁰⁷ a slovni oblika karakterističnih za pismo diplomatske minuskule ne manjka ni u zadnjoj povelji istraživačkog korpusa ovog razdoblja, kojom *kraljica Jelena (Uroša I) potvrđuje Dubrovčanima držanje vinograda kao što im je i njezin sin potvrdio* (1289. g.).²⁰⁸ Osim već viđenih slovni oblika *a*, *v*, *k*, *n*, *č*, po prvi put prisutno je i slovo *d* u klasičnom minuskulnom obliku rotiranom ulijevo, s jednim krakom koji

se spušta ispod donje linije (). Probijanja linijskog sustava prisutna su i kod slovni oblika *ž*, *z*, *m*, *r*, *h* i *ja*, čineći tako povelju kraljice Jelene dokumentom kraja XIII. st. u kojem je prisutan najveći broj karakterističnih slovni oblika pisma diplomatske minuskule. Većina ovih slovni karakteristika uvjetovana je upravo procesima spomenutima u prethodnom poglavlju. Naime, prelazak s dvolinijskog na četverolinijski sustav i ubrzavanje samog procesa pisanja pobrinuli su se da koordinacijski proces bude jedan od glavnih faktora u ovim morfološkim promjenama, s time da neko konačno usustavljivanje izgleda slovni oblika nije do kraja provedeno, već ono varira kroz ovisno o pisarima i kancelarijama. Ta „sloboda“ interpretacije pojedinih slovni oblika još je jedna od bitnijih karakteristika ćirilčke diplomatske minuskule općenito. Već na više mjesta spominjana je važnost *Povelje kojom srpski kralj Stefan Uroš (Milutin II.) potvrđuje prijašnje povelje o trgovini i davanjima* (14. 9. 1302. u Vrhlabu).²⁰⁹ Diplomatička minuskula kojom je ova povelja pisana uistinu se može smatrati već razvijenom fazom pisma, a u prilog tome govore i karakteristični slovni oblici *a*,

²⁰⁶ Vidi str. 59 – 61.

²⁰⁷ Vidi str. 62 – 63.

²⁰⁸ Vidi str. 64 – 65.

²⁰⁹ Vidi str. 135 – 136.

v, d, ž, z, k, m, u, h, č koji su u potpunosti formirani i reprezentativni primjerci azbuke diplomatske ćirilice minuskule. Štoviše, Čremošnik upravo ovu povelju smatra definitivnim oblikom minuskule i ujedno početnim korakom diplomatske minuskule (1963: 127). Istina je kako od ove točke nadalje, pogotovo u XIV. st., razvijeno pismo diplomatske ćirilice minuskule prevladava u poveljama i dokumentima. Tako srpska kancelarija cara Dušana, dubrovački notari poput Krusića, Parmezana i Bijelića, ali i razni drugi poput Aleksandra gospodara Kanine i Valone redom koriste ovo pismo. U ovom razdoblju počinju se pojavljivati i još neke od posebnosti pisma, kao što je popularna ligatura *rê* (primjerice kod Parmezana) ili slovni oblik *i* s hipernaglašenim vertikalnim nožicama koje probijaju linijski sustav, a koji se uglavnom koristi kao veznik. Govoreći o bosanskim poveljama druge polovice XIV. st., najbitniji dokumenti pisani diplomatskom minuskulom vezani su uz kancelariju kralja Tvrtka i već legendarnog notara Vlodoja za kojeg Čremošnik govori kako je došao iz Srbije, te je bio i učitelj drugim pisarima poput Tomaša Lušca (Ibidem: 131). U *Povelji kojom Tvrtko potvrđuje povelje prijašnjih srpskih banova i kraljeva* (10. 4. 1378. u Žrnovici)²¹⁰ može se vidjeti sva estetika Vlodojeve minuskule, koja obiluje karakterističnim slovničkim oblicima, bez nekih specifičnih pisarskih intervencija u pismu povelje. Neke od zanimljivosti pisma su pisanje grčkog slova *thete*, a što se tiče jezično – grafijske komponente, prisutan je slovni oblik *ĝ* (đerv) u vrijednosti glasa /č/, što se ponavlja u određenom broju dokumenata dubrovačke i bosanske provenijencije. U konceptu *Ugovora između Dubrovnika i kralja Tvrtka* (9. 4. 1387.)²¹¹, autor (najvjerojatnije dubrovački notar Vidoš podrijetlom s Korčule) uz standardne minuskulne oblike koristi i neke slovne oblike koji će se susretati i kasnije. Jedan od tih je drugi oblik slova *d*, koji izgledom podsjeća na klasično ustavno *d* kojem su nožice produžene duboko ispod donje crte. Zanimljivo je kako ovakav slovni oblik savršeno dočarava korak u evoluciji klasičnog minuskulnog slova *d*, jer isto dobivamo njegovom rotacijom u lijevu stranu. Osim toga, i u ovom konceptu ugovora pojavljuje se slovni oblik *ĝ* na mjestu glasa /č/, što je još jedna poveznica s Tvrtkovom kancelarijom, tim više što u ovom slučaju nije riječ o prijepisu već o konceptu ugovora (Čremošnik 1946: 126). Također, začeci rotacije mogu se prepoznati i kod slovno oblika *b*, koji će s vremenom u XV. st. biti u potpunosti horizontalno položen na donju liniju. Ovakvo *b* susrećemo i u *Povelji kojom Dubrovčani obećavaju kako će primiti Vuka Brankovića, gđu. Maru i sinove Grgura, Đurđa i Lazara u svoj grad i pružiti im utočište ako se za tim ukaže potreba* (9. 5. 1390.)²¹² Pisanje slovno oblika *ĝ* na mjestu glasa /č/ zajedničko je

²¹⁰ Vidi str. 148 – 151.

²¹¹ Vidi str. 156 – 158.

²¹² Vidi str. 159 – 160.

mnogim dubrovačkim i bosanskim poveljama, a tako ga možemo naći i u ovom dokumentu, te u poveljama Sankovića i Radenovića. Zanimljivo je kako pisanje *đerva* uglavnom izostaje iz povelja srpske provincijencije obrađivanog korpusa. Pismo *Povelje kojom župan Beljak i vojvoda Radič Sanković ustupaju Dubrovčanima Konavle i Vitaljinu* (15. 4. 1391)²¹³ odiše određenom posebnosti koju ne srećemo u prijašnjim poveljama, te iako dijeli linijski sustav s minuskulom, a neosporivo i velik broj slovnih oblika, ovakvo pismo svojom urednošću djelomično podsjeća na ustavna pisma. Pojavljuju se i određene karakterističnosti u morfologiji slovnih oblika – pisar Grubanac Hlapčić Imočanin specifično piše slovne oblike *b* i *ġ*, a i slovni oblik *ž* u obliku zvjezdice (asteriksa), nije izolirana ali ni previše česta pojava u poveljama bosanske provincijencije.²¹⁴ Istovremeno, u Dubrovniku započinje djelatnost čuvenog Ruska Hristoforovića, pisara koji je svojim radom i razvijenom diplomatskom minuskulom koju je koristio ostavio jedan od najjačih tragova u dubrovačkoj slavenskoj kancelariji uopće. Kao završna točka XIV. st. i svojevrsna regresija na neke stare uzuse, uzeta je *Povelja kralja Stjepana Ostoje*²¹⁵, čijim je dolaskom na vlast ustavno pismo vraćeno u bosansku kraljevsku kancelariju. Nakon vladavine njegovog sina Stjepana Ostojića, minuskula se vraća i u bosansku kraljevsku kancelariju, iako je usporedno ovim vladarima živjela u mnogim drugim skriptorijima bosanskih velikaša. U kopiji Ostojićeve povelje još jednog respektabilnog djelatnika dubrovačke slavenske kancelarije, notara Nikše Zvijezdića, po prvi put se susreće slovni oblik *b* u potpunosti rotiran udesno i horizontalno položen na donju liniju, predstavljajući time jednu od zadnjih velikih promjena u azbuci diplomatske ćiriličke minuskule direktno povezanom s procesom koordinacije slovnih oblika u linijskom sustavu. Također, zbog velikog broja probijanja linijskog sustava slabijim slovnim dijelovima i njihovim prenaplašenim viticama i izvijanjima, a i zbog velikog broja spajanja slovnih oblika u tekstu upravo je Zvijezdićevo pismo jedno od onih koje svojim izgledom najviše približilo kurzivnom pismu. Zanimljiv je i izostanak slova *đerv* (*ġ*) u većini povelja i dokumenata ovog razdoblja. On se pojavljuje jedino u *Povelji Ljubiše Bogdančića* i u Cvjetkovićevom prijepisu²¹⁶, a osim toga izostaje iz ostalih povelja istraživačkog korpusa. Krajem XIV. u kancelariji Radenovića i početkom XV. st. u *Povelji Ljubiše Bogdančića*, vide se naznake nekih morfoloških promjena za koje je moguće kako upućuju na daljnji razvoj kurzivnog pisma poznatijeg pod nazivom *bosančica* i u njezinim regionalnim inačicama. Ovdje se prvenstveno misli na posebnost

²¹³ Vidi str. 161 – 162.

²¹⁴ Vidi tablicu u (Nakaš 2010:27)

²¹⁵ Vidi str. 171 – 172.

²¹⁶ Vidi str. 255 – 256., 278 – 281.

pojedinih slovnih oblika poput *d*, koje je svojim izgledom nalik slovu *g* karakteristično za bosanske povelje (Đorđić 1971:159, 176; Nakaš 2010:27). Također, određene posebnosti pisma postoje i u diplomatskoj minuskuli nakon njena povratka u bosansku kraljevsku kancelariju. U *Povelji kralja Tvrtka II.*, autor dijak Dušan²¹⁷ koristi se verzijom diplomatske minuskule koja je specifična po ravnim i čistim potezima pera, te nekim karakterističnim slovnim oblicima kao što su *b*, *d*, *ž*, *n*, *č*. Osim ovih, pisari ostalih povelja XV. st. bosanskih velikaških kancelarija redom se koriste razvijenom diplomatskom ćiriličkom minuskulom, a ista je situacija i u kancelarijama hercega Kosače, te s pripadnicima humskog plemstva. Međunarodni karakter ćiriličke diplomatske minuskule dodatno pojačava činjenica kako iz XV. st. potječe velik broj dokumenata kojima je Otomansko Carstvo korespondiralo s Dubrovnikom, a obrađen je i primjer podrijetlom iz tadašnjeg Ugarskog kraljevstva. Dok turske povelje pokazuju određene karakteristike pisarskih poteza (ali ne i specifične slovne oblike) koji upućuju na određeni stupanj orijentalnog utjecaja, *Povelja kojom ugarski kralj Matijaš Korvin daruje neka sela fra Aleksandru Dubrovčaninu* (2. 11. 1465. na Savskom Brodu)²¹⁸ doslovno ničim ne odstupa od standardnog uzusa razvijene diplomatske minuskule, a slobodno se može reći kako zbog same urednosti pisanja spada u jedan od oglednih primjera ove vrste pisma, ni u čemu zaostajući za južnijim dubrovačkim, srpskim ili bosanskim pisarima. Tim činom postavlja se i mogućnost o postojanju jake ćiriličke kancelarije (ili pisara) na ugarskom dvoru.

Sve nabrojane karakteristike morfologije slovnih oblika diplomatske minuskule kroz stoljeća ukazuju na činjenicu kako se radi o pismu čije bogatstvo proizlazi iz mnogobrojnih vanjskih i unutarnjih utjecaja. Raznolike pisarske inovacije koje su konstantno provodile kroz čitavo ovo vrijeme, govore kako u slučaju diplomatske ćiriličke minuskule pred sobom imamo jedan pismovni sustav koji nikad nije do kraja petrificiran u određenoj normi, već je naprotiv upravo osobnim autorskim intervencijama stalno usavršavan.

²¹⁷ Vidi str. 262 – 264.

²¹⁸ Vidi str. 284 – 285.

4.4. Dosljednosti pri pisanju interpunkcijskih znakova i velikog slova. Naznake pravopisa?

U svojoj najkraćoj mogućoj definiciji pravopis bi bio skup pravila koji određuje pisanje nekog jezika. U pravopisu hrvatskog standardnog jezika, ali i u velikom broju svjetskih pravopisa općenito, karakteristično je pisanje velikog slova iza interpunkcijskog znaka točke. U ovom poglavlju dokumenti i povelje obrađivani su kroz prizmu ideje usustavljivanja ovakvog standarda i u srednjovjekovnoj ćirilskoj diplomatskoj minuskuli, a pazilo se i na standardizaciju nekih drugih pravila pisanja kao što je to pisanje velikog slova kod osobnih imena i imena gradova, država i sl. Također, pregledane su i opisane i druge pojave u znanstvenom korpusu koje pripadaju navedenoj kategoriji.

Kako punktuacijski/interpunkcijski znakovi mogu imati različita značenja kroz stoljeća najbolje svjedoči *Povelja bana Kulina*, u kojoj se dvotočje koristi kao pomoć pri razdvajanju riječi u tekstu, te se time štedi prostor koji bi se inače ostavljao za pismovne praznine.²¹⁹ Sličnu pojavu nalazimo i kod nekih drugih povelja ovog razdoblja kao što su to one kneza Andrije ili pak Matije Ninoslava. Prva nasumična pisanja velikih slova pojavljuju se u *Povelji bugarskog cara Ivana Asena II.* a prva označavanja rečenica interpunkcijskim znakom točke u *Povelji Stefana Radoslava*.²²⁰ U ovom najranijem stadiju, pisanje velikog slova iza točke uglavnom je rezultat slučajnosti, a ne neke namjere provođenja određenih pravila pisanja. Interpunkcijski znakovi točke i dvotočja služe za odvajanje riječi u tekstu, ali ponekad se pišu i umjesto zareza prilikom nabiranja, pogotovo prije veznika *i*.²²¹

Početkom XIV. st. dosljedna uporaba kombinacije točke i praznine za odvajanje pojedinih rečenica u tekstu pojavljuje se u čuvenoj Vrhlabskoj *Povelji Stefana Uroša (Milutina II.)*, a u istom dokumentu pojavljuje se i pisanje velikim slovom imena i prezimena, te titulacija.²²² Velika slova nasumično se pišu i u *Povelji Aleksandra gospodara Kanine i Valone*²²³, a punktuacije se osim u kombinaciji s prazninama pomoću kojih se razgođuje tekst, pojavljuju i iznad slovničkih oblika. Ovakva praksa se može dovesti u vezu s orijentalnim/ornamentalnim utjecajima. U *Povelji kojom bosanski kralj Tvrtko potvrđuje povelje prijašnjih srpskih banova i kraljeva* (10. 4. 1378.) posjeduje veliki broj dosljednosti u

²¹⁹ Vidi str. 68.

²²⁰ Vidi str. 71 – 72.

²²¹ Takva je, primjerice, situacija u *Povelji kojom se Dubrovčani kunu kralju Stefanu Urošu za mir i prijateljstvo iz 1254.*, vidi str. 73.

²²² Vidi str. 175 – 177.

²²³ Vidi str. 181 – 182.

pisanju, te se može reći kako pokazuje određene znakove sistematizacije prilikom razgođivanja, uporabe interpunkcijskih znakova i pisanja velikog slova.²²⁴ Slični procesi razgođivanja i pisanja punktuacija kao u *Povelji Aleksandra gospodara Kanine i Valone* mogu se pronaći i u *Povelji kojom knez Lazar potvrđuje povlastice cara Stefana*.²²⁵ Slična je situacija i u konceptu *Ugovora o međusobnom prijateljstvu kralja Tvrtka i Dubrovnika i savezu protiv svih osim ugarske kraljice Jelene*²²⁶, gdje također postoje naznake standardizacije pisanja velikog slova iza punktuacijskog znaka točke, a slična je i situacija s razgođivanjem teksta i pisanjem punktuacija iznad slovnih oblika. Takav visok stupanj sistematizacije vidljiv je i u *Povelji kojom Stjepan Dabiša potvrđuje povelje o trgovini svojih prethodnika*.²²⁷ Kako dubrovačka kancelarija aktivno sudjeluje u ovom procesu djelomične standardizacije svjedoči Ruskov koncept iz 1397.²²⁸, u kojem je isto tako prisutan određen broj slučajeva pisanja velikog slova iza interpunkcijskog znaka točke. Isti pisar nastavlja tom stazom i u prvoj polovici XV. st. U *Povelji kojom Dubrovčani utvrđuju prijateljstvo s Radoslavom Pavlovićem* (18. 2. 1421.)²²⁹ ponavljaju se ovakvi uzusi, a uspoređujući s drugim istovremenim dokumentima iz ostalih susjednih kancelarija, vidljivo je kako je došlo do određenog pada pri distribuciji interpunkcijskih znakova i velikog slova. Situacija se mijenja s *Poveljom kojom herceg Stjepan Vukčić Kosača potvrđuje Dubrovčanima ranije zapise, Konavle i Vitaljinu*²³⁰ gdje se po prvi puta pojavljuje donekle pravilno razgođivanje teksta interpunkcijskim znakovima i velikim slovima. Kao i u Hristoforovićevoj povelji, i ovdje se ponavlja pisanje dvotočja iznad pojedinih slovnih oblika, čija uporaba nije do kraja objašnjena. Neki istraživači ovu pojavu opravdano dovode s utjecajem arebice na ćirličko pismo, pogotovo kod pisanja slova *c* za glasove /č/ i /c/, ali i pri pisanju slovnog oblika *ž* (Nakaš 2010: 48 – 49.). To ipak ne objašnjava pisanje vertikalnog dvotočja iznad slovnog oblika *ô*, koje je karakteristično za ova dva dokumenta. Nadalje, u dubrovačkoj kancelariji notar Nikša Zvijezdić koristi veliko slovo za označavanje kraja pojedinih rečenica, ali i poglavlja. Vrlo često je i pisanje velikog slova iza znaka točke.²³¹ Veliko slovo nije strano ni Marinku Cvjetkoviću, koji se pri naglašavanju pojedinih dijelova teksta koristi i crtežom ruke s ispruženim kažiprstom. U njegovom prijepisu *Povelje vojvode Ivaniša* također možemo naći dvotočja iznad pojedinih slovnih oblika, poglavito iznad *ô* i *i*.²³²

²²⁴ Vidi str. 183 – 185.

²²⁵ Vidi str. 186.

²²⁶ Vidi str. 188 – 189.

²²⁷ Vidi str. 192 – 193.

²²⁸ Vidi str. 195 – 196.

²²⁹ Vidi str. 299 – 301.

²³⁰ Vidi str. 303 – 304.

²³¹ Vidi str. 306 – 307.

²³² Vidi str. 309 – 311.

Iako se u latinici razgođivanje teksta interpunkcijom i velikim slovom (dakle, po sintaktičkom principu) već provodi, neki jači izravni utjecaji na provedbu ovih procesa u diplomatskoj minuskuli ne mogu se identificirati, tim više što većina zakonitosti pri pisanju točke i velikog slova u pismu srednjovjekovne ćiriličke diplomatske minuskule u pravilu izostaju.

Čitav ovaj proces upisivanja punktuacija/interpunkcijskih znakova koji je očit kod nekih pisara predstavlja početak razvoja pravopisanja u vrlo razvijenom korpusu, odnosno ideje za potrebom standardizacije načina razdjeljivanja teksta na manje cjeline – rečenice. Kako je ćirilička diplomatska minuskula pismo koje se nije do kraja standardiziralo niti u jednom segmentu, pa čak ni u morfologiji samih slovnih oblika, očekivanja kako će se situacija promijeniti u ovoj kategoriji su jednostavno prevelika. Raznovrsni utjecaji različitih pisara i pisarskih kancelarija vidljivi su i na ovom području, te iako su neki uzusi (primjerice pisanje velikog slova iza znaka točke) zaživjeli kod nekih pisara, očito je kako standardizacija nije do kraja provedena niti u jednoj od kancelarija koje su se koristile ćiriličkom diplomatskom minuskulom kao pismom komunikacije.

4.5. Popularnost pojedinih ligatura i kraćenja, posebnosti, i veze s drugim ćiriličkim pismima.

O načinima kraćenja, kao i o samoj definiciji pojma *ligature*, bilo je riječi u prethodnim poglavljima²³³, a ovdje će samo biti spomenuta četiri glavna načina kraćenja: natpisivanja, kontrakcije, suspenzije i ligature. S vremenom se definirala još jedna skupina kratica, kombinacija kontrakcije i natpisivanja, koju se ne može promatrati kao zaseban, novi način kraćenja, već određenu potkategoriju koja je jako rasprostranjena kroz čitavo razdoblje paleografskog istraživanja. Svi ovi načini kraćenja poznati su od ranije, te nisu nastali kao neki proces karakterističan za pismo diplomatske minuskule. Ono što je specifično su pojedine kratice i pismovna rješenja u vidu ligaturnih inovacija.

Veza sa svečanim liturgijskim ustavnim pismom vidljiva je već u prvim poveljama s kraja XII. i početka XIII. st., gdje su vrlo česte kontrakcije svetih riječi, odnosno skupine *nomina sacra*, a specifična ligaturna rješenja u vidu ligatura *-ai*, *-an-*, *-av* i *-mi* mogu se susresti već u *Povelji humskog kneza Andrije* (1217.).²³⁴ Zbog jednostavnosti izvođenja široko su rasprostranjena i natpisivanja, a pojavljuju se i već spominjane kombinacije kontrakcije i natpisivanja. Jedna od njih je i kratica koja će se pojavljivati u poveljama kroz sva razdoblja istraživanja, a koristi se i danas u hrvatskom standardnom jeziku – radi se o riječi *gospodin*. Njeno kraćenje se zna razlikovati u nijansama ovisno o pisarskoj ruci, ali gotovo uvijek je riječ o kombinaciji kontrakcije i natpisivanja, koja se najčešće piše u obliku *g(ospo)^d(i)nъ*. Ovakav primjer se po prvi put pojavljuje u *Povelji kojom se Dubrovčani kunu na mir Stefanu Urošu I.*, a u istoj povelji osim ligature *-am-*, pojavljuju se još i ligature *-ti-* i *-tv-*.²³⁵ Zajedničko ovim ligaturama je naglasak na štednji pismovnih poteza²³⁶ tako da uvijek dijele jedno vertikalno stablo. Slična situacija s pisanjem ligaturnih oblika ponavlja se i u *Povelji kojom se Dubrovčani kunu na mir i prijateljstvo humskom županu Radoslavu*²³⁷, te je općenito ovakvo pisanje ligatura vrlo često u poveljama XIII st. Također, kod natpisivanja slovnih oblika, neizbježan je prijedlog *od*, koji se pojavljuje najčešće u oblicima *ô'b* i *ô^db*. Ova kratica se također provlači kroz sva proučavana razdoblja paleografskog istraživanja. Dosta česta kombinacija kontrakcije i

²³³ Za definicije vidi primjerice str. 78 – 79.

²³⁴ Vidi str. 81 – 82.

²³⁵ Vidi str. 88 – 89.

²³⁶ Što je u principu jedno od općenitih obilježja ligatura

²³⁷ Vidi str. 90 – 91.

natpisivanja je i kratica *kra^l(e)vbstvami*, koju u ovakvom obliku možemo naći, primjerice, u *Povelji kraljice Jelene*.²³⁸

Već na početku XIV. st. u Milutinovoj *Vrhlabskoj povelji* susrećemo mnoge od prije spomenutih kratica; razne kombinacije kraćenja imenice *kralj* i njenih izvedenica (*kraljevstvo* i sl.), natpisivanje kod prijedloga *od*, kraćenje riječi *gospodin* i sl.²³⁹ Osim toga, pojavljuje se i jedna od općenito najzastupljenijih ligatura proučavanog korpusa, a to je kombinacija slovnih oblika *rê*. Također, zanimljivo je i ligaturno rješenje *ru*. Ova prilično učinkovita (zbog uštede pismovnih poteza) ligatura je jako rijetka. Slična situacija s kraćenjima ponavlja se i u povelji kojom car Dušan ustupa Dubrovniku Stonski Rat²⁴⁰, te u dokumentima Điva Parmezana i Nika Bijelića iz dubrovačke kancelarije. Tim činom vidimo kako se uspostavio uzus kraćenja kojeg više – manje slijede sve kancelarije uz minimalne razlike u pisanju pojedinih ligatura i kratica. Kraćenja su zastupljena u svim dokumentima, a jako su rijetke povelje (poput one Pavla Radenovića ili kralja Stjepana Ostoje) u kojima se kratice pojavljuju u manjoj mjeri. Ponekad su te razlike u frekvenciji kraćenja uvjetovane i veličinom sadržaja samih povelja. Za razliku od latiničkog pisma, gdje je minuskulom (primjerice u beneventani) došlo do svojevrsne „eksplozije“ ligaturnih oblika (Stipišić 1991:63), ćirilčka diplomatska minuskula kao da je nešto suzdržanija po tom pitanju. Razlike postoje ovisno o pisarima i razdoblju (više je ligaturnih oblika u XIV. i XV. kad se minuskula već u potpunosti razvila), ali ukupan je dojam kako se ligature ne koriste u većoj mjeri.

Ulaskom u XV. st. ustaljeni trendovi se nastavljaju i intenziviraju, s tim da se određene, već spomenute, kratice i dalje nastavljaju koristiti. Od vrsta kraćenja i dalje su najzastupljenije kombinacije kontrakcije i natpisivanja, kontrakcije (pogotovo one iz skupine *nomina sacra*), dok su suspenzije jako rijetke i u pravilu ih nema. Ligaturna rješenja variraju ovisno o pisarskoj ruci, a omiljena ligatura *rê* nastavlja se upotrebljavati kroz čitavo XV. st. Ovakva situacija s pisanjem kratica jasno ocrta kontinuitet razvoja načina kraćenja i prenošenje najboljih grafijskih rješenja kroz razdoblja, a ujedno predstavlja i još jednu poveznicu između različitih pisarskih kancelarija. Uzme li se u obzir poslovna priroda pisma ćirilčke diplomatske minuskule, jasno je kako efikasna kraćenja koja su ujedno i jednostavna za pisanje predstavljaju značajan faktor u nastojanjima uspostave optimalne brzine ritma pisanja, što je na kraju i prepoznatljiva karakteristika čitavog procesa minuskulizacije.

²³⁸ Vidi str. 93.

²³⁹ Vidi str. 200 – 201.

²⁴⁰ Vidi str. 202.

5. Zaključak

U mnogobrojnim svjetskim arhivima do ne tako davno čuvali su se isključivo spisi. Ti spomenici prošlosti imaju posebno značenje, u prvu ruku zato jer predstavljaju jedini način čuvanja ljudske riječi kroz povijest,²⁴¹ a samim tim i kulture i razmišljanja pojedinaca i čitavih društava u prošlosti. Pismo, to „ruho“ ljudske riječi (Stipišić 1991:3), tim činom tvori jednu od glavnih odrednica kulturnog, političkog, diplomatskog i općenito javnog života jednog društva, nacije ili bilo koje druge tvorevine. Dubrovački arhiv sa svojom bogatom zbirkom samo je jedan od svjedoka bogate pismenosti hrvatskog srednjovjekovlja. Ćirilička pismenost hrvatskog srednjovjekovlja povlači sa sobom i problematiku druge vrste, vrlo često i političke naravi, koja je u ovoj disertaciji samo dotaknuta. Jedna od želja autora ovih redaka jest i da se u skorije vrijeme znanstvena razmatranja vezana uz ovu tematiku (prije svega istraživanja konkretnog materijala) još intenzivnije pokrenu, čime bi se stvorila i zrelija atmosfera za bilo koju vrstu objektivnije prosudbe. Adekvatan stav može biti isključivo što intenzivniji i ekstenzivniji znanstveni pristup korpusu. Zanimarivanje čitavog jednog spektra svoje povijesne baštine ostavlja ogroman prostor procesima na koje se ne može utjecati, kao što je to slučajna ili namjerna misinterpretacija podataka i činjeničnog stanja.

Zadana tema paleografskog istraživanja obuhvaćenog ovom doktorskom disertacijom bila je identifikacija *razvojnih procesa* koji su se odvijali u jednom srednjovjekovnom pismovnom fenomenu, diplomatskoj ćiriličkoj minuskuli, a usput to je podrazumijevalo i ukazivanje na različitost dinamike na širokom prostoru gdje se dotična minuskula upotrebljavala (od Bosne, Huma, Dubrovnika, Srbije), što je sve odraženo u našem korpusu, većinom izlučenom iz spisa dubrovačkog Arhiva. Jedan od motiva bilo je i proniknuti u pitanje naslojavanja inovacija, odnosno sagledavanje mogućnosti gdje je bila jezgra ovih inovacija. Kao što se vidi iz priloženog, pismovna komunikacija je dvosmjernan proces u kojem je podrijetlo spomenutih inovacija nekad teže identificirati, te se upravo u tom dijelu treba složiti s Čremošnikovim zaključkom kako „pitanje prioriteta da li Srbija ili Dubrovnik samo je po sebi suvišno jer zbog nedostatka sačuvanih dokumenata to pitanje nikada neće moći biti riješeno na takav način da prigovori ne bi bili mogući.“ (Čremošnik 1963:129). Pitanje prioriteta sigurno zna biti iscrpljujuće, a nekad i kontraproduktivno, ali sama identifikacija smjerova utjecaja, (Istok, Zapad i sl.), prepoznavanje geneze određenih grafijskih karakteristika u cilju praćenja

²⁴¹ Izuzevši, naravno, posljednju tehnološku revoluciju i sve njene inovacije i novonastale medije (fotografija, audio i video vrpce, CD, DVD...).

razvoja samog pisma u potpunosti se uklapa u znanstvene ciljeve ovog paleografskog istraživanja. Bilo je vrlo važno razlučivati osobine koje su izraz minuskulizacije od drugih osobina koje održavaju druge indikacije – npr. pisanje *đerva* za glas /ć/ i *jata* za glasovnu skupinu /ja/, koju istraživači poput Đorđića pripisuju specifičnim bosanskim pravopisnim rješenjima (Nakaš 2010:18), iako ista ova rješenja mogu biti i indikatori utjecaja glagoljice koji je vjerojatno bio veći na Zapadu. Tako i za ligature *ja* i *je* u XV. stoljeću Đorđić govori kako su se održale više u Humu, a manje u Bosni (1971:157), što je još jedna regionalna karakteristika. Iste ligature pojavljuju se u dokumentima dubrovačke, a i srpske provincijencije, tako da tim činom ova osobina predstavlja razlike po različitim regionalnim centrima pismenosti. Konkretno, što se tiče Dubrovnika i utjecaja latinice, jedna od prepoznatljivih karakteristika je i oblik slova *z* kod Hristoforovića, koje najviše podsjeća na latinični oblik slova.²⁴² Ovakvo *z* zabilježeno je i kod Zvijezdića, ali i u kasnijim bosanskim, pa čak i otomanskim dokumentima nailazimo na jako slične oblike, što također naglašava smjer razvoja jedne dubrovačke grafijske specifičnosti prema susjednim područjima. Na izuzetno važna pitanja podrijetla grafijskih oblika i njihove interferencije između različitih političkih/geografskih sredina teško se mogu dati konačni odgovori, ali se definitivno mogu poduzeti određeni pomaci prema jasnijem smjeru istih.

Glavni fokus usmjeren je na Dubrovnik i susjedne kancelarije, ali i sve one gdje se ova vrsta pisma koristila. Naglasak istraživanja leži na već predstavljenim primjerima grafijskih karakteristika pisma, te su i same kategorije definirane upravo prema tom načelu. Posredno su dirnuti i neki drugi aspekti, primjerice pravopisanje i pisanje brojeva, ali također prvenstveno zbog grafijskih posebnosti. Tako je za brojeve, primjerice, potvrđeno kako u razdoblju kad u latinicu već u jačoj mjeri prodiru danas standardne tzv. „arapske“ brojke (dakle, u XV. st.) uzusi ćiriličke diplomatske minuskule, a i ostalih ćiriličkih pisama striktno se drže tradicije, i nastavljaju konzervativno bilježiti brojke kao u prethodnom vremenskom periodu i to slovnim oblicima određene brojevnosti. Govoreći o jezičnoj sastavnici proučavanog korpusa, njeno promatranje je zbog svoje kompleksnosti ostavljeno za neka daljnja istraživanja, što se i čini kao najbolje moguće rješenje s obzirom na opseg znanstvenog korpusa, a i samog paleografskog istraživanja. Upravo prije spomenute grafijske kategorije predstavljaju glavni metodološki alat pri definiciji posebnosti pisma diplomatske minuskule, što je ujedno i glavni zadatak paleografskog istraživanja, a i disertacije općenito. Pod već spomenutom sintagmom razvojnih procesa, prvenstveno se misli na višedimenzionalnost razvoja pisma diplomatske

²⁴² Vidi str. 265.

minuskule, jer jednosmjerni razvoj nije moguće definirati. Tim činom, primjerice, ćirilička diplomatska minuskula služi kao jedan od predložaka za formiranje novovjekovnog kurzivnog pisma, *bosančice*, a također je vidljiv i njen utjecaj u slovni oblicima korištenim prilikom tiskanja dubrovačkog ćiriličkog molitvenika *Od blažene gospođe ofiće* (Venecija 1512.). Specifični slovni oblici ovog pisma, koji su se počeli razvijati već krajem XII. st., najvećim dijelom duguju svoj izgled procesu koordinacije unutar linijskog sustava, a isto tako i probijanjima slabijih slovni dijelova koja su jako česta pri pisanju određenih slovni oblika. Koordinacija se, na taj način, profilira kao najbitniji faktor u čitavom procesu minuskulizacije pisma.

U dubrovačkoj slavenskoj kancelariji, za koju je neprijeporno reći kako se geografski nalazi u sredini koja gravitira zapadnom kulturološkom krugu (već i po važnosti koju koju je oblikovala katolička Crkva sa svim što u kulturološkom smislu tome pripada), neizbježna je interferencija između pisama koja se upotrebljavaju u svakodnevnom političkom i pravnom životu, u ovom slučaju ćirilice i latinice. Ovi utjecaji u pismu ćiriličke diplomatske minuskule prvenstveno se manifestiraju kroz morfologiju pojedinih slovni oblika, kao što je to slučaj sa slovni oblicima *n* i *t* koji svojim oblikom odgovaraju latiničnim znakovima,²⁴³ ali i kod već spomenutih primjera. Paralele se mogu povući i kod slovni oblika *č*, koji svojom formom odgovara latiničnom slovu *v* i *sl*. U koordinacijskom smislu pismo diplomatske minuskule prati trendove europske pismenosti; četverolinijski sustav karakterističan je za sva europska pisma – latinicu, grčko pismo, glagoljicu. Jedna od razlika kod procesa minuskulizacije u latinici i ćirilici je i izostanak tzv. „eksplozije“ ligatura koja je zabilježena u latiničnim pismima (beneventani, ali i drugima). Ligature se, naravno, pojavljuju u pismu ćiriličke diplomatske minuskule, ali iako postoje originalne grafijske inovacije i različiti ligaturni oblici, njihov intenzitet je ipak slabiji nego u latinskim minuskulnim pismima. Posebno je zanimljivo XV. st., gdje se za vrijeme posljednje faze razvoja diplomatske minuskule ne vidi neka znatna promjena u pisanju ligaturnih oblika u odnosu na prethodno razdoblje.

Bitan aspekt razvojni procesa diplomatske minuskule predstavljaju spomenute *kurzivne tendencije*, koje označavaju svojevršno *nastojanje* ove vrste pisma ka prijelazu prema jednoj kurzivnoj verziji, što se u konačnici u jednu ruku i događa. Slabiji slovni dijelovi, čija su izduživanja i probijanja linijskog sustava glavna obilježja ovih pismovnih promjena, s vremenom postaju sve naglašeniji i zavijeniji, davajući na taj način ukupnom izgledu pisma prepoznatljiv, uvjetno rečeno „kurzivni“ ton. Ova pojava karakteristična je za veliki broj pisara

²⁴³ Jedina razlika je što slovni oblik *t* ovisno o dokumentu može imati ćiriličku verziju s tri vertikalna stabla, dok je slovo *n* isto čitavo vrijeme.

XIV. i XV. st., a posebno se ističe kod bigrafičnog dubrovačkog notara Nikše Zvijezdića, koji je odlično baratao latiničkim kurzivom (najvjerojatnije već u uvodu spomenutom kurzivnom goticom). U XV. st. intenziviraju se i spajanja slovnih oblika, što je još jedna od bitnijih odrednica kurziva, ali kao što smo imali priliku vidjeti, taj proces nije do kraja zaživio u proučavanom korpusu.

Govoreći o još uvijek nerazjašnjenim terminološkim problemima, prvenstveno prilikom imenovanja ove vrste pisma gdje se može naići na čitavu paletu imena (*zapadna ćirilica*, *bosančica*, *arvatica*, *arebica*, *srpska diplomatska minuskula*, *hrvatska ćirilica*, *poljičica*) mogućim se nameće objašnjenje kako se zapravo radi o odjeku iste pojave, odnosno procesu minuskulizacije koji se u ovom razdoblju drukčije manifestirao ovisno o kancelariji, razdoblju, geografskim i političkim utjecajima. Tim činom termin *diplomatička ćirilička minuskula* (ili skraćeno *diplomatička minuskula*) u najsazetijim crtama označava samu suštinu ove vrste pisma – inačica ćiriličkog pisma koja se u razdoblju srednjeg vijeka koristila u diplomatske svrhe. Ovako je izbjegnuta geografska ili etnička komponenta, iako je jasno kako se ovo pismo najviše koristilo upravo u Dubrovniku, Bosni, Srbiji, Humu, ali i u Dalmaciji. Ipak, kao što se može vidjeti na primjeru dokumenata Ivana Asena ili Matijaša Korvina, moguće je kako neka buduća istraživanja dodatno prošire ovaj geografski aspekt, te se i s te strane izostavljanje istog u nazivu čini prikladnim. Treba, svakako, napraviti distinkciju između ovog pisma i kurziva kasnije formiranog u Bosni kojeg neki istraživači (vidi Mošin 1965) podrazumijevaju pod terminom *bosančica*, a u kojem se definitivno ocrtavaju osnovne forme minuskule koja je definitivno uobličena pred slom bosanskog kraljevstva (Ibidem:177).

Promatrajući azbuke diplomatske minuskule različitih kancelarija i pisarskih ruka, prisutan je veliki broj pisarskih intervencija, svojevrsnih osobnih „pečata“, prilikom pisanja slovnih oblika. Zbog toga samo pismo nije nikad do kraja standardizirano, već su spomenuti razvojni procesi trajali neprekidno kroz čitavo razdoblje uporabe ove vrste pisma, a slovni oblici koji su predstavljali kvalitetna grafijska rješenja u smislu ubrzanja procesa pisanja i štednje poteza pera nerijetko su kolali između susjednih kancelarija. Upravo ovi trendovi pridonose etabliranju pisma diplomatske ćiriličke minuskule ne samo kao fenomena hrvatskog i susjednih kulturnih krugova srednjeg vijeka, već i cjelokupne europske srednjovjekovne pismenosti.

Literatura

Auburger, Leopold. 2009. *Hrvatski jezik i serbokroatizam*. Maveda – HFDR. Rijeka.

Belić, Aleksandar. 1936. Učešće sv. Save i njegove škole u stvaranju nove redakcije srpskih ćirilskih spomenika. *Svetosavski zbornik I*. Srpska akademija nauka i umetnosti. Beograd. 210 –276.

Berčić, Ivan. 1860. *Bukvar staroslovenskoga jezika glagolskimi pismeni za čitanje crkvenih knjig*. Tisk sinov B. Haase. Prag.

Bratulić, Josip – Damjanović Stjepan. 2005. *Hrvatska pisana kultura*. Veda. Križevci.

Bratulić, Josip; Damjanović, Stjepan; Frančić, Anđela; Kuzmić, Boris; Lisac, Josip; Matasović, Ranko; Mihaljević, Milan; Žagar, Mateo. 2009. *Povijest hrvatskog jezika. Knjiga 1: srednji vijek*. Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti *Croatica*. Zagreb.

Brković, Milko. 1990. Srednjovjekovne latinske isprave bosanskih vladara izdane u Dubrovniku. *Anali Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 28. 41 – 61.

Bunčić, Daniel, et al. 2016. *Biscripality. A sociolinguistic typology*. Akademiekonferenzen band 24. Universitätsverlag Winter. Heidelberg

Čremošnik, Gregor 1925 – 1926. Kratice „Nomina sacra“ u crkvenoslavenskim spomenicima. *Slavia* IV. Praha. 238 –264, 485 – 498.

Čremošnik, Gregor. 1946. Ugovor između kralja Tvrtka I. i Dubrovnika. *Glasnik Zemaljskog Muzeja n.s.* I. 123 – 127.

Čremošnik, Gregor. 1948. Bosanske i humske povelje srednjega vijeka I. *Glasnik Zemaljskog muzeja n.s.* III. 103 – 143.

Čremošnik, Gregor. 1949 – 1950. Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka II. *Glasnik Zemaljskog muzeja n. s.* IV – V. 105 – 199.

Čremošnik, Gregor. 1952. Postanak i razvoj srpske ili hrvatske kancelarije u Dubrovniku. *Analiz Historijskog Instituta JAZU u Dubrovniku* I. 73 – 84.

Čremošnik, Gregor. 1957. Original povelje Kulina bana. *Glasnik Zemaljskog muzeja n.s.* XII. 195 – 213.

Čremošnik, Gregor. 1963. Srpska diplomatska minuskula. *Slovo* 13. 119 – 136.

Ćorović, Vladimir. 2011. *Istorija Jugoslavije*. Marso. Beograd.

Damjanović, Stjepan. 2002. *Slovo iskona*. Matica hrvatska. Zagreb

Damjanović, Stjepan. 2014. Hrvatska ćirilčka baština u povijesti hrvatske kulture i njezino mjesto u hrvatskoj filologiji. *Filologija* 62. 1 – 16.

Dodig, Radoslav. 1998. Grad Vratar i njegovi gospodari. *Dubrovnik: časopis za književnost, nauku i umjetnost N.s.* 9., 4. 71 – 80.

Dürscheid, Christa. 2002. *Einführung in die Schriftlinguistik*. Wiesbaden.

Đorđić, Petar. 1971. *Istorija srpske ćirilice*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Beograd.

Filić, Krešimir. 1963. *Lik i djelo Vatroslava Jagića*. Novinsko izdavačko i štamparsko poduzeće Varaždin. Varaždin.

Gallman, Peter. 1985. *Graphische Elemente der geschriebenen Sprache*. Tübingen.

Goldstein, Ivo – Grgin, Borislav. 2006. *Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku*. Novi Liber. Zagreb

Gošić, Nevenka – Kuna, Herta et al. 1986. *Codex Of Hval Krstjanin: transcription and commentary*, Svjetlost Akademija nauka i umjetnosti BiH. Sarajevo.

Granstrem, E. E. 1980. *Zur byzantinischen Minuskel*. Darmstadt.

Gross, Mirjana. 1985. *Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj 1850 – 1860*. Globus: Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Odjel za hrvatsku povijest. Zagreb

Hamm, Josip. 1970. *Staroslavenska gramatika*. Školska knjiga. Zagreb.

Hercigonja, Eduard. 2006. *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*. Matica hrvatska. Zagreb.

Eckhardt, Thorvi. 1955. Ustav, Glossen zur Paläeographischen Terminologie. *Wiener Slavistischen Jahrbuch* IV. 130 – 146.

Isailović, Neven. 2014. *Vladarske kancelarije u srednjovjekovnoj Bosni (disertacija)*. Beograd. dostupno na mreži: <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:9326/bdef:Content/get>

Ivić, Pavle – Grković, Milica. 1971. O počecima zamene poluglasa sa a u ćirilskim spomenicima. *Zbornik za filologiju i lingvistiku* XIV/1. Matica srpska. Novi Sad. 53 – 61.

Jagić, Vatroslav. 1862. *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga. Knjiga prva. Staro doba*. Štamparija Dragutina Albrechta. Zagreb.

Janeković – Römer, Zdenka. 2003. *Višegradski ugovor: temelj Dubrovačke Republike*. Golden Marketing. Zagreb.

Jireček, Konstantin. 1904. Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner. *Archiv für slavische Philologie* XXVI. Berlin. 161 – 214.

Jurčević, Ivana. 2016. Dvorske službe i uređenje dvora vojvode Radoslava Pavlovića. *Mostariensa* Vol. 20 (No. 1-2). 41 – 60.

Karski, E. F. 1928. *Slavjanskaja kirillovskaia paleografija*. Moskva.

Katičić, Radoslav. 2014. Vatroslav Jagić u hrvatskoj kulturnoj povijesti. *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin* 25. 99 – 105.

Klaić, Bratoljub. 2012. *Novi rječnik stranih riječi*. Školska knjiga. Zagreb.

Klaić, Vjekoslav. 1981. *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*. Matica hrvatska. Zagreb

Klarić, Mirko. 2006. O poljičkoj samoupravi. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* (vol. 43 2/2006). 145 – 164.

Kreševljaković, Hamdija. 1953. Stari bosanski gradovi. *Naše starine I*. 7 – 44.

Kuljbakin, Stjepan Mihajlovič. 1925. *Paleografska i jezička ispitivanja o Miroslavljevom jevanđelju*. Srpska kraljevska akademija. Sremski Karlovci.

Kuna, Herta. 2008. *Srednjovjekovna bosanska književnost*. Međunarodni Forum Bosna. Sarajevo.

Lavrov, P. A. 1914. *Paleografičeskoe obozrenie kirillovskago pisma*. Petrograd.

Lemeškin, Ilja. 2016. Francisk Skorina i Praha 1541. g. *Palaeoslavica* XXIV/1. 52 – 78.

Lovrenović, Dubravko. 2013. *Stećci: Bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*. Ljevak. Zagreb.

Malić, Dragica. 1997. *Razvoj hrvatskog književnog jezika*. Školska knjiga. Zagreb.

Mesihović, Salmedin. 2015. *Orbis Romanvs (Udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije)*. Sarajevo.

Miklas, Heinz. 1988. Zur Struktur des kyrillisch-altkirchenslavischen (altbulgarischen) Schriftsystems. *Palaeobulgarica* XII:3. 52 – 65.

Miklošič, Franz. 1864. *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*. Graz

Milošević, Ante. 1991. *Stećci i Vlasi: Stećci i vlaške migracije 14. i 15. stoljeća u Dalmaciji i jugozapadnoj Bosni*. Regionalni zavod za zaštitu spomenika i kulture. Split.

Milošević, Ante. 2013. *O problematici stećaka iz dalmatinske perspektive*. Godišnjak. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Sarajevo.

Mošin, Vladimir. 1965. Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici. *Slovo* 15-16. 150 – 182.

Nakaš, Lejla. 2010. *Jezik i grafija krajišničkih pisama*. Slavistički komitet. Sarajevo.

Novak, Viktor. 1952. *Latinska paleografija*. Naučna knjiga. Beograd.

Paskojević, Kristian. 2015. Paleografsko istraživanje ćirilčke diplomatske minuskule na trima dokumentima o otkupu Sokol Grada. *Anali Dubrovnika* 53/1. 31 – 77.

Rešetar, Milan. 1926. *Libro od mnozijek razloga: dubrovački ćirilski zbornik od g. 1520*. Srpska kraljevska akademija. Sremski Karlovci – Beograd.

Rešetar, Milan. 1938. *Srpski molitvenik od g. 1512. Novo izdanje priredio Milan Rešetar*. Srpska kraljevska akademija. Posebna izdanja, knjiga CXXII. Filozofski i filološki spisi, knjiga 32. Beograd.

Saenger, Paul. 1997. *Space between words; Origins of Silent Reading*. Stanford.

- Simeon, Rikard. 1969. *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*. Matica Hrvatska. Zagreb.
- Solovjev, Aleksandar Vasiljevič. 1926. *Odabrani spomenici srpskog prava: (od XII do kraja XV veka)*. Beograd.
- Solovjev, Aleksandar Vasiljevič. 1936. *Knjiga svih reformacija grada Dubrovnika / Liber omnium reformationum civitatis Ragusii*. Srpska kraljevska akademija. Beograd.
- Srejski, Dragan et al. 1994. *Istorija srpskog naroda, I*. Srpska književna zadruga. Beograd.
- Stančić, Nikša. 2002. *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*. Barbat. Zagreb
- Stipišić, Jakov. 1991. *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*. Školska knjiga. Zagreb.
- Stojanović, Ljubomir. 1929. *Stare srpske povelje i pisma, knjiga I Dubrovnik i susedi njegovi. Deo 1*. Beograd-Sremski Karlovci.
- Stojanović, Ljubomir. 1934. *Stare srpske povelje i pisma, knjiga I Dubrovnik i susedi njegovi. Deo 2*. Beograd-Sremski Karlovci.
- Stokes, Peter. 2015. Digital approaches to paleography and book history: some challenges, present and future. *Frontiers in Digital Humanities Vol. 2, Article 5*. URL=<https://www.frontiersin.org/article/10.3389/fdigh.2015.00005>
- Šanjek, Franjo. 2004. *Latinska paleografija i diplomatika*. Hrvatski studiji. Zagreb.
- Thallóczy, Ljudevit. 1906. Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje kermenskog arhiva. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XVIII*. 401 – 444.
- Traube, Ludwig. 1907. *Nomina sacra, Versuch einer Geschichte der christlichen Kürzung*. München.
- Truhelka, Ćiro. 1889. Bosančica, Prinos bosanskoj paleografiji. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu I (knjiga IV)*. 65 – 83.

Voje, Ignacij. 1982 – 1983. Fragmenti o Brskovu. *Istorijski časopis* 29 – 30. Istorijski institut u Beogradu. 93 – 100.

Vrana, Josip. 1955. Da li je sačuvan original isprave Kulina bana. *Radovi Staroslavenskog instituta knjiga* 2. Ur. Štefanić, Vjekoslav. Staroslavenski institut. Zagreb. 5 – 57.

Vrana, Josip. 1957. Tko je pisao najstarije dubrovačke ćiriličke isprave. *Slovo* 6-7-8. 311 – 334.

Vrana, Josip. 1961. *L' Evangeliare de Miroslav. Contribution a l' etude de son origine*. S – Gravenhage. 115-117.

Zdravković, Ivan M. 1975. *Srednjovekovni gradovi i dvorci na Kosovu*. Turistička štampa. Beograd.

Zelić – Bučan, Benedikta. 2000. *Bosančica ili hrvatska ćirilica u srednjoj Dalmaciji*. Državni arhiv. Split.

Zouhar, Jakub. 2010. *De Re Diplomatica Libri Sex* by Jean Mabillon in Outline. *Listy filologické* CXXXIII (3-4). 357 – 388.

Žagar, Mateo. 2000. Prikaz knjige *Bosančica ili hrvatska ćirilica u srednjoj Dalmaciji*. *Čakavska rič* XXVIII. 205 – 212.

Žagar, Mateo. 2006 – 2007. Grafetičke posebnosti tekstova istočne grane hrvatskoga glagoljaštva (na primjeru Grškovićeve i Mihanovićeve odlomka Apostola). *Slovo* 56 – 57. 695 – 708.

Žagar, Mateo. 2007. *Grafo lingvistika srednjovjekovnih tekstova*. Matica hrvatska. Zagreb

Žagar, Mateo. 2013. Prilozi tipologiziranju pisma i pisanja dubrovačkih srednjovjekovnih ćiriličkih isprava. *A tko to ide? = A hto tam idze? / hrvatski prilozi XV. međunarodnom slavističkom kongresu [Minsk, 20. - 27. kolovoza 2013.]*. Ur. Marija Turk, Maja Opašić. Minsk – Zagreb. 25 – 35.

Žagar, Mateo. 2013a. *Uvod u glagoljsku paleografiju I*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb

Žagar Mateo, Paskojević Kristian. 2014. Ćiriličke isprave dubrovačke kancelarije XV. stoljeća – između minuskule i kurziva. *Filologija* 62. Zagreb. 221 – 247.

Žagar, Mateo. 2016. Paleografska analiza Prozorske povelje iz 1366. godine. *Bosanski ban Tvrtko 'pod Prozorom u Rami'*. ur. Tomislav Brković. Prozor : Sarajevo : Zagreb. 33 – 60.

Životopis autora i objavljeni radovi

Rođen u Zagrebu 4. 6. 1983. godine. Osnovnu školu i klasičnu gimnaziju završio u Dubrovniku. 2008. godine diplomirao arheologiju i ukrajinski jezik i književnost na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Još za vrijeme studiranja sudjelovao u velikom broju arheoloških istraživanja (Ilok – Dvorac Odescalchi, Lobor – Majka Božja Gorska, veći broj zaštitnih arheoloških istraživanja u okolini Varaždina, Čanjevo, Cesargrad...). Po završetku studija sudjelovao u selidbi svih knjižnica Filozofskog fakulteta, a po završetku selidbe radio i kao v.d. knjižničara knjižnice Odsjeka za arheologiju. Poslije zaposlenja u privatnoj arheološkoj kompaniji, 2010. g. paralelno o svom trošku upisuje Poslijediplomski doktorski studij medievistike na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. 2012. sudjelovao na međunarodnom znanstvenom skupu „Hrvatska ćirilička baština“, gdje je skupa s mentorom prof. dr. sc. Mateom Žagarom održao predavanje na temu „Ćiriličke isprave dubrovačke kancelarije XV. stoljeća – između minuskule i kurziva.“ Kasnije je u suautorstvu izdan i istoimeni članak u časopisu *Filologija* (62). Osim toga, autor je članka „Paleografsko istraživanje ćiriličke diplomatske minuskule na trima dokumentima o otkupu Sokol Grada.” (*Anali Dubrovnik* 53/1. 31 – 77.) koji je i izvorni znanstveni rad.